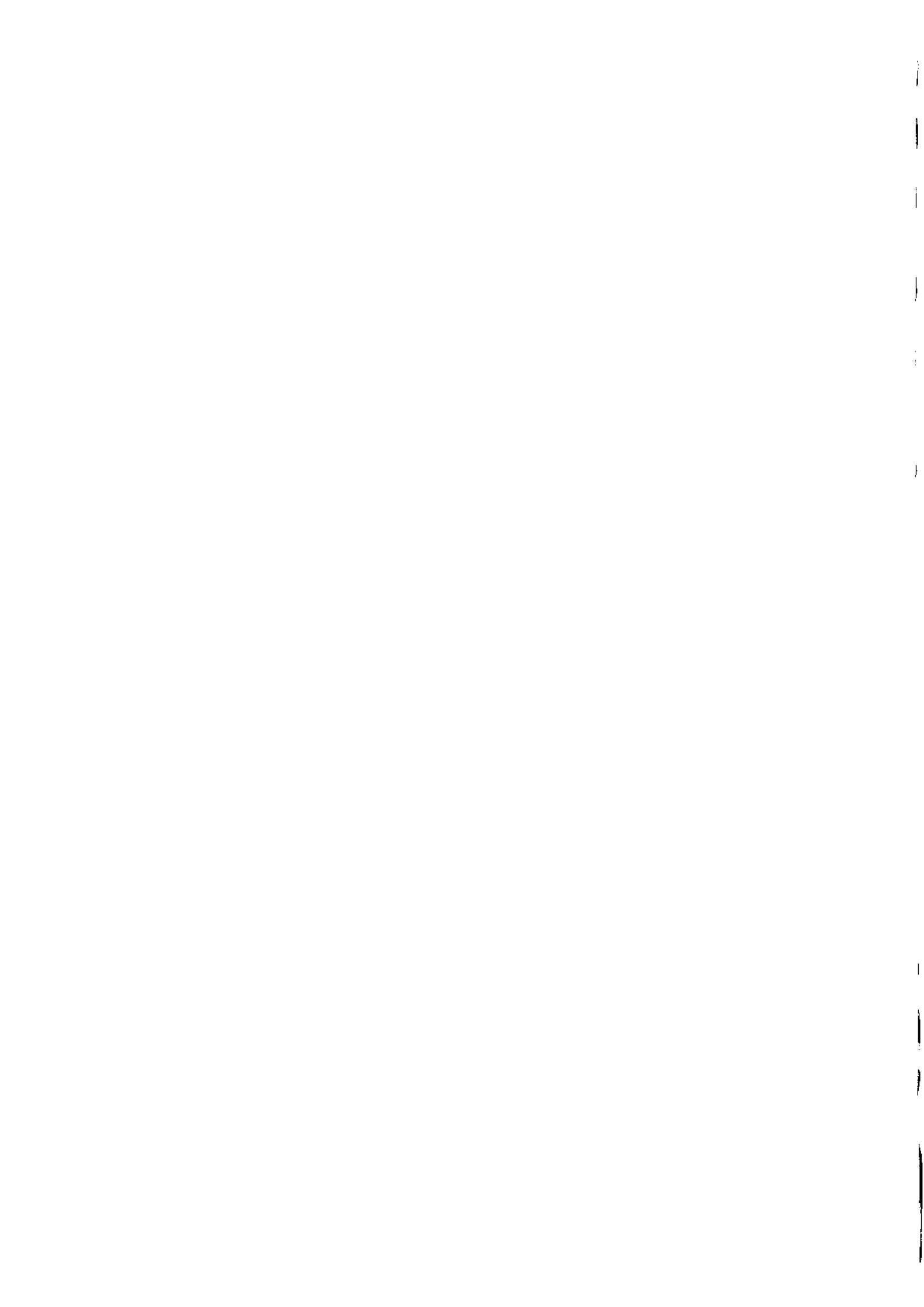

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Св.	XXIX	Год.	1999.	С	1-296	1-16	Чачак, 1999.
Vol.		Year.		Р			

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК

R E C U E I L
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL
XXIX

ČAČAK
1999.

UDK – 06.055.2 (497.11)

YU ISSN 0350 7262

ЗБОРНИК
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XXIX

ЧАЧАК
1999.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ
XXIX**

**Редакциони одбор
Др МИЛОЈЕ ВАСИЋ, РАДИВОЈЕ БОЈОВИЋ,
ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ, ДЕЛФИНА РАЈИЋ
и НЕВЕНКА БОЈОВИЋ**

**Одговорни уредник
НЕВЕНКА БОЈОВИЋ**

**Први уредник
МИЛОВАН ВУЛОВИЋ**

**Технички уредник
МИЛАН МАРТИНОВИЋ**

**Графичка обрада
МИЛИНКО БОГИЋЕВИЋ**

**Насловна страна
арх. СЛОБОДАН ЂОРЂЕВИЋ**

**Класификатор радова
ЗОРИЦА ПОРЧИЋ**

**Лектор
БОШКО ЂАЛОВИЋ**

**Коректор
НАДА МАКСИМОВИЋ**

**Превод на енглески
ЈЕЛЕНА СТОКИЋ
ИВАНА ДАВИДОВИЋ**

**Превод на француски
ЗОРИЦА ХАЦИ-ВИДОЉКОВИЋ**

Издавач: Народни музеј – Чачак

**Штампа
„СВЕТЛОСТ” – Чачак**

ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ

**РЕЗУЛТАТИ ИСКОПАВАЊА ПРАИСТОРИЈСКЕ
НЕКРОПОЛЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ ДУБАЦ
У ЈАНЧИЋИМА НА КАБЛАРУ**

Лидија Никитовић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј Чачак

UDK: 903.5 (497.11)

Локалитет Дубац евидентиран је 1956. године систематским рекогносцирањем терена и представљао је једну од некропола у низу које су се протезале планинским венцем Каблара од села Рошци до Шилковице, даље према Горњој Добрињи и хумкама пожешког краја. На овој коси, правца југоисток-северозапад регистроване су појединачне хумке као и некрополе са по неколико груписаних тумула. Народни музеј у Чачку у два наврата извршио је ископавања на овом простору. На локалитету Равнине, од регистрованих пет хумки, испитана је 1959. године једна, а резултати су дати у форми краћег извештаја¹. Такође 1980.

1. Милена Икодиновић, *Извештај са ископавања на локалитету Равнине*, Старинар Н.С. XI, Београд, 237. М. Зоговић, *Археолошки и етнички проблеми бронзаног и гвозденог доба зајадне Србије*, Дисертација, том XXVI, Београд 1985, 37 и д.

године истражена је једна хумка на локалитету Велико поље (две су претходно биле заравњене) а резултати су публиковани².

Током година многе хумке су нестале савременом обрадом тла и потребом за повећањем обрадивог земљишта. Некропола на локалитету Дубац састојала се од шест тумула. Биле су груписане готово једна до друге, на узвишењу поред пута Чачак-Шилковица. Просечна надморска висна локалитета је 815 м. Власник је једну потпуно заравно, док су остале сачувале благ калотаст облик висине око 1 м и пречника од 10 до 15 м. Народни музеј је стога током 1984. године и 1985. извршио систематско заштитно ископавање три најугроженија тумула.³ Комплетан покретни материјал са ових ископавања излаган је на тематској изложби и каталошки обрађен.⁴

Хумке су копане по координатном систему с тим што су у тумулима 1 и 3 остављани контролни краци.

Хумка 1

Хумка је имала промер 13,5 x 13 м, изразито калотастог облика висине око 1 м (Т. В.). Мањи део сегмента на северној периферији оштећен је присуством пања и корења столетне букве па стога делом није истраживан. Резултати ископавања говоре о релативно сложеном ритуалу сахрањивања са централним примарним гробом и накнадно укопаним гробовима радијално поређаним у односу на централну инхумацију. Откривено је девет скелетних гробова и један са остацима спаљеног покојника (урна). Хумка је поседовала два камена венца, један спољашњи, један унутрашњи као и централну гробну конструкцију изнад примарног гроба. Камен употребљен за ову архитектуру често је великих димензија у облику стена и громада. Два венца несумњиво су имала како конструктивну тако и ритуалну улогу.

У тумулу је на три места регистрована запечена земља, с тим што већа површина у североисточном делу сигурно представља спалиште. Ломача има издужен облик димензија 3 x 1,10 м са правцем пружања северозапад-југоисток. Са источне стране омеђена је ситним камењем. На основу свог положаја може се претпоставити да је ово секундарна целина јер су њеним постављањем оштећени грбови бр. 2 и бр. 9. На

2. Лидија Никитовић, *Праисторијска хумка на Великом пољу у Јанчићима код Чачка*, Зборник радова Народног музеја, XXVI, 1996, Чачак, 25-30.

3. Руководилац истраживања била је Милена Икодиновић, археолог. У екипи су били и Лидија Никитовић, археолог, док је техничку документацију водио Дарко Зарин, студент археологије. Власник имања је Рашо Тодоровић, а број парцеле 1860/3, КО Јанчићи.

4. М. Икодиновић, *Сахрањивање код хумкама бронзане доби у чачанском крају*, Каталог изложбе, Чачак 1992.

спалишту је нађена мања количина спаљених костију које на основу антрополошке анализе припадају одраслом мушкарцу.⁵ У постављеном центру хумке такође је издвојена једна мања површина запечене земље пречника око 0,60 м.

Током подизања гроба 2 регистрована су и два фрагментована фемура што потврђује употребу хумке у дужем временском периоду.

Гроб 1

Поремећен скелетни гроб на периферном северном делу тумула. Очуван само мали део лобање поред којих су лежали прилози:

– два масивна наочараста привеска са вертикалном спојницом (Т. I сл. 1).

Антрополошком анализом регистрованих костију дошло се до закључка да се ради о остацима особе старости од око 50 година.

Овај тип накита није хронолошки осетљив и без других карактеристичних налаза незахвалан је за датовање. Привесци са вертикалном спојницом познати су од почетака средњег бронзаног доба па све до периода халштата. Релативно су чести на подручју западне и југозападне Србије. Са локалитета Ивково брдо-Крстац (хумка III) потиче сличан примерак.⁶ Налаз из Врањана (хумка 1), М. Зотовић је датовао у фазу, Bronze C,⁷ као и два примерка из хумке II у Дренову код Прибоја.⁸ Са некрополе Језеро (хумка IV), потиче сличан примерак који према осталим налазима припада *bronzi C* по Reincke-u⁹

Гроб се може датовати у бронзу br. C по Reinecke-u.

Гроб 2

Скелетно сахрањен покојник, постављен директно на земљу са немарно изведеном конструкцијом. Може се претпоставити да је коришћена конструкција претходно укопаног и оштећеног гроба. Покојник је постављен на леви бок, са савијеним рукама и са шакама испод лица. Очуван је само горњи део скелета, лобања, руке и грудни кош а оријентација покојника је северозапад-југоисток.

5. Антрополошку анализу спаљених гробова извршила је антрополог Фаница Бељановска из Музеја Македоније, скелетних остатака др Живко Микић и Жужа Цофман Киш из Мађарског народног музеја у Будимпешти.

6. М. Икодиновић, *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају*, кат. бр. 46.

7. М. Зотовић, н.д., Т IX, 7.

8. Исто, Т. X, III.

9. М. Косорић, *Хронолошка дејтерминација гробова из хумки са пошеса Трновице- Пађине-Рођевићи*, Зборник радова Народног музеја, XIII-1, Београд 1988, Т. XVI, 2, 45-47.

Инвентар гроба чине:

- бронзана огрлица-торквес (у пределу врата) са раскуцаним крајевина савијеним у волуту, на средишњем делу очувана су два увојка од бронзане траке (Т. I, сл. 2);
- три фрагментована тутула постављена на лобањи (Т. I сл. 6);
- наочараста привезак (Т. I сл. 3);
- фрагменти porrepinga (Т. I сл. 5) и салтелеона;
- на руци се налази гривна од узане бронзане траке сегментног пресека (Т. I сл. 4).

Прилози уз гроб нису хронолошки осетљиви. Торквес са раскуцаним и спирално савијеним завршецима јавља се у већем хронолошком распону од бронзе А2/Б1, како је датован налаз из Котраже¹⁰ који је сличан овом примерку па све до халштатског периода. На Гласинцу јављају се у фази III а, која по периодизацији А. Бенца и Б. Човића одговара периоду бронза Д,¹¹ по старијем датовању. Ревидирана хронологија ову фазу спушта делом у бронзу Ц,¹² Наруквица отвореног типа од бронзане траке украшена низом кратких зареза типолошки је слична једном налазу из оставе у Ловасу коју З. Вински датује у бронзу В-С по Reinecke-у.¹³ Остали налази као тутули и наочараста привезак такође имају дуготрајну употребу, па би гроб оквирно могао бити датован у фазу бронза С по Reinecke-у.

Гроб 3

Скелетни гроб укопан у конструкцију каменог венца а остаци су покривени грубо набацаним камењем. Кости су трошне, лоше очуване и припадале су дечијем узрасту. Покојник је постављен на леви бок са благо савијеним ногама. Оријентација гроба је исток-запад са скретањем према југу. Гробни прилог откривен је *in situ*:

- у пределу врата нађена је бронзана огрлица од обле жице чији су крајеви посувраћени и спирално савијени, (Т. I сл. 7);
- мали салтелеон који је лежао на отвору огрлице (Т. I сл. 8).

Налази огрлица са посувраћеним крајевима ређи су него обични торквеси. На локалитету Барице код Косјерића регистрован је сличан

10. D. Garašanin, *Katalog metala, Narodni muzej Beograd, Praistorija Srbije 1*, Beograd 1954, XLVII, 7; M. Garašanin, *Praistorija jugoslovenskih zemalja IV, Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 747. i 748.

11. A. Benac, B. Čović, *Glasinac I*, Sarajevo 1956, T XIII, 1, st. 30

12. B. Čović, *Praistorija jugoslovenskih zemelja IV, Bronzano doba*, Sarajevo 1983, Glasinačka kulturna grupa, 418.

13. Z. Vinski, *Brončanodobne ostave Lovasa i Vukovara*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb, 1956, 8, T. III, sl. 2.

предмет који је М. Зотовић пределио као дијадему и датовоа у бронзу D- halštat A1.¹⁴ Међутим, у овој хумци у гробу 9 регистрован је још један типолошки истоветан примерак, али у констелацији са хронолошки осетљивијим наруквицама па се предмет као и цео гроб датује у фазу бронза B2-C по Reinecke-у.¹⁵

Гроб 4

Скелетни гроб доста оштећен. Очувана је лобања и фрагментарни остаци руку и бутне кости тако да се може претпоставити да је покојник положен на леви бок. Скелет је положен у овалну камену конструкцију и прекривен каменом. Оријентација североисток-југозапад. Антрополошка анализа скелета потврдила је да се ради о остацима детета старости 2- 3 године.

Прилози нису регистровани.

Гроб 5

Скелет покојника регистрован на левом боку са рукама савијеним у лактовима и шакама испод лица, лева нога благо савијена а десна опружена преко ње. Гроб је прекривен каменом конструкцијом издуженог овалног облика дим. 2,40 м x 1,30 м, а слој набацаног камена био је дебео око 30-40 цм. У горњем делу конструкције постављен је дечији гроб у обрнутом смеру (гроб 4). На основу положаја ова два скелета може се рећи да се ради о двојном гробу.

Гробном инвентару припадају следећи налази:

- један цео porreing и десет фрагмената (Т. I сл. 11);
- два прстена од спирално увијене жице (Т. I сл. 10);
- фрагментовани наочараста привезак (Т. I сл. 9);
- фрагментован мали керамички суд (Т. I сл. 1).

За датовање гроба нешто више особености показује прстен за косу типа Porreing, сегментног пресека са благо наглашеним ребром Овакве типове Е. Захарија прецизније датује у br. B2-C.¹⁶ Такође, спирално прстење од танке жице може се прецизније одредити у bronzu C по Reinecke-у¹⁷ са аналогијама у Средњој Европи као и на некрополи Језеро (хумка II).¹⁸

14. М. Зотовић, н. д., 61- 62, Т. XIII сл. 4.

15. Види напомену 21, 22

16. Е. Захарије, *Die Lockeringe aus Sarata-Monteoru und ihre chronologische und tipologische Beziehungen*, Dacia, n. s. III, Bucurest 1959, 115. i d.

17. Z. Vinski, n.d., 9

18. М. Косорић, н. д. Т IX, сл.5

Гроб припада периоду *bronza C* по Reineske-и.

Скелетни остаци припадају женској особи робустне конституције старости од 35-40 година.

Гроб 6

Скелетни гроб постављен у центар хумке (примарни гроб). Покојник је сахрањен у благо згрченом положају на десном боку са савијеним рукама и шакама испред лица. Није имао прилога. Скелет је уоквирен каменим прстеном доста немарне израде. Оријентација северозапад-југоисток са главом на северозападу.

Скелетни остаци припадају мушкарцу робустне конституције старости око 60 година. На костима лобање и вратним пршљеновима запажају се трагови окера.

Недостатак прилога отежава датовање. Сам систем сахране у згрченом положају без прилога упућује на рано бронзано доба што потврђују и трагови окера констатовани на скелету као позната традиција из перида индоевропске сеобе.¹⁹ Ово отвара могућност да је хумка заснована током раног бронзаног доба и да је била у употеби и током наредног периода.

Гроб 7

Дечији гроб лоше очуван, процењене старости око 10 година. Имао је прекривач од ситног камена димензија 1,30 x 1,60 м. Покојник је постављен на десни бок, правцем северозапад-југоисток, без икаквих прилога.

Гроб 8

Према положају недовољно очуваног скелета покојник је постављена на десни бок са рукама савијеним у лактовима. Скелетни остаци припадају узрасту детета од 10 до 15 година. Оријентација сахране североисток-југозапад, без прилога.

Гроб 9

Ради се о скелетним остацима женске особе старости од 30 до 35 година. Покојница је постављена на земљу без икакве камене конструкције. На основу положаја руку може се претпоставити да је покој-

¹⁹ M. Garašanin, *Pontski i stepski uticaji u donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolita u metalno doba*, GZM XV-XVI, Sarajevo 1961. 21. i d.; B. Jovanović, *Indoevropljani i stepska kultura grobova-jama u ranom bronzanom dobu Podunavlja*, Istraživanja, 3, Novi Sad, 1974, 5-17.

ник положен на трбух (лева рука испод грудног коша) шаке су постављене испред лица окренутог на леву страну. Због недостатка ногу (недостају потколенице) не може се констатовати комплетан положај покојника. Уз скелет регистрован је богат гробни прилог:²⁰

– фрагментована бронзана огрлица кружног пресека са посувраћеним крајевима који се завршавају спиралом (Т. II сл. 1);

– две отворене гривне са дугмасто проширеним крајевима троугаоног пресека; једна гривна са орнаментом гирланде у систему метописких поља, издвојених попречним урезима, док је друга украшена такође метопама шрафираних ромбова и празних троуглова; орнамент је плитко урезан и делимично оштећен (Т. II сл. 2);

– шест прстенова типа porreting од бронзане жице троугаоног пресека (Т. II сл. 3);

– пет фрагментованих тутула коничног облика са венцем искуцаких бобица (предмети су од танког бронзаног лима готово уништени корозијом);

– два фрагмента наочастог привеска (Т. II сл. 5).

За датовање гроба најзахвалније су поменуте наруквице. Аналогije за овакве примерке имамо на територији Драгачева, са локалитета Крстац на Ивковом брду²¹, затим са некрополе Језеро (хумка 2)²² које аутор датује у бронзу В2-С. Такође на оближњој некрополи Равнине регистрована је наруквица овог типа и орнаментике.²³ Познат је сличан налаз из хумке 1 у Врањанима²⁴ као и са територије Гласинца где се овакве наруквице нешто сиромашније орнаментике везују за фазу II в.²⁵

Гроб би се на основу наруквица датовао у бронзу В2-С по Reineske-у

Гроб 10

Ова целина по типу припада спаљеном гробу. Ради се о урни лоцираној на североисточној страни камене конструкције двојног гроба (гр. 4 и гр. 5). Лежала је у слоју мешане мрке земље, без трагова гара. Поред отвора урне испуњене костима и прилозима налазио се мањи плочасти камен, вероватно прекривач. Прилог је положен у сам отвор урне преко спаљених костију. Антрополошка анализа показала је да калцинисани остаци припадају старијој женској особи.

20. М. Икодиновић, *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају*, кат. бр. 68.

21. Исто, кат. бр. 27.

22. М. Косорић, н.д., 43 и д., Т. XI, сл. 2, 3, Т. XII, сл. 4

23. М. Икодиновић, *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају*, кат. бр. 25.

24. М. Zotović, n.d., Т. IX, sl. 1, 2.

25. А. Benac, В. Čović, *Glasinac I*, tabla na kraju knjige.

Урна по типу припада класичним судовима ватинске културе.²⁶ Ради се о биконичном суду оштре профилације са цилиндричном ногом и две масивне профилисане дршке које су при ободу оштећене. Урна је орнаментисана канелурама по рамену а на најширем делу постављене су четири веће брадавице, а четири мање налазе се наизменично на горњем конусу (Т III сл. 1).

Као прилог остављена је фрагментована и деформисана бронзана огрлица-торквес са спирално увијеним крајевима (Т II сл. 6). Предмет је поломљен да би стао у отвор урне. Прилози су:

- један цео и један фрагментован наочараста привезак (Т II сл. 7);
- осам прстенова типа porreping од бронзане жице (Т II сл. 8);
- осам купастих тутула са две рупице као и 22 калотаста тутула од танког бронзаног лима, доста мањих димензија (Т II сл. 9).

Регистровани налази имају дуготрајну употребу али се на основу типолошких особина урне могу датовати. Торквес, како је напоменуто, није хронолошки осетљив облик.²⁷ Такође наочараста привесци са спиралном спојницом имају дугу употребу. Што се тиче једноставних купастих тутула са рупицама они могу бити за нијансу старији од примерака са хоризонталним пунктираним ободом и могу припадати фази *bronza B*.²⁸

Урна на основу стилских и типолошких особина припада керамографији ватинског културног комплекса, односно вршачко-ватинској фази, са аналогним примерцима из Ловаса, Вуковара, Винковаца, Сурчина, Белегиша.²⁹ Осим овог подручја овакав облик распрострањен је на територији западне Србије и доњег Подриња као један од типичних облика западносрпске варијанте ватинске културе.³⁰ Аналогни примерци ближе овој некрополи регистровани су на локалитету Крстац-Ивково брдо,³¹ некрополи Језеро (хумка III),³² као и са локалитета Белотић-Шумар (хумка VII).³³ Овакви керамички облици прецизније се датују у *bronza B 2-C* по Reinecke-у па се и цела гробна целина може датовати у ово време.

26. М. Икодиновић, *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају*, кат. бр. 62.

27. Види напомену бр. 10, 11 и 12.

28. Z. Vinski, *Brončano dobnе ostave Lovasa i Vukovara*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 1, Zagreb 1958, 13.

29. М. Garašanin, *Zapadnosrpska varijanta vatinske grupe, Praistorija jugoslovenskih zemalja IV, Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 748.

30. М. Гарашанин, *Праисторија на тилу Србије I-II*, Београд, 1973, Т. 67, 2.

31. М. Икодиновић, *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају*, кат. бр. 45.

32. М. Косорић, н. д., 34, Т. XII, 3.

33. М. Гарашанин-Д. Гарашанин, *Ископавања шумула у комплексу Белотић-Бела Црква 1959. и 1960.*, Зборник радова Народног музеја III, Београд 1960, 59 сл. 4.

ХУМКА 2

Хумка је била правилног калотастог облика пречника 10,5 м, очуване висине 1,20 м, међутим ситуација са гробним целинама компликованија је него у хумци 1. (Т. VII). Тумул је био земљано-камене конструкције, али је у овом случају камен стављан без неког реда и имао искључиво конструктивну улогу да спречи осипање. И на овом простору регистровано је више гробних целина, а у првобитном средишту налазила се централна камена конструкција, елипсоидне основе, промера око 2 м и купастог облика. У оквиру ње регистроване су три гробне целине, једна примарна у основи конструкције (скелетни гроб-број 4) и две урне накнадно постављене у источни периферни део (гроб 1 и 2). У хумци је регистрована ломача лоцирана у источној половини која је имала два нивоа са стерилним слојем земље између.

Гроб 1

Урна са спаљеним костима налазила се на источној периферији централне камене конструкције, испод првог слоја камена и евидентно представља секундарну гробну целину. Фрагментована је под теретом земље, а преко самог обода постављен је плочасти камен. Непосредно уз обод урне налазио се мањи суд као прилог.

Урна је трбушастог облика, коничног врата и благо разгнутог обода.³⁴ На трбуху се налазе четири тракасте дршке (Т. III сл. 4). Као прилог уз урну остављена је шоља биконичне профилације, равног обода и једне масивне дршке, облог пресека која надвисује обод. На трбуху су четири брадавичаста испупчења повезана двоструком урезаном линијом (Т. III сл. 3). У урни осим калцинисаних костију није било других прилога.

Према антрополошкој анализи кости припадају женској особи старости до 25 година.

Гроб 2

Обод урне бр. 2 налазио се у равни са дном урне 1, односно гроба 1. Урна је до врха била пуна слабо горелих костију, покривена каменом плочом, а сам обод окружен је ситнијим каменом. Поред отвора урне пронађено је дно неког суда. Касније је утврђено да је фрагмент припадао фрагментованој урни из исте хумке, а чији су делови нађени на ломачи (гроб 3 ?). Урна 2 је суд типичног ватинског облика, готово индентична са урном из гроба 10 у хумци 1 (Т III сл. 2). Има јако наглашен

34. М. Икодиновић, *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају*, кат. бр. 64.

трбух, конични врат и високу цилиндричну стопу. Две тракасте дршке завршавају се волутасто. Украшена је ширим канелурама и брадавичастим испупчењима на најширем делу трбуха.

Спаљене кости на основу антрополошке процене припадају одраслом мушкарцу од 30 до 50 година.

Гроб на основу типолошких особина урне припада бронзи В2-С по Reinecke-у. Иако без неких типолошких особености, али због свог стартиграфског положаја, можемо и урну 1 датовати у исто време.

Пре него што се презентују гробне целине 3, 4 и 5, мора се напоменути постојање већег спалишта (источни део хумке) које је регистровано у два нивоа у доста компликованом односу на остале целине. Доњи ниво ломаче био је нешто мањих димензија, 1,70 x 1 м, правца североисток-југозапад. Око спалишта у земљи налажени су већи комади угљенисног дрвета. У југозападном делу издвојило се купасто удубљење промера око 20 цм испуњено гаром и калцинисаним костима. Ово удубљење спуштало се још 55 цм све до стеновите подлоге терена и несумњиво представљало отисак већег стуба који је био конструктивни део ломаче. Слој запечене земље на овом нивоу био је дебео око 3 цм а на њој су констатовани делови ноперинга, интензиван пепео и калцинисане кости. Антрополошка обрада спаљених костију показала је да се ради о остацима одрасле особе али се пол није могао одредити. По ободу спалишта као и у центру хумке регистровани су делови суда-урне са могућношћу реконструкције (Т. III сл. 5).

Суд је биконичног облика са кратким неиздвојеним вратом и равним ободом. На трбуху су наизменично постављене две тракасте дршке и две мање брадавице.³⁵ Међу фрагментима нађене су и спаљене кости, па се ова ситуација водила као ГРОБ 3. За ово постоји двојак тумачење. Или је урна била ритуално разбијена или је оштећена укопавањем урни 1 и 2, што је и вероватније са обзиром да је дно урне 3 послужило као поклопац за урну 1. У остацима урне 3 нађене су калцинисане кости одрасле женске особе.

Други млађи ниво ломаче налазио се на нешто већој површини, правца северозапад-југоисток, димензија 4 x 1,60 м, а слој земље дебљине 10-15 цм раздвајао је ове две површине. На њој су регистровани комади печене земље, гар као и незнатна количина ситних спаљених костију. Оба нивоа ломаче нису залазила под камену конструкцију у центру већ су је додоривале. Најлогичнија претпоставка је да су оба нивоа ломаче у вези са урнама 1 и 2 положеним на периферију централне кон-

35. М. Икодиновић, исто, кат. бр. 63.

струкције. На основу регистроване ситуације може се претпоставити да је на доњем нивоу спаљен један покојник па су његови остаци стављени у урну, а затим извршено нивелисање па је образована друга ломача и на њој спаљен други покојник чији су остаци стављени у урну 1. На основу стратиграфске ситуације може се претпоставити да су оба нивоа спалишта као урне 1 и 2 хронолошки млађе од централне конструкције и скелетног гроба испод ње и да представљају секундарну археолошку појаву.

Гроб 4

Скелет покојника у згрченом положају постављен на десни бок са рукама подигнутим према лобањи. Гроб се налазио у близини постављеног центра (можда у првобитном средишту хумке), тако да га је делимично покривала камена централна конструкција. Уз покојника није било прилога, а његова оријентација је северозапад-југоисток. Антрополошка процена казује да се ради о мушкарцу робустне грађе, старости 30-35 година, висине до 1,70 м.

Недостатак покретних прилога онемогућава прецизније хронолошко опредељење јер се појава скелетног сахрањивања у згрченом положају јавља током раног бронзаног доба и у каснијем периоду, мада је релативно благо згрчени положај карактеристичан за наредни период, односно за средње бронзано доба.

Гроб 5

На мањој површини, на 3 м од центра хумке према северу, регистрована је појава која упућује на гробну целину. На површини 0,40 x 0,60 м констатовано је нешто мало гара, спаљене кости и гробни прилог (Т. III сл. 6):

- један тутул купастог облика са нешто проширеном основом украшена искуцавањем и две рупице за ушивање;
- шест мањих калотастих апликација од танког лима са по две рупице;
- два порреpingа благо сегментног пресека.

Непосредно до места налаза накита, испод једног камена, нађена је мања количина калцинисаних костију, као и један секутић. У питању је дечији спаљени гроб, чији су остаци са ломаче пренети на ово место.

Регистровани материјал није хронолошки осетљив и оквирно се датује у средње бронзано доба, bronza B-C по Reinecke-у.

Гроб 6

Скелетни гроб који се налази на периферном јужном делу хумке. Покојник је сахрањен на десном боку у благо згрченом положају. Ноге у пределу стопала биле су јако скупљене па се може претпоставити да су биле везане. Већи део скелета је оштећен приликом ископавања. У гробу нису регистровани прилози а његова оријентација је запад-исток.

Према антрополошкој анализи ради се о женској особи старости 20 - 25 година.

ХУМКА 3

Хумка је као и претходне две била конструисана од земље и камена, пречника око 10 м, очуване висине 1,20 м (Т. VIII, IX). Камен који је употребљен да би се спречило осипање тумула често је био великих димензија у облику неправилних громада и стена. У њој је регистрован централни гроб са конструкцијом од ломљеног камена и још пет гробних целина од којих су три дечија гроба. Хумка је имала стратиграфију, односно на основи тумула издвајао се слој растресите сиве земље, а преко њега образована је калота од црвенкасте земље са интензивним присуством камена (Т. X). Иако се налазио на различитим дубинама, може се говорити о некој врсти каменог „плашта“ у источној половини док је на западном делу постављен тако да одаје утисак прстена.

Гроб 1

Гроб се налазио у близини центра према југозападу готово испод саме површине тла. Према свом положају представља секундарну гробну целину. Гробно место није имало неку прецизну конструкцију. Скелет са прилозима (накитом) био је директно положен на земљу, а преко њега без икакве пажње набацан ситнији камен у два-три нивоа. Ниво овог камена сачињавао је уздужну површину, правца северозапад-југоисток, димензија 2,20 x 1,20 м. Покојник је сахрањен у полузгрченом положају на десном боку, са савијеним ногама и рукама поред лобање која се налазила на североистоку.

Гробни инвентар је богат и састојао се од:

– 25 тугула од бронзаног лима купастог облика са проширеном основом која је украшена венцем искуцаних бобица и са две наспрамне рупице (Т. IV сл. 1, 2, 3);

- три фрагментована ноперинга;
- 17 калотастих малих апликација од бронзаног лима са две наспрамне рупице (Т. IV сл. 7);
- једног наочарастог привеска са хоризонталном спојницом (Т. IV сл. 4).

Према положају тутула и чињеници да су налажени око лобање, може се рећи да представљају украс за главу. Поједини примерци са доње стране имали су остатке тамне распаднуте материје, траке или капе за коју су пришивани.

Антрополошка анализа показује да се ради о женској особи робустне конституције, старости од 30-35 година.

Регистровани материјал није хронолошки осетљив па се гроб може оквирно датовати у бронзу В-С по Reinecke-у.

Гроб 2

Дечији скелет доста лоше очуван и постављен директно на земљу између већих стена у источном делу хумке. Око скелета и преко њега набацан је крупнији и ситнији камен, али без неког реда. Према положају доњих екстремитета сахрана је извршена у згрченом положају на левом боку. У гробу није било прилога а остаци припадају детету узраста три-четири године. Оријентација покојника је југ-север.

Гроб 3

Дечији гроб који би по свом стратиграфском положају могао припадати времену формирања тумула. Налазио се у југозападном делу хумке у слоју тамно сиве земље на основи. Скелет је лежао на четири плоче (две попречне и две уздужне), укупне дужине 1,97 м, дебљине око 3-5 цм, широке 76 цм. Постављен је на десни бок у полузгрченом положају са рукама савијеним према бради, правцем северозапад-југоисток. У гробу осим једног силекса није било других налаза. Оно што је занимљивост ове инхумације је појава неке сиве материје која физички подсећа на азбест а која је покривала гробно место и скелет. Такође комади ове материје налажени су и ван гроба. Бочно поред плоча налазио се и вертикално постављен плочаст камен који је уоквиравао гробно место. Све ово указује на један брижљив ритуал сахране који нема за сада ближу аналогију. У гробу је као прилог регистрован један силекс (Т. IV сл. 9).

Антрополошка анализа показала је да остаци припадају детету узраста од 8 до 10 година.

Недостатак карактеристичних налаза отежава хронолошку детерминацију, али његов стратиграфски положај, односно истовременост са централним гробом, оквирно га датује у крај средњег и почетак позног бронзаног доба.

Гроб 4

Дечији скелет сахрањен у северозападном делу хумке а постављен је директно на земљу. Преко њега делимично је постављен ситни камен без неког реда. Постављен је на леви бок у полузгрченом положају са благо савијеним коленима и рукама према бради. Оријентација сахране је северозапад-југоисток. У гробу је нађен прилог:

– мала бронзана гривна сегментног пресека са крајевима који се додирују (Т. IV сл. 8). Регистрована је испод лобање поред десног рамена. На наруквици нема орнамената што онемогућава ближе хронолошко опредељење.

Скелетни остаци припадају детету узраста од две до три године.

Гроб 5

Централни примарни гроб постављен у средишту тумула. Покојник је постављен директно на земљу у опруженом ставу. Према положају руку које су регистроване испод грудног коша покојник је сахрањен на стомаку, са десном ногом благо савијеном и рукама подигнутим према бради. Оријентација скелета је северозапад-југоисток.

Као прилог уз покојника остављен је масиван бронзани торквес, кружног пресека, са закуцаним крајевима који су спирално савијени.³⁶ Украшен је у техници урезивања и пунктирања, али се орнамент само местимично назире. На централном делу постављене су три трачице од пет паралелних уреза а даље следе коси зарези, вероватно у систему шрафираних троуглова. Низ тачкастих убода прати се средином спољашњег руба огрлице (Т. IV сл. 11). Поред огрлице регистрован је и прстен типа *Norpeřing*.

Антрополошка анализа указује да се ради о остацима старије женске особе (преко 50 година). Око скелета правцем северозапад-југоисток налазила се немарно изграђена конструкција од крупнијег камена која је сачињавала неку врсту оквира.

За хронолошку детерминацију гроба једино је меродаван бронзани торквес који захваљујући траговима гравирања има извесну хронолошку осетљивост. Доста једноставан орнамент сличан овоме реги-

³⁶ М. Икодиновић, исто, кат. бр. 52.

строван је на локалитету Ивково брдо у Крстацу. Нешто богатија орнаментика у систему метопских поља, спирала и тачкастих убода, забележена је и на оближњој некрополи Равнине (хумка III).³⁷ Огрлица овог типа и стила хронолошки припада крају средњег и позном бронзаном добу. На Гласинцу се јављају током фазе Гласинац IIIа.³⁸ Из хумки Подриња слични налази нешто богатије орнаментике регистровани су на некрополама Језеро (хумка 9, гроб 6)³⁹ из уништене хумке на Шундуновачи,⁴⁰ док би најприближнија аналогија била из хумке II (гроб 4) на поменутој некрополи Језеро.⁴¹ Треба поменути и један случајан налаз на локалитету Сува чесма у Драгачеву.⁴²

Гроб припада крају фазе бронза C и почетку фазе бронза D.

ЗАКЉУЧАК

Несумњиво заједничка карактеристика сва три тумула је појава скелетног сахрањивања у центру као и доминирање инхумација у односу на спаљивање. У хумкама један и два сахрањени су одрасли мушкарци у згрченом положају, без прилога. У хумци три, централна инхумација припада женској са прилогом торквеса који опредељује сахрану односно и време заснивања тумула у крај средњег и почетак позног бронзаног доба. Евидентирање оштећених гробних целина у хумкама 1 и 2 накнадним сахрањивањем показује употребу некрополе у дужем временском периоду.

Обичај сахрањивања покојника у згрченом положају са или без прилога уопштена је карактеристика бронзаног доба, али са извесним разликама и у положају и начину инхумације. У фази раног бронзаног доба покојници су постављани у изразито згрчени положај, док су у наредном периоду ноге нешто блаже савијене. Ово отвара питање временна формирања хумке 1 и хумке 2, пошто није регистрован гобни прилог. Посебно је занимљив централни гроб у хумци 1 јер су на скелету запажени трагови окера. Традиција посипања покојника црвеном земљом-окером, као и његова употреба у погребном ритуалу сеже још у време енеолита и индоевропске сеобе народа, и то на ширем простору

37. Примерци нису публиковани.

38. А. Велас-В. Ћовић, *Glasinac*, 26, Т. VII 1, 9, 11.

39. М. Косорић, н.д., Т. XVIII, сл. 1.

40. М. Косорић, н.д., Т. III, сл. 1.

41. М. Косорић, н.д., Т. XI сл. 1.

42. Д. Гарашанин, *Бронзано доба Србије*, Београд, 1972, 53,54, сл. 36/2.

југоисточне Европе.⁴³ Забележена је и на територији коју покрива Народни музеј у Чачку. У хумци на Ошљевцу (Драгачево)⁴⁴ као и у оближњем тумулу на Великом пољу⁴⁵ у Јанчићима регистрована је употреба окера у погребном ритуалу. Оба ова тумула припадају периоду раног бронзаног доба.

На основу положаја покојника у централном гробу хумке 2, може се закључити да је овај тумул заснован или у раном бронзаном добу или током средњег бронзаног доба, али пре фазе бр. В2-С како се могу одредити налази секундарних сахрана.

Примећује се и слична концепција изградње тумула са језгром од црвене планинске земље и интензивним присуством камена који у случају хумке 1 образује два прстена.

Посматрајући заступљеност начина сахрањивања, запажа се доминација скелетних сахрана у односу на спаљивање. У хумци 1 од десет евидентираних гробова само је један спаљен, док су у хумци 3 свих пет сахрана скелетне. Јединио се тумул 2 издваја, у њему су регистрована три спаљена гроба и две инхумације. Оријентација сахрана, поготово секундарних, може бити различита и ту се правила не уочавају, што се посебно може видети на основи хумке 1. Ако посматрамо централне скелетне гробове у сва три тумула, примећује се поштовање оријентације северозапад-југоисток. Такође, на основу чињенице да централни гробови припадају старијим особама, уочава постојање патријархалних односа.

Занимљивост ове некрополе представља релативно богатство бронзаног накита у гробним целинама а који се оквирно датује у средње бронзано доба бронза В-С. Захваљујући антрополошкој анализи, може се рећи да је кићење искључиво резервисано за женску популацију. Готово сви гробови који су одређени као женски, имали су прилог бронзаног накита. Такође јасније податке имамо о употреби апликација-купастих тутула. У три гроба хумки 1 и 3, тутули су искључиво нађени на лобањи, поред лобање или испод, тако да су на овом простору коришћени као украс за главу. Испод њих налажени су трагови тамне материје, распаднуте коже или можда текстила, што сугерише да су били пришивани или на траке или на неку врсту капе.

Анализа скелета такође је показала да доминантни антрополошки тип заступљен на овој некрополи припада робустној конституцији,

43. Види напомену 19.

44. Л. Никитовић, *Праисторијска хумка у селу Турици код Гуче и њен значај у раном бронзаном добу Драгачева*, ЗРМ, XXIV, Чачак, 1994, 29-37.

45. Л. Никитовић, *Праисторијска хумка на Великом пољу у Јанчићима код Чачка*, 25-30.

како у случајевима мушких тако и женских индивидуа. На основу података о полној и старосној заступљености сахрањених покојника, јединственом антрополошком типу, као и због присуства релативно хронолошки и стилски хомогеног покретног материјала, може се претпоставити да су се у оквиру хумки сахрањивали покојници из исте родовске заједнице.

Крактеристичан археолошки материјал – метал, а посебно керамика културолошки везује некрополу као и читав овај простор за ватинску културу, односно за њену западносрпску варијанту, распрострањену на широком брдско-планинском простору западне Србије и Подриња.⁴⁶ Новија истраживања показују да планинско подручје надморске висине од 600 до 800 м није једини простор за образовање некропола ове културне групе, јер су и у равници поред Западне Мораве у селима Пријевор и Мојсиње истражене хумке са погребним налазима који припадају ватинској култури.⁴⁷

THE RESULTS OF THE PREHISTORIC NECROPOLIS EXCAVATION ON THE SITE OF DUBAC IN THE VILLAGE JANČIĆI ON THE MOUNTAIN OF KABLAR

The site of Dubac is located in the village of Jančiči on the slope of the mountain Kablar in southeast-northwest direction. This is only one among many other necropolises which are located in the area between the villages Rosci and Siljkovice in the region of Čačak, including the mounds and necropolises of the region of Požega. With the systematic preservation works during the years 1984 and 1985 The National Museum of Čačak has finished the excavation of three tumuli.

All three tumuli were made of the earthy and stony construction in which the smaller stones and the larger pieces of rock served for preventing the subsiding of the soil. In mound I the stone is placed to form two rings which had the constructive and the magic function at the same time. Apart from the abundance of the material, the archaeological diggings have given the interesting data on the burial rituals and chronology.

46. M. Garašanin, *Praistorija jugoslovenskih zemalja IV, Zapadnosrpska varijanta vatinske kulture*, Sarajevo, 1983, 236 i d.

47. M. Stojić-L. Nikitović, *Ada in Prijedor bei Čačak*, *Starinar*, XLVII, Beograd 1996, 206 i d; L. Nikitović-R. Vasić-M. Stojić, *The Mound Necropolis Lugovi-Bent in Mojsinje*, *Starinar* XLVIII, Beograd, 1998, 123. i d.

Mound 1, 13,5 13 m in diameter and 1m high was extremely calotte-shaped. The results of the excavations support the idea of rather complex ritual of burying which includes the central grave with the secondary graves in the radius of the primary one (board V). Within the excavations 10 separate graves were discovered (9 skeleton and 1 cremated). The central grave belonged to an elderly man who was buried in a slightly clenched position with the traces of scattered ocher over his bones which includes the possibility of an early bronze-age mound and its usage in the following period. In five grave spots there were also the objects such as bronze jewellery (board I and II) which could be dating from the middle bronze age, bronze B-C, according to Reinecke. During the diggings the damage of two older graves was noticed, which only supports the belief the mound had been used for a longer period of time.

Mound 2, was also calotte-shaped with the diameter of 10 m and the height of 1.20 m made of earth and stone. The only difference was the stone placed with no particular order. In the original centre of the tumulus the calotte-shaped construction had been built on the ellipse foundation which partly covered the original inhumation (the skeleton of an elderly man in the clenched position). Another five tumuli were examined. Three cremation urns, one skeletal and one cremated grave were recorded. These tumuli with the archaeological material set the burial time in the middle bronze age, those are the graves 1, 2, 3, and 5 (board III, pictures 2-7). The mound on the eastern side had the crematory in two levels, the place where the dead were cremated was wide. (board VII)

Mound 3, was earthy and stony as well, with the diameter of 10m and the height of 1,20 m. The dense occurrence of stone is recorded in the eastern part of the tumulus so it is evident that it was an overcoat-shaped stone involved. In the western part of the tumulus the stone was not so dense and it formed at some places a kind of ring. (boards VIII and IX)

Five skeletal graves were recorded. In the centre of the tumulus the grave of an elderly woman has been examined. She was on her stomach, with her legs slightly bent and had a massive bronze torque which belonged to the bronze D (according to Reinecke). The secondary grave is especially interesting (grave 1). These are the skeleton remains of an elderly woman placed on her right side and the bronze jewellery, tutulus, small calotte-shaped applications and spectacle-shaped pendant. (board IV pictures 1-7).

The results of the excavations imply that the necropolis is dating from the middle bronze age. However, it is possible that the mounds 1 and 2 are dating from the early bronze age and that their usage is carried into the following period. It is evident that the skeletal burials are more frequent than the cremations and that the cremated remains are kept in the urns. The analysis of the male and female skeletons has showed that the cremated remains of the individuals belong to the robust anthropological type.

Lidija Nikitović

RÉSULTATS DE LA MISE AU JOUR DE LA NÉCROPOLE PRÉHISTORIQUE DANS LE SITE DE DUBAC À JANČIĆI DANS LE KABLAR

Le site archéologique de Dubac se trouve sur le territoire du village de Jančiči, situé sur un contrefort du Kablar qui s'étend selon la direction sud-est-nord-ouest. Cette nécropole n'est qu'une de la série qui s'étale depuis le village de Rošci jusqu' celui de Šiljkovica, dans la commune de Tchatchak, pour aboutir aux tumulus et aux nécropoles de la région de Požega. Dans le cadre des travaux de conservation systématiques, effectués au cours des années 1984 et 1985, le Musée National de Tchatchak a organisé la mise au jour de trois tumulus.

Tous les trois avaient été construits avec de gros morceaux de pierre et des cailloux, destinés à empêcher l'éboulement de la terre. Dans le tumulus I, les morceaux de pierre étaient disposés de façon à former deux anneaux qui, outre la fonction qu'ils avaient en tant qu'éléments de la construction, en avait une magique. En plus de nombreux documents archéologiques, ces fouilles ont fourni des informations intéressantes sur le rituel funèbre et sur la chronologie.

Tumulus I, long de 13 m 50, large de 13 m et haut d'environ 1 m présentait une forme très nette de calotte. Les résultats de la mise au jour témoignent de rites d'ensevelissement complexes: la tombe centrale était entourée d'autres tombes, disposées en rayons autour de celle-ci (Table V). Ont été mis au jour dix ensembles funéraires (dont neuf contenaient des augelettes et un des restes incinérés). La tombe centrale était celle d'un homme plus ou moins âgé, inhumé dans une position légèrement contractée; ses ossements, sur lesquels on retrouve des traces d'ocre permettent de situer le tertre au début de l'âge du bronze et de supposer son utilisation au cours de la période postérieure. Dans cinq ensembles de tombes ont été trouvés des objets funéraires consistant en bijoux de bronze (tables I et II) appartenant à l'âge du bronze moyen (bronze B-C, selon Reinecke). Lors des travaux de fouilles on a remarqué que deux ensembles de tombes antérieures étaient endommagés, ce qui montre que le tumulus avait servi pendant une période assez longue.

Le tumulus II avait, à son tour, la forme d'une calotte, dont le diamètre était d'environ 10 m et la hauteur de 1 m 20. Il était également en terre et en pierre, mais à la différence du tumulus I, les gros cailloux étaient posés sans aucun ordre. Au centre du tumulus il existait une construction de pierre en forme conique, dont la base était ellipsoïde; elle recouvrait partiellement le squelette recroqueville d'un homme plus ou moins âgé.

Ont été explorés encore cinq ensembles funéraires, dont trois contenaient des urnes pleines d'os incinérés; la quatrième tombe renfermait un défunt inhumé et, la cinquième, des ossements incinérés. Les ensembles funéraires où ont été trouvés des documents archéologiques en céramique ou en métal (tombes 1, 2, 3, 5 (Table III, figs. 2-7), nous permettent de les situer dans l'âge du bronze moyen.

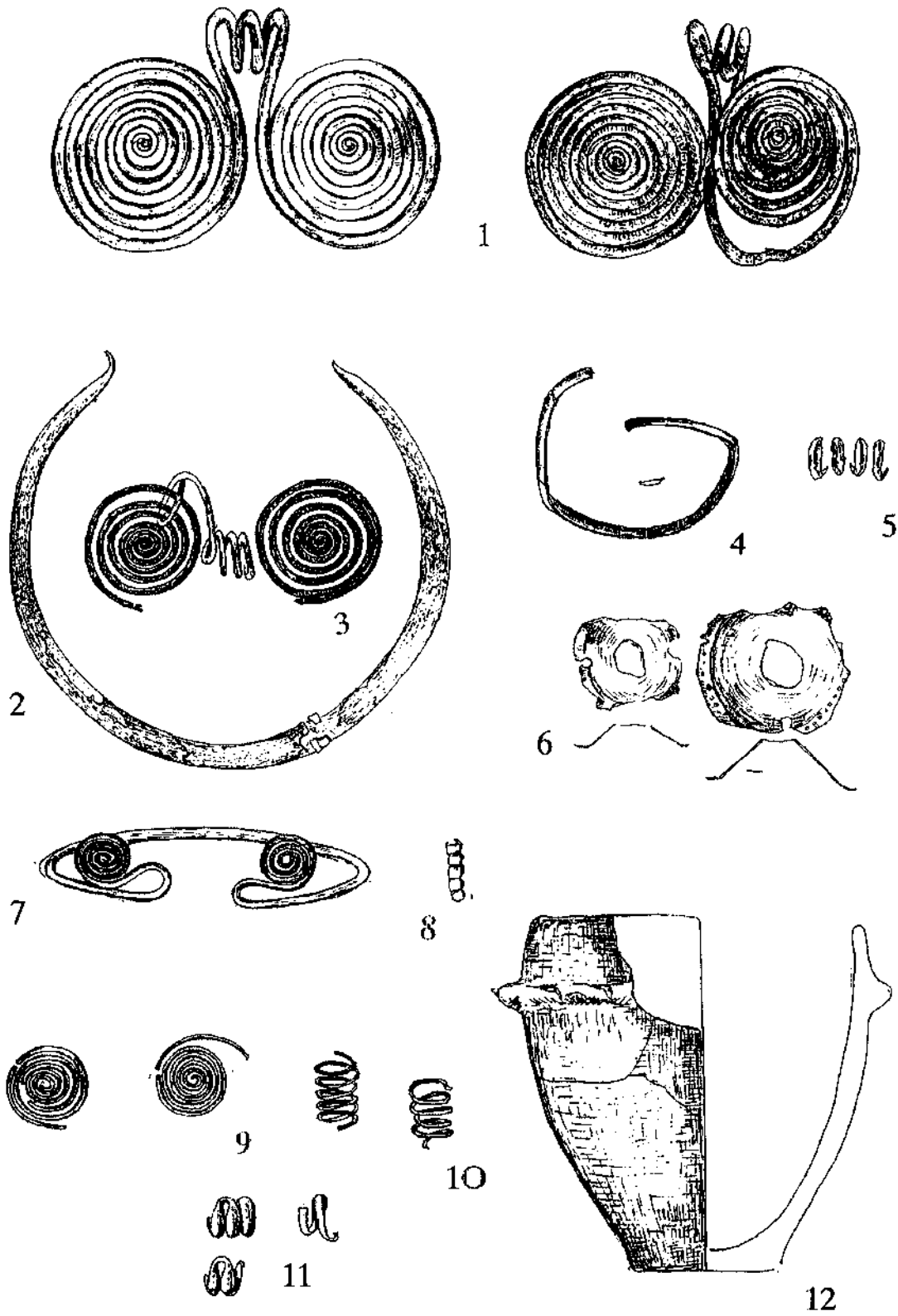
Le tumulus avait, dans sa moitié orientale, un vaste crématoire à deux niveaux (Table VI).

Le tumulus III, d'un diamètre de 10 m et d'une hauteur (actuellement existante) de 1 m 20, était construit, tout comme les deux ensembles précédents, avec de la terre et de gros cailloux. Dans la moitié orientale du tumulus a été enregistrée une forte présence de pierres, si bien que l'on pourrait parler d'un revêtement de pierre. Dans la partie occidentale la concentration des morceaux de pierre était plus faible, si bien que, par endroits, on avait l'impression qu'ils figuraient un anneau (Tables VIII et IX). Y ont été enregistrés cinq ensembles funéraires, contenant des squelettes. Au centre du tumulus a été explorée la tombe d'une femme plus ou moins âgée, posée à plat ventre, les genoux légèrement pliés; grâce au torse massif et ornementé qui l'accompagnait, on peut situer son ensevelissement à l'âge de bronze D, selon Reinecke). Est particulièrement intéressante la tombe I, réutilisée plus tard: il s'agit des restes du squelette d'une femme plus ou moins âgée, posée sur sa hanche droite; ils étaient accompagnés de bijoux en bronze, de tutulus, de petites appliques en forme de calotte et d'une breloque (Table IV, figs. 1-7).

Les résultats des fouilles archéologiques montrent qu'il s'agit d'une nécropole de l'âge du bronze moyen, mais il est également possible que les tumulus I et II aient été construits au début de l'âge du bronze et qu'ils ont servi dans une période postérieure aussi. Il a été constaté que l'inhumation était beaucoup plus fréquente que l'incinération et que les cendres étaient conservées dans les urnes. L'analyse des squelettes masculins et féminins a montré que les restes des morts inhumés appartenaient à un type anthropologique robuste.

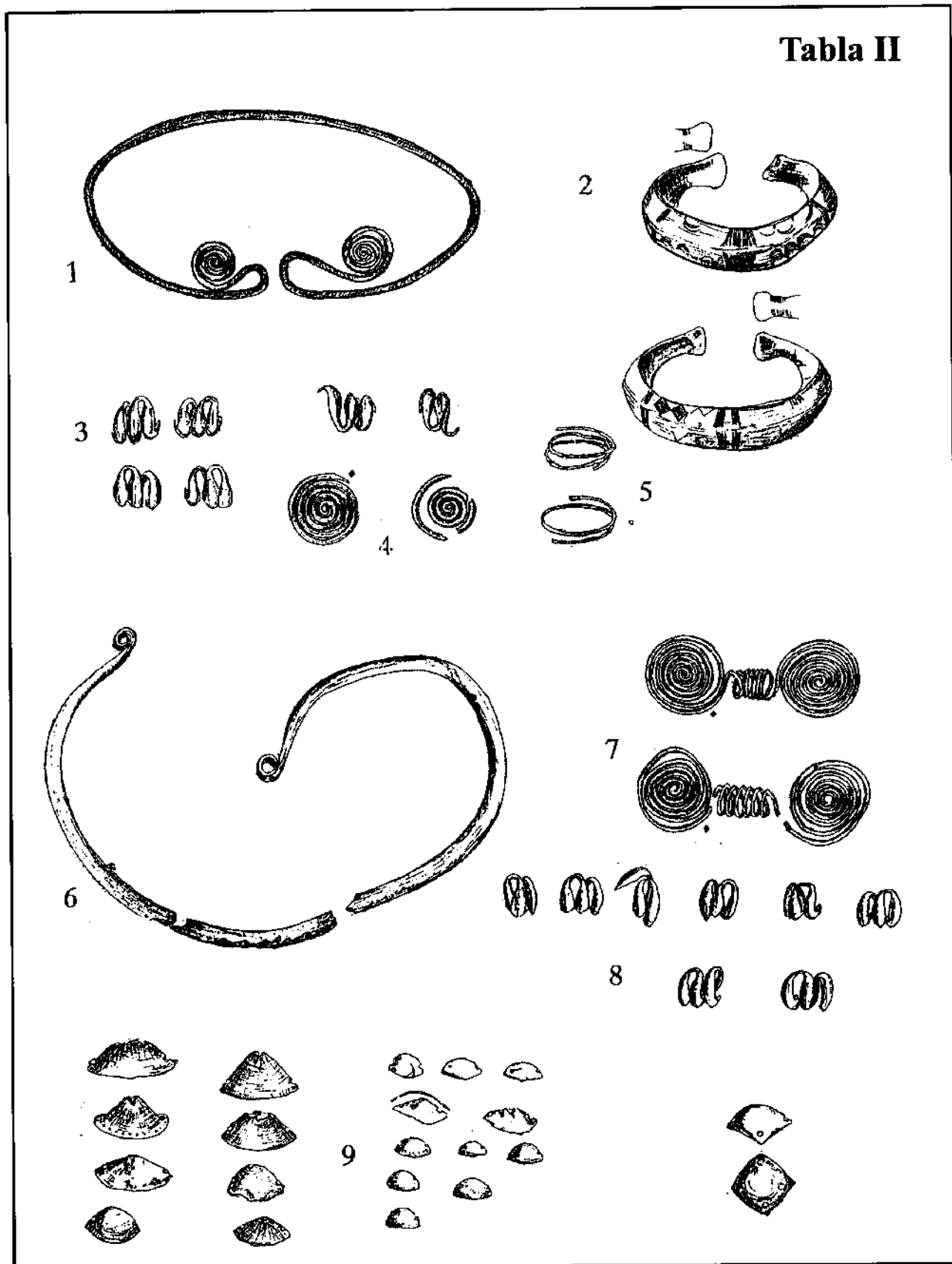
Lidija Nikitović

Tabla I

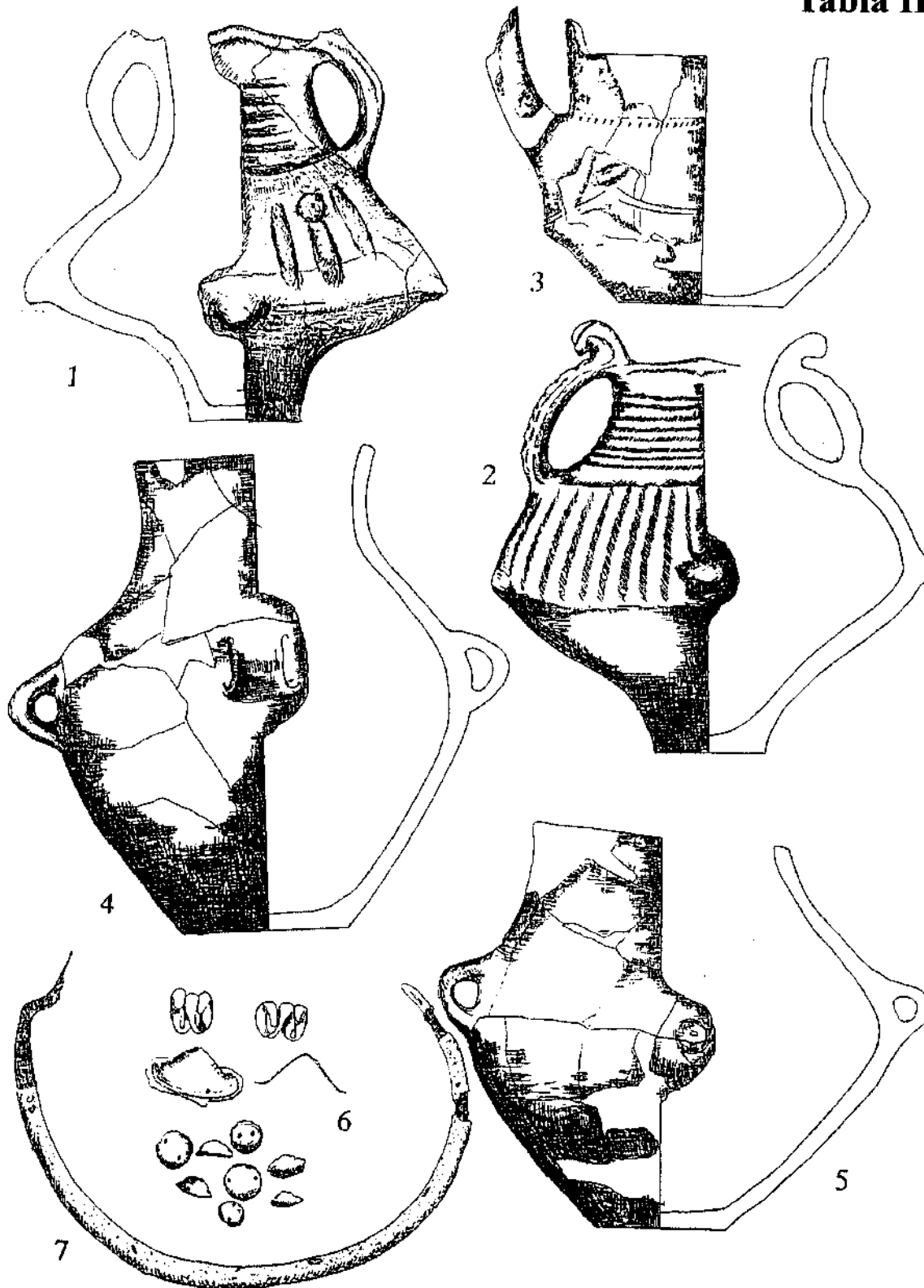
Јанчићи, Дубац: хумка 1, сл. 1 (гроб 1), сл. 2-6 (гроб 2)
сл. 7-8 (гроб 3), сл. 9-12 (гроб 5)

Tabla II

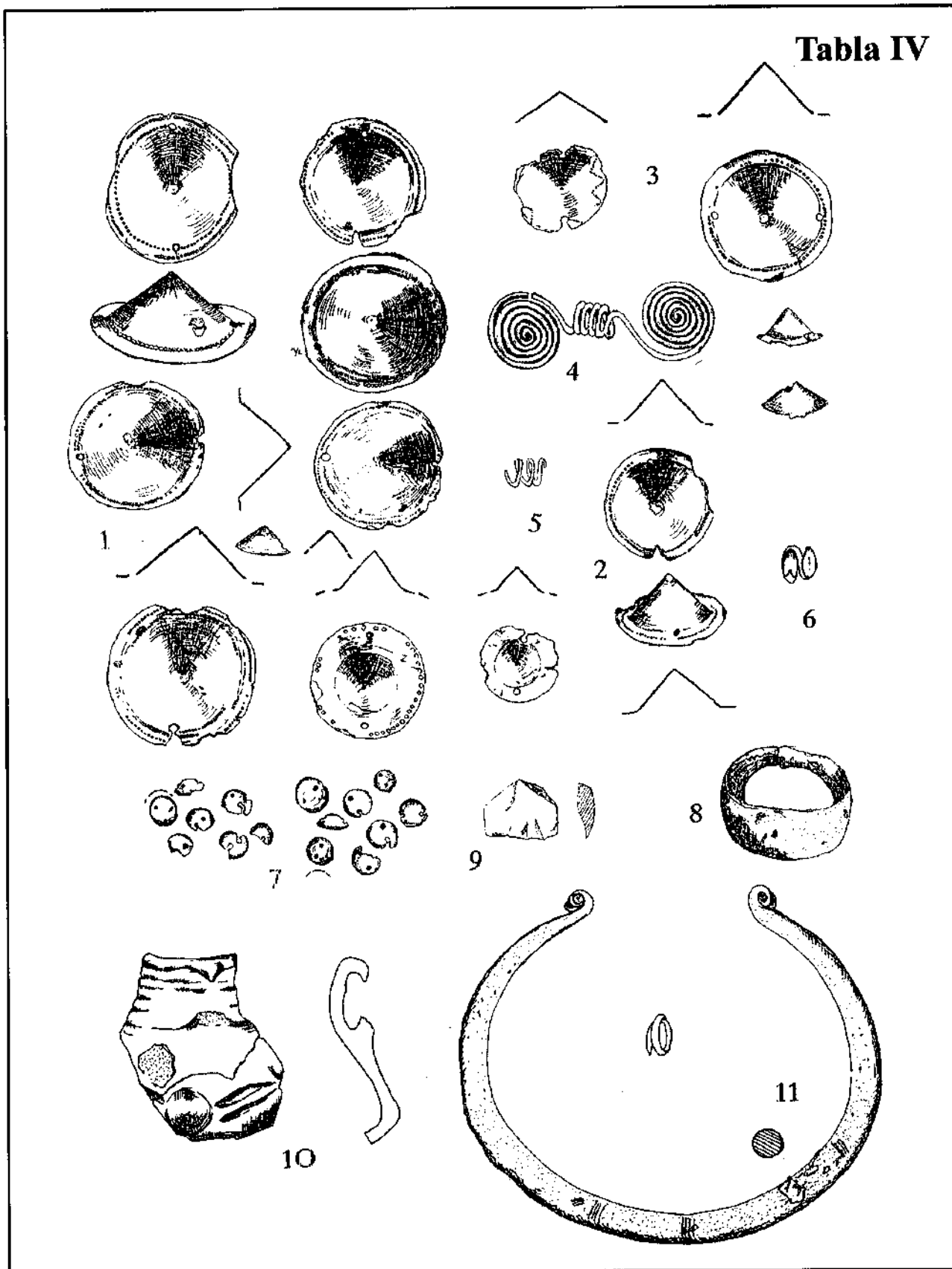
Јанчићи, Дубац: хумка 1, сл. 1-5 (гроб 9), сл. 6-9 (гроб 10)

Tabla III

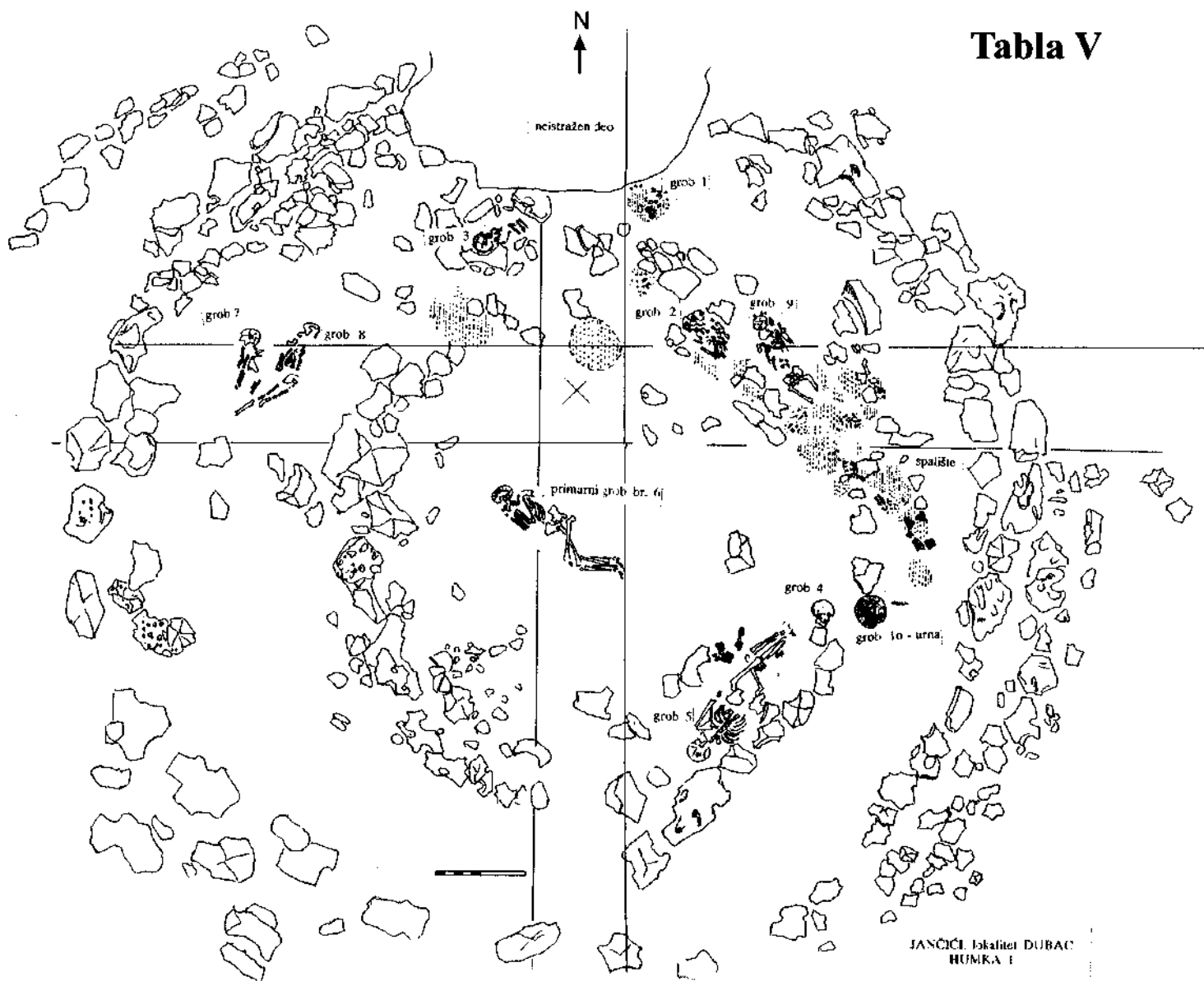
Јанчићи, Дубац: хумка 1, сл. 1 (гроб 10), хумка 2 сл. 3-4 (гроб 1),
 сл. 2 (гроб 2), сл. 5 (гроб 3), сл. 6 (гроб 5), сл. 7 (налази из насипа хумке)

Tabla IV

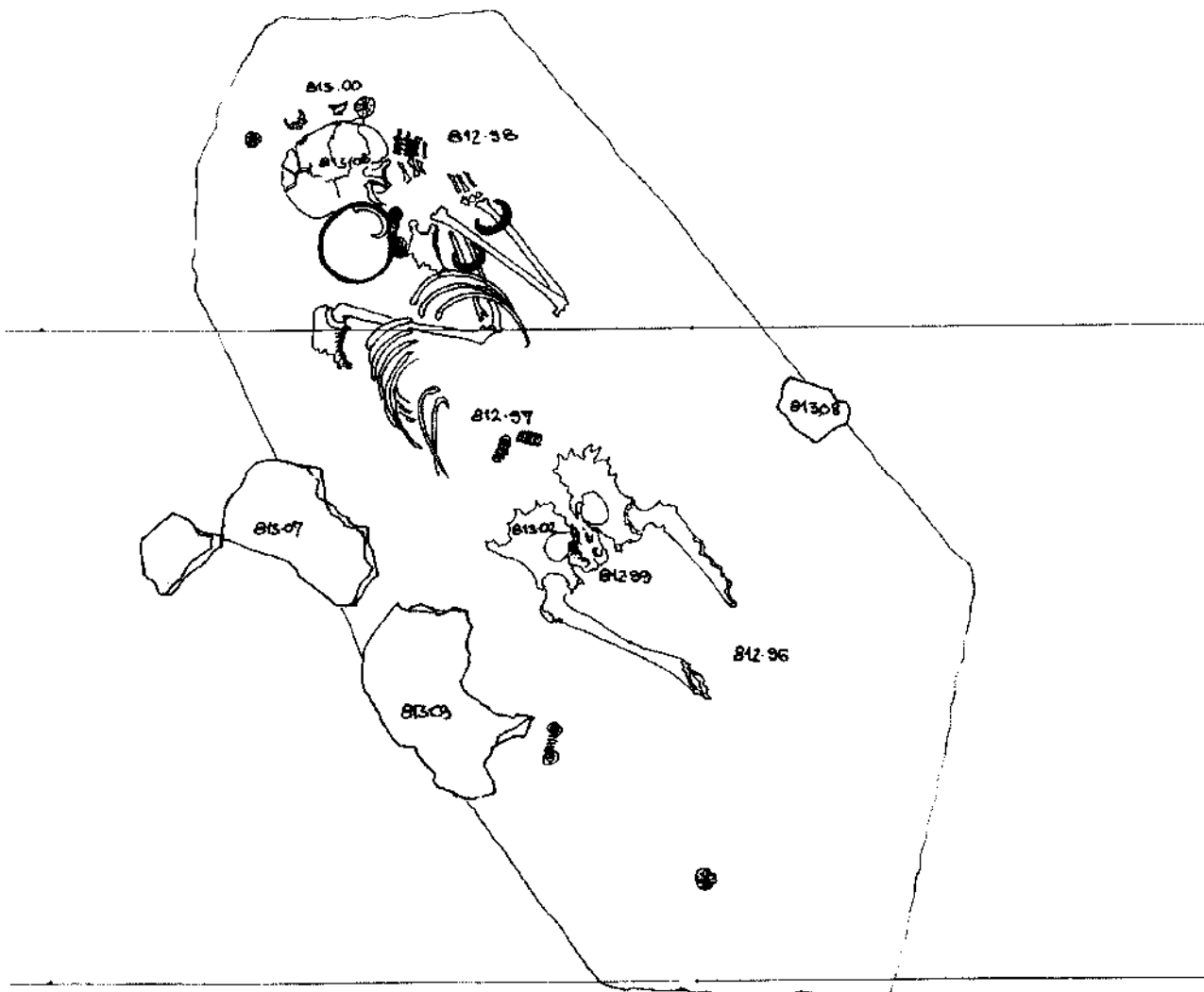

Јанчићи, Дубац: хумка 3, сл. 1-7 (гроб 1), сл. 8 (гроб 3), сл. 9 (гроб 4),
сл. 9 (налаз из насипа хумке), сл. 10 (гроб 5)

Tabla V

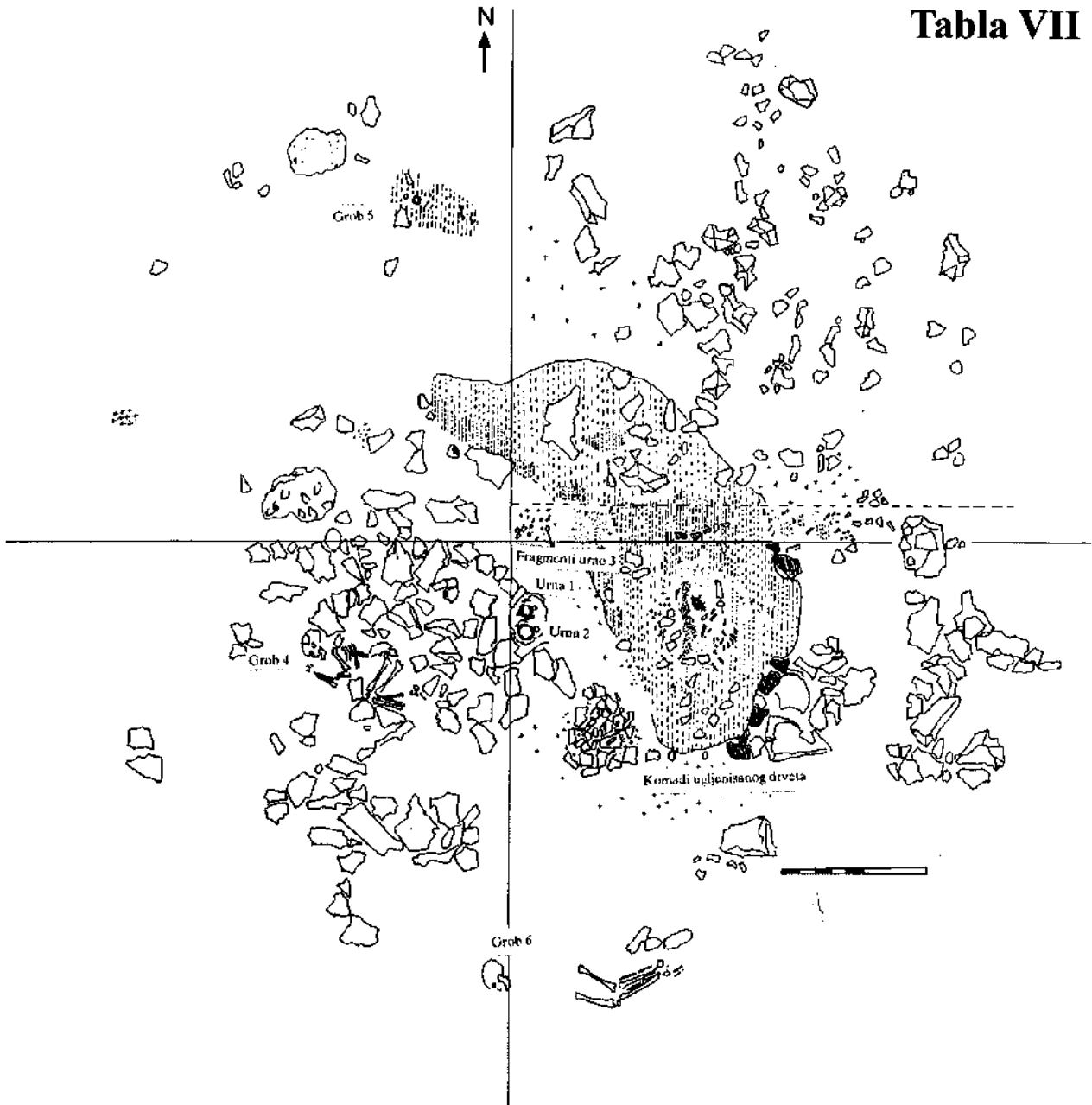

Основа хумке 1 са гробним целинама

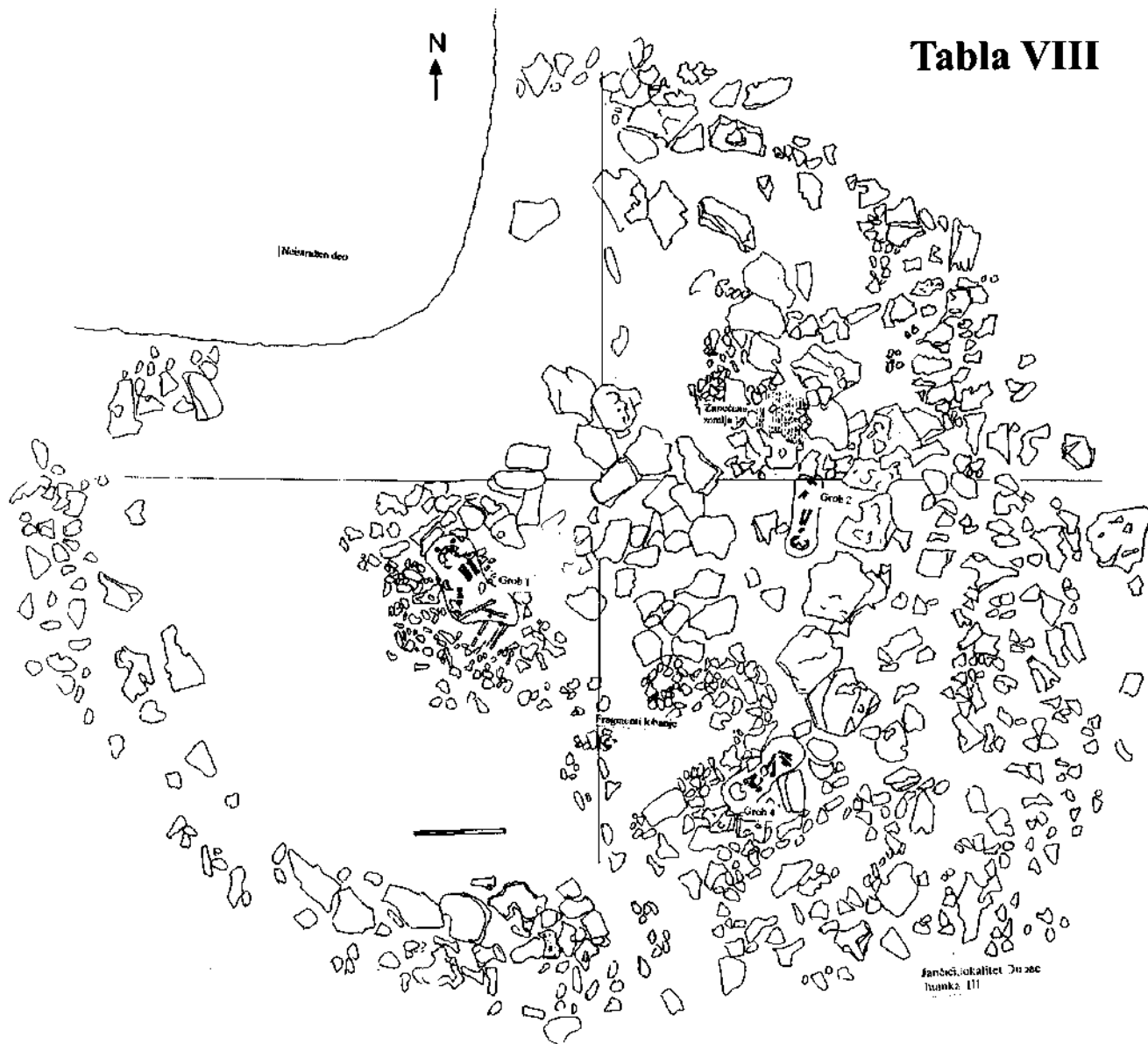
Хумка 1, гроб 9

Tabla VII

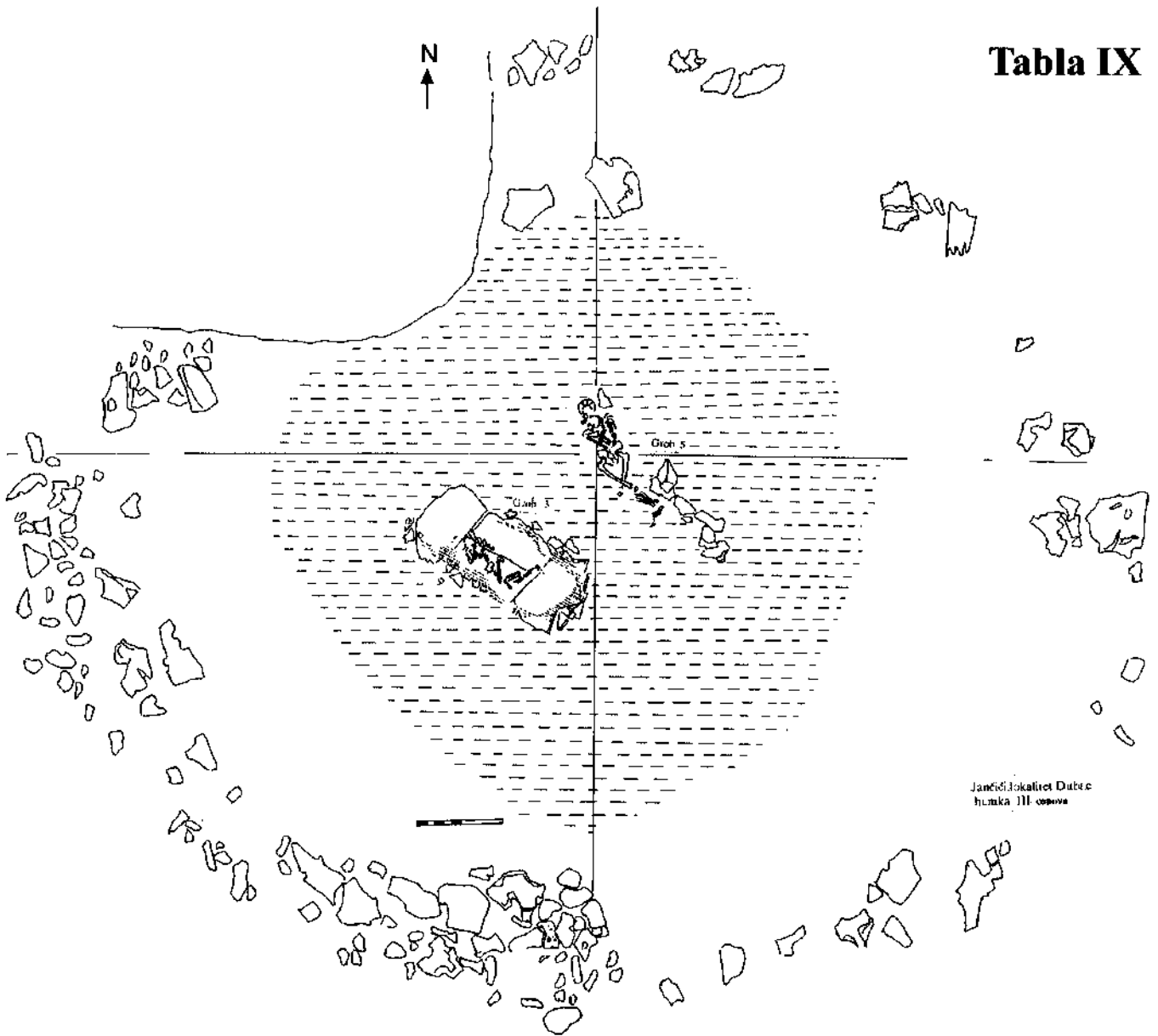
Основа хумке 2 са спалиштем

Tabla VIII

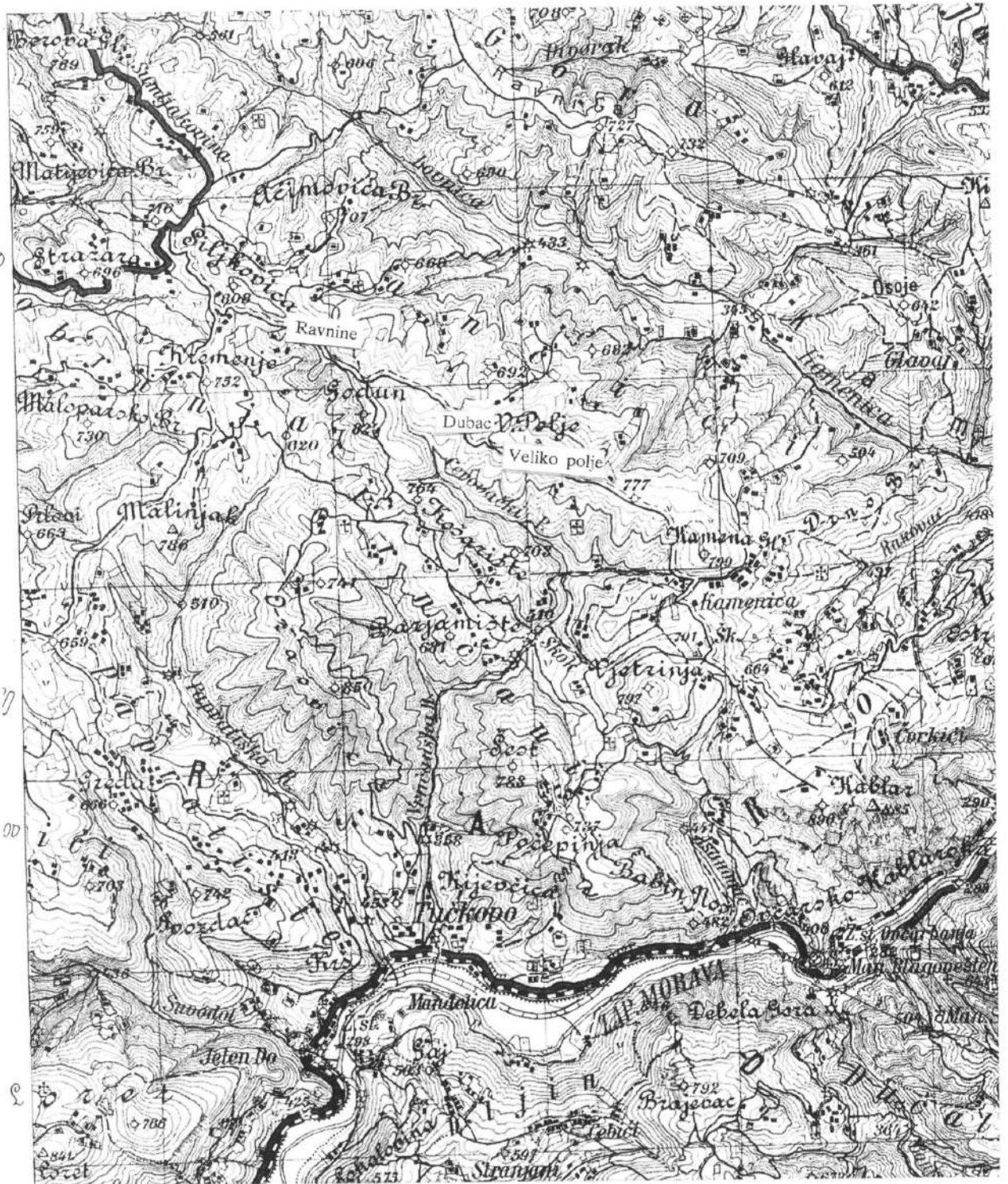

Камени плашт хумке 3

Tabla IX

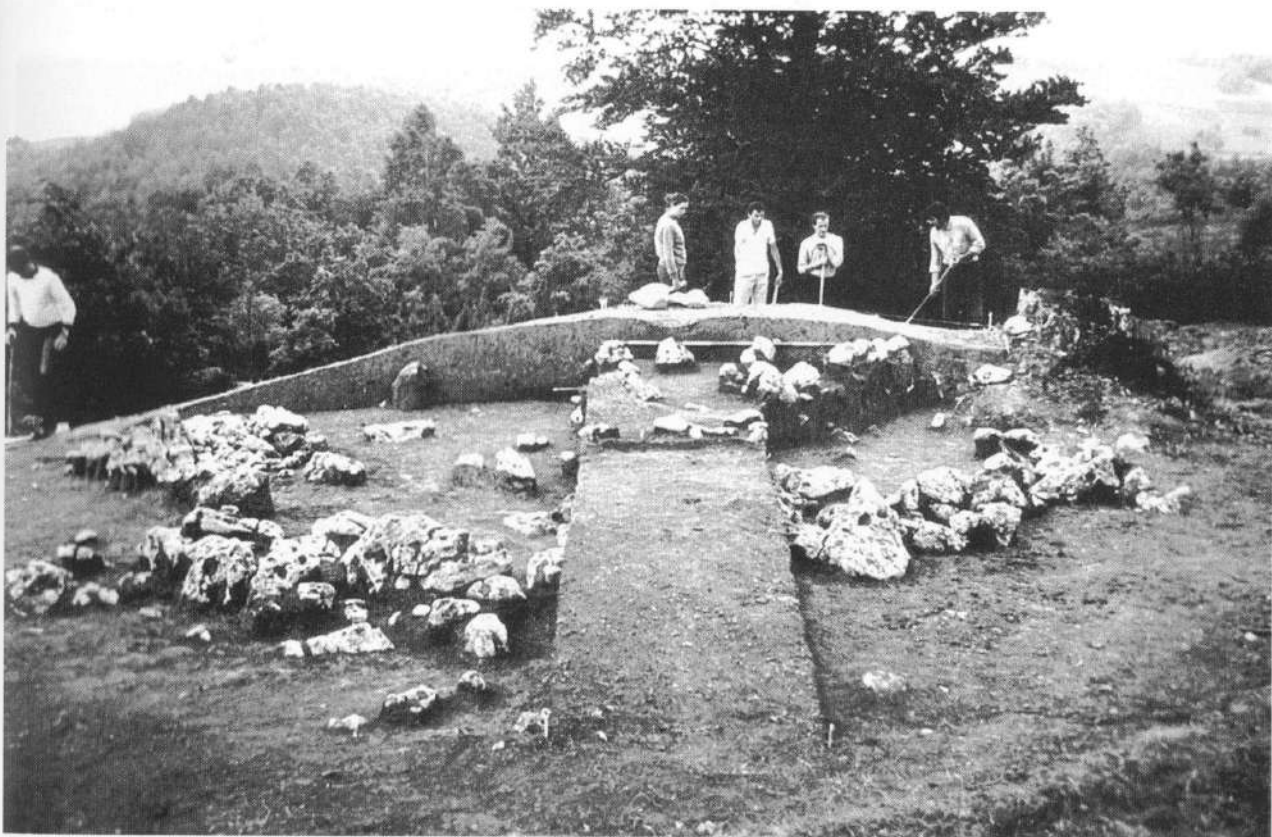
Основа хумке 3 са гробним целинама

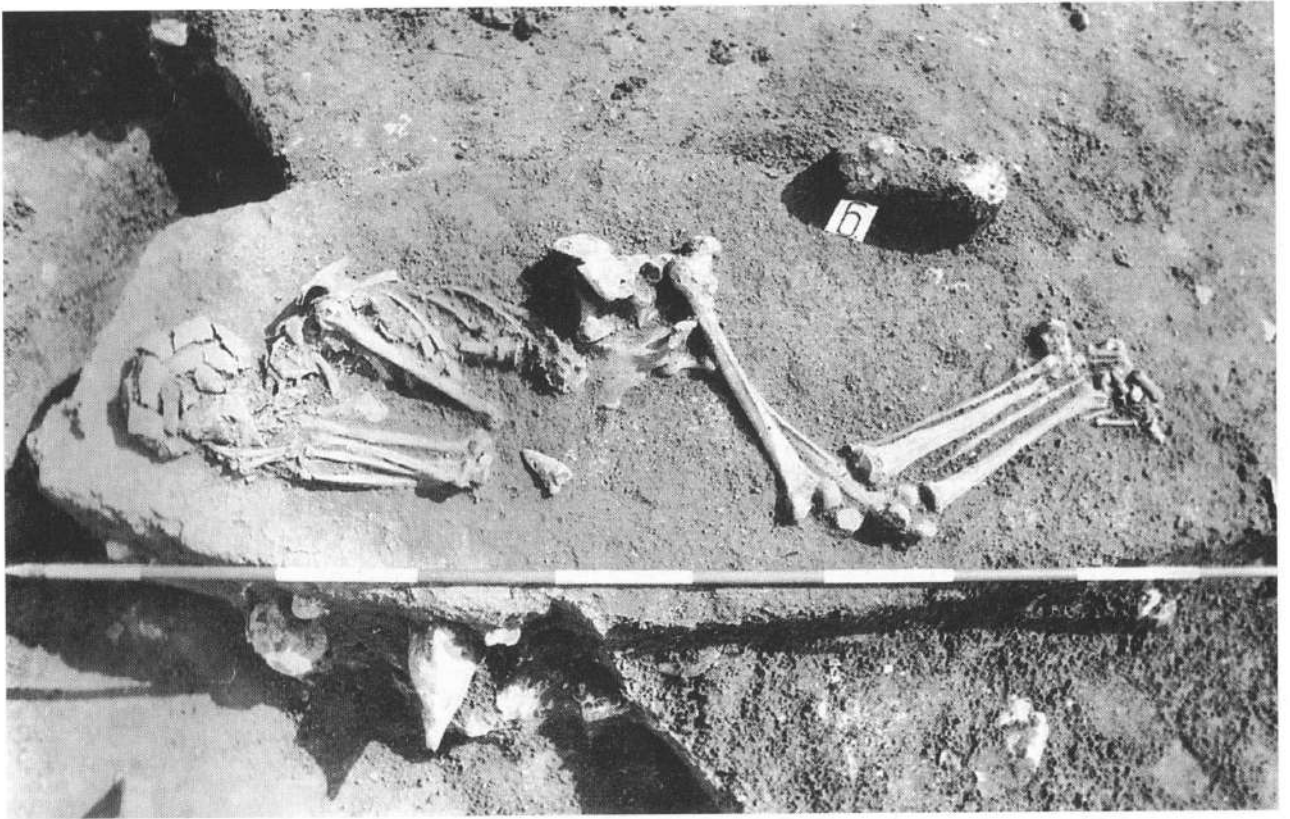
Карта са положајем локалитета

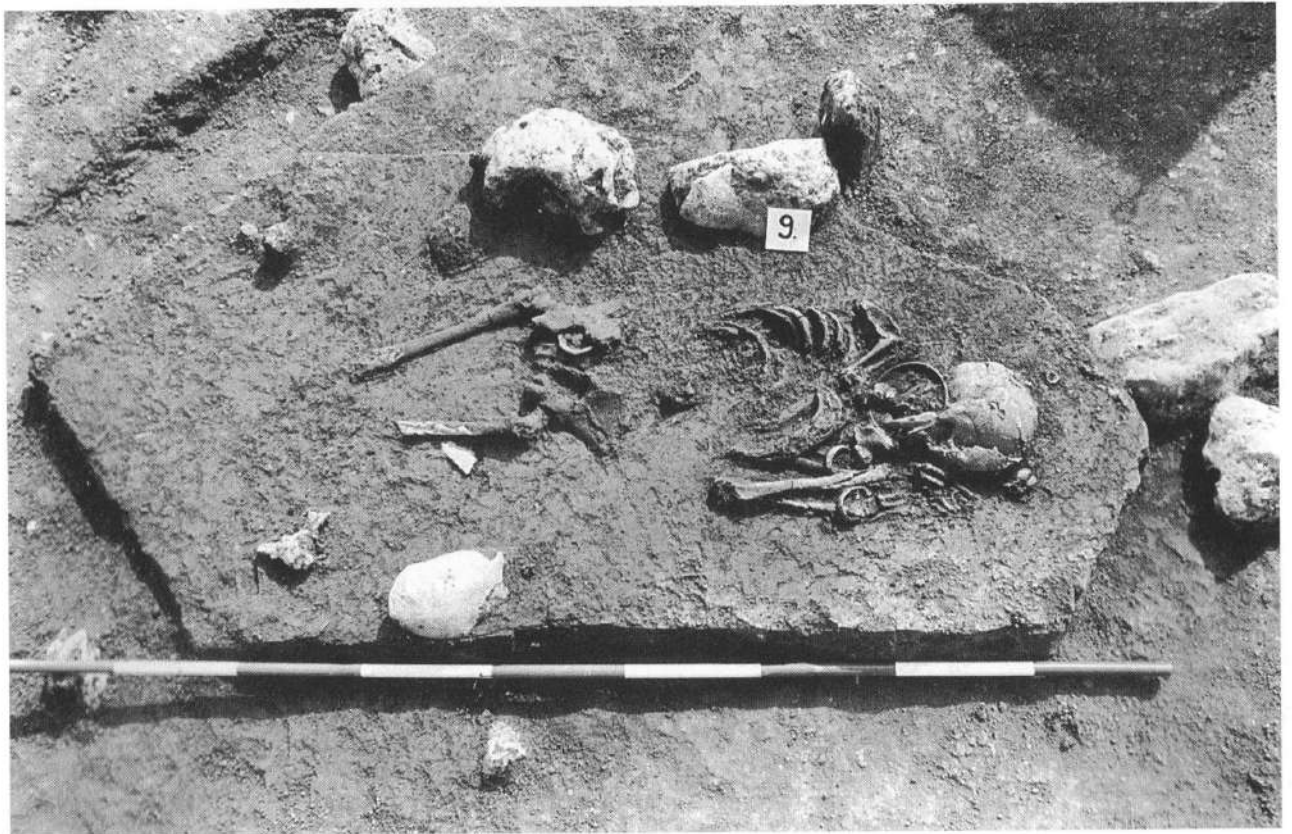
Хумке 2 и 3 у току ископавања

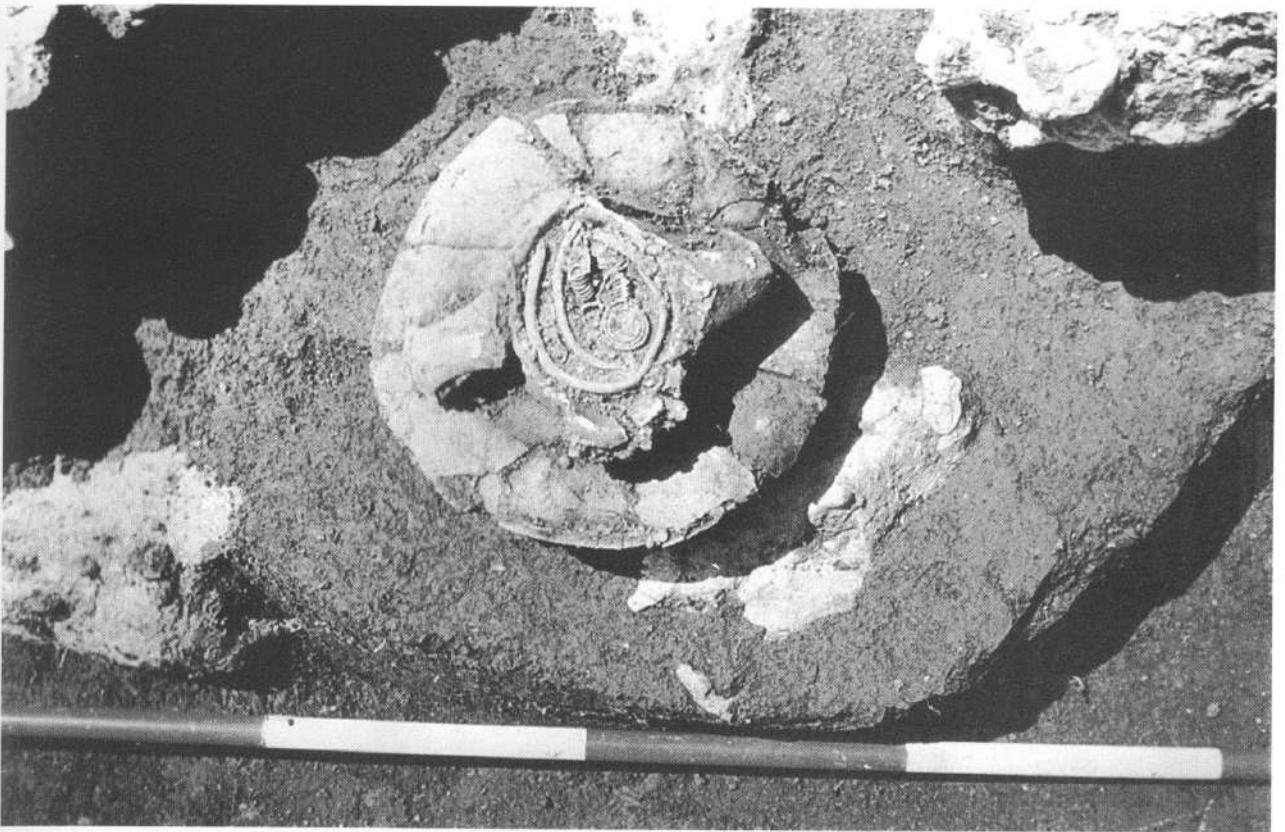
Хумка 1 у току ископавања

Хумка 1 - централни гроб

Хумка 1 - гроб 9

Хумка 1 - гроб 10 (урна)

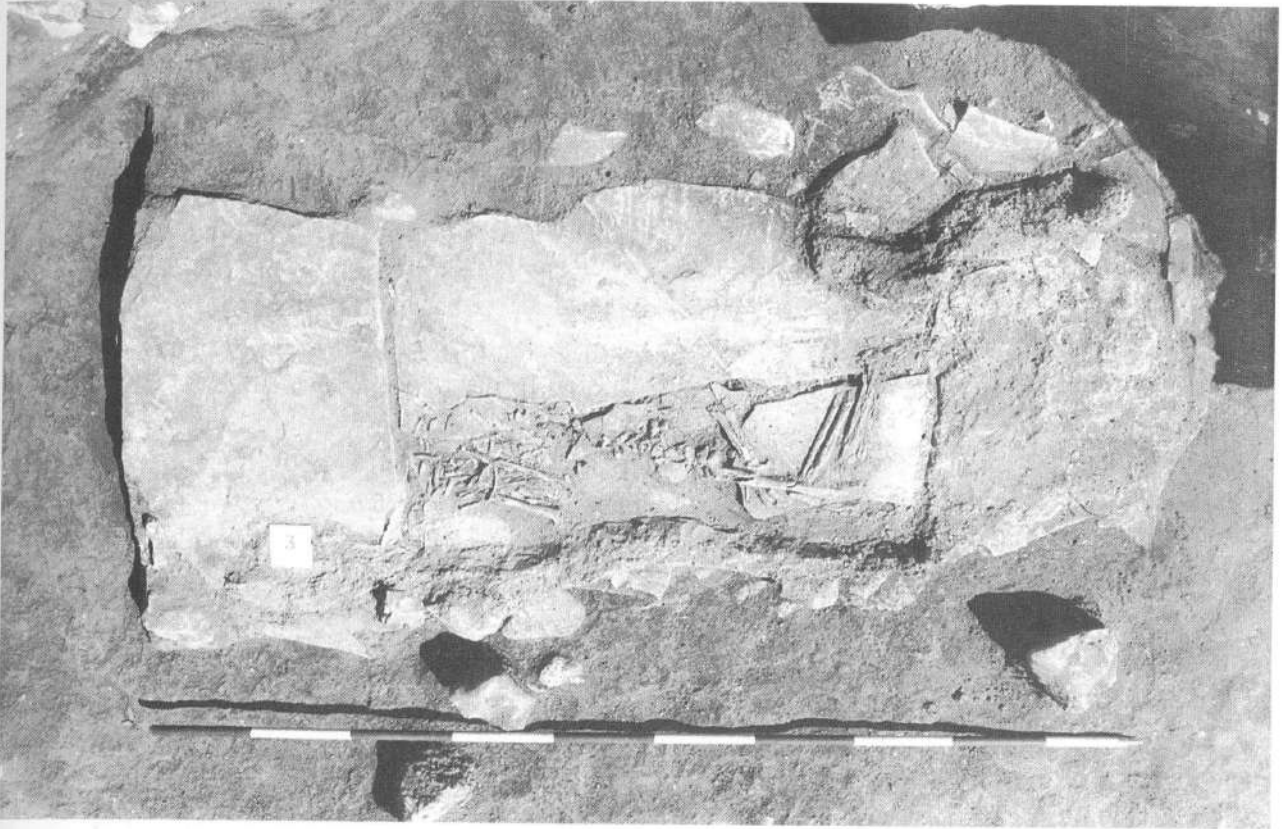
Хумка 2 - централни гроб

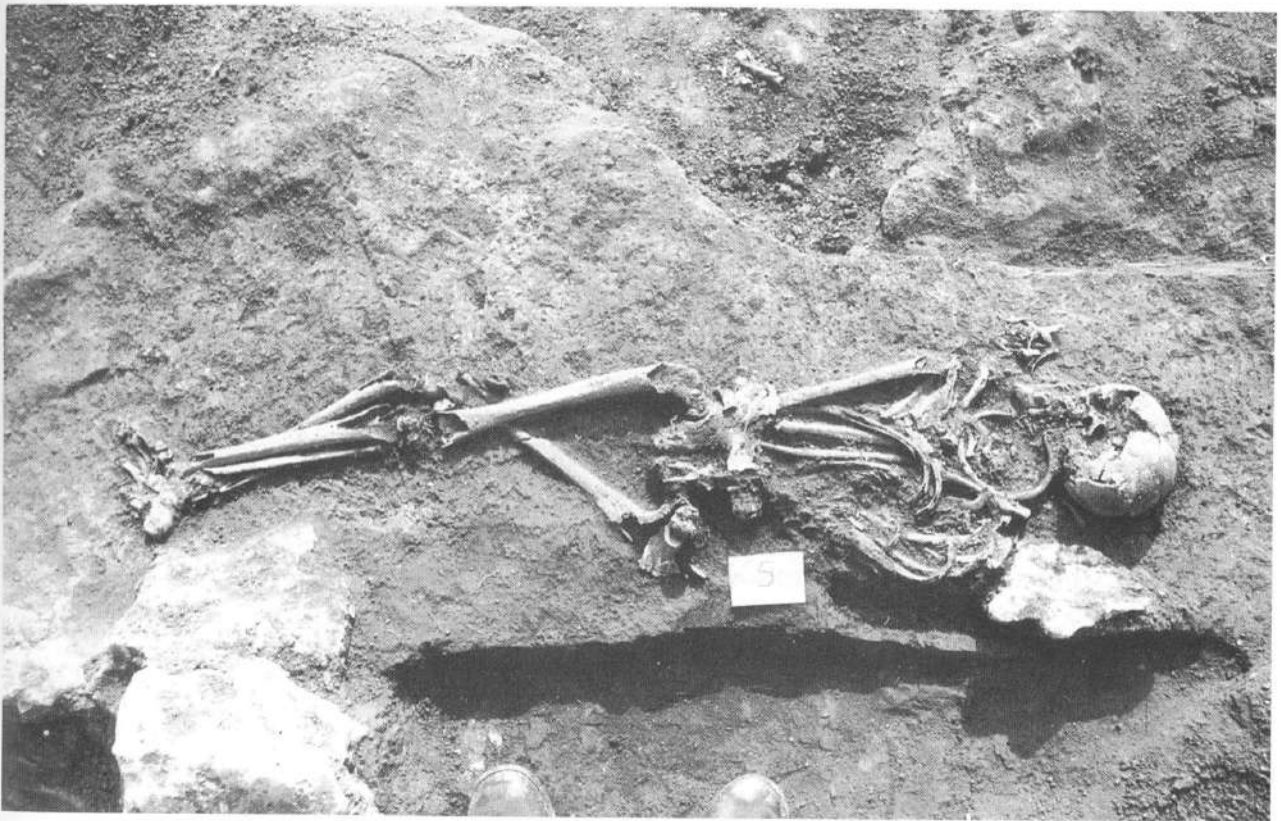
Хумка 3 - источни изглед хумке у току ископавања

Хумка 3 - гроб 1

Хумка 3 - гроб 3

Хумка 3 - гроб 5

РАДМИЛА ЗОТОВИЋ

**МЕТАЛНИ НАЛАЗИ СА ЛОКАЛИТЕТА
„ЧУЉЕВИНА” КОД ЧАЧКА**

Радмила Зотовић
YU 11000 Београд
Археолошки институт

UDK: 351.853 (497.11)

Локалитет „Чуљевина” налази се у селу Пријевору, на левој обали реке Каменице, узводно од ушћа у Западну Мораву, на уздигнутој платформи непосредно уз речно корито, на парцели Милутина Јовановића. Овде је 1977. године¹ откривена зидана грађевина која се састоји од три просторије. Констатовани су остаци грађевине са очуваним темељним зидовима зиданим у кречном малтеру од ломљеног камена, речног облутка и ситнијих комада опеке. Све три просторије су имале исту оријентацију правцем југозапад-североисток. У грађевинском шуту на простору објекта, спорадично су нађени фрагменти римске керамике. Просторије су различитих димензија: просторија 1 – 3 x 2 м, просторија 2 – 3 x 3 м, и просторија 3 – 7,40 x 7,50 метара. У поседњој про-

1. Подаци из документације Народног музеја у Чачку.

сторији пронађена су 2 потпуно оштећена, дислоцирана скелетна гроба. На основу нађених скелетних остатака може се закључити да се ради о две одрасле особе. Такође се може закључити, на основу нађених грађевинских остатака, да су покојници били сахрањени у оквиру породичне гробнице, у зиданом гробу „на свод” правоугаоног облика, димензија 1,97 x 1,15 x 0,60 метара. Гроб је зидан од ломљеног камена и облутака, са по којом опеком која је на појединим местима убацивана до висине од 0,58 – 0,64 метра. Под је рађен од чврстог црвенкастог малтера, дебљине око 0,420 метра. Може се претпоставити да је читав грађевина служила као сакрални објекат који је коришћен и у каснијем периоду. Тако је накнадно, када је објекат порушен, укопано још 5 гробова.² Осим тога, може се констатовати да је овај објекат, или место на коме се он налазио, и у каснијем периоду био коришћен као сакрални објекат, или пак сакрално – табуисано место. Оваква констатација изводи се на основу налаза каменог лава на истом локалитету, изнад остатака грађевине.³ Чињеница да је лав представљен са змијом испод шапе говори у прилог томе да је ово место и у каснијем периоду сматрано за сакрално.

Налази из породичне гробнице са локалитета „Чуљевина” начињени су у слоју растресите земље на 25 цм изнад нивоа пода у просторији 3. Поред предмета од метала овде су још констатовани предмети од стакла у фрагментарном стању,⁴ предмети од кости⁵ и фрагменти керамике рађене на витлу. Налаз металних предмета чини:

1. Гвоздени нож у фрагментарном стању, јако корозирао, правоугаоног пресека, димензија 0,7 x 0,5 цм, трагови сребрне оплате. Дужина ножа 5,3 цм (цртеж бр. 7).

2. Гвоздени клин са искуцаном четвороугаоном главом, димензија 1 x 1 цм. Дужина клина 3,2 цм (цртеж бр. 8).

3. Сребрна пређица округлог пресека са масивним трном повијеним на врху и оковом троугаоног облика са полукружним завршетком, димензија 1,8 x 3,8 ц. (инв. бр. 883), (цртеж бр. 1).

2. Грбови припадају периоду средњег века, без прилога су, оријентације запад – исток са одступањем од 25-30 степени ка југу. Грбови су били овичени понеким облутком и грађевинским шупом.

3. Налаз је начињен 1971. г., и у Музеј га је донео извесни мещтанин по презимену Јовановић. Лав (р. бр. 632/71) је представљен са змијом испод леве предње шапе. Лева бочна страна му је притесана, на основу чега се претпоставља да је био уклопљен у некакав објекат.

4. Фрагменти боца и чаша, укупно 6 предмета.

5. Мања коштана алатка у фрагментарном стању и једно коштано дугме.

4. Пет сребрних игала са искуцаном кружном главом и урезима испод главе. Игле су кружног пресека, димензија: 7,0 цм, 3,9 цм, 8,2 цм, 7,2 цм, и 8,1 цм (цртеж 2-6).

5. Трн сребрне пређице отвореног типа, без плоче.⁶

Остатак гвозденог ножа, или клина, нису услед велике оштећености од користи за датовање материјала. Добро очувана сребрна пређица округлог облика и троугаоног окова са полукружним завршетком пружа елементе за прецизније датовање. Овакве пређице представљале су углавном део појаса, а у неким случајевима, када мале димензије налаза упућују на то, могле су се користити и као украси на обући, односно као део ремена за везивање обуће.⁷ Као део појаса имале су првенствено функцију потпасивања тунике, али и придржавања одеће при телу приликом ходања и то подједнако на мушкој и женској одећи.⁸ У периоду касног царства украшене појасне копче означавале су друштвени статус појединца који их је носио.⁹ Мале димензије пређице са локалитета „Чуљевина” могу да упућују на то да је била коришћена као део ремена за везивање обуће, али није искључено да је била и део појаса, нарочито одеће женске особе. Најпрецизнију типологију за пређице уопште даје Кавалевскаја.¹⁰ Према овој типологији пређица са локалитета „Чуљевина” припада појасним копчама типа 7 – округле алке са троугаоним оковом. Према типу троугаоног окова, са или без полукружног завршетка, припадала би варијанти 8б – троугаони оков са полукружним завршетком.¹¹ Хронолошки, овај тип копчи може се одредити у IV, али се у мањем броју могу налазити и у материјалу V – VI века.¹² Према Сагадину овај тип копчи датује се такође у IV, али се могу јављати и у раном V веку.¹³ Аналогије овом типу пређице налазимо на широком простору. Тако је нпр. налазимо у примерку из некрополе на Згорњем Брегу из друге половине IV века,¹⁴ у материјалу из Дукље,¹⁵

6. Како нисмо били у могућности да добијемо фотографије или цртеже осталих предмета нађених на локалитету „Чуљевина”, то смо се одлучили да овом приликом публикујемо само металне налазе. Љубазно се захваљујем колегиници Лидији Никитовић на уступљеном материјалу.

7. А. Црнобрња – С. Крунић: Војна опрема и коњска опрема у: Античка бронза Сингидунума, Београд 1977, 267.

8. M. Sagadin: *Antične pasne spone in garniture v Sloveniji*, *Arheološki vestnik* XXX, Qubqana 1974, 294.

9. Ибид., 295.

10. В. Б. Кавалевска: *Поясные наборы Евразий IV-IX в.в. – пряжки*, Археологија СССР, Москва 1979.

11. Ибид., 12, рис. 3.

12. Ибид., 16-17.

13. М. Сагадин: оп. цит., 311.

14. Ибид., 311, Т. 8/11.

15. А. Цермановић-Кузмановић – О. Велимировић-Жижич – Д. Срејовић: Античка Дукља. Цетинје 1975, сл. 157, пређица из гроба 8, западна некропола, с тим што је полукружни завршетак другачије извучен и украшен.

или пак у једном примерку из Београда, додуше деформисаном и без трна.¹⁶ Такође треба напоменути чињеницу да је пређица израђена од сребра, што говори о одређеном друштвеном статусу особе која ју је носила.

Пет сребрних игала припада групи тзв. сонди, типа аурисцалпиум. Сонде уопште представљају медицински инструмент који се користио за различите хируршке прегледе ткива (сондирање), за утврђивање пролазности различитих отвора у телу, за препарацију ткива, крвних жила и слично. Сонде су могле бити различитих димензија, што је опет зависило од њихове намене, а обично су имале на једном крају проширење у виду лопатице, такође различитог облика и димензија.¹⁷

Аналогије сличне нашим примерцима могу се наћи и у удаљеним областима Царства.¹⁸ Сонде типа аурисцалпиум представљају најбројнију групу сонди. Могле су се, осим у медицини, користити још и у фармацији и козметици за узимање масти из ургентарија и балзама и пудера из козметичких флашица. Мале димензије сонди углавном указују да су биле коришћене управо у фармацији и козметици. Са друге стране, урезани украси испод главе сонде карактеристични су за сонде коришћене у медицинске сврхе. Примерци са подручја Сингидунума аналогни нашим,¹⁹ могу нам бити од помоћи у датовању. С обзиром да се сонде овога типа јављају у периоду од II – IV в, то бисмо примерке са локалитета „Чуљевина” били слободни да одредимо, према налазу сребрне пређице, у крај IV в., мада присуство сребрне пређице може упућивати и на почетак V века. У овом случају бисмо се ипак одлучили да налаз са локалитета „Чуљевина” датујемо у сам крај IV в., у чему нам помаже и налаз стакленог материјала.²⁰

Начин сахране одговара сахрањивању у гробовима углавном правоугаоног облика, у оквиру породичних горбница карактеристичних за

16. А: Црнобрња – С. Крунић: оп. цит., 287, бр. 481.

17. О различитим типовима сонди и њиховој намени види: С. Крунић: *Римски медицински инструменти из Сингидунума и околине*, Београд 1992, 16–18. О сондама уопште такође и: J. J. Bliinquez: *Roman Surgical Instruments and other Minor Objects in the National Archaeological Museum of Naples*, Mainz am Rhein 1997, Probs and Needles 52 – 54; J. S. Milne: *Surgical Instruments in Greek and Roman Times*, New York 1970, Chapter IV, Probs 51 – 89, Pl. XVII – XVIII; R. Jackson: *Roman doctors and their instruments: recent research into ancient practice*, Journal of Roman Archaeology, vol. 3, Michigan 1990, fig. 4 probs, 6–9.

18. E. Künzel: *Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Keizerzeit*, Bonn 1983, 16 – за област Male Азије, најсличније нашим примерцима 31, 33 – 35.

19. С: Крунић: оп. цит., бр. 18, 20, 22 – 26, 30, 31; Т: II, 18; Т: III, 20, 22 – 26; Т: IV, 30 – 31.

20. Тако се хемисферичне чаше полулоптастог рецепијента датују у период IV в. Види: А. Цермановић-Кузмановић – О. Велимировић-Жижих – Д. Срејовић: оп. цит., 158 – 159; А. Цермановић-Кузмановић: *Античко стакло из Сирмијума*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине X, Нови Сад 1980 – 1981, 10 – 11.

касноантички период.²¹ За њих је карактеристично да су подизане уз виле рустике,²² па тако није без основа закључити да су покојници на локалитету „Чуљевина” сахрањени у гробној меморији, која је подигнута у сврху породичне гробнице уз вилу русту.²³ Гробни прилози су такође карактеристични за овакав начин сахрањивања: керамика, стаклени судови, предмети од сребра и медицинске сонде.²⁴ Иначе, предмети од сребра нађени на локалитету „Чуљевина”, и поред самог начина сахране, упућују на добро стојеће, односно имућније покојнике.

ЗАКЉУЧАК

На локалитету „Чуљевина” у селу Пријевору код Чачка откривен је зидани гроб, правоугаоног облика „на свод”, а у оквиру грађевинског објекта од три просторије, за који се може претпоставити да представља породичну гробницу власника имања и виле рустике својевремено истражене на локалитету Питомине. Према начину сахране и аналогјама са подручја Македоније може се закључити да се ради о породичној гробници у оквиру које су сахрањене две одрасле особе неутврђеног пола.

Метални налази са локалитета „Чуљевина” састоје се од: гвозденог ножа и гвозденог клина у фрагментарном стању и јако кородираних, трна сребрне прећице и сребрне прећице округлог пресека са масивним трном повијеним на врху и оковом троугаоног облика са полукружним завршетком, и пет сребрних игала – сонди типа аурисцалпиум.

Последња два налаза су једино осетљива за датовање и могу се одредити у крај IV века. Присуство сребрних предмета међу гробним прилозима са локалитета „Чуљевина”, као и сам начин сахране, говоре о томе да су покојници припадали добро стојећем друштвеном слоју.

21. Z. Beldedovski: *Edna docnoantička grobnica od Štipsko*, Macedoniae Acta Archaeologica 5, Prilep 1979, 123.

22. K. Kapeski: *Severozapadna nekropola na vilata rustika vo Pešterica kaj Prilep*, Macedoniae Acta Archaeologica 2, Prilep 1976.

23. Вила рустика је на подручју села Пријевора истражена на локалитету „Пријевор”. Види: М. Васић: *Касноантичка налазишта у Чачку и околини*, у: Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 10 – 11.

24. Uopredi npr. prema Z. Beldedovski: *op. cit.*, i K. Kapeski: *op. cit.*

METAL FINDINGS FROM THE ČULJEVINA LOCALITY NEAR ČAČAK

At the 'Čuljevina' locality in the village of Prijedor, near Čačak, a mortared, rectangular, vaulted tomb was found within a three-room building structure, supposed to represent a family vault of the owner of the estate and the villa rustica, which was previously studied at the 'Pitomine' locality. Judging by the way of burial and by analogy to the Macedonia region, it may be inferred that it was the family vault in which two adults of unidentified sex were buried.

The metal findings from the 'Čuljevina' locality consist of an iron knife and iron wedge, both fragmented and severely corroded, a pin of silver belt buckle and a silver buckle of rounded cross-section with a massive pin curved at its top, a triangular plate with semi-circular end, as well as five silver pins - probes of the auriscalpium type.

The last two findings are difficult to trace back and can be supposed to belong to the end of 4th century. The silver objects found among those in the vault at the 'Čuljevina' locality, as well as the way of the burial itself, testify to the fact that the deceased belonged to the wealthy class.

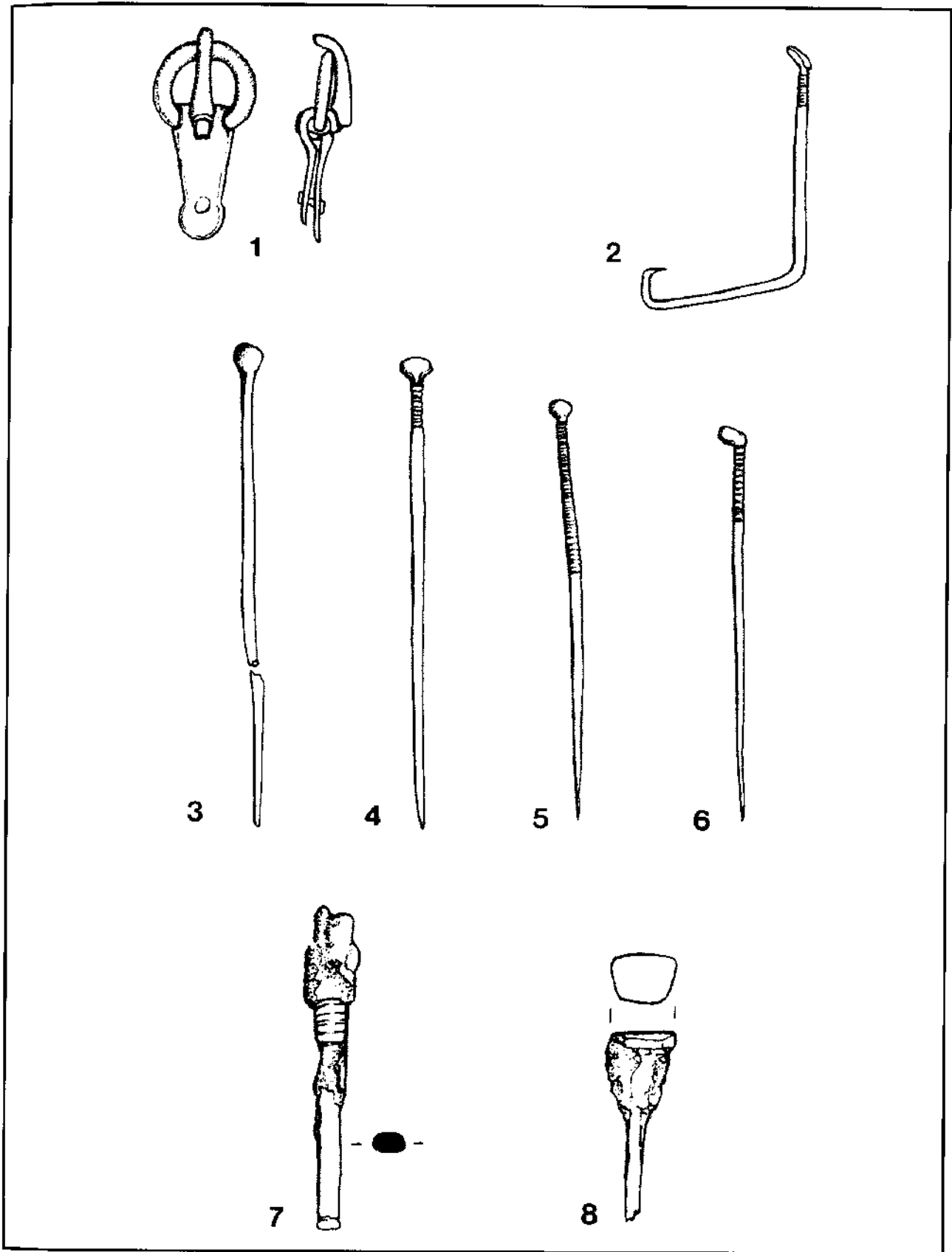
Radmila Zotović

OBJETS MÉTALLIQUES MIS AU JOUR DANS LE SITE ARCHÉOLOGIQUE DE ČULJEVINA, PRÈS DE TCHATCHAK

Dans le site archéologique „Čuljevina“ qui se trouve dans le village de Prijedor, près de Tchatchak, a été mise au jour une tombe de maçonnerie, rectangulaire et voûtée, englobée dans une construction comportant trois locaux; on peut supposer qu'il s'agit d'une crypte familiale qui avait appartenu au propriétaire d'un domaine et d'une villa rustique, situés dans le site archéologique „Pitomine“, qui ont déjà fait l'objet des fouilles archéologiques. À en juger par le mode d'ensevelissement et en prenant en considération les analogies avec les constructions similaires sur le territoire de la Macédoine, on peut conclure que c'était là une crypte familiale contenant deux défunts adultes dont le sexe n'a pas pu être établi.

Les objets métalliques mis au jour à „Čuljevina“ consistent de fragments d'un couteau et d'un clou en fer, très corrodés, ensuite, de l'ardillon d'une boucle en argent, d'une boucle en argent à section ronde, munie d'un ardillon massif à pointe courbée et d'un châsis triangulaire au sommet arrondi ainsi que de cinq aiguilles-sondes du type d'auriscalpium. Ces deux derniers ensembles d'objets, dont la datation est délicate, pourraient être situés à la fin du IVe siècle. La présence des objets en argent parmi ceux qui ont été découverts dans le site de „Čuljevina“, ainsi que le mode d'ensevelissement lui-même, attestent que les défunts appartenaient à une couche sociale aisée.

Radmila Zotović

Метални налази са локалитета „Чуљевина” код Чачка

ДЕЛФИНА РАЈИЋ

МАНАСТИР НИКОЉЕ

Прилог познавању архитектуре и живописа цркве

Делфина Рајић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 726.7 (497.11)

У првој половини XIX века, услед сложених политичких прилика, (устанци против Турака), пажња истраживача српске прошлости била је усмерена на историјске чињенице, на истраживање војних, економских, политичких и дипломатских прилика, а много мање на описе уметничких дела.

У то време одвијала су се историјска збивања која су означавала прекретницу у друштвено-политичком и културном животу српског народа.

Поред првих историчара, српске цркве и манастире посећују љубитељи старина, путници путописци, образовани људи, учитељи и свештеници.

Ови вредни истраживачи су се бавили описивањем и овчарско-кабларских манастира, и њихова запажања могу бити данашњим истраживачима драгоцене, с обзиром на каснија оштећења или измене ових споменика.

Историгорафија манастира Никоља под Кабларом, као и других манастира у овој области, почиње у првој половини XIX века, вестима које су о њему оставили први путописци.¹

За истраживање прошлости манастира Никоља од непроцењиве важности су записи у рукописима о њему, његовој историји и знаменитим старешинама манастира. Прво је привукао пажњу најстарији рукопис, писан на пергаменту, за који се поуздано не зна да ли је писан у манастиру Никољу, а то је чувено Никољско јеванђеље,² сада у Даблину, у Ирској, у збирци сер Честера Битија,³ које је Ђура Даничић приписао Хвалу Крестјанину, писцу Болоњског псалтира из 1404. године.⁴ Први озбиљнији научни текст о историји и сликарству Никоља објавио је тек В. Р. Петковић 1950. године.⁵ А први текст с потпуним описом програма и иконографском анализом фресака написала је Д. Р. Вучићевић,⁶ а он је нарочито важан и за сагледавање никољског живописа у уметничком стваралаштву XVI и XVII века. Обимна истраживања С. Петковића српског сликарства из раздобља од 1557. до 1690. године обухватила су и никољско зидно сликарство,⁷ чији су резултати уврштени у преглед уметничког препорода у деценијама после обнове Пећке патријаршије, написан за потребе српског народа.⁸ Архитектуру цркве манастира Никоља, пак, проучавали су у оквиру ширих истраживања црквене архитектуре овог времена М. Валтровић,⁹ П. Покришкин,¹⁰ Ђ. Бошковић,¹¹ В. Петковић,¹² М. Шупут.¹³

1. В. Ст. Караџић, Даница – Забавник за годину 1826. *Почетак описанија Српски манастира*, сабрана дела В. С. Караџића, VIII, Београд, 1969, 35, 36, 40, 42, 44; Ј. Вујић, *Пушешествије по Србији*, II, Београд, 1902, 151–156; Ф. Каниц, *Србија – земља и ситановништво од римског доба до краја XIX века*, I, Београд, 1989, 486, 530–532, 535, 631.

2. В. Ст. Караџић, нав. дело, 41.

3. Д. Рајић, *Ризнице овчарско-кабларских манастира (капитално изложбе)*, Чачак, 1990, с.п.

4. Д. Р. Вучићевић, *Манастир Никоље у овчарско-кабларској клисури*, Градац, 2, Чачак, 1964, 34.

5. В. Р. Петковић, *Преглед црквених сџоменика кроз џовесницу српског народа*, Београд, 1950, 222–225.

6. Д. Р. Вучићевић, нав. дело, 32–56; Д. Р. Вучићевић, *Графички извори зидног сликарства у наосу цркве манастира Никоља под Кабларом*, Зборник радова Народног музеја, I, Чачак, 1969, 55–59.

7. С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије (1557–1614)*, Нови Сад, 1965, 6, 8, 35, 58, 83.

8. С. Петковић, *Замирање. Уметност у рајним годинама (1683–1699) у: Историја српског народа III/2*, Београд, 1993, 421–422.

9. М. Валтровић, *Сџаре српске џрађевине*, Српске илустроване новине, 2, Нови Сад, 2. август 1881, 26.

10. П. Покришкин, *Православная церковная архитектура XII–XVIII стол. вь ныншнемь Сербскомь Королевствџ*, С. Петербург, 1906, 73.

11. Ђ. Бошковић, И. Здравковић, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, *Сџоменици и културе у овчарско-кабларској клисури*, Старинар, н.с. I, Београд, 1950, 99.

12. В. Р. Петковић, нав. дело, 223.

13. М. Шупут, *Сџоменици српског црквеног џрађићельства, XVI–XVII век*, Нови Сад – Приштина – Београд, 1991, 105–106.

У историографији Никоља могу се, дакле, уочити две етапе. Прва је обележена претежно описивањем историје споменика, док се у другој, од педесетих година овог века, спроводе конзерваторска-истраживања, ради заштите и стварања документације о споменику,¹⁴ и научна испитивања која све више преузимају историчари уметности. Међутим, и поред доста обимне библиографије, неки проблеми и недоумице о прошлости, архитектури и сликарству овог манастира остали су до данас необјашњени или недовољно расветљени.¹⁵ Манастир, који је добио име по цркви посвећеној светом Николи, налази се на самој левој обали Западне Мораве, у подножју планине Каблар. Најстарији писани подаци о манастиру Никољу забележени су у турском попису из 1476/78. године.¹⁶ Све до објављивања овог податка сматрало се да је најстарији помен манастира из 1489. године, забележен на једној изгубљеној иконици, која се до Првог светског рата чувала у Народном музеју у Београду.¹⁷

Година оснивања манастира, подизања цркве и име њеног ктитора, нису познати.

АРХИТЕКТУРА

Манастирска црква с основом у облику упрошћеног триконхоса, без куполе, и призиданом припратом убрзо по изградњи цркве, свакако је настала пре првог помена манастира, који је доспео до нас, односно пре 1476. године. По замисли архитектуре, Никоље подсећа на касне моравске триконхалне цркве, подизане крајем XIV и у првој половини XV века. Црква је оријентисана у правцу запад–исток. У њу се улази с јужне стране, као у неким моравским (Горњак¹⁸ или Брезовац¹⁹), али и у појединим средњовековним црквама. Улази на северној или јужној страни били су део првобитних решења још неких овчарско-кабларских цркава, попут Вазнесења и Јовања.²⁰ Изнад припрате се налазила

14. М. Ђокић, *Црква Св. Николе у манастиру Никоље*, Рашка баптина, 2, Краљско, 1980, 364–5.

15. Допуњујући се међусобно, истраживачи живописа су донели углавном тачан преглед тематике никољског сликарства XVI и XVII века. Ми смо пошпи од њихових резултата, уносећи у њих неопходне коректуре и допуне које су могуће након последњих сликарско-конзерваторских радова на фрескама током 1978. и 1979. године.

16. О. Зиројсвић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријархаџије до 1683. године*, Београд, 1984, 154.

17. С. Душанић, Р. Николић, *Овчарско-кабларски манастири*, Београд, 1963, 29.

18. В. Ристић, *Моравска архиепископија*, Народни музеј, Крушевац, 1996, 214.

19. В. Ристић, нав. дело, 211.

20. С. Душанић, Р. Николић, нав. дело, 26–27.

засебна просторија, одвојена међуспратном дрвеном конструкцијом, без икакве комуникације с наосом, а с прозорским отвором на западном зиду ради осветљавања. Међуспратна конструкција је била постављена на висини почетака свода. У ову просторију, која никада није била осликана, могло се долазити једино помоћу дрвених лествица, па се може претпоставити да је у питању скривница. Трагови сличних просторија изнад припрате налазе се у оближњим манастирима Стјенику и Клисурси, а има знакова да су постојале и у првобитним црквама манастира Јовања и Вазнесења.²¹

Апсиде су споља и изнутра полукружне, завршене полукалотами. Висина бочних конхи је спуштена у односу на укупну висину зида, што јасно одражава постморавске градитељске тежње у српским областима крајем XV века. У том смислу најближа сличност се може наћи у изворном решењу архитектуре цркве у Старом Сланкамену.²²

Дужина цркве с апсидом је нешто мања од 15 м, а ширина износи 5,44 м. Врата на јужној страни припрате су лучно завршена и сасвим једноставно усечена у зид без иједног елемента који би им давао богатije решење. Улаз између припрате и наоса такође је једноставно усечен у зид, а над њим је још и плитка полукружна ниша.

Светлост продире у унутрашњост храма кроз шест прозора. На западном зиду цркве налази се једна бифора, чији су отвори веома узани и са горње стране изведени у облику преломљеног лука, што би могло да буде поједностављено решење изворних моравских двојних отвора. На овом зиду је још један прозор, високо постављен и лучно засведен. Између ових прозора налази се плитка ниша, полукружно завршена, изведена с намером да прими сликану представу патрона цркве. Међутим, у духу појачаног култа Богородице у време турске власти, у њој је насликана Богородица с Христом. На источној страни постоје такође два прозора: један на апсиди, а други изнад ње, на источном зиду цркве. Он је већи од осталих прозора, а натпрозорник је исклесан тако као да се рачунало с постављањем прозорског стубића, иако он никад није изведен. На бочним странама црква је осветљена по једним прозором на јужној и северној конхи, који имају јако упрошћене облике, као и једноставне кружне украсе на натпрозорницима. Моравске розете овог типа, с истоветним орнаменталним мотивом, сачуване су изнад

21. С. Пејић – Б. Пешић, *Благовешћење кабаарско. Првобитна просторна структура и ентеријер*, Зограф, 24, Београд, 1995, 102.

22. Види: В. Кораћ, *Стара црква у Сланкамену и њено место у развоју српске архитектуре касног средњег века*, Зборник ЛУМС, 6, Нови Сад, 1970, 297–298; М. Шупут, нав. дело, 238–240.

улаза у цркву манастира Павловца на Космају, из првих деценија XV века.²³ Тимпани оба прозора замењени су плитким нишама-лунетама, у којима су насликани Св. Никола на јужној и Богородица с Христом на северној страни. На архитектонској пластици очували су се трагови бојења, претежно црвеном бојом.

Споља, на свим конхама, налази се фриз слепих аркадица, завршених седластим луком, и изведених у малтеру. Оне би могле припадати првобитној архитектонској замисли градитеља.

У олтарском простору цркве налази се пет ниша. Три веће су у зиду апсиде, а две мање, које обележавају протезис и ђаконикон, постављене су лево и десно од ње, на источном зиду цркве.

У унутрашњости храма нема архитектонске пластике. Под у наосу се састоји од камених плоча неједнаке величине и само је амвон украшен мермерном розетом са геометријским преплетом кругова у сасвим плитком рељефу. На поду припрате, налази се такође мермерна розета, с урезаним мотивом стилизованих цветова. Црква је изнутра засведена подужним полуобличастим сводом. Споља је двосливан кров покривен ћерамидом.

Зидови цркве претежно су изведени од грубо обрађеног кречњака, чији се неправилни облици називу испод малтера. За профилисане венце употребљен је боље обрађен кречњак. Споља је црква омалтерисана малтером од жутог песка и креча, са додатком земљане боје. Такав састав малтера потпуно је изједначен са бојом првобитног малтера пронађеног на западном зиду припрате.

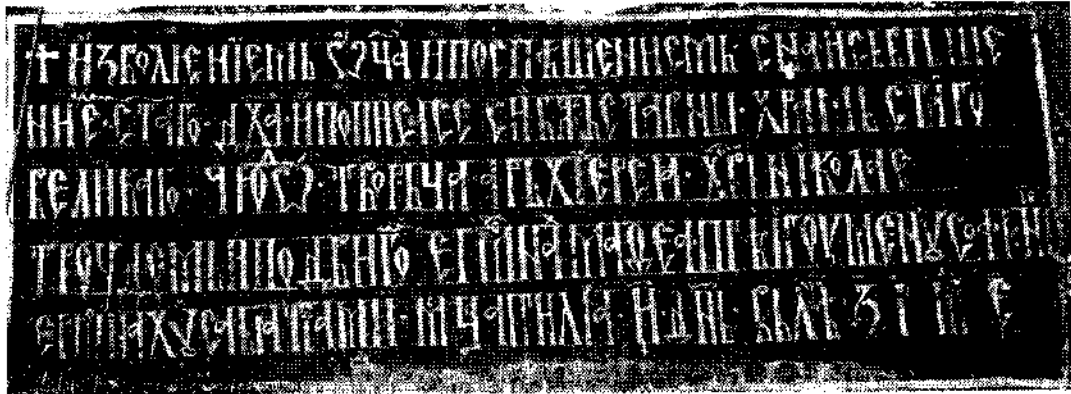
На делу јужне фасаде припрате распознају се фреске. Овај живопис је заштићен надстрешницом покривеном шиндром.

ЖИВОПИС

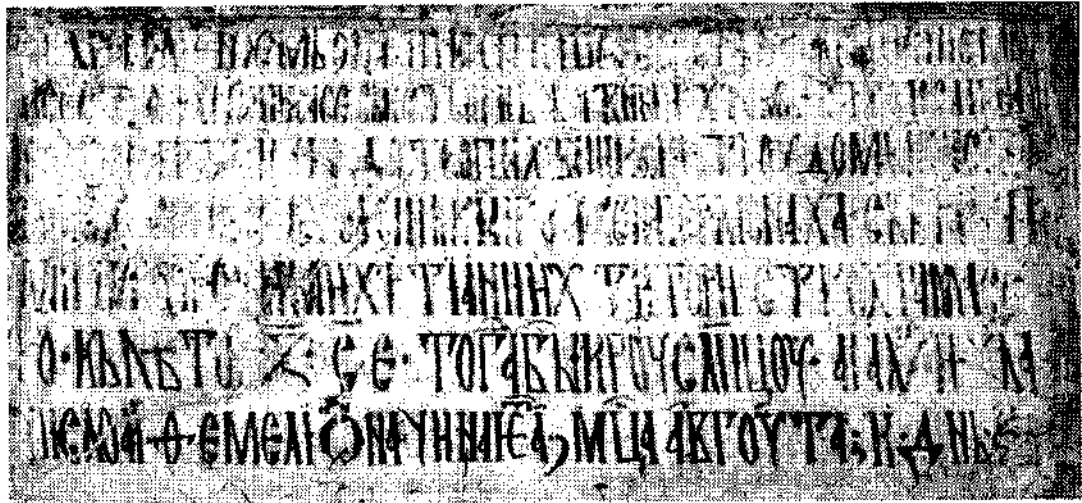
Из натписа изнад улаза што води из припрате у наос, види се да је припрата живописана 1637. године,²⁴ трудом јеромонаха Матеја при игуману Софронију.

23. В. Ристић, нав. дело, 224.

24. Ј. Вујић, *Пушешествије по Србији, II*, Београд, 1902, 152; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд, 1982, 332, бр. 1289.

Сличан натпис изнад истог улаза, само са унутрашње стране, на западном зиду наоса, казује да је наос живописан 1587. године,²⁵ трудом игумана Јоаникија.

Према томе, у цркви манастира Никоља постоје две временски и стилски различите фреско-целине – једна у припрати, а друга у наосу.

25. Ј. Вујић, нав. дело, 152. Овај аутор је најпре исправно читао годину. Већина истраживача је касније копу читала као сигму, односно као 1697. годину. Љ. Стојановић, нав. дело, 236, бр. 791. У листу „Чачански глас“ од 28. маја 1993. 6, Гојко Суботић је потврдио читање копе. Наиме, веома дуго је словна ознака обележена словом С тумачена као бројна вредност 200, што је давало 1697. годину. Међутим, коса пречка повезана са доњим делом овога слова у натписима из друге половине XVI века, сасвим сигурно, коришћена је за означавање бројне вредности 90, па се на тај начин поуздано утврђује време осликовања наоса у кабларском Никољу. Заправо, реч је о опонашању грчке копе, јединог знака који се у средњовековним ћириличним натписима појављује веома ретко, искључиво да би се као и словом Ч означавао број 90. За пример се може узети случај коришћења слова С у приближно исто време, са косом пречком у функцији бројне вредности 90, на главном ктиторском натпису цркве Св. Тројице код Пљеваља, (С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Београд, 1974, 16–17). Такође и бројне вредности круга сунца, круга месеца и златног броја, означене на натпису у Никољу, одговарају 1587. години.

Фрескама је такође исликан и спољашњи део јужног зида припрате. Ту су илустроване неке сцене из живота Св. Николе, патрона цркве. Богородичине теме из припрате потиснуле су га на јужну фасаду, на којој је опширно житије популарног светитеља сведено на сажет циклус. Сада се оне једва распознају, али се ипак може утврдити да су веома рустично рађене. Подељене су у три зоне. У горњој су Рођење Св. Николе и Св. Никола избавља три праведника из тамнице. У средњој, над вратима, насликан је Деизис (Христос с Богородицом и Св. Николом) и још две сцене из житија св. Николе. У доњој зони, лево и десно од врата, налазила се по једна стојећа фигура арханђела и сцене чуда св. Николе на мору и његове смрти. Ове фреске највероватније потичу из XVII века.²⁶

На источном зиду припрате уочавају се остаци старијег слоја живописа (сликани сокл у виду завесе), изгледа знатних уметничких вредности, који би могао припадати првом живописању читаве цркве, обављеном после изградње храма.

РАСПОРЕД ФРЕСАКА У ЦРКВИ

Олтарски простор

Основни принцип – да највише зоне грађевине буду украшене ликовима и темама које изражавају учења о Христу и небеском поретку, а да се програм, спуштајући се према приземној зони, све више односи на земаљске догађаје из црквене историје и јеванђељских текстова и њихове учеснике – спроведен је у Никољу доследно.

У нишама олтарске апсиде насликана су по два шестокрила серафима и Христос Агнец на патени, испод прозора, у нишим ђаконикона св. Роман Слаткопевац, а у ниши протезиса представа Мртвог Христа с анђелом. Ова представа, поникла у Византији још у XII веку, у нашој уметности се чешће слика од краја XIV века и после обнове Пећке Патријаршије.²⁷ Над нишом протезиса је св. Симеон Столпник, а изнад њега арханђео Гаврило из Благовести, док је над нишом у ђаконикону св. Данило Столпник, а више њега Богородица из Благовести.

На северном зиду олтарског простора насликана је, у доњој зони, Визија св. Петра Александријског, с натписом „Спасе, ко ти ризу раздра“? Ова тема с евхаристичком симболиком сликана је у многоброј-

26. С. Душанић, Р. Николић, нав. дело, 38.

27. С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије (1557–1614)*, 100; И. Ђорђевић, *Две занимљиве представе Мртвог Христа у српском зидном сликарству средњеј века*, Зборник радова Византолошког института, XXXVII, Београд, 1998, 185–195.

ним споменицима XIV века, а у сликарству XVI и XVII века била је често понављана у овом облику.²⁸ Мада је илустровање Визије Петра Александријског било уперено против старе аријанске јереси осуђене још на првом Васељенском сабору, у позном византијском и у поствизантијском сликарству, она је постала симболична опомена против сваке могуће јереси.²⁹

У средњој зони је Васкрс, приказан сценом Мирносице на гробу Хистовом, док је у горњој зони истог зида Васкрсење Христово насликано као Силазак у Ад.

У доњој и средњој зони олтарске апсиде илустрована је Служба Агнецу у којој учествују архијереји св. Спиридон, св. Григорије Богослов, св. Василије Велики – пред којим је анђео Господњи до самог прозора. С друге стране прозора је исти такав анђео, а иза њега св. Јован Златоусти и св. Атанасије Александријски. На јужном зиду олтарског простора, у доњој зони, поклоњење архијереја се завршава св. Јованом Богословом и св. Стефаном српским. Није сасвим јасно о којем је српском светитељу са именом Стефан реч. Вероватно се ради о грешци преписивача. Сви архијереји, што учествују у поклоњењу, обучени су у полиставрионе с омофорима. Сваки од њих држи у рукама, испред себе, развијен свитак у усправном положају и чита га.

У конхи олтарске апсиде је Богородица шира од небеса, са по једним арханђелом са сваке стране. Изнад свода апсиде, на источном зиду олтарског простора, насликана је композиција Силазак светог Духа на апостоле. Ова тема смештена у олтарском простору тумачи се идејом апостолства, која се непрестано понавља у православној цркви кроз тајну рукоположења свештеника. По узору на програме споменика XIV века, тема се појављује понекад и у олтарима из XVI и XVII века.³⁰ Сасвим горе, у врху источног зида олтарског простора, налази се Вазнесење Господње, с апостолима и Богородицом у пејзажу, док је Христос на дуги, кога носе два анђела, смештен у своду олтарског травеја. Вазнесење је сликано у горњим зонама олтарског простора безмало у свим споменицима из турског периода.

На јужном зиду олтарског простора, у средњој зони, насликана је старозаветна тема Гостољубље Аврамово, а у вишем појасу је Рођење Христово.

28. Љ. Шево, *Манастир Ломница*, Београд, 1999, 101.

29. С. Петковић, нав. дело, 73.

30. Љ. Шево, нав. дело, 150.

Јужна певница

У доњој зони јужне певнице приказани су, источно од прозора св. Јован Крститељ и св. Димитрије, а западно од њега св. Павле и Богородица с малим Христом на руци. Под прозором је у медаљону св. Варвара. У вишој зони јужне певнице, до прозора Тајном вечером започиње циклус Страдања, како је то уобичајено у већини старијих споменика. Он се наставља представом Христа воде на суђење. Западно од прозора је композиција Христос пред Пилатом, а испод Тајне вечере Петар сече ухо Малху. Најзад, у полукалоти јужне певнице приказан је Христос као анђео Великог савета у попрсју раширених крила и с гестом благосиљања.

На чеоној страни лука јужне певнице распоређено је дванаест медаљона с попрсјима мученика, а поред њих су очувана имена св. Викентија, св. Виктора, св. Мине, св. Гордија, св. Гервасија, св. Авксентија, св. Мардарија, св. Јакова и св. Трифуна.

Изнад ових су још пет медаљона, распоређених у правој линији. У њима су насликана попрсја мученика св. Ананије, св. Азарија, св. Мисаила, св. Евстратија и још једног непознатог.

На делу јужног зида наоса, према истоку, насликана су у доњој зони два света ратника: св. Прокопије и св. Теодор Стратилат. Изнад њих је Ваведење Богородице и, још више, Срећење Господње.

На западном зиду наоса, у доњој зони, јужно од врата, насликани су, као што је уобичајено, св. Константин и Јелена. Северно од врата су св. Сава и Симеон Српски, готово неизбежни у споменицима после 1557. године. За извођење њихових ликова послужила је као предло-жак иста представа у Празничном минију Божицара Вуковића из 1538. године.³¹ У средњој зони, у ширини целог западног зида, насликано је Успење Богородице, а у вишој зони западног зида Крштење и Улазак у Јерусалим. Најзад, изнад ове две сцене, сасвим горе до свода, постављена је представа Преображења Христовог.

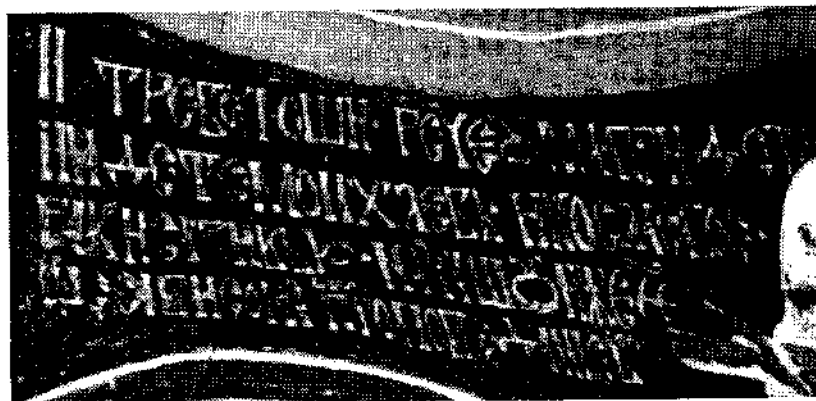
На делу северног зида наоса, између северне певнице и западног зида, у доњој зони, приказана су још два ратника: св. Теодор Тирон и св. Нестор, изнад њих је у другој зони Прање ногу, а у трећој је Распеће Христово.

³¹ Д. Р. Вучићевић, *Графички извори зидног сликарства у наосу цркве манастира Никоља код Кабларом*, 56.

Северна певница

У доњој зони северне певнице, око прозора су с једне стране св. Никола и св. Петар, а с друге св. Пантелејмон и св. Георгије, а испод њега попресе св. Марине, насликано у медаљону.

У полукалоти ове певнице је натпис у четири реда:

(Приче Соломонове 9,4–5) односи се на иконографски сложену композицију „Премудрост сазида себи храм”: Христос–Премудрост, седи на дуги. Око њега су кружно распоређене представе седам дарова светога духа (Дух премудрости, Дух Божији, Дух страха Божијег, Дух сазнања, Дух крепости, Дух разума, Дух савета), којима се испуњавају праведници позвани на гозбу, а коју анђели приређују на небеској трпези. Стога ова сцена у Никољу, са пратећим натписом из прича Соломонових, и јесте у функцији евхаристијске симболике. Њен саставни део јесу и скупине архијереја, царева и апостола – праведника које анђели позивају на небеску трпезу – насликане непосредно испод Христа–Премудрости. Ова сцена, такође у функцији Евхаристије била је насликана и у протезису Мораче почетком XVII века.³² Она се, иначе, ретко слика. Ове фреске из северне певнице цркве манастира Никоља показују иконографске сличности, само у далеко сажетијем облику, са фрескама на своду припрате Марковог манастира код Скопља из XIV века.³³ Најпознатија представа тог типа налази се на своду црквице у пиргу Рилског манастира из око 1340. године.³⁴ У програмском смислу, ова сцена се може схватити и као замена за уобичајену представу Причешћа апо-

32. С. Радојчић, *Фреске Марковог манастира и живој Василији Новој*, Зборник радова САНУ, XLIX, Византолошки институт, 4, Београд, 1956, 221.

33. Д. Радојчић, *нав. дело*, 222–225.

34. С. Петковић, *Морача*, Београд, 1986, 74; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, Београд, 1994, 100–102.

стола, која је због недостатка простора изостављена у олтарској апсиди Никоља. Уједно, ово је и једина композиција сложене иконографије у цркви.

На чеоној страни лука северне певнице распоређено је такође дванаест медаљона с попрсјима мученика и мученица. Очувала су се имена св. Авима, св. Антонија, св. Елеазара, св. Созонтија, св. Симеона, св. Марка, св. Соломоне, св. Никифора и св. Сергија. Изнад њих су још пет медаљона распоређених у правој линији. Имена светих у њима су нечитљива, осим св. Артемија.

Свод

На своду је насликано осам допојасних фигура пророка. Сви они држе велике, усправно развијене свитке, исписане текстовима њихових пророштава. У јужном делу свода су пророци: Давид, Соломон, Јеремија, Данило, Илија, Јелисеј, Исаија и врач Валаам. На северном су Амос, Јаков, Авакум, Јона, Захарија, Јоил, Мојсије и Арон. А у средини свода, по дужини, распоређена су три медаљона с различитим видовима Христа: у средишњем је Христос Пантократор, са симболима четворице јеванђелиста, у медаљону у западном делу је Христос Емануило, а у оном на источној страни Христос из Вазнесења.

Распоед и иконографија фресака у наосу углавном су традиционални, док је тематика доста упрошћена. Никољске фреске ни по својим уметничким особинама не улазе у круг најбољих целина XVI века. Упоредене са млађим фрескама из припрате, ове носе печат преживљености и замора који се огледа у недостатку свежине, истраживања и нових решења. Оно што код њих одмах пада у очи то су несигуран цртеж и јаке црне контуре. На фигурама се истичу упадљиво велике очи. Стојеће фигуре правилнијих су пропорција него оне у композицијама. Поред црне боје доста је честа и употреба беле, жутог окера, цинобера и индиго плаве. Велики број ликова светих мученика и мученица и избор најпопуларнијих светих ратника, чији су култови имали одраза у народном веровању, показују да су се аутори никољских фресака подједнако подредили укусу лаичке публике као и захтевима монашке заједнице у манастиру. Неке посебности у распореду сликарства у никољској цркви су условљене особеностима њене архитектуре и историјским околностима у којима је живопис настао, посебно захтевима наручилаца, али и образовањем сликара.

РАСПОРЕД ФРЕСАКА У ПРИПРАТИ

У припрати су очуване сцене Богородичиног акатуста, медаљони с попрсјима мученика и мученица, стојеће фигуре светитеља и делимично орнаменти којима је исликан сокл.

У горњој зони свих зидова припрате распоређене су сцене Богородичиног акатиста. Он почиње у југоисточном углу и обишавши пун круг кроз седамнаест композиција, завршава се сценом насталом уместо 11 икоса. Наиме, овде је насликана Неопалима купина са Богородичиним попрсјем на пламтећем жбуну. Паримија с описом овог догађаја (2 Мојс. 3,2–8) читана је на Благовести, а тумачена као старозаветна и праслика Христовог зачећа.

Поред сцена из циклуса Богородичиног акатиста, у припрати манастира Никоља сачувале су се још и неке сцене које не припадају овом циклусу. То су у средњој зони, на источном зиду око улаза, Рођење Богородице и Ваведење Богородице, а у приземном појасу Деизис, јужно, и Богородица на престолу с Христом на крилу и арханђелима Урилом и Рафаилом, северно од улаза. Фреске на овом зиду припрате у Никољу потпуно понављају теме престоних икона манастира Благовештења из 1634/35. године.³⁵

У ниши изнад врата, која воде у наос, насликан је патрон цркве св. Никола.

Средњу зону од доње одваја низ медаљона, којих има по шест на јужном, западном и северном зиду. Медаљони с попрсјима мученика и мученица уплетени су у стилизовани преплет лозице. На јужном зиду у њима су св. Алимпије, св. Герасим, св. Ахилије, св. Симеон, св. Акакије и св. Теодосије. У онима на западном зиду, св. Марта, св. Марина, св. Варвара, св. Текла, св. Киријака и св. Петка, и на северном зиду св. Пантелејмон, св. Кузман, св. Дамјан, св. Мина, св. Виктор и св. Викентије, којим се и завршава низ медаљона у припрати. Сви мученици и мученице показани су у трочетвртинском профилу и сви држе мученичке крстове.

Доња зона, у којој су насликане стојеће фигуре испосника и других светитеља, под сликаним аркадама с угластим завршецима, почиње на јужном зиду припрате представом св. Николе који Стефана Дечанског приводи Христу. Поред њих су насликани Марко Трачки, св. Макарије Египатски и, изнад улаза, у српској уметности ретко сликани св. Сисоје над отвореним гробом.

35. С. Пејић – Б. Пешић, нав. дело, 101.

На западном зиду припрате продужава се низ светих монаха са св. Теодосијем, св. Арсенијем, јужно, и св. Зосимом који причешћује Марију Египатску, северно од прозора. У прозору су насликани, лево арханђео Михаил, а десно арханђео Гаврило. Изнад њих је попрсје Богородице у медаљону.

На северном зиду су: св. Пахомије с анђелом, св. Јефtimiје, св. Антоније Велики и св. Иларион Велики, с којим се завршава ред стојећих фигура у најнижем појасу јужног, западног и северног зида припрате.

Сокл је хоризонтално подељен на два неједнака дела. Доњи, шири део, украшен је орнаментом разнобојних кривих линија концентрично постављених, а горњи, ужи део, орнаментом стилизоване таласасте палмете на источном и западном зиду. На јужном и северном, ова ужа трака састоји се од стилизованих палмета, укомпонованих у дугуљасте медаљоне, поређане један поред другог.³⁶

Тематика и иконографија живописа у припрати цркве манастира Никоља не излазе из устаљених оквира XVI–XVIII века. Изузетак чини, у зони стојећих фигура, представа св. Николе са Стефаном дечанским. Као непосредан узор послужила је илустрација исте садржине у Празничном минеју Божидара Вуковића, штампаног у Венецији 1538. године.³⁷ А заједничко представљање св. Николе са Стефаном Дечанским се по први пут јавља у зидном сликарству 1635, у манастиру Благовештењу кабларском и 1636. у цркви св. Николе у Жежевици,³⁸ па би се могло претпоставити или да су сва три живописа дело исте групе мајстора, или да су ове цркве утицале својим програмима једна на другу. Иначе, припрате Благовештења, Жежевице и Никоља, осликане у размаку од пет година, својим програмом несумњиво представљају део општих схватања намене и украса овог простора у првој половини XVII века. Основно обележје овом простору давала је Богородица, чак и у црквама које нису биле њој посвећене. На зидовима припрате овог доба преплићу се Богородичине теме чији су извори химнографски, с оним из њеног живота, пре свега Рођењем и Ваведењем.³⁹

На зидним сликама из 1637. у припрати манастира Никоља запажа се и утицај иконописних поступака, посебно на пластично обрађеном нимбу. св. Николе. Он је украшен орнаментом лозице и розете у плитком рељефу, коцкицама разнобојног стакла и златним листићима што,

36. Д. Р. Вучићевић, *Манастир Никоље у овчарско-кабларској клисури* 45.

37. Д. Медаковић, *Графика српских цитијаних књиџа XV–XVII века*, Београд, 1958, 133.

38. Д. Р. Вучићевић, нав. дело, 45.

39. С. Пејић – Б. Пешић, нав. дело, 100.

све заједно, као да опонаша богате окове на иконама нарочито поштованих светитеља.

ИКОНОСТАС

Очишћен и конзервиран иконостас цркве манастира Никоља, настао 1826. године, улази у ред врло занимљивих иконописних дела Милошевог доба. Постоји довољно знакова, стилске природе, за претпоставку да га је сликао Јанко Михаиловић Молер (1792–1852),⁴⁰ који је успео вешто да сједини архаичне црте поствизантијског иконописног схватања с елементима карактеристичним за дела настала у духу левантинског барока.

Јанко Михаиловић Молер, сликар чији се радови налазе у многим црквама Западне Србије, рођен је у селу Негриширима у Драгачеву. Овај сликар и прота, и поред многих путовања, остао је везан за свој родни крај, и највећи број икона оставио је у црквама ужичког и чачанског краја.

Иконостас за Никоље је рађен од 1826. до 1829. године, а завршен у време Исаије Поповића, никољског игумана, одмах после смрти архимандрита Атанасија Радовановића, заузимањем и новцем кнеза Милоша.

Иконе на царским дверима овалног су облика. Средишњи део, у овалним медаљонима, заузима представа Благовести, док су ликови јеванђелиста симетрично распоређени на дверима. Десно од царских двери је престопа икона Богородице са Христом, а лево Исуса Христа. Изнад двери је представа Недреманог ока. У трећој зони распоређене су апостолске иконе, по шест са сваке стране, и Христос у средини. Десно су Тома, Вартоломеј, Андреј, Марко, Јован и Павле, а лево Петар, Матеј, Лука, Симон Зилот, Јаков и Филип. Међу апостолским иконама уместо Јакова Заведејева и Тадеја убачена су двојица јеванђелиста, који не припадају дванаесторици апостола, Марко и Лука, па су они и обележени као јеванђелисти, за разлику од осталих који су означени као апостоли. На врху иконостаса је крст с Распећем Христовим, десно су Богородица и св. Никола, лево св. Јован Богослов и св. Јован Претеча.

Пред иконостасом данас се налазе мошти патрона св. Николе и св. Никодима, архиепископа српског, у ковчежићима.

⁴⁰ Р. Станић, *Неке историјско-уметничке особености манастира Никоље код Кабларом*, Гласник ДКС, 14, Београд, 1990, 14.

Скромних димензија, триконхалне основе без кубета, схематизованог рељефног украса допрозорника и каменог намештаја, црква представља одјек концепција карактеристичних за моравску архитектуру.

Никољски ансамбл зидних слика, као целине омогућава да се дође до занимљивих података о духовној клими у манастиру, о схватањима наручилаца – никољских монаха, и о живописцима изразито скромне даровитости.

Архитектонска вредност овог здања, живописна заоставштина, а нарочито преписивачка активност калуђера, која је била једна од ретких културно-просветних делатности тога доба, говоре о значају овог манастира.⁴¹

NIKOLJE MONASTERY (dedicated to St. Nicholas) contribution to its architecture and fresco painting

Nikolje monastery is situated on the left bank of the Zapadna Morava, near the river, at the foot of Mount Kablar.

Due to the lack of historical sources, the years of the monastery foundation, church raising and the name of its founder cannot be traced back. The oldest written documents on Nikolje monastery were recorded in the Turkish census from 1476/78.

The monastery church, with its ground plan in the form of simplified triconh (trefoil), without dome and with the narthex added up soon after the church establishment, was obviously erected before the first mention of the monastery available, i.e. prior to 1476. Architecturally, Nikolje resembles late triconh churches in the Moravski region raised at the end of the 14th and in the first half of 15th century. The church is entered from its south side, as some churches belonging to the Moravski region (Gornjak or Brezovac), but also some mediaeval ones. The entrances on the northern or southern sides were also typical of some other Ovčar-Kablar gorge churches, such as the Ascension and St. John's (Vaznesenje and Jovanje). The altar apses are semi-circular, both from the outside and the inside, ending with semi-vaulted circular cupolas. The height of lateral conhs is lowered as compared to the total wall height, which clearly reflects the aspirations of post-

41. Техничку документацију цркве урадила је арх. Марија Домазет. Црчежи фресака су рад Божицара Плазивића, сликара из Чачка. Завод за заштиту споменика културе из Краљева ми је дозволио да користим поменућу документацију. Свима њима се и овом приликом најтоплије захваљујем.

Moravska builders in the Serbian regions in the late 15th century. In these terms, the original architectural solution of the church in Stari Slankamen is the most closely related to it.

An inscription over the entrance door leading from the narthex to the naos (the central part of the church) records that the narthex was decorated with frescoes in 1637 through the efforts Monk Matej and supervised by the Abbot Sofronije. The similar inscription over the same entrance, but only inside of it, on the western wall of the naos, shows that it was decorated with frescoes in 1587 through the efforts of the Abbot Joanikije. Thus, Nikolje monastery church has two fresco groups differing both in time and style.

The scenes of the cycles of the Hymn to the Virgin (Acatist), medallions with the busts of martyrs, standing figures of saints and partly the ornaments with which the pedestal was painted have been preserved in the narthex. The arrangements of the iconographies, the wall paintings in the naos are traditional. Great holidays, several scenes from the cycles of Christ's Sufferings were represented in the upper parts, while Martyrs in the medallions, standing figures of Holy Warriors, the Apostles, unmercenary physicians and other saints are to be seen in the first zone.

The scenes related to the liturgy and Eucharist (archpriests, lamb, dead Christ, Abraham's hospitality), can be seen in the altar area, whereas at the top of the vault, Christ is painted in several forms (as Emanuel, Pantocreator and Christ's Ascension). On the sides of the vault, busts of the Old Testament prophets have been represented.

The iconostasis was decorated over 1826-1829. There are strong stylistic indications that it was painted by Janko Mihailović Moler (1792-1852).

Delfina Rajić

MONASTÈRE DE NIKOLIÉ

Contribution à la connaissance de l'architecture et de la peinture

Le Monastère de Nikolié se trouve sur la rive gauche de la Morava occidentale, tout près de la rivière, au pied du Kablar.

Faute de sources historiques la date de fondation du monastère, celle de la construction de l'église et le nom du ktitor ne sont pas connus. Les informations les plus anciennes sur le monastère de Nikolié sont fournies par le recensement turc de 1476/78.

L'église du monastère, au plan en forme de triconque simplifié, dépourvue de coupole et au narthex ajouté peu après l'achèvement des travaux de constructi-

on de l'édifice date certainement d'avant la première mention du monastère qui nous soit parvenue, donc, d'avant 1476. Par son architecture, l'église rappelle celles de l'école de la Morava, en forme de triconque, bâties vers la fin du XIVe siècle et dans la première moitié du XVe. L'entrée de l'église est percée dans son mur sud, comme dans certaines églises moraviennes (Gorniak ou Brezovac), mais aussi comme dans quelques-unes de celles qui remontent au moyen âge. Les portails nord ou sud existaient primitivement dans certaines églises construites au pied de l'Ovčar et du Kablar, comme, par exemple dans celles de l'Ascension et de Jovanja. Les absides, demi-circulaires à l'intérieur et à l'extérieur, s'achèvent en demi-calottes. La hauteur des conques latérales est inférieure à celle des murs, ce qui est un reflet des tendances de l'architecture postmoravienne, telles qu'elles étaient dans les régions serbes vers la fin du XVe siècle. Sous ce rapport, l'analogie la plus proche est offerte par la solution architectonique originelle de l'église de Stari Slankamen.

L'inscription figurant au-dessus de l'entrée qui donne accès au naos nous apprend que le narthex fut décoré de peintures en 1637, grâce aux efforts de l'hiéromoine Matthieu, sous l'igouménat de Sophrone. Une inscription similaire qu'on lit au-dessus de la même entrée, sur le mur occidental du naos, nous informe que le naos fut décoré de peintures en 1587, grâce aux efforts de l'igoumène Joanice. Par conséquent, l'église du monastère de Nikolié renferme deux ensembles de fresques différant par le style et par l'époque où ils furent exécutés.

Dans le narthex subsistent les scènes du cycle illustrant l'acatiste de la Vierge, les médaillons contenant les bustes de martyrs et de martyres, les figures en pied de saints et des fragments des ornements qui décorent le socle. La répartition et l'iconographie des peintures murales dans le naos sont plus ou moins traditionnelles. Dans les zones supérieures se succèdent les Grandes fêtes, plusieurs scènes de la Passion, les martyrs et les martyres peints dans les médaillons et, dans la première zone, les figures en pied de saints guerriers, des apôtres, des anagyres et d'autres saints.

Dans le sanctuaire se trouvent les représentations relatives à la liturgie et à l'eucharistie (Office des évêque, l'Agneau, le Christ mort, l'Hospitalité d'Abraham), alors qu'au sommet de la voûte figurent trois images du Christ: le Christ Emmanuel, le Christ Pantocrator et le Christ de l'Ascension, avec, tout autour, les bustes des prophètes vétérotestamentaires.

L'exécution de l'iconostase dura de 1826 à 1829. Il y a assez d'indices d'ordre stylistique pour nous permettre de supposer qu'elle a été décorée par Janko Mihailović Moler (1792–1852).

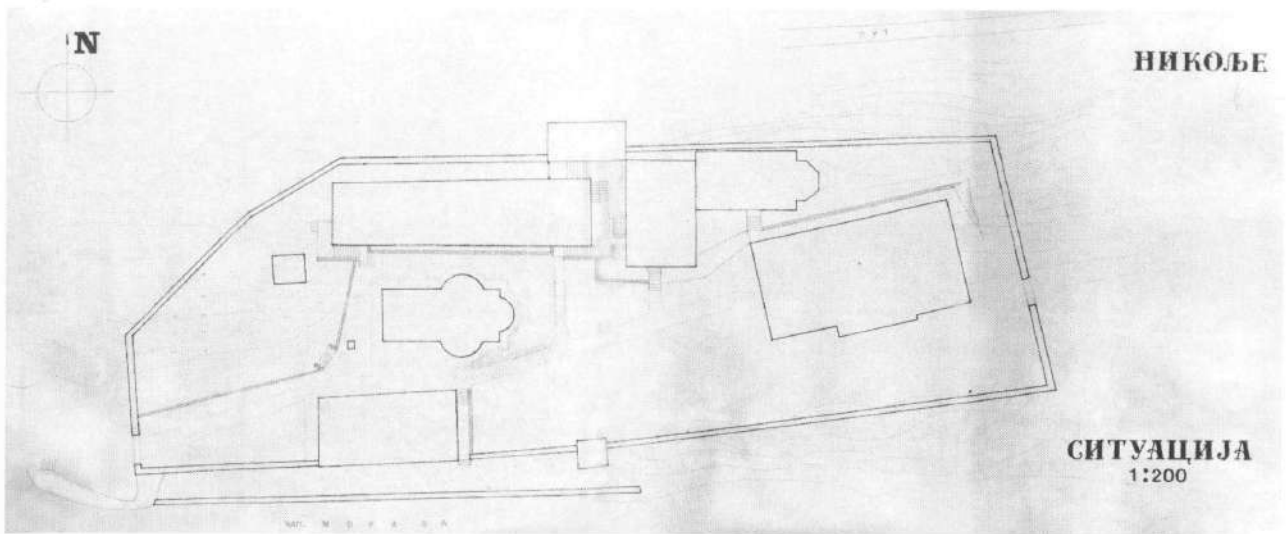
Delfina Rajić

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that every entry should be supported by a valid receipt or invoice. The text also mentions the need for regular audits to ensure the integrity of the financial data. Additionally, it highlights the role of the accounting department in providing timely and accurate information to management for decision-making purposes.

In the second section, the document details the various methods used for data collection and analysis. It describes how primary data is gathered through surveys and interviews, while secondary data is obtained from existing sources. The text explains the process of cleaning and organizing the data to ensure its reliability. Furthermore, it discusses the use of statistical techniques to analyze the data and identify trends and patterns. The importance of interpreting the results in the context of the business is also stressed.

The third part of the document focuses on the implementation of the findings. It outlines the steps involved in developing a strategic plan based on the research results. This includes identifying key areas for improvement and setting specific, measurable goals. The text also discusses the importance of communication in ensuring that all stakeholders are aware of the findings and their implications. Finally, it mentions the need for continuous monitoring and evaluation to track progress and make adjustments as needed.

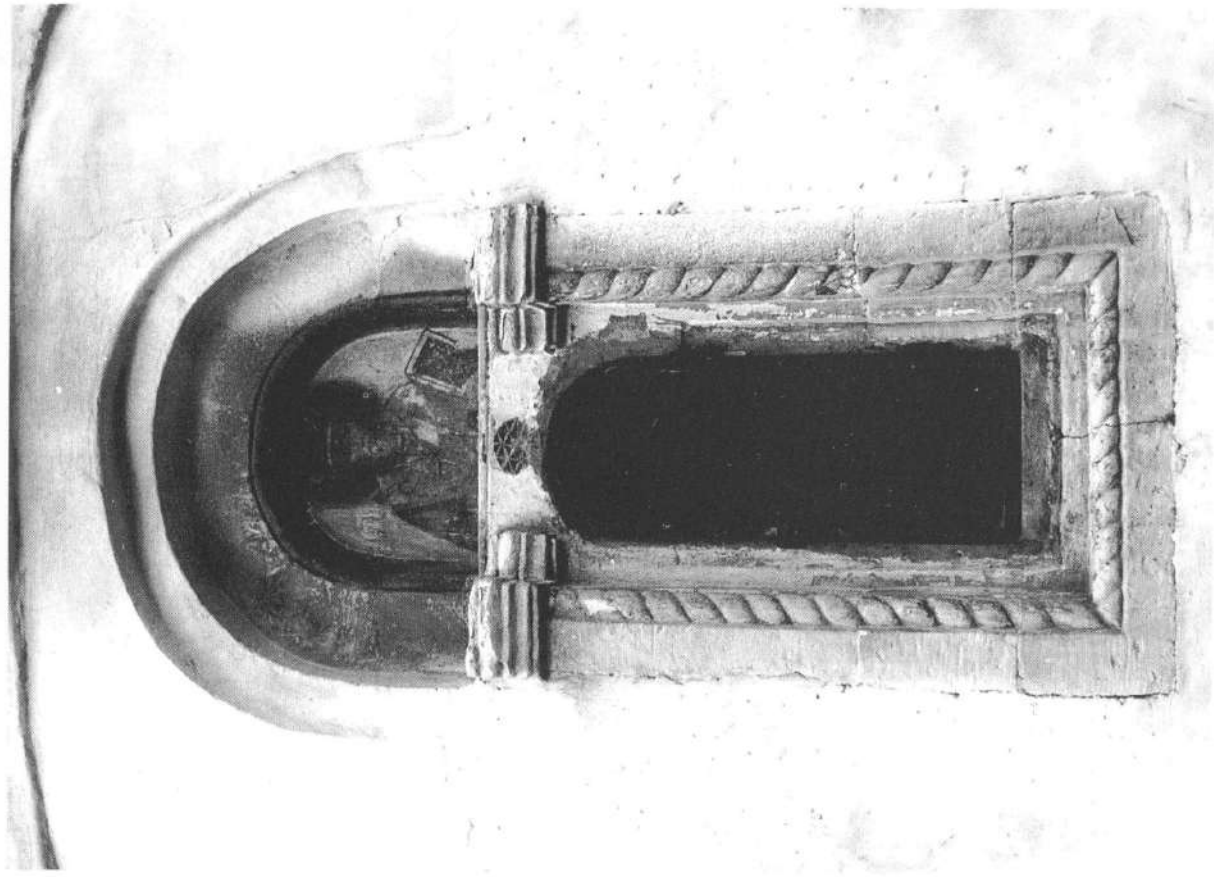
In conclusion, the document underscores the value of a systematic approach to data analysis and its application in business strategy. It encourages a culture of data-driven decision-making and emphasizes the ongoing nature of the research process. The document serves as a guide for organizations looking to optimize their operations and achieve long-term success.

Манастир Никоље

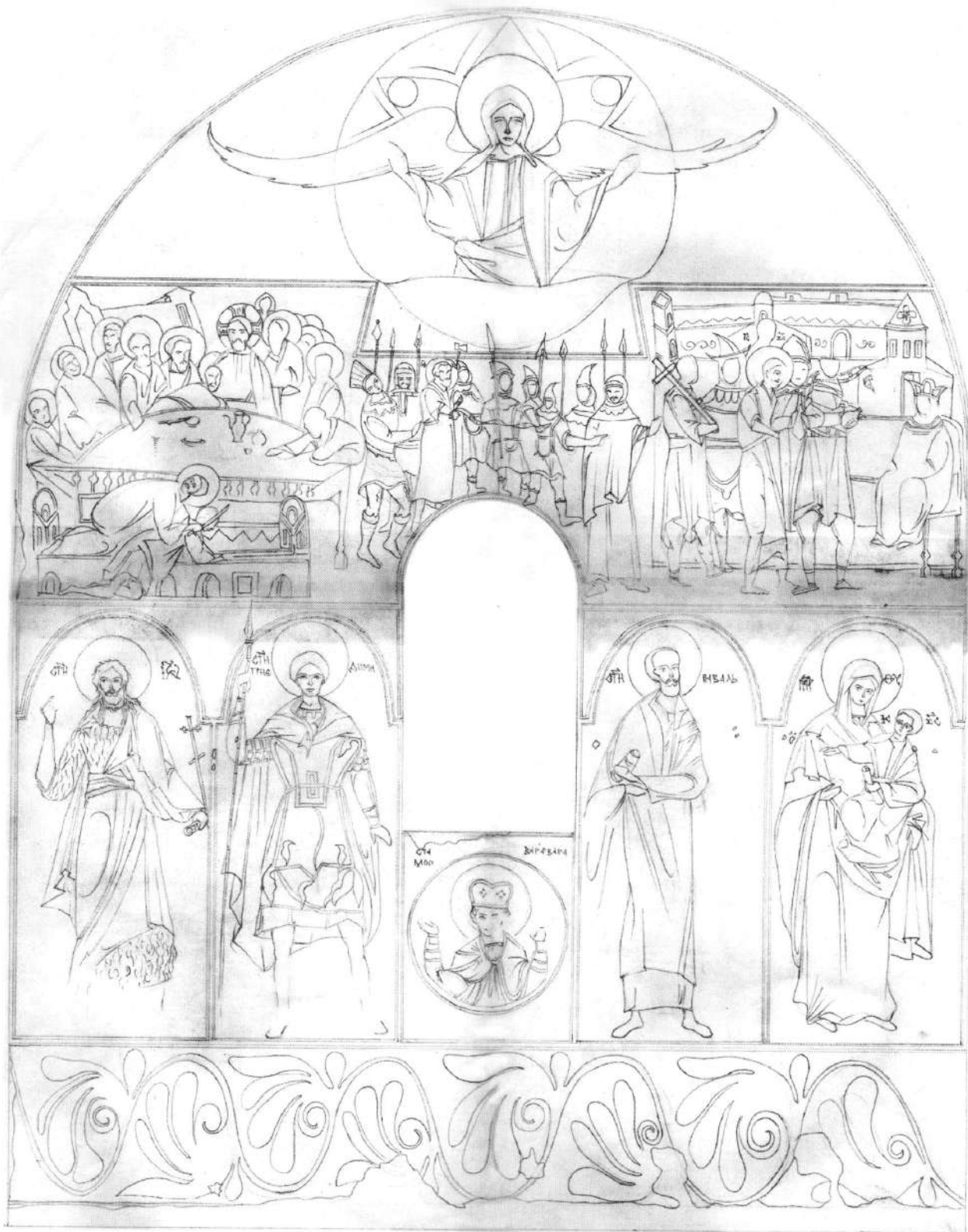
Црква Св. Николе, изглед са источне стране

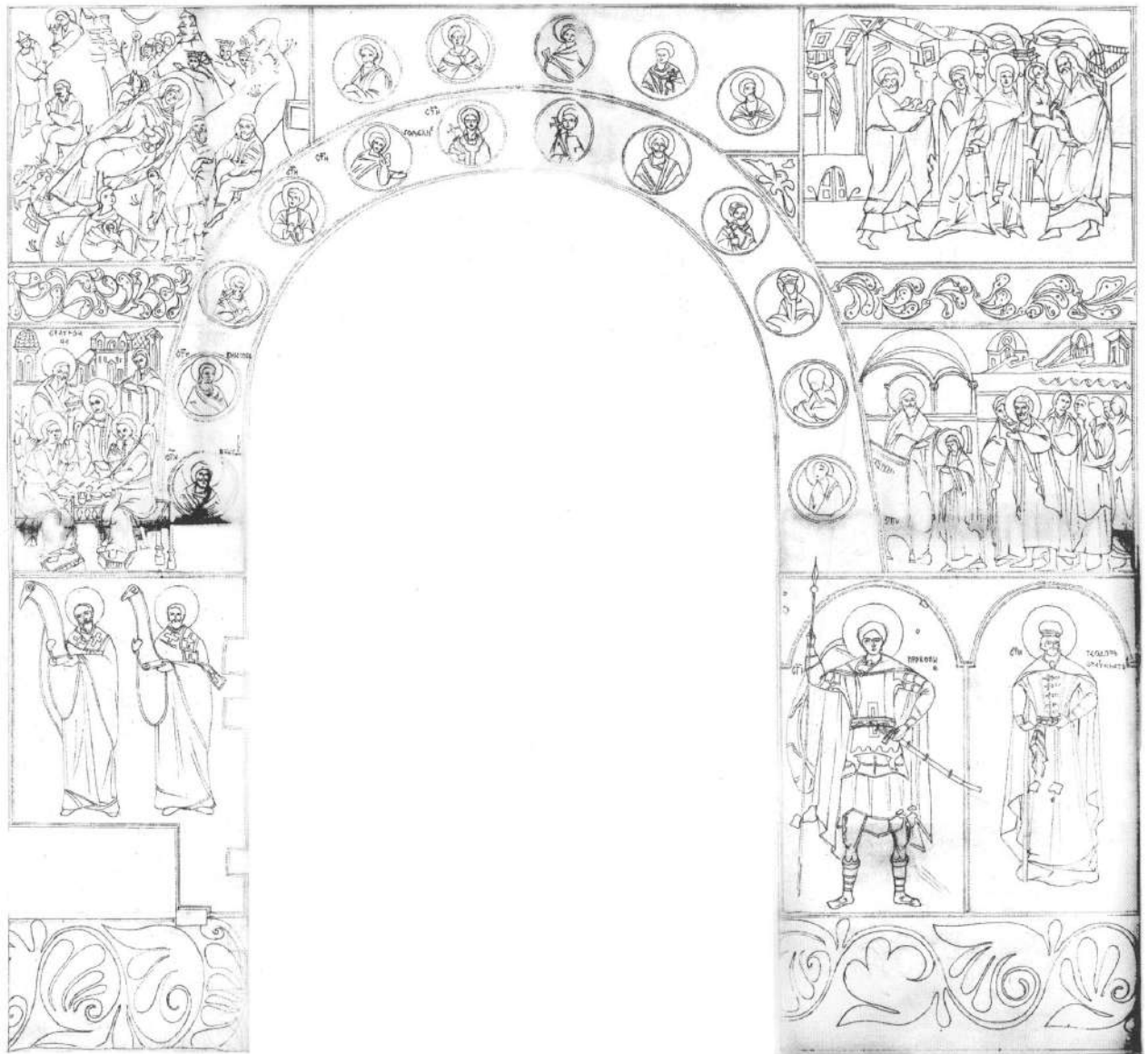
Црква Св. Николе, прозор на јужној певници

Цртеж фресака олтарског простора

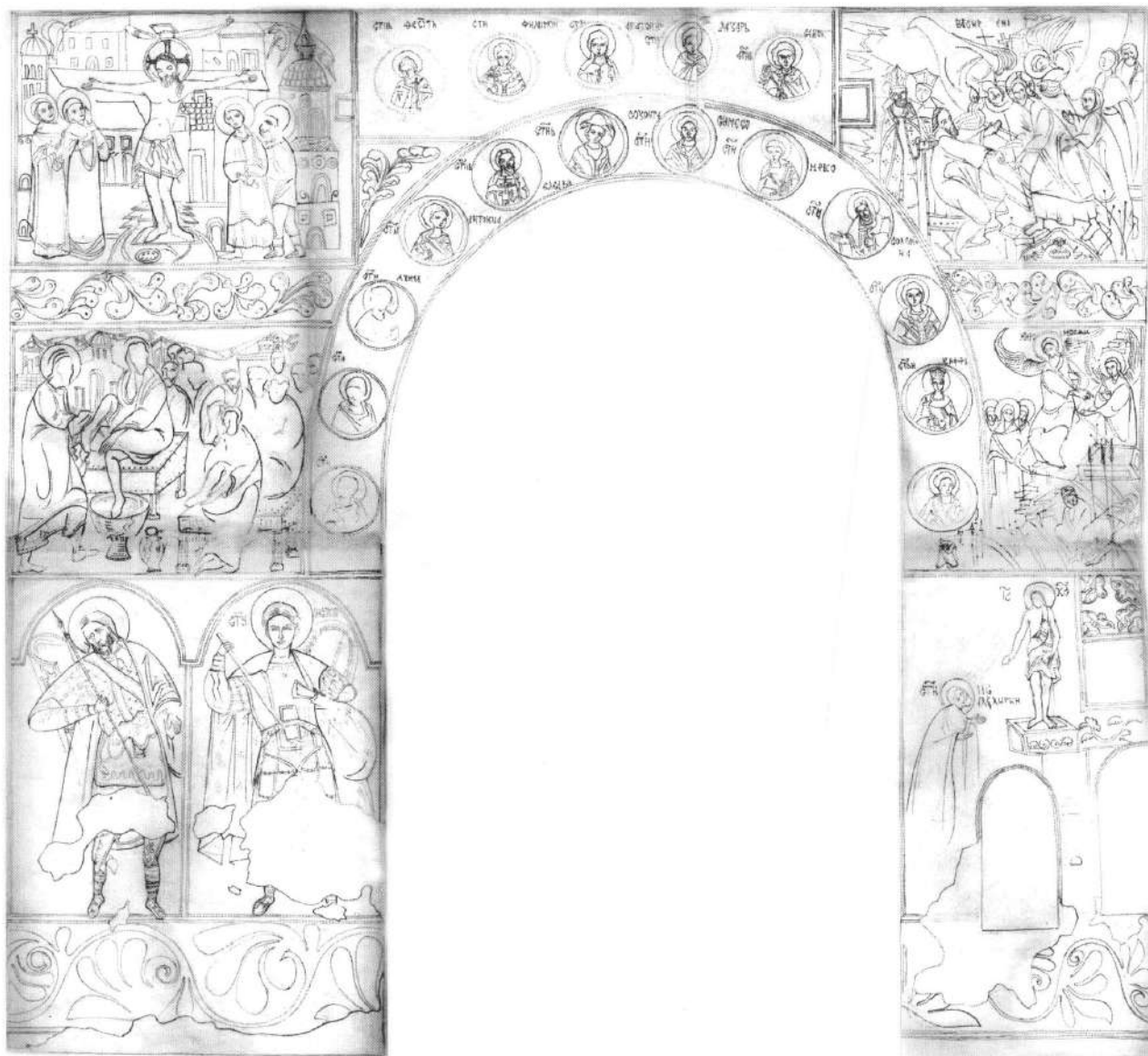
Цртеж фресака јужне певнице

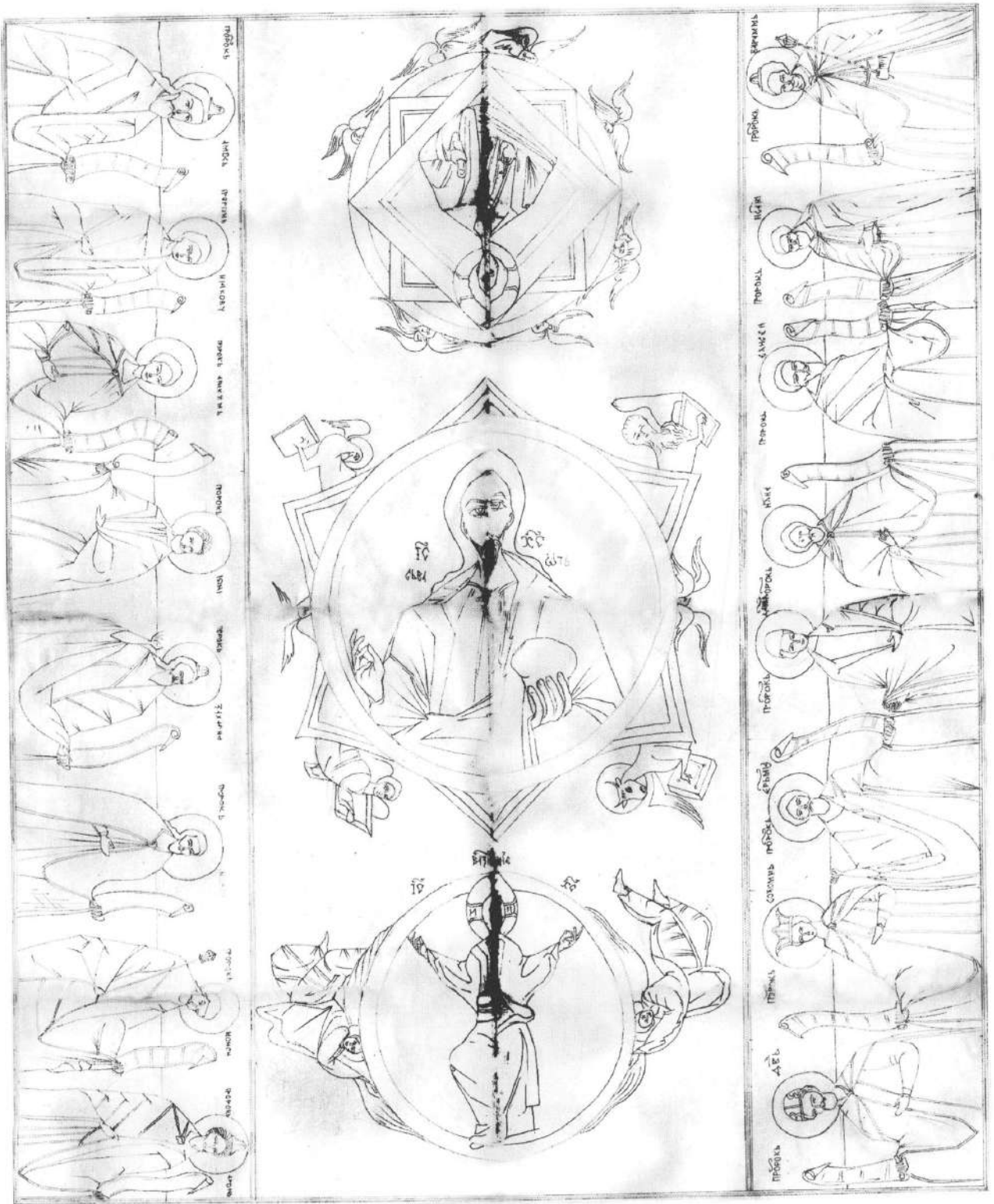
Цртеж фресака на јужном зиду наоса

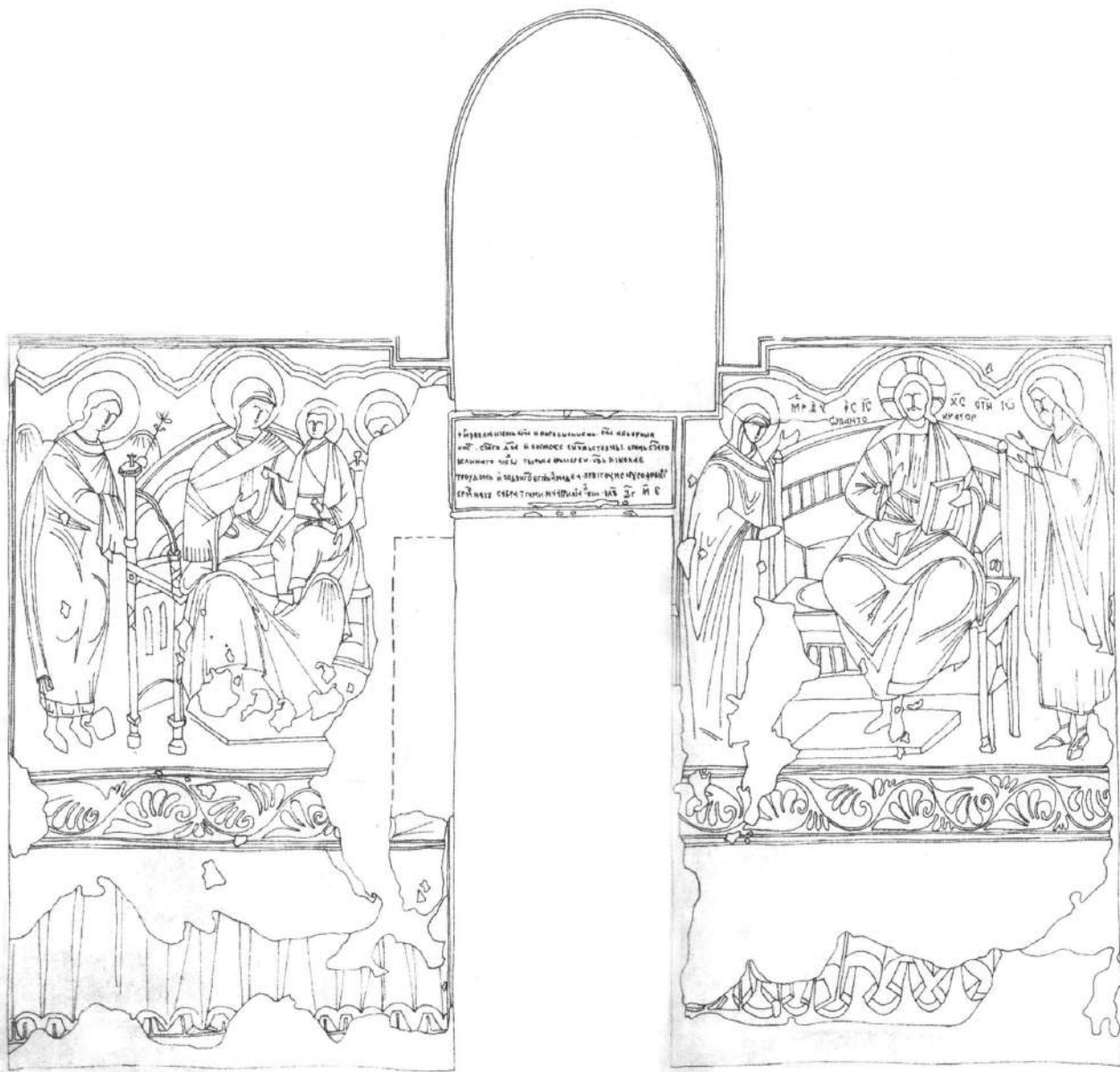
Цртеж фресака на западном зиду наоса

Цртеж фресака на северном зиду наоса

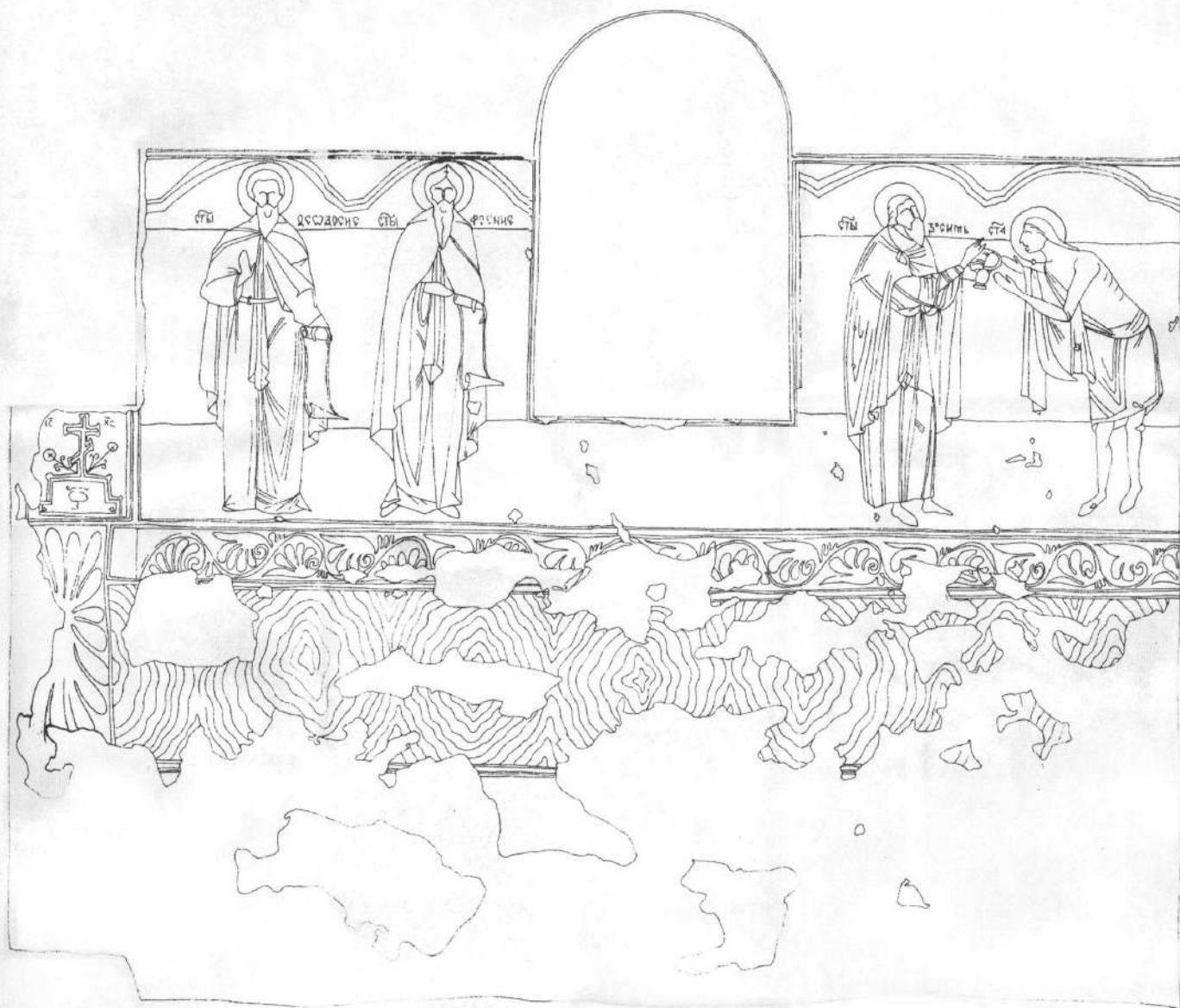
Цртеж фресака на своду

Цртеж фресака на источном зиду припрате

Цртеж фресака на јужном зиду припрате

Цртеж фресака на западном зиду припрате

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

**СТАНОВНИШТВО ЧАЧКА И ЊЕГОВО ИМОВНО СТАЊЕ
1863. ГОДИНЕ**

Радојко Николић
УУ 32000 Чачак
Пивова

UDK: 312.92 (497.11)

Године 1863. извршен је попис становника Чачка и њиховог имања и прихода.¹ У том попису убележене су старешине домаћинстава са члановима својих породица, као и шта је сваки домаћин имао од непокретне имовине и колики су му били месечни приходи. Уз то, наведена су занимања и године старости носилаца домаћинстава и њихових жена. Подаци из тог пописа нуде прегледну демографску, привредно-економску и друштвено-културну слику чачанске вароши која се од некадашње блатњаве турске касабе претворила у калдрмом поплочано занатлијско-трговачко и управно-чиновничко средиште западног Поморавља. Из њих се јасно указују сви сталежи на које се раслојавало варошко житељство од придошлих досељеника са села, јер су у њима поменути и најбогатији чиновници, трговци и занатлије и најсиромашнији надничари, слуге и калфе. Ту су и они који су располагали двокатним

1. Списак је објављен у књизи др Бранка Перуничића *Чачак и Горњи Милановац*, књига II, Чачак, 1969, стр. 9-63.

кућама, дућанима и земљишним имањем и они који, сем голих руку, нису имали нигде ништа. Анализом података из поменутог списка може се успоставити чврста почетна социолошко-економска основа Чачка из шездесетих година XIX века, која ће моћи да послужи као поуздан „статистички” ослонац за проучавање његовог потоњег развоја и преображавања у модерно градско насеље са богатим привредним, друштвеним и културним животом.

.....

У Чачку је 1863. године било 1.701 становника (мушких 996, женских 705), који су живели у 709 домаћинстава. Занимања тог становништва су разноврсна, али су она убележена само за старешине домаћинства, док су сви остали чланови њихових породица професионално „неисказани”.

Чачак је у то време првенствено био варош разноврсних занатлија (какав је, уосталом, био и четврт века раније, у последњој години прве владавине кнеза Милоша).² Највише је имало мајстора за израду одела (115) – терзија (52), абација (37), ћурчија (2) и њихових калфи (24), док их је за израду обуће кудикамо мање: опанчара (17), папуција (10), чаругија (6)³ и њихових калфи (16). Ако се терзијско-абацијским и опанчарско-папуцијским мајсторима и калфама придруже и они који су припремали и бојили тканине и кожу (ткачи, бојације, табације: 11), онда је 175 занатских посленика својим рукорадима обезбеђивало одећу и обућу за чачанске житеље.

Мајстора који су правили куће и остале грађевине и израђивали дрводељске предмете и алатке било је 17, међу којима највише дунђера, а затим тишлера и колара, док је само по један тесач, пинтер, самарција и коларски калфа. А оних који су се занимали цигларством и зидарством имало је свега пет. Овако мало професионалних дрвенарско-грађевинских занатлија знак је да су куће, дућане и занатске радње у то време већином градили самоуки мајстори из околних села (који, дакле, нису били житељи Чачка). Постојање само три циглара, једног цигларског слуге и једног зидара указује на чињеницу да се цигла као тврди грађевински материјал тек отпочињала нешто више производи-

2. У попису пореских глава из 1839. године 34 Чачанина је, уместо правим презименима, означено са 17 занатских ознака, као што су: мутавција, сарач, екмеција, ћурчија, калајција, мумција, бојација итд. (Попис је објављен у књизи др Бранка Перуничкића ачак и Горњи Милановац, II књига, стр7-8.

3. Чаругија и опанчар имају исто значење, али су их пописивачи убележили „раздвојено” као да је реч два сасвим различита занимања. Вероватно су чаругије израђивале простије опанке од сирове и полуштављене коже, а опанчари модерније, од квалитетније, ђоновске штављене коже.

ти, а да је већина чачанских кућа и осталих нестамбених грађевинских здања још увек прављено од брвана, плетера и чатме. (Општина чачанска имала је те године једну циглану „од 5 плуга“.)

Од „металских” мајстора највише је ковача (9), од којих су седам Цигани, а затим налбанта (4), туфегџија (3) и кујунџија (2), док је по један казанџија, калајџија и ковачки и калајџијски калфа – укупно 22. А мајстора „каљаваца”, грначара, који су правили земљано посуђе било је шест.

Веома је мало занатлија који су справљали храну (један екмеџија, три хлебарске калфе, два касапина, један рибар), што упућује на чињеницу да се већина грађанства обезбеђивала хлебом и месом од свог живота и своје стоке или пак куповином од сељака из околних села. И у самом варошком насељу било је земљоделца, а доста је и „правих” варошана гајило стоку, посебно свиње и говеда.⁴ Хлеб су месиле домаћице у сваком домаћинству, а јела од меса спремана су од сопствене бравчади и живине одгајене у самим домазлацима.

Од осталих занатлија било је пет берберина, по четири свећара и сараџа, две дуванице и по један фишегџија и ћезџија, а постојала су и неколика полузанатска занимања: суруџија (2), служитељ (2) и по један фамилијаз, осмотритељ, патролџија, самовољац. Двојица Чачана су се бавила са по два занимања, једним занатлијским, другим трговачким. Јован Кривача био је абација и болтаџија, а Риста Митровић свећар и бакалин.

На подручју вароши било је и 16 земљоделских и осам баштованских домаћинстава. Баштованство се све више ширило, на шта указује и податак да су баштовани имали чак 13 слугу. Али, ратари и баштовани су поседовали релативно мало земље (51 плуг њива и башти, 28 коса ливада, 10 коса чаира, 36 мотика винограда и тек нешто забрана), док се за неколико, који је нису имали, претпоставља да су обрађивали туђу, закупљену земљу.

У вароши је имало доста механџија и кафеџија, који су госте и путнике намернике снабдевали механџијско-кафанским пићем и јестивом. Било их је 67 (десет пута више него оних који су спремали и нудили храну). Механџијски посленици (рачунајући у њих и калфе) знатно су бројнији од кафеџијских (44:23) зато што се у механама спремало и јело, а у већини су постојала преноћишта за рабације и штале за одмор

4. Да су Чачани у својим домаћинствима гајили стоку показује податак да је 1857. године чачански Примиритељни суд наплаћивао по један цванџик као казну за оне варошане који своје свиње пуштају да скитају по чаршији „на досаду и штету общиу”. Чак и тридесет година после овог пописа (1893) у варошком насељу је забележено 380 коња, 250 говеди, 282 свиње и 7 коза.

њихових волова и коња, а што је изискивало запошљавање више људства.

У Чачку се 46 домаћинстава бавило разноврсном дућанцијско-трговачком делатношћу. Било је 21 бакалин, 11 трговаца, седам шпекуланата и по три болтације и калфе. У односу на занатство, трговина се, махом ситничарског типа, налазила у почетном развоју, па је трговаца-дућанција безмало пет пута мање него занатлија.

Као општинско, среско и окружно место, чачанска варош је имала одговарајуће чиновништво које је отправљало управно-административне и судске послове. Било је 23 чиновника, 21 практикант, седам пандура и по један писар и добошар. Неки практиканти су означени да припадају Суду, а пандури су „разврстани” на општинске, примирително-судске и телеграфске. Све су то државни службеници-платежници, а њих је укупно 54, дакле, нешто више од оних који су се бавили трговинско-дућанцијским пословима.

Велика већина чачанског живља била је неписмена, на шта, поред осталог, упућује и податак да три угледна проценитеља вредности варошких имања и прихода нису знали да се потпишу. Не рачунајући чиновнике и један број трговаца, терзија и абација који су како-тако овладали писменошћу, у вароши је свега осам старешина домаћинстава било од „више школе”, дакле, интелектуалци: четири учитеља, два свештеника и по један лекар и адвокат.

Укупно је правих, „чистих” занатлија било 202, али кад им се придодају калфе, који су такође озваничени као пуноправни мајстори, онда се занатством професионално бавило 255 особа. Највише је терзијских (13) и абацијских (10) калфи, а затим опанчарских и папуцијских (по седам) и свећарских (4). Ако се њима придруже шегрти, који су се обучавали одговарајућим занатима, и занатлијске слуге, који су бар унеколико помагали мајсторима у припремним и грубљим пословима, број се посленика у занатској делатности пење на 304. А било је доста слугу и у осталим кућним и незанатским пословима: покућарских (29), механских (40), кафанских (14), баштованских (13), бакалско-дућанцијских (осам), земљоделских (два).

Углавном, кад се упоредно посматрају сва занимања, уочава се да је највећи број људи радио у занатству, а потом у механско-кафанском угоститељству и трговини, док је међу самим занатлијама највише било оних који су израђивали одела, а затим обућу, док су треће место узимали мајстори који су правили предмете и алатке од метала, а четврто – мајстори дрвенарства.

Узевши у целини, у Чачку је постојало 73 разна занимања и звања, која наводимо по азбучном реду: абација, адвокат, бакалин, баштован, берберин, бојација, болтација, грнчар, дуванџија, дунђерин, ексмеџија, земљоделац, зидар, казанџија, калаџија, калфа, касапин, кафеџија, ковач, колар, кујунџија, лекар, марвени трговац, механџија, надничар, налбанта, опанчар, осмотрител, пандур, папуџија, парох, патролџија, пензионер, пинтер, писар, поштар, практикант, просјак, протоколиста, рабација, рибар, самовољац, свећар, свештеник, сирота, сироче, скорупан, слуга, служитељ, слушкиња, суруџија, табакџија, телеграфиста, терџија, тесач, тишлер, ткач, трговац, туфегџија, ћезеџија, ћурџија, учитељ, фамилијаз, фишегџија, циглар, чаругџија, чиновник, шегрт, шпекулант.⁵

У називима ових занимања и звања сучелили су се термини из три различита језичка и цивилизацијска подручја. Турским речима означено је 40 одсто занимања, српским 38, а западно-европским 22 одсто.⁶ Називи старијих заната су источњачко-левантинског порекла, новији су из европских несловенских језика, док су занимања за обраду земље и дрвета, обављање духовничко-просвећеничко-чиновничких послова и звања сиротињског слоја махом исказана домаћим речима (земљоделац, грнчар, тесач, колар, свештеник, свећар, учитељ, писар, чиновник, слуга, служитељ, надничар, слушкиња, сирота, сироче, просјак).

.....

После одласка Турака из Чачка 1831. године, у њега се наглије досељавао живаљ из околних села, али и из даљих крајева и места, на шта, поред осталог, указују и нека презимена чачанских кућних старешина из 1832. и пореских глава из 1839. године, као што су: Љубићанин, Трбушанац, Мојсињанин, Прислонићанин, Бечњанин, Катржанац, Рајчанин, Пилатовац, Сврачковац, Брековац, Препољац, Белопољац, Пећанин, Гога, Маџар, Бугарин, Шваба, Бошњак.⁷ Већина тадашњег чачанског становништва је досељеничка, али одакле се ко уселио у пописној књизи из 1863. није убележено. Ипак, за неке се то може дознати на основу њихових „завичајних“ породичних имена изведених од назива родних места. Тако се срећу презимена: Бабљанин, Белопавловић, Буђевац, Гостиљац, Книћанин, Кривача, Левајац, Пазарац, Раковац,

5. Објашњења значења појединих занимања дата су на крају рада у „Речнику мање познатих речи“.

6. Сви проценти у овом раду заокружени су на целе бројеве.

7. Др Б. Перуничкић; „Чачак и Горњи Милановац“, Чачак, 1968–1969, књига I, стр. 174–178; књига II, стр. 7–8.

Сарајчевић, Трнавац, Церовац, Чакајац, Шибинац. Неколико презимена опомињу на доселце из јужне Србије и Македоније, као што су: Зисаић, Митковић, Сотировић, Спиновић, Стаиновић, Стојиљковић, Стојчевић...

Двадесетак презимена су таквог лика да могу оснажити тврдњу да су њихови носиоци дошли у моравску варош однекуд од даљих страна: Бербовић, Боговић, Брдаревић, Вићић, Врандић, Енглезовић, Загорчић, Караматић, Каргановић, Јерчић, Никодимовић, Озимковић, Решетарић, Робовић, Сиратовић, Талнић, Тиван, Тиловић, Харизовић, Чалуквић, Џамадановић, Шиљковић.

Нека, пак, породична имена, којих је више, опомињу на досељенике из села чачанског, горњомилановачког, драгачевског и ивањичког краја, међу којима су: Мартаћ (Рајац), Белић (Остра), Тепчевић (Прислоница), Перуничкић (Слатина), Тутуновић (Рајац), Вирић (Таково), Лучић (Леушићи), Дринчић (Теочин), Влашковић (Дружетићи), Маслаћ (Папратиште), Миликић (Брезовице), Крловић (Лисице), Тајсић (Пухово), Јоровић (Живица), Планојевић (Миросаљци), Аџемовић (Радаљево), Јевђовић (Дубрава), Узуновић (Брезова), Драшковић (Мочиоци).

За петнаест старешина домаћинстава се с великом вероватноћом претпоставља да су дошли из градова и села у којима су имали куће и имања. То су скоро све чиновници и практиканти који су се у потрази за државном службом обрели у чачанској окружној вароши. Тако су у Београду „оставили” своје куће чиновници (и практиканти) Василије Мацаревевић, Тодор Петровић и Милан Поповић, у Крагујевцу Прокопије Пауновић, у Карановцу Стеван Тренчин, у Горњем Милановцу Павле Лучић, у Смедереву Милија Стојчевић, у Неготину Илија Лукић, у Ваљевоу Алексија (жена чиновника Мијаила Карамарковића), у Полому Јефрем Ђорђевић. У појединим местима имали су имања и житељи неких других занимања (у Горњем Милановцу механџија Ристо Лојаница и опанчар Јаћим Томић, у Радмиловићима грнчар Радован Јовановић).

У Чачку је било и седам домаћинстава чије су старешине из страних држава. Пет из Аустрије, два из Турске.⁸ Чиновник Јован Клинар је „аустријски поданик”, а пинтер Фердинанд Крен и тишлер Јаков Крен су „из Аустрије”. За чиновника Стевана Тренчина и тишлера Адолфа Ота не наводи се одакле су, али њихова презимена и имена појединих чланова њихових породица (Каролина, Сузана, Аделанда) упућују на

8. У закључку пописне књиге је забележено: „У обштини овој заведени су пет лица из Турске и три из Аустријске државе.” Међутим, по подацима из самог пописа може се видети ко су само два лица из Турске.

германско или угарско порекло. Такође се за бакалског калфу Фрању Марковића (по његовом имену) може претпоставити да је однекуд са подручја Аустријске царевине. Бакалин Никола Врандић и телеграфски пандур Сава Тодоровић дошли су „из Турске”. У породицама ових странаца било је осамнаест укућана, не рачунајући троје женске сирочади код Стевана Тренчина. Досељених странаца из Турске, односно са српских подручја која су тада била под турском влашћу (нарочито из Старог Влаха) било је свакако кудикамо више, али то пописивачи нису назначили. На то усмерава и податак да је те године у Горњем Милановцу, који је тако рећи тек био основан као варошко насеље, уписано 52 дошљака „из Турске”, од којих је преко половина означена као слуге. Чачак је, као преко два пута бројнији од тадашње горњомилановачке вароши, морао имати и већи број доселаца из крајева под ондашњом турском управом.

У граду је, најзад, имало и једанаест циганских породица са укупно 39 чланова. Седам њихових старешина бавило се ковачијом, док су са три домаћинства управљале удовице, а једним кћерка – сирота. Сва мушка имена Цигана била су муслиманска, а само неколико женских српска (Драга, Анка, Сарка, Ана, Лала). Немајући ни куће нити икаквог другог непокретног имања, све су циганске породице живеље под чергама и понеки талир зарађивале од ковачлука.

.....

Чачанска домаћинства су била са мало укућана. Највише их је једночланих, која и нису сачињавала породицу пошто у њима није имало ни родитеља ни деце. Таквих „једноглавих” домаћинстава било је близу половина (48%), док је са два члана пописано 16, са три 15, а са четири 10 одсто. Преовлађивале су, дакле, мале кућне заједнице (до четири укућанина), каквих је имало чак 88 одсто! Готово су све те породице двогенерациске – састојале су се само од родитеља и деце – без деде, бабе и унука. Примећује се да су поједини млади засниваоци домаћинства и породица, који су на селу остали без оца, довели са собом мајке-удовице, сестре и браћу. (Иначе, удовице су отуд, са мужевљева имања, потискивали нетрпељиви задружни девери, а њихову децу – стричеви.) Овакви подаци показују да су варош већином насељавали млади дошљаци, од којих многи још нису засновали и развили бројнију породицу. Са брда и планина су пристизали младићи који тек треба да се жене, а на шта се нису лако одлучивали док су у положају надничара, слугу, калфи и практиканата. Отуда је нешто већих породица (од пет до десет чланова) веома мало – свега 12 одсто. Зато се чачански живаљ са-

стојао претежно од мушкараца (59%), што је и разумљиво кад се зна да је у то време из села одлазио само мушки пород, првенствено млађи, за привређивање на најповољнијем узрасту.

Женско становништво је у знатној мањини (41%), а то је стога што је у вароши живело доста младића који су као носиоци домаћинства били неожењени самци. Тако је просечна старост 245 надничара, слугу, калфи и практиканата износила 25 година, а од њих чак 85 одсто није било ожењено, а таквих је имало прилично и из осталих занимања (терзија, абација, чиновника). Као још незакућени сиромашци, морали су да причекају зрелије године и да се колико-толико имовински осамостале, па тек онда да доводе девојке (доста млађе од себе) и заснивају пород. Отуда су чачански мужеви тог доба просечно за девет година старији од својих жена.

Женске особе су ионако у попису некако потиснуте у позадину – убележене су само као чланови породица, а без икаквог озваниченог занимања. Нису означене ни као домаћице, већ једино према сродничком положају – као жене, мајке, кћерке и сестре, док их је веома мало које су биле бабе, снахе, унуке, пасторке, свастике. Једино је једној жени наведено занимање – учитељка. Иначе, жене су задобијале челно место у домаћинству само ако им је муж умро, а нису имале пунолетног сина, али и ако су биле власнице непокретне имовине. Тако је 29 удовица и четири кћерке-сиротанке старешовало домаћинствима, док је 39 жена имало имање-мираз које се одвојено рачунало од мужевљевог иметка. Укупно је осамдесет „женских страна” постало носилац имовине домаћинства, од којих је осам било „под масом”. А младе женске особе, самице без икаквог иметка, живеле су у звању слушкиња и сирота.

Уочава се да су старешине домаћинства у великој већини млади људи. Просечна им је старост 34 године, а међу њима су најстарији земљорадници, дунђери и чиновници, а најмлађи чаругџије, бербери и шпекуланти. Половина кућних старешина је на календарском узрасту између 20 и 29 година, дакле, у најпродуктивнијем животном добу, док их је равно 80 одсто испод четрдесете године. С друге стране, старијих домаћина од шездесет година скоро да и нема (свега два одсто). Али, кад се посматра цела мушка и женска старешинско-родитељска популација, у њој постотак особа млађих од тридесет година износи чак 81. Но, пошто су године старости бележене само за старешине домаћинства и њихове жене, а не за њихову децу, проценат млађег становништва од двадесет година не може се поуздано израчунати.

Пошто се у варош досељавало претежно младо и здраво становништво, мало је ко имао неку озбиљнију болест или телесну ману која би их онеспособила за рад и зарађивање. Таквих је особа мање од један одсто, а све су старије од тридесет година. Пет је просутих, три саката, један јектичав, док је један имао коњштак, а једна је жена лежала на постељи „од опасне болести”. За опанчара Милоша Маџаревића је забележено: „Не ради ништа почем му је нога одсечена.”

.....

Непокретно имање домаћинстава састојало се од грађевина (кућа, дућана, механа, кафана) и земљишних поседа. У вароши је било 308 кућа различите грађе и величине. За 54 одсто забележено је да су од слабог материјала, а од тврдог и средњег их је занемарљиво мало (5%). Величина им најчешће није означавана, али је за двадесет две уписано да су „кућице”, за неке да су мале (пет) или веће (две), док их је једанаест двокатних. Имало је и кућа „с плацем” (37), „с мутваком” (пет) и по једна „са магазином” и „са зградама”. Но, чак је за 455 домаћинстава уписано да су без кућног крова, што износи 64 одсто! Отуда је највећи број сиромашних и мање имућних чачанских житеља живело по туђим кућама, дућанима, механама, кафанама и разним мутвацама. Стамбеног простора је ипак имало довољно јер је преко педесет Чачана располагало са две и три куће или са два-три дућана, а неки и са пет-шест.

Од осталих економско-помоћних грађевина највише је било дућана (98) – то су радње са ситничарско-бакалским и занатским еспапом – а затим механа (20) и кафана (осам), и оне су, као и куће, у највећем броју „од слабог материјала”. Осим тога, постојале су и четири магаци, две ћерамицинице и по један дућан-бакалница, дућан-бојациница и „шупа ракициница”, а четворица Чачана имали су воденице, од којих три у селима (Атеници, Придворици, „на реки Бањи”). Постојање бројних плацева (81) указује да се доста домаћинстава спремао за подизање нових кућа и дућана. Сем приватних, у граду су се налазила и четири „общта” здања: велика црква, стара црква, кућа Примиритељног суда и школа.

За поједине грађевине је наведено у ком се делу вароши налазе. За тридесетак кућа је убележено да су „у Палилули”, „у сокаку Палилули”, „у вру Палилула”, „у Кајнаку”, „у мали Кајначкој”, „код старе цркве”, „код цркве велике”, „у сокаку цркви водећи”, „до школе”, „у доњој мали”, „у новој мали”, „у обали”, „на дну вароши”, „на земљи общтинској”. Пет дућана је смештено „на пијаци”, а један „у најдоњем со-

каку”; једна механа „до поште”, друга „преко Мораве до скеле”, трећа „на Трбушанском броду”.

Сем кућа и пратећих нестамбених грађевина доста је Чачана имало и земљишног имања или у самој вароши или у појединим местима ван ње. Највише је било ливада и њива, а затим винограда, чаира, забрана и воћњака,⁹ а нешто и под баштама и плацевима. Површина ливада и чаира мерена је косом, њива, забрана, воћњака и башти – плугом, а винограда – мотиком.¹⁰ Али, пошто су понеки пут уједно навође ни њива и ливада, забран и воћњак, виноград и воћњак, не може се са тачношћу знати колико је износила површина појединих парцела. По узданом одређивању величине тих површина омета и то што знатном броју ливада, њива, забрана и винограда она није ни назначена. Па, ипак, може се тврдити да су Чачани под ливадама држали преко 400, а под чаирима 274 косе; под њивама преко 400, под забранима око 200, под воћњацима око 70, а под баштама и баштованциницама – око 60 плугова, док су виногради заузимали око 280 мотика. А било је и око 40 плугова земљишта неназначено које „културе”, убележено само као „земља” или „парче земље”, док за плацеве и за по један кошутњак, зават и пресип површинске мере нису исказане. Величина појединих парцела кретала се углавном од једне косе, плуга и мотике све до 30 коса (ливаде), 100 коса (чаири), 12 плугова (њиве), 30 плугова (забрани), осам плугова (воћњаци), пет плугова (баште), 28 мотика (виногради). Кад се поменуте мере искажу у хектарима, произлази да су Чачани 1863. године поседовали преко 45 хектара земљишта под разним пољопривредним културама.

За нека имања је забележено где су се налазила. Скоро сви чаири су на атару чачанском (само је један био у Трнавском пољу, а један „у атару кулиновачком”). Чаири су већином држали трговци, а три их је имао Спасоје Тајсић у површини од 180 коса. За земљиште у самој вароши и на њеној периферији бележено је: „У Чачку”, „у Пољу чачанском”, „у Врањаку”, „у Горњем Врањаку”, „у Врбаку”, „до Врбака правитељственог”, „код пералицинице”, „на Морави до Брода”, „у Јелаку у ади”, „у Дрварском кључу”, „испод воденице владичине”. Шесторица Чачана имали су земљу у другим варошима и местима (у Неготину, Карановцу, Ваљеву, Касиновцу, Јагодиму, Пргавцу).

9. Под воћњацима су увек подразумевани шљивици, јер је на десетак места забележено: „1 шљивик”, „1 шљивар”, „1 башта од 1/2 плуга под шљивама”, „80 дрвета шљива у Љубићу”, „1 виноград с мало воћњака и шљива”, „једна башта са шљивама у Дучаловићима”. Ниједном није поменут ниједан воћњак под јабукама и крушкама.

10. Коса је означавала површину од 21,5 ар, плуг од 36,8 ари, а мотика од 5,8 ари.

Али, највише је земље држано у трнавском и љубићком срезу. У подјеличким селима поседовало је понеку ливаду, њиву, забран или виноград 57 домаћинстава (највише у Лозници и Атеници, а потом у Кулиновцима, Трнави и Придворици – укупно 36 власника), али их је од један до три имало у скоро сваком насељу на линији од Паковраћа до Жаочана. Са леве стране Мораве, у љубићким селима, била су имања 34 Чачанина, највише у Љубићу, Балуги и Коњевићима, а само покоје у понеком месту од Пријевора до Мојсиња. Само је за четири домаћинства убележено да су држала нешто земље у драгачевском срезу (у Ртарима, Дучаловићима, Пухову и Горачићима). Разумљиво је што се велика већина имања налазила с десне стране Мораве, с које је и било највише досељеника. На подгоринама Јелице гајено је доста винограда чији су власници претежно досељени Драгачевци, а који су их наследили деобом са браћом осталом на селу.

Ови прилично велики земљишни поседи указују да је добар део чачанских житеља стицао приходе од пољопривредних производа и да је животне намирнице за себе, стоку и живину обезбеђивао од жита, воћа, грождја, сена и дрва са својих имања у селу. Привређивање знатног броја Чачана још увек је било ратарског типа, јер су се они од сеоских дошљака споро преображавали у праве варошке занатлије, трговце, калфе и чиновнике. Запажа се, на пример, да се 52 домаћинства бавило виноградарством (7%).

На основу поседовања имања и месечних прихода види се да је постојало само осам (1%) домаћинстава изузетно богатих, са имањем процењеним на преко 1.000 цесарских дуката. Најимућнији су били трговци Милош Игњатовић (3.240 дуката), Спасоје Тајсић (2.095) и жена умрлог трговца Милана Антонијевића (2.040). У другу групу богатијих спадају они трговци, чиновници и занатлије чије је имање вредело од 500 до 1.000 дуката, а таквих је 11 (3%). За њима долазе добростојећи имућници који су имали имања у вредности од 200 до 500 дуката, којих је било 54 (8%). Укупно узевши, у горњу, најбогатију класу спадао је 81 домаћин (11%), а у средњу 88 (12%).

Но, највећи је део становништва живео сасвим сиротињски. Без икаквог имања било је 64 одсто домаћинстава, а имало их је доста (12%) чија је укупна непокретна имовина процењена на испод 50 дуката, а појединих и испод десет. У веома великој, пукој сиротињи, која је мучно састављала крај с крајем, животарило је чак 540 домаћинстава (76%). У тај економски и социјално најнижи и најнеимућнији слој спа-

дају надничари, слуге, шегрти, слушкиње, сироте, сирочад и просјаци, али и калфе и пратиканти.

И месечни приходи, изражени у талирима, били су у великом распону. Свак је талире стицао према врсти, предмету и начину рада. Приходовало се „од обртаја радње”, „од зараде у занату”, „од заната”, „од ране и квартира”, „од плате”, „од рада и прихода”, „од свог рада”, „од капитала у маси”, „од наднице-надничења” итд. Наводи се и од којег заната и занимања („од терзилука”, „од меанисања”, „од кафецилука”, „од бакалука”, „од заната опанчарског”, „од заната бојаџијског”, „од заната берберског”, „од ајлука клисарског и заната” и сл.).

Највеће месечне приходе (преко 40 талира) имало је 12 (2%) Чачана, од којих су сви, изузев једног, чиновници – државни платезници. С друге стране, било их је много са приходом од једног до три талира (105 – 15%), као и оних без икаквог прихода (95 – 13%), што значи да је 28 одсто домаћинстава проводило живот, а да месечно нису могла да зараде више од талир-два. Ова чињеница изазива питање како је и од чега толика сиротиња могла да преживи. Претпоставља се да је пописно-процењивачка комисија била доста попустљива према најнеимућнијим житељима па им је уписивала да су имањима и приходима много оскуднији него што стварно јесу, како би били ослобођени од сваке пореске обавезе.

.....

Попис чачанског становништва и његовог имовног стања 1863. године прегледан је демографско-економски „пресек” правог живот-но-привређивачког положаја житеља тадашњег Чачка. У то време живело се у кућама и кућицама од слабог материјала, а све се градило, производило и стицало ручним радом, јер од индустрије још ничег није било на помолу. Без машине, паре, струје и бензина, Чачани су, чијим су сокацима повремено тумарала говеда и свиње, живели полуварошки-полусеоски. По варошким малама, које су осветљавали општински фењери, одјекивали су чекићи по ковачким и поткивачким наковњима, дневне вести је објављивао добошар, а над ноћним миром бдео је патролџија. Занатлије и трговци су очекивали мушттерије по дућанима и ћепенцима и забављали се по механама и кафанама, док се чиновништво трудило да се понаша „по јевропски”. Од занатско-еснафске духовности Чачак се, као средишна окружна варош, већ почињао претврати у модеран град са тржишном привредом и уздизати ка вишој грађанској култури. Било је већ подигнуто десетак двокатница, главни сокаци су калдрмисани, успостављена је телеграфска веза са Крагујев-

цом и Ужицем, развило се управно-судско језгро, отворено прво чита-лиште, гимназију походи све више младежи, јављају се нова, „школова-на” занимања. Општинско имање је било мање од имања појединих чи-новника и трговаца, а црквено још кудикамо оскудније, али је општин-ска управа имала добре месечне приходе од непокретних добара, арен-ди и канцеларијских талира. Тако сведоче пописно-статистички подаци које је верно пером записао деловодитељ и окружни казнацеј Прокопи-је Пауновић, а са три воштана печата потврдило четрнаест општин-ских проценитеља.

ПРЕГЛЕД ЗАНИМАЊА¹¹

I	
Број Чачана са назначеним занимањима:	675
Занатлије свих врста:	202 (30%)
Слуге (и слушкиње):	132 (20%)
Механције и кафеције:	63 (9%)
Калфе:	62 (9%)
Чиновници, практиканти, пандури:	53 (8%)
Надничари:	45 (7%)
Дућанције и трговци:	42 (6%)
Шегрти:	34 (5%)
Земљоделци и баштовани:	24 (4%)
„Интелектуалци”:	8 (1%)
Остали:	10 (1%)
II	
Занатлије за израду одела:	91 (45%)
Занатлије за израду обуће	33 (16%)
Занатлије „металци”:	20 (10%)
Занатлије дрвенари:	16 (8%)
Грнчари:	6 (3%)
Бојације:	5 (2%)
Бербери:	5 (2%)
Остале занатлије:	26 (14%)

11. Овај преглед занимања разликује се од података у књизи др Андрије Стојковића и др Бранка Ковачевића *Чачанска гимназија 1837-1987*. само утолико уколико се и основи њихове кла-сификације занимања међусобно не слажу.

III

Занатлије са калфама, шегртима и слугама:	297 (44%)
Механције и кафеције са калфама, шегртима и слугама:	121 (18%)
Дућанције и трговци са калфама, шегртима и слугама:	57 (8%)

РЕЧНИК МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ

- Абација – кројач који израђује одела од абе (сукна)
 Ајлук – месечна зарада, плата
 Аренда – закуп земљишног поседа од кога се стиче новчани приход
 Бакалин – трговац на мало колонијалном робом
 Болтација – трговац, дућанција
 Дунђерин – дрводеља, тесар, зидар
 Дућан – трговачка радња
 Екмеција – хлебар, пекар
 Еспап – роба за продају
 Зават – присвојено слободно, „ничије” земљиште
 Засип – земљиште настало речним наносом
 Јектичав – туберкулозан
 Казнацеј – благајник
 Калајција – занатлија који калајише посуђе
 Калфа – помоћник мајстора са положеним калфенским испитом
 Клисар(а) – црквењак
 Коњштак – грба
 Кујунција – занатлија који прави уметничке предмете и судове од злата и сребра
 Магаза – магацин, дућан од камена, подрум
 Мала – део вароши, градска четврт
 Маса – имање које остаје после нечије смрти, оставштина
 Мутвак – кухиња
 Налбанта – поткивач коња и волова
 Осмотритељ – пазитељ, надзорник
 Пандур – општински полицијски стражар
 Патролција – жандарм, ноћни чувар
 Пералициница – вероватно: место на Морави где се прало рубље
 Пинтер – бачвар, качар
 Практикант – приправник у управно-судским надлештвима
 Просут – килав

- Протоколиста – службеник који води протокол, записничар
Самовољац – добровољац (свакако војник)
Скорупан – вероватно: травар који скупља и продаје лековито биље
под називом скорупан, бобовњак, дебељача, кокино грожђе,
прељуб, трава од ударца, шуљевак итд.
Сокак – мања улица, пролаз
Суруџија – поштар који је на коњу преносио поштанске пошиљке
Табакџија – кожар, штављач коже
Терџија – кројач који шије одела од чохе
Тишлер – столар
Туфегџија – пушкар
Ћезџија – вероватно: продавац ћезапа – раствора азотне киселине
Ћерамиџија – радња за производњу ћерамиде
Ћурџија – занатлија који прави ћуркове, кожухар, крзнар
Фамилиџаз – послужитељ (обично школски)
Фишегџија – занатлија који прави фишеке – набоје за пушку
Чаругџија – мајстор који израђује опанке од сирове
и полуштављене коже
Шегрт – ученик у занату
Шпекулант – човек предузимљив у трговачким пословима,
препродавац

THE POPULATION OF ČAČAK

In the Čačak population census, its real estate and monthly income from 1863, household heads with the family members and their occupations and age were recorded. These data reflect the real social, cultural, economic and commercial state in Čačak of that time, which from semi-rural Turkish small town (*kasaba*) turned into a major trade-commercial and administrative centre of the *Zapadno Pomoravlje*. The census in detail reveals all social classes, from the wealthiest officials, merchants and trademen to the poorest day laborers, servants and apprentices, as well as the size and the 'members' of the families (in some even their immigrant origin) together with their buildings and estate. The analysis of this census offers a genuine demographic-economic cross-section of the real social and economic life of Čačak residents from the 1860's, at the time when only manual work was carried out, since there was no industry.

Radojko Nikolić

LA POPULATION DE TCHATCHAK D'APRÈS LE RECENSEMENT
DE 1863

A l'occasion du recensement de la population de Tchatchak, des biens immeubles et des revenus mensuels des habitants de cette ville, effectué en 1863, ont été enregistrés les noms des pères de famille et ceux des membres de la famille, la profession et l'âge de chacun d'eux. Les informations fournies par ce recensement nous donnent une image authentique de la structure socio-économique et culturelle de la ville de Tchatchak de l'époque qui, de l'ancienne bourgade turque, s'est transformée en un centre administratif et commercial important du bassin de la Morava occidentale. Le recensement inventorie systématiquement toutes les classes sociales, depuis les plus riches (fonctionnaires d'État, marchands et artisans) jusqu'aux plus pauvres (ouvriers journaliers, valets, compagnons et apprentis), ainsi que la composition des familles (pour les immigrés, leur pays d'origine aussi, le nombre de bâtiments et la superficie des propriétés foncières, pour ceux qui en possédaient. L'analyse de ce recensement offre un profil d'ordre démographique, social et économique de la vie des habitants de Tchatchak, telle qu'elle était dans les années 60 du XIXe siècle, époque où tous les biens matériels étaient fabriqués manuellement, car la production industrielle n'y existait pas encore.

Radojko Nikolić

Др МИЛОШ РАДОВАНОВИЋ

МНАСТИРСКЕ ЦЕЛИНЕ НА ЧАЧАНСКОМ ПОДРУЧЈУ

Др Милош Радовановић, дипл. инж. арх.
УУ 32000 Чачак
Технички факултет

UDK: 911.372.4 : 271 (497.11)

Манастири или њихови комплекси спадају у просторне целине посебне намене. Они су по својој основној функцији предвиђени за живот монашких заједница одвојених од световног живота и посвећених молитви и Богу.

У просторном погледу то су сложене и организоване целине, састављене од више функционалних делова, а најчешће и већег броја објеката, уређених и организованих по одређеним правилима и принципима.

УВОД

Манастире на чачанском подручју са просторног аспекта, као просторне целине посебне намене, нико није до сада озбиљније проучавао. Ипак значајне описе појединих простора и податке о њима налази-

мо још у прошлом веку у делима Вука Караџића „Почетак описанија Српски намастира”¹, Јоакима Вујића „Путешествије по Србији”², Феликса Каница „Србија земља и становништво”³, Јована Мишковића „Опис Рудничког округа, Манастири у Моравском срезу”⁴, и других.

У новије време истраживањем појединих делова ових простора, а најчешће цркава или живописа, бавили су се у својим радовима: С. Душанић и Р. Николић („Овчарско-кабларски манастири”⁴), Душанка Ранковић („Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури”⁵) и Радомир Станић („Градитељство и сликарство из краја XVIII и с почетка XIX у пределима око Чачка”⁶ и „Мала Света Гора”⁷). Посебно треба истаћи радове др Милке Чанак – Медић „Манастир Тројица под Овчаром”⁸ и „Благовештење под Кабларом”⁹ у којима аутор поред цркве истражује и друге објекте, а делом и просторне аспекте.

Главни циљ овог рада је да се истражи просторни аспект манастирских целина, односно садржај комплекса, размештај објеката, основни видови и начини организације и на крају да се дају основне типолошке и стилске карактеристике архитектуре.

ОПШТИ ДЕО

По неким изворима на чачанском подручју некад је био велики број манастира, од којих су многи страдали у турском периоду и престали да постоје. Највећи број манастира је био смештен у Овчарско-кабларској клисури, где је настала и значајна монашка колонија названа „Српска Света Гора”, али је ових монашких целина било и на осталим деловима подручја: на Јелици, Вујну па и у самом Градцу – данашњем Чачку.

1. Вук Стефановић-Караџић, *Почетак описанија српски намастира*.
2. Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, прва књига Београд 1901, друга књига Београд 1902.
3. Јован Мишковић, *Опис Рудничког округа*, поглавље *Манастири у Моравском срезу*.
4. С. Душанић и Р. Николић, *Овчарско-кабларски манастири*.
5. Душанка Ранковић, *Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури*, Градац 2, Чачак 1964.
6. Радомир Станић, *Градитељство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка*.
7. Радомир Станић, *Мала Света Гора*, Завичај, илустрована ревија Матице иселеника Србије са матицама иселеника Војводине и Косова, Београд 1982.
8. Др Милка Чанак-Медић, *Манастир Тројица под Овчаром*, Рашка бањина, 1, Краљево 1975.
9. Др Милка Чанак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, Градац бр. 98/99; Овчарско-кабларски манастири, Чачак 1991.

Већина манастирских целина на овом подручју, по досадашњим сазнањима, потиче или из каснијег периода српске државе или из времена по доласку Турака. Кречковић наводи предање да су овчарско-кабларске манастире основали калуђери који су побегли са Света Горе у време каталонске најезде (1307 – 1309), али он сматра да је то могло бити вероватније у време кнеза Лазара.¹⁰ Сви манастири на овом подручју сигурно нису настали у исто време и о томе постоје различита мишљења истраживача, настала како због недостатка извора тако и због недовољних материјалних доказа.

Судећи по неким изворима на овом простору је у турском периоду био знатно већи број манастира него данас, али су многи страдали и престали да постоје као: Илиње, Вазнесење и Св. Георгије у Овчару, Оброван у Прислоници и Богородица Градачка која је претворена у џамију. Неки манастири су променили и име, као Бршаник у Стјеник и Копитар у Ваведење,¹¹ а други су постали и парохijske цркве, као манастири у Трнави и Жевици и преправљена џамија – бивши манастир Св. Богородице у Чачку.

Одмах после ослобођења од Турака, почетком прошлог века, Вук Караџић и Јоаким Вујић су у Овчарско-кабларској клисури забележили осам манастира од којих су Благовештење, Преображење, Никоље и Јовање са леве, а Тројица, Сретење, Вазнесење и Ваведење са десне стране Мораве (сл. 1). У периоду између два светска рата, залагањем владике Николаја, обновљени су и манастири: Илиње изнад Благовештења 1939. године, који је постао метох овог манастира, и Успење код Јовањске куле као метох Јовања 1939. године. На десној страни Мораве саграђен је 1940. и нови манастир Преображење, уместо старог порушеног 1911. године при градњи пруге,¹² и после рата обновљено Вазнесење.

Поред групе овчарско-кабларских манастира на чачанском подручју се данас налазе још два манастира: Стјеник на планини Јелици и Вујан у североисточном делу простора на истоименој планини¹³ (сл. 1).

10. А. Д. Кречковић, *Манастир Никоље (под Кабларом)*, Сремски Карловци 1939, стр. 7.

11. Радован М. Маринковић и Радош Мауаревећ, *Подаци о манастирима из Турских дефшера*, Градац бр. 98, 99, стр. 182.

12. Драгомир С. Поповић, *Преписивачка делатност овчарско-кабларских манастира*, Градац бр. 88, 89, стр. 117-120.

13. Манастир Вујан саграђен је за време Првог српског устанка уместо уништеног манастира Обрована на новој локацији.

ПРОСТОРНА АНАЛИЗА МАНАСТИРСКИХ ЦЕЛИНА

Ова анализа има за циљ да да основне карактеристике просторног аспекта манастирских целина као што су: локација, облик, просторна структура, садржај, ограда и заштита манастира, без улажења у архитектуру целине и појединих објеката.

Локација и положај

За разлику од већине наших средњовековних манастира – владарских задужбина које су подизане на бираним локацијама и у близини важних комуникација, као Жича, Грачаница и Градац,¹⁴ манастири на овом подручју грађени су углавном у забаченим и скривеним местима (сл. 1). Главни разлог овако изабраних локација сигурно је време њиховог настанка, односно период блиске турске опасности или време турске окупације. Готово сви манастири, осим Богородице Градачке која је била у речној долини, крај Мораве, подигнути су у тешко приступачним планинским пределима, далеко од путева и турских насеља. Основни разлог овако изабраних локација је био да се склоне и сакрију од турских власти и путева.

Највећи број манастира овог подручја је смештен или у самој Овчарско-кабларској клисури, или на планинским висовима Овчара (сл. 1), а о њиховом забаченом и тешко приступачном положају говоре и многи путописци који су их посетили, као Вук Караџић, Јоаким Вујић, Каниц, Протић и други. Тако Вук Караџић у свом „Почетку описанија српски намастира”, за Никоље каже: „Овај је Намастир у неисказаној врлети и тјескоби: (одовуд се наднијеле над њега стијене кабларске, а одонуд, из преко Мораве Овчарске...) Одоздо се уз Мораву тако тијесним и страшним путем мора доћи, да човек, који се у равни родио и узрастао, мора често смрт погледати.”¹⁵

Јоаким Вујић у свом „Путешествију” при обиласку овчарских манастира наводи за Ваведење: „Овај манастир лежи недалеко од реке Мораве под планином Овчаром, између други страшни, окресни шуми и планина”. За Благовештење каже: „Овај манастир такође лежи између страшни камени стена, под каменитом планином Кабларом, на левом брегу Мораве”.¹⁶

14. Светлана Поповић, *Крст у кружу*, поглавље Планирање манастира, Београд 1992, стр. 67.

15. Вук Ст. Караџић, *Почетак описанија Српски намастира Даница*, Зборник за 1826. стр. 9-24.

16. Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, прва књига, стр. 202-207, друга књига, стр. 151-162.

И Феликс Каниц при својој посети овчарским манастирима 1860. године наводи: „У дубокој клисури између Каблара и Овчара леже на обе обале реке по четири манастира, са својим причама о некадашњим чудима, тако скривени од погледа пролазника да ретко кад странац залази у њих”, а за прилаз манастирима каже: „Са кривудаваог пута који преко Јелице повезује Пожегу са Чачком, стрме стазе се кроз шуму и вододерине спуштају ка манастирима у клисури Мораве”.¹⁷

Овчарски манастири су остали не само забачени већ и тешко приступачни све до почетка овог века и пробијања пута Чачак – Пожега кроз Овчарско-кабларску клисуру.

И друга два преостала манастира ван ове целине, Вујан и Стјеник, леже далеко од путева под планином; први на истоименој планини Вујан, а други испод једног од врхова планине Јелице чије име носи. Положај манастирских целина и њихов размештај на чачанском подручју приказан је и на приложеној карти (сл. 1).

Као и код свих средњовековних српских манастира и овде је велика пажња поклањана избору уже локације, односно самог терена на коме се манастир гради. Ужа локација је пажљиво бирања и при томе је вођено рачуна не само о топографији и квалитету тла, већ и о осунчаности и близини воде. То је у већини случајева зараван или блага падина која је обезбеђивала не само стабилан и оцедит терен, већ и могућност развијања комплекса. Тако Вук Караџић каже да Јовање лежи „на лијепом затавњаку крај Мораве”. Благовештење „на поузвишеном затавњаку и на врло лијепу и отворену мијесту” а Сретење „на лијепу мијесту у једноме долу увр Овчара”¹⁸ (сл. 4. и 5). И други манастири на овом подручју су на бираним и добрим локацијама: Ваведење на крају једне косе која се благо спушта у Мораву, Никоље на благој коси и заравни уз Мораву (сл. 2. и 3), а Вујан на заравни и благој падини.

Важна природна карактеристика локације присутна код средњовековних манастира у Србији, да се увек подижу или у непосредној близини река или поред извора,¹⁹ задржана је и овде. Сви манастири на овом подручју су подигнути или поред реке или уз изворе питке воде. Тако су манастири Никоље, Јовање, Ваведење и стари манастир Преображење саграђени или поред реке Мораве или у њеној непосредној близини. Готово сви остали манастири – Св. Тројица, Сретење, Благовештење, стари манастир Преображење и Вујан – саграђени су поред извора добре воде. Неки манастири, као Благовештење и Никоље, у својој порти имају и бунаре.

17. Феликс Каниц, наведено дело, књига прва, стр. 528-535.

18. Вук Ст. Караџић, наведено дело, стр. 6-7.

19. Светлана Поповић, наведено дело, поглавље Планирање манастира, стр. 70.

Облик и просторна структура манастирског комплекса

Основну шему српског манастира која је створена још у XII веку карактерише кружни или овални облик и централно решење.²⁰ Наиме, целокупна просторна структура је омеђена или ограђена зидом који има најчешће кружни облик као код Студенице, или облик који се приближава кругу као код Сопоћана, Бањске, Грачанице, Дечана, Мораче и других. Централно решење подразумева да се црква увек налази слободна у средини манастирског комплекса. Карактеристика српских манастира XII и XIII века је и затворена просторна структура, односно ограђен простор уз чије се зидове налазе манастирске грађевине.

Манастирски комплекси крајем XIV и у XV веку задржавају у основи сличну просторну шему која тежи кругу или овалу, али су спољни зидови понекад ојачани кулама као код Раванице и Ресаве. И код ових манастира црква заузима централно место, али се мења унутрашњи распоред објеката који нису увек уза зид као на пример трпезарија.²¹

Било је и манастира који су одступали од кружне или овалне шеме, на шта су утицали пре свега топографски, али и неки други разлози, као код Св. Ахранђела код Призрена, Пећке патријаршије, Св. Николе у Павловцима и других.

За разлику од већине наведених средњовековних манастира, највећи број манастирских целина на чачанском подручју по свом облику углавном одступа од кружне или овалне шеме, а њихов облик је најчешће условљен топографским али и другим природним условима. Тако је издужен облик Никоља условљен Моравом са југа и стрмином Каблара са севера (сл. 2. и 3), а Јовања Моравом са југа и брдом са севера. Топографски разлози су добрим делом одредили и облик простора Св. Тројице, Сретења (сл. 4. и 5), Благовештења и Вазнесења. Наиме, њихов облик је у највећој мери произашао из форме заравни на којој се развијао комплекс, чије је границе и оквир условило брдо са горње и стрми нагиб са доње стране. У највећем броју случајева преовлађују неправилне и полигоналне форме манастирских целина.

Још једна карактеристика манастира овог подручја је да већина има просторни распоред централног типа, односно манастир је постављен слободно у средини целине. Такви примери су Никоље (сл. 2. и 3), Св. Тројица, Сретење (сл. 3. и 4), Ваведење, Преображење и Јовање. Неки манастири имају цркву која се не налази у средини, већ на једном

20. Исто, стр. 71.

21. Исто, стр. 73.

крају комплекса као што је случај код Вујна, а делом и код Благовештења, када је црква после изградње нових конака у предратном периоду остала на југозападном делу комплекса.

Манастирски комплекси на овом простору нису статичне целине, већ су се мењали током времена, како по садржају и унутрашњој структури, тако и по облику. Већина манастира је страдала и поново обнављана у турском периоду, а неки чак и више пута, при чему су мењали и облик и садржај. И после ослобођења од Турака овде су настале значајне промене које су уследиле због изградње и обнове не само конака, већ других објеката, па и манастирских зидова.

Садржај и објекти манастирских целина

По свом садржају манастирски простор се може поделити на три функционална дела. То су зона култа, стамбена зона и економска зона.²²

У зону култа у ужем смислу можемо сврстати: цркву, капеле, монашко гробље и трпезарију.

Храм у манастирима овог подручја најчешће заузима централно место у комплексу и о његовом положају и односу према другим објектима већ је било речи.

Манастирске капеле служе за обављање свакодневних молитви које се не обављају у храму и оне се овде не налазе као посебни објекти у простору, већ најчешће у саставу манастирских конака. Такве примере имамо код Сретења, Никоља, Тројице и Ваведења (сл. 2, 3, 4. и 5).

Монашко гробље се овде налази увек у склопу слободног манастирског простора – порте, и није увек строго одређено његово место. На положај манастирских некропола доста су утицали и конфигурација терена и просторне могућности комплекса. Тако се гробље у Тројици налази са јужне стране цркве, у Сретењу и Вујну са североисточне (сл. 5), у Никољу са северозападне, али има гробова и са североисточне стране цркве (сл. 2. и 3). Гробља се још налазе у Ваведењу са северне стране цркве и у Благовештењу са западне и јужне стране. Поред наведених места сахрањивање је вршено код великог броја манастира и око саме цркве, нарочито са јужне, источне и североисточне стране.

Манастирске трпезарије такође имају култни карактер, јер се у њима поред обеда обавља и један део молитве. Оне се у манастирима овог подручја обично налазе у склопу конака, односно заједно са мана-

22. Исто, стр. 80.

стирским собама или у посебном делу уз њих. Ови простори су током времена често мењали место и положај, а на то су утицали не само страдања и обнове, већ и касније изградње нових објеката. Тако је трпезарија у Благовештењу прво била у старом конаку са северне стране, а у предратном периоду је премештена у нови конак са источне стране, али се она данас користи само за манастирске славе. Слично је било и у Никољу, где је трпезарија некад била у конаку са јужне стране, а касније премештена у нови са северне (сл. 2. и 3). И у Тројици је трпезарија изгледа раније била у сутерену старог конака са северне стране, па је у предратном периоду премештена на запад. У Јовању и Ваведењу је трпезарија са западне стране, а у Вујну у склопу старог конака са североисточне стране. Поред главне трпезарије, која данас служи за манастирске славе, већина манастира има мање трпезарије које служе за свакодневне потребе монаха, као што је случај у Благовештењу, Срећењу, Вујну, Никољу и другим манастирима.

Може се констатовати да трпезарије у манастирима овог подручја немају увек строго одређен положај и место у комплексу. На то су нарочито утицали конфигурација терена и просторне могућности. Друга констатација је да су трпезарије у највећем броју случајева у склопу манастирских конака, односно обично у сутерену или приземљу ових објеката.

Стамбени део манастирског комплекса – ћелије или манастирски конаци служе за преноћиште и индивидуалну молитву монаха. Они се и у овом крају од прошлог века уместо ћелија или келија називају коначима, а најстарији потичу из XIX века.

Конаци немају стално место у манастирима на овом подручју, а њихов положај је условљен у највећој мери топографским приликама и просторним могућностима. Они су током времена често мењали место и положај, али се најчешће налазе по ободу комплекса, када њихова спољна страна служи и као оградни манастирски зид као код Срећења, Тројице, Никоља, Јовања и Ваведења. Могу бити постављени и слободно у простору порте као код Благовештења и Вујна. Конаци су најчешће по свом садржају комбиновани објекти код којих се обично у приземљу или сутерену налази кухиња, трпезарија или неки други садржај, а на спрату су собе.

Најстарији коначи се помињу у Благовештењу 1664. године,²³ али они нису сачувани. Уместо њих су касније саграђени нови. На Каницовој графици Благовештења из 1860. године види се зграда са тремом на

23. М. Чанак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, Градац, бр. 88, 89, стр. 89.

источној страни, која је вероватно служила као конак.²⁴ Садашњи стари конак у овом манастиру је подигнут са северне стране цркве 1869. године. У периоду између два светска рата подигнута су још два нова конака – један на југоисточној страни 1920. и други на источној страни 1932. године.²⁵ И стари и нови конаци су спратни објекти са сутереном и приземљем у које су смештени трпезарија, кухиња и помоћни простори, а на спрату су собе.

На графици манастира Сретења из 1845. год.²⁶ (сл. 4) видимо да су се тада конаци налазили са северне стране цркве уз потпорни зид и два са јужне стране, од којих је један био спратни а други приземни. Касније је епископ Никифор саградио и велики конак са западне стране са подрумом, који је после Другог светског рата добио и спрат. И стари конак у манастиру Тројице из 1844. године се налазио на северној страни уз манастирски зид, а уместо њега је у предратном периоду саграђен нови на јужној страни.

Из линореза Ивана Лучева из предратног периода²⁷ (сл. 2) на коме је приказан манастир Никоље, види се поред других зграда и положај и распоред конака. Стари „Кнез Милошев конак” је приказан на јужној страни цркве уз Мораву, а на северној страни се налазе још два конака, од којих је један са подрумом и четири одељења на спрату, који је 1907. године подигао синђел Гаврило Марковић.²⁸ На месту другог старог конака који је пре рата био склон паду, подигнут је после рата нови конак.

И у другим манастирима конаци су током времена мењали место и положај, односно уместо старих конака грађени су нови – најчешће на другом месту. И у Вујну је стари конак из прошлог века са северне стране цркве, а нови, данашњи, на западној страни код улаза.

Економски део манастира је најчешће одвојен и налази се или ван манастирског зида или у посебно ограђеном делу уз порту. Најчешћи је случај да су само поједини економски садржаји као стаје, амбари, качаре и још неки помоћни објекти издвојени, а чисти садржаји (подруми, оставе за храну и брашно) смештени у објекте у порти. Такве примере имамо код манастира: Сретења, Тројице, Ваведења и Вујна (сл. 2, 3, 4 и 5).

24. Ф. Каниц, наведено дело, стр. 528-535.

25. М. Чанак-Медић, наведено дело, стр. 89-90.

26. Група аутора, *Овчарско кабларски манастири*, Градац, бр. 88, 89, графички прилози.

27. Група аутора, наведено дело, стр. 83.

28. Синишта Пауновић, *Манастир Никоље* (одломци), Градац бр. 88, 89, стр. 62-63.

Економски део је различит по садржају и зависи од величине и економског стања манастира, али и од других околности. Он се састоји од остава, амбара за храну, за жито и брашно, подрума за пиће и зимницу, сушара, пећи, а код неких манастира и качара, радионица и стаја за стоку. Посебно издвојене економске делове са стајама за стоку имају манастири: Никоље, Тројица, Сретење, Вујан и Ваведење. Манастири који поседују воћњаке и винограде – Сретење, Никоље, Вујан и некад Благовештење, имају простор за смештај шљива и грожђа и подруме за пиће. Поједини манастири, као Сретење, имају и посебно издвојене економије на манастирском имању, неки немају својих добара и економија, као што је Преображење, већ се искључиво издржавају од добровољних прилога верника, па се то одразило и на садржај и организацију њиховог економског дела.

Ограда и заштита манастирских простора

Манастир је као просторна и архитектонска целина по правилу скоро увек омеђен и ограђен обимним зидом. Зид је овде имао двоструку намену: да физички заштити његов простор и да га психолошки одвоји и створи му потребан мир за обављање његове главне функције – посвећивање монашке заједнице молитви и Богу. Манастири су морали бити заштићени и зато што су се у њима чувале и велике драгоцености: иконе, реликвије, сасуде, дарови и предмети од скупогеног материјала и уметничке израде, па и читаве ризнице. Поред манастирске ограде – зида, велика пажња је посвећивана и манастирским улазима – капијама. Контрола улаза и боравак у манастиру били су у складу са манастирским уставом; обично је постојао само један главни улаз, а остали су били нижег ранга и водили су ка манастирским имањима и економским објектима.²⁹

Осим манастирских ограда и капија, манастири су у средњем веку били заштићени и кулама (пирговима), а многи су пред турском најездом крајем XIV и у XV веку претварани и у права утврђења, као Манастија и Раваница.³⁰

Овчарско-кабларски манастири, настали углавном у турском периоду, у највећем броју случајева су били ограђени зидом као Никоље (сл. 2. и 3), Благовештење, Св. Тројица, Сретење (сл. 3. и 4) и Ваведење, али их је било и са дрвеним оградама као старо Преображење, а де-

29. Светлана Поповић, наведено дело, стр. 127.

30. Исто, стр. 212.

лом и неки други. Вероватно су за време Турака заједно са манастирима страдале и ограде, па су неки од њих, као Сретење, Тројица па и други, ослобођење дочекали не само са оштећеним оградама, већ и без њих. Преостала два манастира ван ове целине, Стјеник и Вујан (настао почетком прошлог века), имају дрвене ограде од коља и летава.

Улази или капије у манастирима овог подручја су условљени конфигурацијом терена, приступним путевима, али и другим приликама. И овде се поред главних улаза јављају и споредни који повезују манастир са његовом економијом, помоћним објектима или споредним путевима. Тако су главни улази код Никоља на источној страни, код Благовештења на североисточној, код Ваведења и Тројице на јужној, код Сретења на југоистоку, код Вујна на западу и код новог Преображења на истоку. Споредни улази у манастире се налазе код Сретења на североистоку, код Тројице на северу, код Никоља на западу и југу према Морави и код старог Преображења на југу.

Један број овчарско-кабларских манастира је поред зидова имао и куле које су служиле за заштиту, али и за друге намене. Податке о њима имамо у описима путописаца, али и у археолошким остацима. Тако Вук Караџић при посети овчарским манастирима при опису Јовања каже: „Више намастира на бријегу имају зидине од некакве куле, које се сад зову градина; и приповиједа се, да је Јовање некад била као лавра, и из ње се заповиједало и судило свима осталим намастирима око Каблара и Овчара; а на овој кули да им је била звонара, под звонаром писарница (ђе су књиге писате), а под писарницом тавница.”³¹ Вук и при опису Благовештења наводи: „И више овога намастира имају неке зидине на бријегу; калуђери мисле, да је и онђе била кула за писање књига, као и више Јовања.”³²

Археолошким истраживањима извршеним 1977. и 1978. године на локалитету „Кулина” више манастира Јовања, код манастира Успење, откривени су делови куле димензија 9,8 x 9,8 м и остатка једног објекта величине 8,6 x 6,3 м, који се оквирно могу датовати у време XV или XVI века.³³

По мишљењу М. Протића, Данило II за време своје управе српском црквом од 1324 – 1338. „Унапредио је Јовање и изнад њега подигао кулу са звоником, а такође и Благовештење са његовом Илињском кулом, те је тако утврдио и осигурао централни део клисуре тј. њен

31. Вук Ст. Караџић, наведено дело, стр. 13.

32. Исто, стр. 15-16.

33. Обренија Вукадин, *Археолошка истраживања на локалитету „Кулина” код Кабларом*, Раичка баштина 2, стр. 167-168.

улаз и излаз.”³⁴ Протић сматра да је Јовање тада овде постао и главни манастир са чије су куле звона оглашавала не само време молитве већ и наилазак непријатеља.

Из свега изложеног се може закључити да је у овчарско-кабларским манастирима, поред зидова, постојао и систем заштите кулама, које су истовремено служиле као звоници, али и у неке друге сврхе. Ови објекти су сигурно страдали, али су повремено и делимично обнављани у периоду турске окупације. Поједини манастири су у турском периоду остајали неко време, а неки и трајно, без зидова, док су неки, као старо Преображење и касније подигнути Вујан, имали само дрвене ограде.

ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ АРХИТЕКТУРЕ МОНАСТИРСКИХ ЦЕЛИНА

Манастирске целине на овом подручју су по досадашњим истраживањима и сазнањима настале у турском периоду, мада има индиција да су неки манастири, као на пример Никоље, можда саграђени и раније.³⁵ То је време турске окупације које карактеришу скромније грађевине и по материјалним могућностима и по знању. Више није било ни владара ни властеле па је цркве најчешће подизао народ уз помоћ монаха и богатијих појединаца. Манастири на овом подручју су у турском периоду више пута страдали и обнављани, па је мали број манастирских грађевина сачувао свој првобитни изглед. То се нарочито односи на манастирске конаке који су углавном обновљени или поново саграђени у XIX веку али и касније. Због тога ће ова анализа обухватити само до данас сачуване објекте и из турског и из каснијег периода.

Манастирске цркве

Манастирске цркве саграђене на овом подручју доста су скромније и мање него у предтурском периоду, а по диспозицији и спољној обради једноставније. У типолошком погледу то су објекти једноставније основе, једнопросторни, некад и са куполом, а појављују се често и бочни додаци. Оне су настале обично по узору на цркве из предтурског периода, а најчешће под рашким или моравским утицајем. Један број цркава је каснијим обновама и преградњама променио и првобитну кон-

34. М. Протић, *Православље*, 1. април 1977. године.

35. Синиша Пауновић, *Манастир Никоље*, Градац бр. 98, 99, стр. 56.

цепцију и изглед као Вазнесење, Илиње и Успење, тако да више поуздано не знамо како су некада изгледали. Ипак из досада сачуваних објеката и расположиве грађе можемо их разврстати у две основне групе:

I Манастирске цркве једноставне основе;

II Манастирске цркве са бочним додацима.

У прву групу спадају: старо Преображење, Ваведење, а вероватно и Вазнесење. Стара црква Преображења је порушена 1911. због изградње железничке пруге, а била је једнобродна грађевина без куполе и бочних додатака.³⁶ Манастир Ваведење је нешто развијеније основе, а пре реконструкције из 1874. године је на средњем делу имао и куполу³⁷ (сл. 6). Слична је по типу била и некадашња црква манастира Вазнесење,³⁸ произвољно обновљена у новије време.

Црква манастира Сретење обновљена 1818. године већ представља прелаз ка следећем типу. Она у основи има бочне плитке нише у ширини зида које излазе напоље и наговештавају мале бочне додатке.

Друга група цркава са бочним додацима је прилично заступљена на овом подручју. Оне се даље по узору по коме су настале могу поделити у две подгрупе: у цркве настале по узору на рашку архитектуру и у цркве настале под утицајем моравске архитектуре. У прву, рашку подгрупу, спадају Св. Тројица и Благовештење, а у другу моравску, Никоље, Јовање и Стјеник.

Најизразитији представник цркава насталих по рашком узору је Св. Тројица (сл. 7). То је једнобродна грађевина са трансептом, троделним олтарским простором и куполом над централним делом. Ова црква по својој основи, просторној композицији и архитектонским детаљима представља не само најзначајнију манастирску цркву на овом простору, већ и једно од најлепших црквених остварења тога доба.³⁹ Она је по мишљењу Милке Чанак-Медић највероватније грађена по узору на цркву у Ариљу.⁴⁰

Друга црква која припада истом типу као Тројица је Благовештење. То је једнобродна грађевина са трансептом, крстобразног облика са полукружном апсидом и касније придодатом припратом.⁴¹ Благовештење својом просторном композицијом, складним масама, наглаше-

36. Феликс Каниц, наведено дело, Градац 98, 99, стр. 29.

37. Драгомир Поповић, *Манастир Ваведење*, Градац 98, 99, стр. 97.

38. Ђурђс Бошковић, Иван Здравковић, Милутин Гарашанин, Јован Ковачевић; *Споменици културе у Овчарско-кабларској клисури*, Градац 98, 99, стр. 72.

39. Милка Чанак-Медић, *Манастир Тројице под Овчаром*, Градац 98, 99, стр. 11.

40. Милка Чанак-Медић, наведено дело, стр. 109.

41. Милка Чанак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, Градац 98, 99, стр. 90.

ном куполом над централним делом и поред скромне архитектонске пластике представља репрезентативни пример црквене архитектуре свога доба.

Најзначајнији сачувани представник цркава насталих по моравском узору на овом подручју је манастир Никоље. То је једнобродна грађевина триконхалне основе без куполе, са припратом на западном делу (сл. 8). Црква је скромних димензија, али складне архитектонске композиције, зидана од ломљеног камена али са финим архитектонским детаљима. Нарочито се истичу венци и прозори на бочним фасадама рађени по рашком узору.⁴²

Овом типу је припадала и стара црква манастира Јовање порушена 1959. године због изградње хидроцентрале Међувршје. Црква је имала облик триконхоса са куполом и касније придодатим нартексом. Јовање је у основи имало упрошћени моравски облик, али су архитектонски детаљи, портали, прозори и венац рађени у рашком маниру слично као код манастира Тројице.⁴³

Типу цркава насталих у једној мери по моравском узору припада и манастир Стјеник у селу Бањици на Јелици. И ова црква има облик триконхоса, без куполе, са дрвеним тремом на западној страни, али је по обради много скромнија од Никоља.

Манастирски конаци

Конаци су грађевине за становање монаха. Они су раније називани ћелије („келије”) и били су у средњем веку искључиво намењени за преноћиште и индивидуалну молитву монаха, док су остали садржаји: капела, кухиња и трпезарија обавезно били одвојени.⁴⁴ Временом, у турском периоду, ови објекти добијају и друге намене, а од XIX века то су најчешће вишенаменски објекти који се називају конацима.⁴⁵

Манастирски конаци на овом подручју први пут се помињу у манастиру Благовештење 1664. године.⁴⁶ Они су у турском периоду више пута страдали, а затим поново обнављани. Многи путописци који су обилазили ове манастире у прошлом веку наводе бројне рушевине и зидове од старих „ћелија”. Тако Вук Караџић при опису манастира Прео-

42. Бурђе Бошковић, Иван Здравковић, Милутин Гарашанин, Јован Ковачевић, наведено дело, стр. 71.

43. Исто, стр. 71.

44. Светлана Поповић, *Крст у кружу*, поглавље Врсте манастирских грађевина, ћелије, стр. 120.

45. Светлана Поповић, наведено дело, стр. 120.

46. Милка Чанак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, Градац 98, 99, стр. 88.

бражење наводи: „И ове зидине сведоче да је овде некад било више ћелија и калуђера, али сад нема до само једна мала кућица и у њој живи само један калуђер”.⁴⁷ Слично наводи и Јоаким Вујић при обиласку ових манастира 1826. године. И Вук Караџић и Вујић ове објекте још називају „келијама”, и судећи по њиховим описима то су најчешће били спратни објекти распоређени око цркве, а врло често су служили и као оградни зид. Тако Вук при опису Сретења наводи: „А стара црква је била велика и наоколо свуд ограђена ћелијама, од које се зидине и сад знаду”, а за Јовање каже: „Ћелије су биле на два ката свуд унаоко-ло”.⁴⁸

Судећи према описима путописаца и сачуваним објектима (који су углавном из последња два века) манастирски конаци су најчешће били спратни објекти или са подрумом, а по садржају поред монашких соба имали су и друге намене, као подруме, оставе, кухиње, капеле а понекад и трпезарије.

У типолошком погледу можемо их поделити на три типа (сл. 9):

- I Конаке са тремом;
- II Конаке без трема;
- III Конаке са ходником.

Први тип конака са тремом у правом смислу до данас није сачуван, а зна се да их је било на овом простору. У овај тип само делимично можемо сврстати стари конак у Тројици обновљен 1844. године и Милошев конак у Никољу. Ови конаци имају трем, али се из њега не улази директно у манастирске собе, већ у предпростор са пећима (оцаклију) а из ње у собе – ћелије. Кнез Милошев конак у Никољу је спратни објекат са подрумом и два трема са северне и јужне стране, при чему је северни спратни служио за улазак у објекат. Конак у Тројици је сличан по организацији као и у Никољу,⁴⁹ али од њега мањи, без спрата и има трем само са предње стране.

Други тип конака без трема представља стари конак у манастиру Сретење. То је приземни објекат организован око улазног предпростора са пећима, из кога се улазило у монашке собе – ћелије (сл. 9^{II}).

Трећи тип конака представљају конаци организовани око ходника. Овај начин организације има већина манастирских конака на овом подручју, а грађени су и у прошлом и у овом веку. Тако је стари конак у манастиру Благовештење саграђен 1869. године имао ходник са северне а собе са јужне стране. Конак манастира Вујан, саграђен око по-

47. Вук Стефановић Караџић, *Почетак описанија српски манастира*, Градац 98, 99, стр. 14.

48. Вук Стефановић Караџић, наведено дело, стр. 15. и 16.

49. Милка Чанак-Медић, *Манастир Тројица код Овчаром*, Градац 98, 99, стр. 112.

ловине прошлог века, био је са подрумом и организован са ходником по средини објекта са два реда манастирских соба (сл.9^{II}). Овај начин организације објекта са ходником примењен је и код велике већине манастирских конака саграђених на овом подручју и у овом веку, а нарочито између два рата па и после рата. Такви примери су коначи у Благовештењу из 1932. године, Никољу и дограђени конак у Сретењу после рата.

У погледу стилских карактеристика и утицају, архитектуру конака можемо поделити на:

- I Објекте грађене у духу народног градитељства;
- II Објекте грађене у духу стилске архитектуре;
- III Објекте без изражених стилских обележја.

У прву групу можемо сврстати: кнез Милошев конак у Никољу и старе конаке у Тројици, Сретењу, Благовештењу и Вујну. То су најчешће правоугаони објекти са подрумом или спратом завршени четвороводним, ређе двоводним или троводним кровом, са великим стрехама и покривени ћерамидама. Ови објекти су најчешће спољне обраде, обично са подрумом од камена и мирним низом прозора, а од архитектонских детаља истичу се подрумски портали и дрвени тремови код неких објеката. Најрепрезентативнији пример представља кнез Милошев конак у Никољу, али су вредни и коначи у Тројици, Вујну и Благовештењу.

У објекте грађене у духу стилске архитектуре можемо сврстати конак у Благовештењу из 1920. године грађен у духу ловачких кућа,⁵⁰ са стилским детаљима око прозора са јужне стране, други конак у Благовештењу саграђен 1932. године у духу железничких станица⁵¹ са класицистичким детаљима и стари конак у обновљеном манастиру Преображење.

Последњу групу објеката сачињавају коначи настали у времену између два рата, али један број и после рата који немају јасно изражена обележја. У такве примере можемо сврстати и новије конаке у Сретењу, Тројици, Никољу, Ваведењу и друге.

50. Милка Чанак-Медић, *Благовешћење под Кабларом*, Градац 98, 99, стр. 89.

51. Милка Чанак-Медић, наведено дело, стр. 90.

ЗАКЉУЧАК

Анализом манастирских целина на чачанском подручју могу се извести следећи закључци:

1) Манастири овог подручја за разлику од наших средњовековних црквених задужбина (грађених на бираним местима и уз путеве), подигнути су готово сви у забаченим и тешко приступачним местима, али увек у близини реке или извора. На облик и организацију манастирског комплекса пресудно су утицали топографски и природни услови локације. Већина манастира овог подручја има у својој организацији распоред централног типа, са црквом у средини комплекса и осталим садржајима распоређеним по ободу. Положај и место осталих манастирских садржаја: капеле, трпезарије, конака и гробља нису никад у комплексу строго одређени и зависе од топографских прилика и просторних могућности локације. Најчешћи је случај да се капеле и трпезарије граде у комбинацији са конаком или неким другим манастирским садржајем, при чему се и њихово место временом мењало и у оквиру истог манастира.

2) Манастирске цркве доста су скромније и мање него у предтурском периоду и грађене су најчешће по упрошћеном рашком или моравском узору, али се јављају једноставније једнобродне грађевине.

3) Манастирски конаци су најчешће спратни објекти, или са подрумом који поред манастирских соба имају и друге садржаје, а могу бити организовани са тремом, холлом или ходником.

MONASTERY COMPLEXES IN THE ČAČAK AREA

There are ten monastery complexes in the Čačak area, eight of which are located in the Ovčar-Kablar gorge: Blagoveštenje (the Annunciation), Nikolje (dedicated to St. Nicholas), Jovanje (dedicated to St. John), Vavedenje (Virgin's entry into the church), Sv. Trojica (the Holy Trinity), Sretenje (the Visitation of the Virgin), Preobraženje (the Transfiguration) and Vaznesenje (Christ's Ascension), as well as Vujan and Stjenik on Mounts Vujan and Jelica, respectively.

According to our present knowledge, most monastery complexes in this area date back to the period of Turkish occupation or to the later period of Serbian medieval state. Judging by some sources, this area used to have more monasteries, but they were destroyed during the Turkish period.

Studies of these complexes, carried out up to now, have been incomplete and partial, and mainly related only to certain monastic churches, fresco painting and other objects of art.

The paper aims at comprehensive researches into the spatial aspect and the organization of the monastery complex, i.e. the arrangement of units, as well as at the way they are organized and typified.

The following major conclusions may be inferred from the studies on the monastery complexes in this area:

– In contrast to the majority of Serbian medieval endowments (erected on the special places and near the roads), almost all the monasteries in this area were established on the remote and hardly accessible sites.

– Topographical and natural conditions of the location were decisive in designing the shape and the organization of the monastery complexes.

– Most monasteries in this area have the organization of the centralised type with a church in the middle of the complex.

– The position and the site of the other monastery units: chapel, dining-room, guest house and churchyard, are not precisely determined and depend on topographical and spatial possibilities of the location.

– The monastery units, churches and guest houses are more modest and smaller as compared to those belonging to the medieval period and were frequently built after the structures from the pre-Turkish period.

Dr Miloš Radovanović

MONASTÈRES ET LEURS ANNEXES DANS LA RÉGION DE TCHATCHAK

La région de Tchatchak compte actuellement dix monastères, dont huit sont situés dans le défilé que forment l'Ovčar et le Kablar; ce sont: Nikolje, Jovanje et ceux qui sont dédiés à la Présentation de la Vierge au temple, à l'Annonciation, à l'a Trinité, à la Présentation de Jésus au temple, à la Transfiguration et à l'Ascension; dans la montagne de Vujan se trouve le monastère homonyme et dans celle de Jelica – le monastère de Stjenik.

A en juger par les informations dont nous disposons, la plupart de ces monastères datent des dernières années de l'État serbe médiéval ou de l'occupation turque de la Serbie. Selon certaines sources, autrefois, les monastères étaient beaucoup plus nombreux dans cette région, mais ils ont été détruits pendant l'occupation turque.

Les recherches effectuées jusqu'ici sur ces monastères étaient incomplètes et partielles, ne concernant que les églises des monastères susmentionnés, leur peinture murale ou leurs objets d'art.

L'auteur du présent ouvrage s'est proposé d'étudier d'abord la disposition, dans la région, des monastères et de leurs annexes le mode de leur organisation spatiale et de leur classement du point de vue de la typologie.

L'analyse de ces questions lui a permis de tirer des conclusions, dont il n'expose ici que celles qu'il considère comme les plus importantes. Les voici:

– à la différence de la majorité des fondations pieuses srbes du moyen âge /construites sur les emplacements de choix ou au bord des routes/, les monastères de la région de Tchatchak sont situés, presque tous, dans des coins perdus, difficilement accessibles;

– la forme et l'organisation spatiale des monastères en question et de leurs annexes avaient été fortement influencées par les données topographiques et naturelles de leur emplacement;

– dans la plupart des monastères, l'église est située au centre de l'enceinte;

– la disposition spatiale des annexes des monastères – chapelles, réfectoires, bâtiments d'habitation et cimetières – n'était pas strictement fixée: elle dépendait des caractéristiques topographiques autres de l'emplacement;

– les bâtiments faisant partie des monastères – églises et locaux à usage d'habitation – sont plus modestes et de dimensions moins importantes que ceux du moyen âge, mais ils étaient construits le plus souvent sur le modèle de ceux de la période qui avait précédé l'occupation turque de la Serbie.

Miloš Radovanović

СЛ. 1
 Положај манастира на чачанском подручју

ЛЕГЕНДА

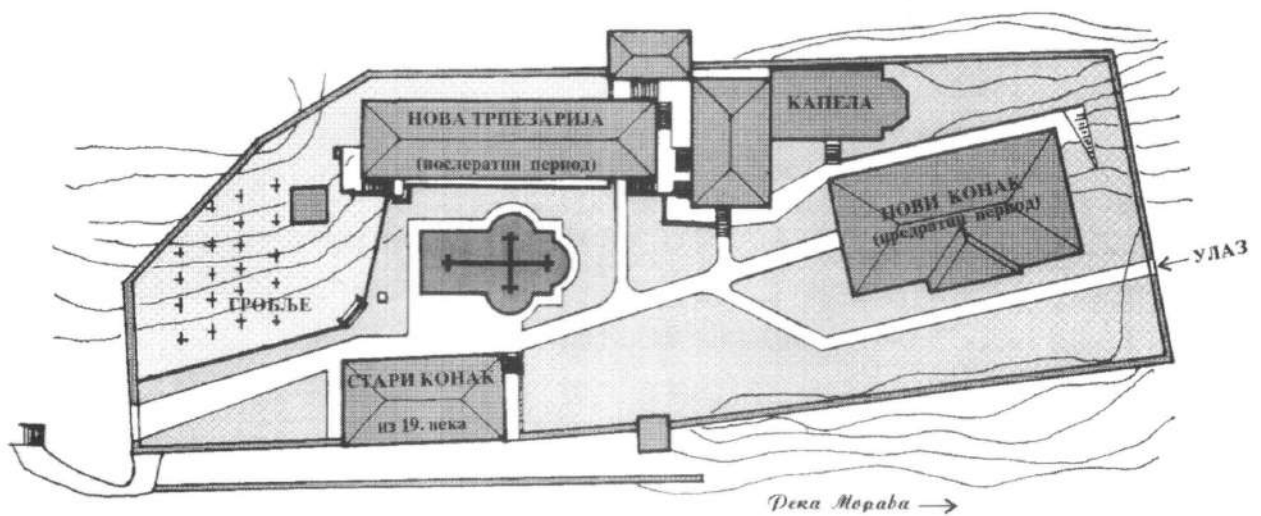
- ☩ МАНАСТИР
- ПУТ
- ~ РЕКА
- ГРАНИЦА СЕЛА
- ГРАНИЦА ПОДРУЧИЈА

СЛ. 2

Манастир Никоље (линорез Ивана Лучева)
 (преузето из публикације „Овчарско-кабларски манастири”,
 Градац број 98,99)

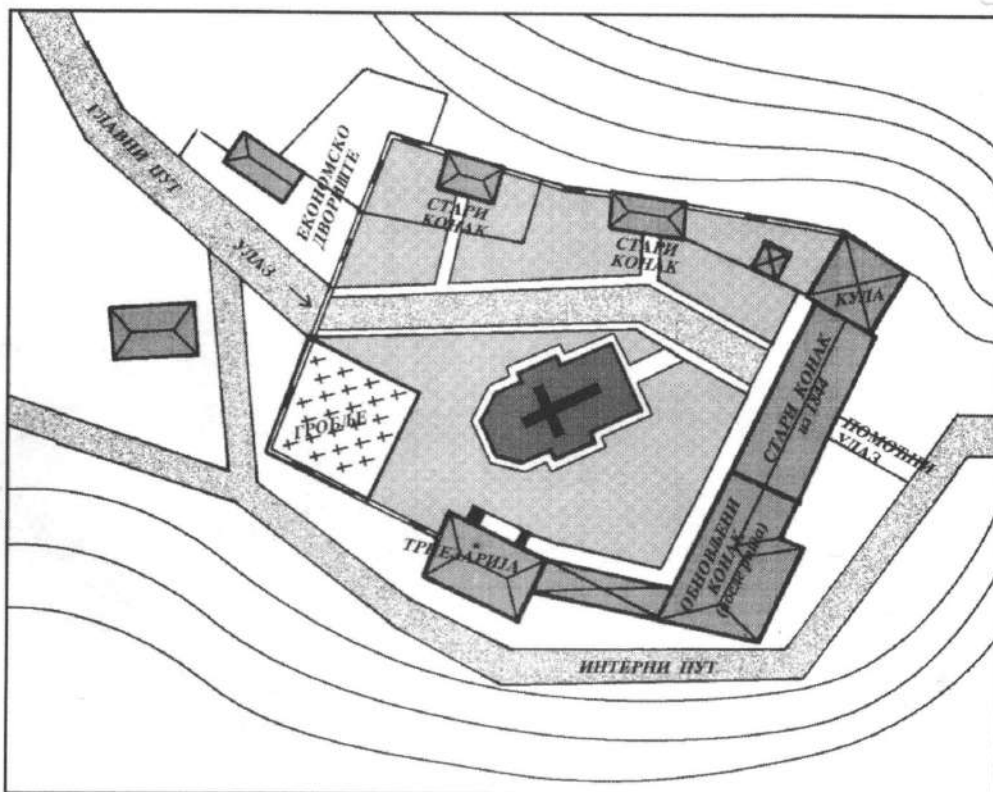

СЛ. 3

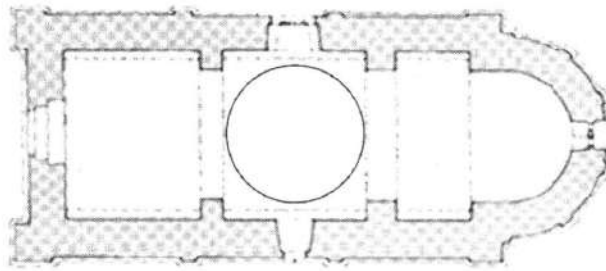
Комплексе манастира Никоље
 (дорађена ситуација Завода за заштиту споменика културе из Краљева)

СЛ. 4 Графика манастира Срећење из 1845. године
(преузето из публикације „Овчарско-кабларски манастири”,
Градац бр. 98/99)

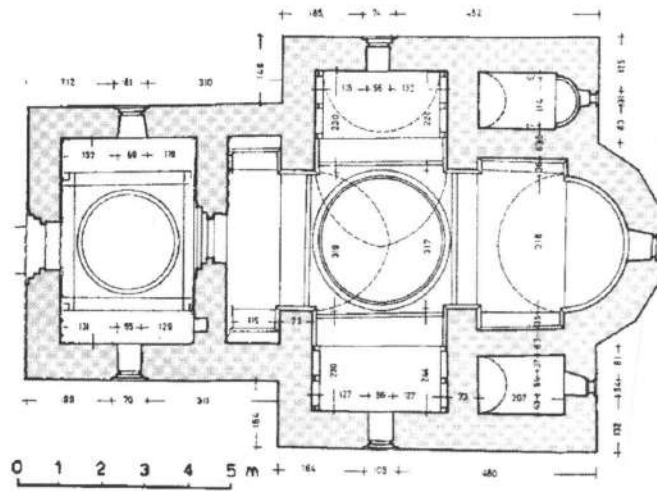

СЛ. 5 Ситуација манастира Срећење
(дорађени снимак геодетске управе у Чачку)

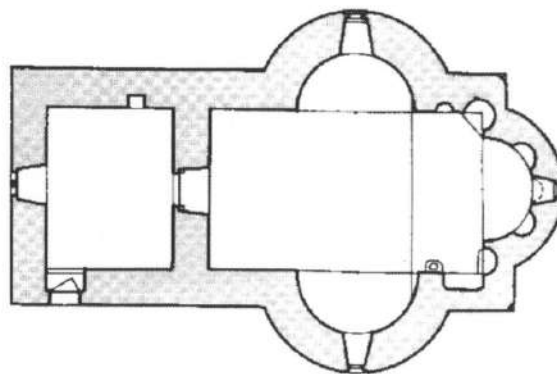
Сл. 6

Основа манастира Ваведење пре реконструкције из 1874. год.
 према цртежу М. Валтровића
 (преузето из публикације „Овчарско-кабларски манастири”, Градац број 98/99)

Сл. 7

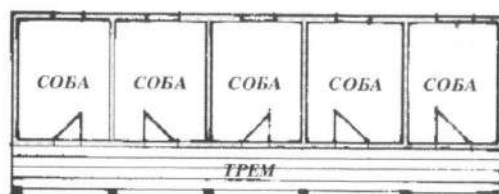
Основа манастира Тројице
 (преузето из публикације Милке Чанак - Медић
 „Манастир Тројица под Овчаром” - Рашка Баштина број 1)

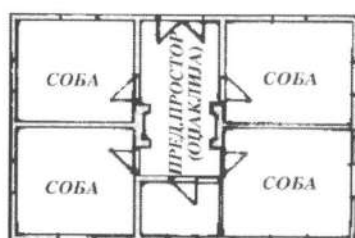
Сл. 8

Основа манастира Никоље
 (преузето из публикације Марице Шапут
 „Споменици српског црквеног градитељства” XVI - XVII век)

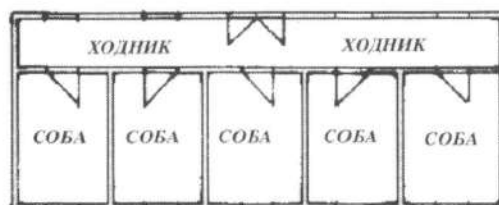
I Тип конака са тремом

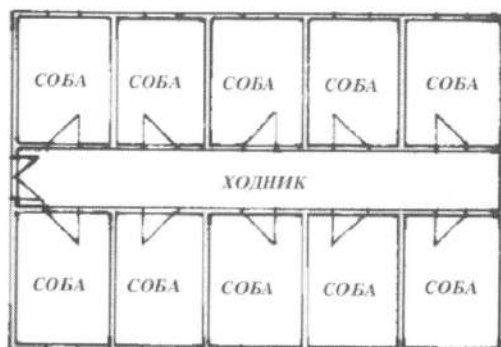
II Тип конака без трема (стари конак манастира Срегење)

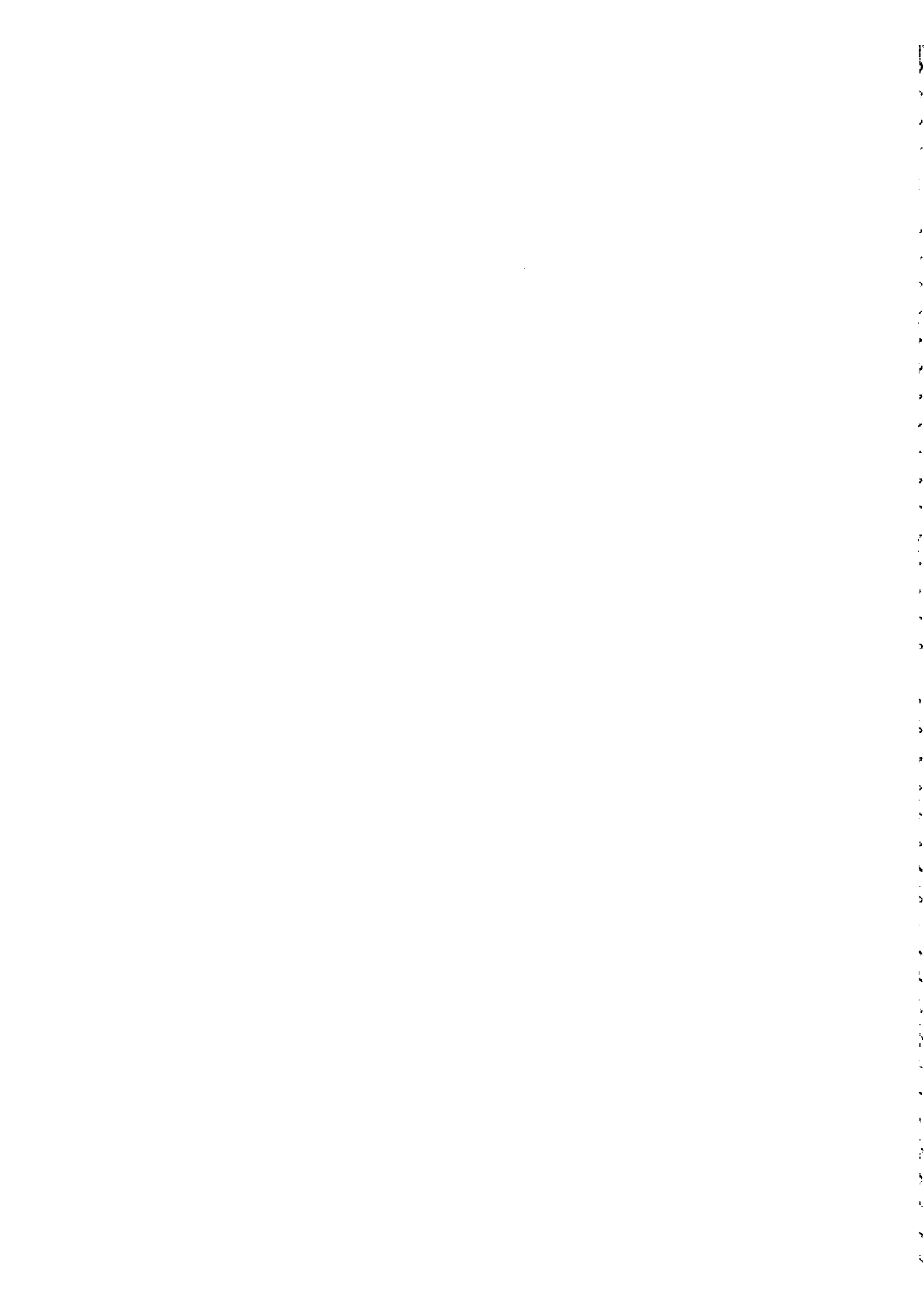

III A Тип конака са ходником са стране (стари конак манастира Благовештење)

III B Тип конака са ходником по средини (стари конак манастира Вујан)

НЕВЕНКА БОЈОВИЋ

ОСВРТ НА ИСТОРИЈАТ ЗНАЧАЈНИХ ЕТНОГРАФСКИХ ПОСТАВКИ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

Невенка Бојовић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 061.48 (497.11)

Од самог оснивања Народног музеја у Чачку (1952), етнолошко наслеђе становништва Моравичког округа (у ужем смислу чачанског краја) јавности је представљано само кроз тематске изложбе етнолошког одељења, или су те драгоцене народне творевине излагане као појединачни експонати у Чачку и у другим музејима широм Србије.

Стога је било разумљиво настојање етнолога да пронађе простор и могућност за сталну музејску поставку етнолошког наслеђа становништва чачанског краја.

Године 1992. и 1994, односно 1999, музеолошки обрађени етнолошки експонати изнети су из депоа и презентовани јавности кроз две сталне музејске поставке у зградама које су због својих архитектонских вредности проглашене споменицима културе од великог значаја.

Најпре је у Чачку за дан Музеја, 30. августа 1992. године, у кући Стаке и Вула Пантелић, (данас власник њихова праунука Јелица Недић

Грегор 82. г.) отворена етнолошка поставка ентеријера грађанске куће у Чачку с краја XIX и почетка XX века, допуњена бираним експонатима грађанске ношње и покућства. Ова прва поставка обогаћена је и донекле концепцијски измењена у августу 1999. године.

Друга стална етнолошка поставка отворена је 27. октобра 1994. г. у селу Вранићима код Чачка у конаку Сретена Чолића, подигнутом 1864. године (на кући је плоча са натписом, годином градње и именом домаћина), у коме је оживљен ентеријер сеоске куће из XIX и почетка XX века. Поред конака, у оквиру окућнице, сачувано је неколико аутентичних зграда: амбар, салаш, дводелна зграда од брвана (млекар и остава) и хлебна пећ. Конак и зграде су рестауриране и конзервиране и, што је важно, власник их активно користи (сем конака) и о њима се стара.

Чачак, град на Западној Морави, данас по много чему јединствен, настао је и вековима се развијао на простору на коме су се пре доласка Срба сучељавали различити народи и културе. Поред осталих материјалних трагова о тој вишевековној историји града, најверније сведоче римске терме откривене 1971. године у центру Чачка.

„У Студеничком типичу (1207–1215) налази се први писани податак о једном објекту на територији садашњег Чачка, цркви Св. Богородице Градачке, задужбини Страцимировој, сада цркви чачанској, посвећеној вазнесењу Христовом. Доласком на власт Стефана Немање, жупа Морава се нашла под управом његовог брата Страцимира. Седиште жупе било је у Градцу. Тада је уз манастир формиран трг, око кога је настало цивилно насеље које добија име Чачак”.¹

Име Чачак по први пут се спомиње у судском позиву упућеном дубровачким трговцима у Чачку Марку Лебровићу и његовом сину Милу, 18. децембра 1408. године.²

У време петовековног ропства под Турцима Чачак је доста страдао, па је и Богородица Градачка три пута претварана у џамију и поново враћана у православну цркву. За време кнеза Милоша 1834. године, када добија своју самосталност, Чачак почиње да се економски и културно развија као и друге вароши широм Србије.

Свој економски и културни процват Чачак достиже у другој половини XIX века када почињу да се поред јавних зграда подижу и репрезентативне приватне стамбене зграде чији су власници били богати тр-

1. Делфина Рајић, *Архитектонско наслеђе Чачка*, Каталог изложбе, стр. 3, Чачак, 1997. година.

2. А. Веселиновић, *Документи о првом имену Чачка у Средњем веку*, Зборник радова Народног музеја Чачак, књ. XX, Чачак 1991, стр. 65.

говци и занатлије. Једна од тих зграда је и кућа Пантелића у Улици Бате Јанковића 68 у којој је смештена стална етнологска поставка.

Кућа Пантелића је, поред конака Јована Обреновића (1835), једна од најлепших и најстаријих сачуваних грађевина подигнутих у другој половини XIX века.

Вуле Пантелић је био виђени крагујевачки трговац који је, оженивши се Стаком, прешао да живи и ради у Чачку. У Чачку је брзо стекао углед као трговац, био је тутор чачанске цркве и народни посланик Светоандрејске скупштине. Умро је (верује се да је био отрован у Београду) 24. децембра 1858. године. Сахрањен је на Чачанском гробљу.

Кућа Пантелића грађена је као сплет традиционалног народног градитељства и утицаја архитектонских елемената источњачког стила, коју карактерише наглашен истурен улаз – „трем” кога чини степениште од камена пешчара и два масивна стуба који носе лукове и стреху.

ОПИС КУЋЕ

Кућа је приземна, са подрумом испод североисточног дела куће, и зидана је од камена и печене цигле а потом малтерисана и кречена. Међуспратна и таванска конструкција су од дрвене грађе. Кров је четворосливан, покривен ћерамидом. Стреха је напуштена (80 цм) и опшивена шашовцима и даском.

У основи кућа је правоугаона (дим. 14,5 м х 8,5 м) и петоделна. Централни простор куће чини ходник – предсобље, правоугаоног облика које наспрам улазних, западних врата, има и споредна излазна врата. Врата су двокрилна, са стакленим површинама. Са спољње стране су сигурносна двокрилна дрвена врата. Под у ходнику је под циглом а на средини оба дужна зида су озидани оцаци који су загревали пећи у собама.

Из ходника – предсобља лево се улази у велику собу – салон, гостинку и оставу, а десно у две мање собе које су међусобно повезане вратима. Подови у собама су патосани. На средини таванице велике собе је рељефна гипсана розета за коју је закачен лустер.

На равним спољним зидним површинама куће постављени су двокрилни прозори са дрвеним капцима. Са унутрашње стране прозора хоризонтално су постављене тракловане „коленике” – стубићи.

Простор око куће је калдрмисан као и прилазна стаза кући од улице. Сходно тадашњем времену, кућа је подигнута на средини плаца –

дворишта које је пуно зеленила. Башта је засађена разноврсним цвећем (руже, шебоји) и другим растињем као и плодним дрвећем: дуњама, шљивама ценарикама, лешницима, јабукама. Лепоту тог амбијента красила су и два бора испред куће који су због старости 1999. године посечени.

Због свих ових архитектонских вредности кућа Пантелића је 1958. године проглашена спомеником културе. На још већи њен значај свакако је утицало и то што се налази у најстаријем делу вароши, у непосредној близини цркве, конака Ј. Обреновића, старог начелства, гимназије, економске школе, који представљају драгоцен и својеврсни споменички амбијент старог Чачка, као и чињеница да је и поред рестаураторских и конзерваторских радова и разноврсне њене намене кућа у потпуности задржала оригиналност.³

КРОЗ ПОСТАВКУ КУЋЕ ПАНТЕЛИЋА

Етнографска поставка у кући породице Пантелић је репрезент кућа богатих и виђених Чачана (трговаца, занатлија, чиновника) у периоду од седамдесетих година XIX века и почетка XX века. Собе су опремљене стилским намештајем који је набављен у Београду и другим већим варошима Србије. Рађен је по узору на европске стилове тадашњег времена. Предмети су оригинални и набављени откупом или поклоном од старих Чачана и њихових потомака. Поред изложеног намештаја јавности су представљени и експонати који говоре о женској грађанској ношњи, друштвеном и економском положају Чачана и њиховом начину живота у том времену.

Ходник, хол, предсобље

Ходник куће искоришћен је као изложбени простор. У шест зидних витрина изложени су највреднији делови српске и европске женске грађанске ношње, као и поједини комади драгоценог посуђа од порцелана, сребра и стакла из кућа виђених Чачана.

³ Од 1959. године кућа је коришћена за становање а један део као канцеларијски простор за потребе Народног музеја. Од 1966. године у кући је отворена стална музејска поставка под називом МУЗЕЈ РЕВОЛУЦИОНАРНЕ ОМЛАДИНЕ. Тек 1992. године у кући је отворена етнографска поставка ентеријера Грађанске куће XIX и првих деценија XX века, која се својом концепцијом у потпуности уклапа у архитектонски амбијент куће.

Витрина прва

У првој витрини изложени су најкарактеристичнији комади старије женске грађанске ношње: *фесови*, *барези са накићом*, *либаде* и *мараме*. Кројени од увезених материјала, везени срном и златом, изложени делови српске грађанске ношње производ су мајстора *џерзијског* и *златарског* заната. Удате Чачанке, на глави су носиле плитке *црвене фесове* и *бисерне џејелуке*, уоквирене *сомошким барезом* на који се стављао скупocen накит: *џрсјење*, *џране*, *иџле*.

У витрини су изложена два *феса*. *Фес* кнегиње Љубице, плитак, од тамноцрвене чоје краси богата сребрна кићанка – *џуџул*. *Фес* са пушћулом могле су носити само богате и значајне Српкиње као што је била кнегиња и Стака Пантелић на чијем се портрету посебно истичу пушћул и накит. Други *фес* је са црном свиленом кићанком и *барезом* од бордо сомота украшен закаченом *џраном* од посребреног месинга, са централним већим и два мања цвета украшена уложеним белим стаклом. *Барези* се за фес и плетенице учвршћивао двема *иџлама*, чије су главе од тиркизноплаве боје стаклене масе украшене са пет белих боџица.

Преко свилене *кошуље*, *фисџана* или *блузе* са порупчићима и *сукње*, облачило се *либаде*, кројено од разнобојне кадифе, сомота или атласа. Примерак изложеног либадеа је од тамноплаве кадифе, заобљених пешева. Рукави су дуги, у доњем делу јако проширени и непресечени. Ивицама либада нашивен је низ петљица од златне срме и шира златна трака. Њих прати рељефно извезена биљна лозица у облику троллиста, четвороллиста и листића од сребрне жице и шљокица. Исти украс је и на леђима и по саставним шавовима либада.

Уз либаде изложене су и две *мараме*. Једна је од чипке а друга од вишебојне свиле. Ношене су прекрштене на грудима испод либада. *Мараме* су мануфактурни рад радионица Пеште и Беча. Куповане су у дућанима у Београду и Чачку. Истичу се рељефним орнаментима, финоћом свиленог конца и богатим ресама.

Витрина друга

До тела Чачанке су носиле богато украшаване памучне и свилене *кошуље*, *комбинеzone*. Шиле су их и украшавале саме жене. У нашим збиркама сачувано је неколико кошуља, а ми смо изложили две највредније.

Кошуља, комбинезон, инв. бр: 410, ткана је од танког српског платна (узаснованим) са ширим свиленим пругама. Кројена је из две поле, без рукава, са ширим раменицама које се закопчавају дугметом од златне жице. На грудима кошуља је украшена везом тоledo у виду цветића изведеним златном жицом и шљокицама. Изрези око врата и раменице опшивени су кукичаном чипком од златне жице.

Друга *кошуља, комбинезон*, инв. бр: 411, је од финог српског платна. Кројена је из две поле, без рукава, са ширим раменицама које се закопчавају са два седефаста дугмета. Изрез на грудима је четвртаст. Раменице и груди кошуље украшени су ручно шивеним ситним порупчићима између којих је пришивена бела чипчица и уска розе свилена трака којом се набира кошуља испод груди. Око изреза и раменица пришивена је уска бела памучна чипчица. Обе кошуље су рад Ленке Гавровић, Чачанке, учитељице Женске радничке школе. Ова изузетна Чачанка је Народном музеју у Чачку даровала преко сто вредних експоната – рукотворина њених и ученица Женске радничке школе. Многи од њих су представљени јавности на овој сталној поставци.

Витрина трећа

У трећој витрини изложени су делови обуће: *чарапе, њодвезице, њајуче, собне ципеле*. Од седамдесетих година XIX века Чачанке су на ногама носиле *дуђе чарапе* изнад колена, штрикане ручно или машински од беле или црвене препредене вунице и увезеног француског фула разних боја. Плетене су равно и у ранфли, у једној или више боја, украшене уплетеном шаром или извезеним цветним мотивима од разнобојне вунице, конца, перлица и шљокица. Везивале су се *њодвезицама* у виду машини од рипс свиле или атласа везене разнобојним концем, свилом или вуницом у виду цветне лозице. Преко чарапа, у кући, Чачанке су носиле кожне *њајуче* и *собне ципеле* са „лицем” од сомота, јуте или свиле, украшене богатим цветним везом изведеним техникама покрстицом или пунивезом од вунице, свиленог конца, златне жице и шљокица. Мајстори папуције правили су папуче и собне ципеле а кројили су и посебно „лице” које су даровите жене везле и украшавале по укусу тадашње моде.

Крајем XIX века из Беча и Пеште и других европских градова у Чачак се враћају млади и школовани Чачани који доносе са собом европски начин одевања и европске манире, које врло брзо преносе на околину. Женска европска одећа кројена је од увезених материјала, по моделима из журнала и у салонима код чувених „кројачица за европску

моду". Тако су се Чачанке врло брзо нашле у *хаљинама са њурниром, корсејом, карнерима, набраним сукњама, са шеширима, рукавицама, лејезама, њорбицама, цицелама од свиле – ајласа и коже* украшаване перлама. Поједини делови те „европске моде”, који су се нашли у нашим збиркама, изложени су у *четвртој и петој витрини*.

Витрина четврта

Од одеће „европске моде” која је владала српским варошима 1900. године изложили смо: пар женских свечаних *цицела*, четири *шешира* и *фотографију* младих Чачанки са *шеширима*. Женске свечане *цицеле*, од црне коже, са вишом и јако издубљеном потпетицом и зашиљеним врхом. Предњи део – рис на ципели је срцоликог изреза. Високо преко риса је каишић који се закопчава дугметом. Ципеле су украшене везом од црних перлица и штраса. На унутрашњем делу ципела, на постави, утиснуто је „Парис 1910”. *Шешири*, прихваћени као неодвојиви део женске грађанске европске моде, носили су се како пре подне тако и по подне и у вечерњим часовима. Прављени су од филца, fine сламе, сизал влакна у разним бојама и облицима, са високом калотом, великим и уским ободом. Украшавани су свиленим тракама и машнама, тилом, цвећем, перјем. Сликање у фотографским атељеима није могло да се замисли без шешира, што се и види на изложеној фотографији на којој су три младе Чачанке, обучене по последњој европској моди, са раскошним шеширима украшеним букетима цвећа, воћа, машнама и тилом.

Витрина пета

У петој витрини изложени су појединачни детаљи европске одеће с краја XIX и почетка XX века: *рукавице* од чипке или свиле, *њорбице* и *џацнице* од перлица, свиле, коже, алпака, *лејезе* од перја, чипке, *сунцобрани* од финих меких тканина и чипке. *Рукавице*, дуге, ручно плетене од танког белог конца, са отвореним палцем и без наплетених прстију. Плетене су у чипкастој ранфли. Оне су као и велики број других изложених предмета рад Ленке Гавровић.

Торбица, рађена макрамеом од *белих и жутих перлица*, на дну скупљена и завршена перластом кићанком. У горњем делу торбица је скупљена белим гајтаном провученим кроз беле алке. Торбица је постављена белим памучним платном. Други примерак изложене *њорбице* – *кесе* представља посебну занимљивост. То је *кеса* за новац и ситнице. Плетена је од памучног конца *циклама боје* и *розе* и *белих перлица*.

Кеса је тракаста са проширеним и обликованим крајевима у виду листа, завршеним петљицама од нанизаних белих перлица. На средини кесе – торбице је мали отвор за убацивање новца и ситница. Држала се у руци или на прсту уз помоћ два црна метална прстена на којима су натписи: „спомен из бук киселе воде” и „gott nit dir”. И ово је рад Ленке Гавровић. Трећа *џорбица* је највероватније импорт из Беча. Израђена је од посребрене жице (алпака). На предњој страни украшена је сребрним ресама и двама кићанкама а по доњој ивици таласастим орнаментом. Дршка за ношење је на склапање и облика је четворолиста, затвара се двама куглицама. *Лейеза* је од белог гушчијег перја налепљеног на папир који је украшен љубичасто белим бојеним цветовима. На ребрима је утиснут сребрни цветни орнамент и бела свилена машна. *Сунцобран* је ношен у пару са торбицом од белих и жутих перлица на дан венчања 1918. године. Носила их је Лена Ивановић. Сунцобан је са другим штапом. Горњи део сунцобрана (шешир) је од беж чипке са цветним орнаментом и таласасто завршеним ивицама. Постављен је беж сатеном. Два изложена *сјоменара* сведоче о најинтимнијем делу живота чачанских девојака. Споменари су биле и остале најтајновитије мале личне књижице са најнежнијим љубавним и пријатељским порукама. Те поруке, писане у рими, још лепшима су чинили цртежи цвећа, лептира и идиличних пејзажа. *Сјоменар*, из 1894. године, са корицама је од браон коже украшене пресованим биљним и геометријским орнаментом. Поред писаних посвета у стиху, у споменару су и бојене илустрације Николе Зега, што овај споменар чини још вреднијим. Споменар је припадао госпођици Катарини Јов. Пајевићевој из Чачка. *Сјоменар* из 1917–1920. године припадао је Милици Молеровић, уч. IIIа разреда Гимназије у Чачку. Успомене су писане на српском, француском и немачком језику, допуњене цртежима.

Витрина шеста

У последној, шестој витрини изложено је драгоцене и врло вредно посуђе од порцелана, сребра, стакла из кућа виђених Чачана. То су *шољице* за црну кафу, *чаше*, сребрне *вазе* за воће и колаче, *чајник*, *есцајџ*... *Шољице за црну кафу* (два комада) потичу с краја XIX века. Шољице су од финог порцелана, узаног и равног дна и широког отвора. Свака шољица је декорисана рељефним плавим и жутих цветом и зеленим листом. Дршка је лучно извијена. Тацница је израђена у облику цвета са раширеним латицама. Свака латица украшена је перластим цветом жуте, роза и светло плаве боје и зеленим листићима. *Шољице за*

црну кафу (5 комада), од врло танког порцелана. Шољице су бокасте са извијеном дршком, споља украшене са по три а изнутра једном цветном граном црвене боје и златном линијом по рубу. На дну шољице и тацнице утиснут је печат произвођача: „ROSEN THAL–GERMANY MARIA” са круном и ознаком „38”. Шољице су поклон Милице Молеровић из Чачка која живи у Београду. Три изложене *чаџе* добијене су, како су тврдили дародавци, као свадбени поклон и коришћене су само у изузетним приликама. Датирају из 1893, 1918, 1922. године. Чаша за воду, конусног облика. Стакло је рубин боје, неједнаког интензитета. Украшена је сликаном апликацијом беле боје; дечак у пејзажу држи цвет у руци што личи на имитацију рококо манира у сликању фигура. Потиче из 1893. године. *Чаша* за воду, конусног облика. Украшена је апликацијом у виду ружиних цветова, украсних трака и астрагалом. Боје су розе, бела, кармин, зелена и позлата по ободу и стопи. *Чаша* за воду и вино, конусна, од безбојног стакла. Апликацијом су истакнути иницијали ВП и украсна трака која обавија текст: CINFITERIA PARIS. Сачуване су само две чаше од целог сервиса који је као свадбени дар добила Лена Ивановић 1918. године. Двоструки посребрени *држач* за чаше, са рељефно обрађеном и украшеном дршком. Држачи – постоља за чаше декорисани су богатим барокним орнаментом и волутасто извијеним ободом. Поклон Музеју од породице Раша Гавровића, бившег пред. Општине 1921. године. Прибор за јело – *есцајџ* за једну особу. Састоји се од виљушке, кашике и ножа, спаковани у оригиналну дрвену кутију обложену плишом и свилом. Дршке прибора богато су украшене рељефним орнаментом палмете. Крај XIX века.

Ваза – ѿањир за воће, од посребреног челика, са две ручице. Ваза је кружна, постављена на уздигнуту нижу стопу. На средини вазе је рељефно украшен медаљон, ивица је извијена и има бордуру. Држачи – ручице су у виду извијених врежа. Ваза је купљена 1928. године као свадбени дар у радњи Д. Вујовића, чувеног чачанског трговца.

Чајник је посребрен бакар, са поклопцем. У Чачак је стигао из Илока у Војводини као девојачка спрема 1911. године.

ГОСТИНСКА СОБА, САЛОН

Велике *гостинске собе* – салони у којима су се одвијали најзначајнији породични тренуци и славља старих Чачана, као што је поменуто, увек су били опремљени најлепшим и најмодернијим намештајем, изра-

ђиваним под утицајем стилова који су у том периоду владали у Бечу и Пешти.

Под гостинске собе на изложби застрвен је великим *йиројским ћилимом*. Пиротски ћилими, јединствени по колориту, орнаментици и техници израде, праве су уметничке творевине ткаља. У нашем музеју чувају се врло вредни пиротски ћилими (подни, зидни, прекривачи), а у овој поставци изложена су три. Под наше гостинске собе покривен је *йиројским ћилимом – байалом*, дим. 405 цм x 340 цм. Централни простор ћилима је јарко црвене боје са пет „дирека” – „стабала живота” са распоређеним разнобојним гранама, са „ђуловима” на које су слетеле птице – „гугутке на ђулови”. На црном ужем ћенару су вишебојне цветне гране. Крајња, шира бордура је од беле вуне и испуњена је низом разнобојних мотива „корњаче” и „чурилњака”. Ћилим је 1938. године ткан у Пироту за девојачку спрему богате Чачанке која се удала за Раца Јелића, трговца.

Централно место у гостинској соби заузима *ѓарнијура за седење* коју чини: *канабе, две фошеље, две сџолице и сџочић*. Гарнитура је прављена од чамовог дрвета токарењем и резбарењем. По стилу израде припада неоренесанси. Седиште и наслони, као и држачи за руке, пресвучени су бордо плишом. *Канабе* се ослања на четири токарене предње ногице и две једноставно обрађене задње ногице. Наслон је у доњем делу украшен токареним стубићима а у горњем токареном пречагом на чијој је средини резбарен стилизован вегетабилни орнамент. Држачи за руке су украшени волутама и плитким канелурама. *Фошеље* и *сџолице* украшене су и обликоване као канабе. *Сџочић* је са четири токарене ноге и горњом и доњом плочом правоугаоног облика једноставно профилисаних ивица. У овом комплекту је и *зидно огледало са консолним сџолом*.

Огледало је у већем дрвеном правоугаоном раму који има уски профилисани перваз и плитке канелиране пиластре. На горњем делу пиластра, испод венца је аплициран резбарени биљни украс. Венац је издигнут, истурен и са наглашеном степенчастом профилацијом укомпонованом са два низа резбареног мотива шкољки. Завршни украс корниша резбарен је у облику две волуте допуњене стилизованим лишћем и цветом. *Консолни сџочић* је са правоугаоном плочом од сивкастоцрног мермера, профилисаних ивица испод којих је фиока. Са задње стране је огледало уметнуто у пуни дрвени оквир. Спреда, *сџочић* носе две профилисане ноге, при бази везане за леђну плочу са три међусобно повезане пречаге.

На мермерној плочи сточића стоје *рам* са фотографијом Чачанки у европској ношњи, затим, *свећњак* – *чирак* и *корџица* за дописне карте, фотографије, писма. *Рам* је рађен од легуре цинка, калаја и алуминијума, у богатој сецесионистичкој цветној декорацији. *Свећњак* – *чирак* је од алпака, округле стопе, једноставног стабла које се завршава чашицом за свећу. *Корџица* је направљена од седам картонских розетица, опшивених светложутим концем. Розетице су међусобно повезане са шест машиница од розе свиле, чинећи тако плитку корпицу. Рад је Лене Гавровић око 1925. године.

У овој гостинској соби – салону налази се још једно *канабе* које потиче с почетка XX века, а припадало је уваженој породици апотекара Радивоја Пантовића из Чачка. Канабе је од дрвета, црне боје, са балустрадом и огледалом на врху наслона. Седиште, наслон и ваљкасти јастуци пресвучени су жанилом врло богатог цветног орнамента распоређеног у по три медаљона у којима доминира зелена боја. Канабе носе четири једноставне ногице. У углу поред канабета, на округлом политираном *сџочићу* који носе пет токарених ногара (стубића), постављен је *грамофон са њрубом*. *Грамофон* се састоји од дрвене четвртaste кутије са ротационом округлом плочом на коју се стављају грамофонске плоче. Кутија се отвара и у њој је механизам за навијање. Изнад је метална крива ручица са главом и иглом која се спушта на плочу. Труба је од лима и у облику лотосовог цвета. На труби је налепљена етикета марке са натписом и сликом пса и грамофона: „TRADE MARK” „HIS MASTER’S VOICE”. Грамофон је у функцији и има комплет од 12 оригиналних плоча. Набављен је у Београду после Првог светског рата.

У ентеријеру градских кућа с краја прошлог века значајно место заузимају мали *сџочићи* – „*шџендери*” на којима су стајали свећњаци, вазе, рамови са фотографијама, лампе. Наш *сџочић* направљен је од чамовог дрвета, округле и равне горње плоче постављене на централну токарену ногу која се при дну ослања на три волутасто обрађене ногице. Производ је домаћих мајстора–тишлера који су радили по нацртима и шаблонима преузетих са намештаја из ондашњих европских центара Беча и Пеште. На сточићу је *рам* са фотографијом старе Чачанке која је обучена у српску грађанску ношњу. *Рам* је од алпака, правоугаоног облика са ослонцем на полеђини. Декорисан је рељефним украсом у стилу сецесије. Поред сточића је дрвена *сџолица* са наслоном и седиштем пресвученим пресованом кожом. Седиште је трапезасто. Кожа је украшена пресованом представом богатог вегетабилног

орнамента, а на наслону је и врло лепо укомпонована представа орла са раширеним крилима.

На источном зиду собе окачени су *икона св. Ђорђа* и *сребрно кандило*. Атмосферу тоpline овог амбијента допуњавају *зидни сат* и *ѿорѿреѿи* Стаке Пантелић, власнице куће у коме је данашња музејска поставка, и портрет Петра М. Николића, трговца чачанског.

Порѿреѿи Сѿаке Панѿтелић рађен је у маниру класицизма и такав представља значајан документ за проучавање грађанске ношње из седамдесетих година XIX века. Аутор портрета је сликар Живко Павловић, молер пожаревачки. Стака Пантелић је у *фисѿиану* са *бајадером* око струка, *либадом* преко фистана и *марамом* (свиленом) прекрштеном на грудима испод фистана. Око врата је *ниска дукаѿиа* и *ланац са медаљоном*. У ушима су *минђуше*. На глави је *фес* са *сребрном кићанком* – *ѿушѿулом* и *барешом* на коме су филигранске *иѿле* са ланчићима и *дукаѿиима* као и *ѿрана* и *ѿрсѿиен* са брилијантима. Анализирајући портрет Стаке Пантелић, закључује се да су главни делови српске грађанске ношње орјентално-левантинског порекла, мада су приметни утицаји Запада, на пример свилена марама, бајадер, накит. Портрет је музеју продала 1958. године унука Стаке Пантелић, пок. Зорка Јанковић, учитељица.

Допојасни *ѿорѿреѿи Петѿра М. Николића* у полупрофилу је рад сликара Н. Милојевића. Петар је одевен у европско грађанско одело: *бела кошуља*, *црни ѿерок* са дворедним закопчавањем. Носи бркове и браду. Слику је поклонила Музеју Љубица-Буба Младеновић, Петрова унука из Београда.

Зидни сат са клаѿином смештен је у дрвеној кутији са застакљеним крилом које се отвара. Крила–вратанца су украшена са два профилисана полустубића. Изнад и испод кутије је дрворезбарен стилизован вегетабилан украс. Часови су обележени римским бројевима, а сат има три казаљке. На клатну су слова А и Н. Сат се навија кључем. Сат је припадао чувеном чачанском штампару Стевану Матићу, који га је као свадбени дар поклонио својој ћерки Даници када се удала за Ф. Секованића. Сат је купљен 1903. године у Пешти.

Изнад прозора на дрвеним гарнишима окачене су завесе од белог маркизета.

МАЊА СОБА

Мања соба – мали салон, захвата југозападни део куће. У собу се улази из ходника–предсобља и из девојачке собе. Овај је простор служио за свакодневно окупљање породице, стога је опремљен једноставнијим намештајем, набављеним у дућанима у Чачку, Крагујевцу и Београду и, што је значајно, домаће је производње. Под собе је такође застрвен *йиројским ћилимом* који је у основи јарко црвене боје. Украшен је „смирајском шаром” са карактеристичним мотивима „кувери” – „бомбе градене”. У ћенару понављају се мотиви „корњача”, тзв. „принцезина плоча”. Овај ћилим је набављен у Пироту за девојачку спрему Дане Матић.

Соба је опремљена салон гарнитуром за седење, која потиче из првих деценија XX века. Састоји се из *канабетиа, чејири фойеље и сџочића*. Гарнитура је једноставних линија, од црног бојеног дрвета, пресвучена бордо тканином. Седиште и наслон су полукружно обликовани. Изнад седишта, у благом луку се извија рам–наслон. На раму са стране углављене су по три лајсне. Наслон за леђа наглашен је посебним луком. *Сџочић* ове гарнитуре је правоугаоног облика, са четири канелиране ногице ослоњене на кружне стопице. На ужим странама стола, ногари су повезани са две пречаге између којих су по три уске лајсне (као на фотелјама и канабету). Плочу сточића чини дрвени рам са стакленом површином на средини.

Поред гарнитуре за седење у соби су *йисаћи сџо са сџолицом и двокрилни ормар – библиотеке*, добијени као поклон Секованића из Чачка. *Сџо* је од храстовог дрвета. Правоугаону плочу носе четири токарена ногара повезана дијагонално укрштеним пречагама. Испод плоче су две фиоке, облик површина, украшене резбареним волутицама и тролисном врежом.

На столу је пратећи писаћи прибор: *држач за йера и оловке, йајир и нож, масџионица, нож за резање йајира, чирак-свећњак*. Држач се састоји од дебље стаклене црне плоче за коју су учвршћена два лучно савијена месингана држача са по четири клинаста одељка за које се каче оловке, пера, нож, папир. *Нож* за резање папира састоји се од челичног сечива и дрвене дршке. На дршци су урезани иницијали Г и К (Ђорђе Карађорђевић). Нож је Музеју поклонила Радмила Карађорђевић, супруга принца Ђ. Карађорђевића. *Масџионица* се састоји од две четвртасте стаклене посуде смештене у посребрене држаче – улошке ко-

ји су украшени ливеним геометријским шарама. *Чирак*, од алпака, једноставан.

Сволица са наслоном, прављена од чамовог дрвета. Седиште је трапезасто, украшено плитко урезаним мотивом вазе са цвећем. Наслон је рађен од токареног дрвета, украшен балустрадам и хоризонталним и вертикалним канелурама. На врху наслона су метални клинови звездастог облика. Ногари су украшени канелурама и спојени са две прекрштене пречке.

Ормар-библиотјека је двокрилни, са стакленим вратима-крилима. Унутра су пет полица за књиге. Фиока је у доњем делу ормара. Постављен је на четири једноставне ногице. Споља је политираан.

У углу собе, између писаћег стола и библиотеке, је сточић – штандер са *грамофоном њија „кабинет”*. „Кабинет” је дрвена кутија са поклопцем који се подиже – отвара системом на маказе. На средини је диск за плоче а са стране је савијена метална ручица са иглом. Механизам се навија кривом ручком. На поклопцу је етикета произвођача: „HIS MASTER'S VOICE THE GRAMOPHONE COMPANY HAYES MID-DHESEX CLOSE LID WHILT PLAYING”. Грамофон је купљен у Аустрији, а у Чачак је стигао са Бледа 1930. године. Поклон Ф. Секованића.

Амбијент ове собе употпуњује окачено *огледало* и два *портрета* старих Чачана, брачног пара Стајке и Обрада Лазовића. Портрети су рад сликара Стевана Лале Никшића и настали су 1883. године. Стајка и Обрад су портретисани у грађанској ношњи из тог периода.

Огледало је дар старе свештеничке породице Белопавловић из Чачка. Потиче с краја XIX века. Огледало је зидно, мање величине, стакло је шлифовано и правоугаоно, уоквирено дрвеним рамом које је на угловима заобљено. Унутрашњом ивицом рама је уска тордирана трака. Цео рам је обле профилације, украшен по угловима апликацијама флоралног мотива (цветне гране). Цео рам је премазан златним – шлаг металом.

На средини плафона окачен је мањи *лустер*, од мат стакла, полулоптаст, подељен на осам једнаких површина – режњева. У доњем делу лустера, на светлоплавој основи, представљен је вишебојни пејзаж залива са кућом. Соба се грејала пећима ложеним из ходника. По забележеним подацима изложен примерак *шучане пећи* је из Таковског дворца. Пећ је састављена из три дела: ложишта, средњег дела и поклопаца. Око врата пећ је украшена богатим флоралним и геометријским ливеним рељефом. Поклопац је шири, равне кружне површине.

ДЕВОЈАЧКА СОБА

У свакој кући у којој је била девојка удавача, са пажњом се одређивала просторија која се уређивала као *девојачка соба*. Обично је то била соба са прозорима који гледају на двориште, да не би била изложена момачким погледима. Девојачка соба у овој кући је мала, опремљена бираним намештајем: *креветом, ормаром, комодом, умиваоницом – вашикасном, шиваћом машином* и другим пратећим детаљима. Под собе прекрива мањи *широјски ћилим*, у основи црвене боје, украшен мотивом „венци на кубета”, а крајницом је мотив „принцетина плоча”. Ћилим је из 1919. године, из Пирота. Уз зид собе постављени су *кревети* и *комода*. Кревет је метални, односно од дебљег лима и месинга. Састављен је од узглавља и узножја (две табле) повезаним двома дужним страницама. Офарбан је основном бојом која имитира дрво, а у правоугаоним пољима на спољњој узножној табли и са унутрашње стране узглавља, у медаљонима оперваженим цвећем, насликана је вишебојна представа пејзажа. Овакви кревети рађени су у пару, као брачни, али и као појединачни комади. Куповани су у дућанима широм Србије, увезени „из прека” – преко Саве и Дунава.

Кревет је прекривен везеним памучним *чаршавом*, ткиним и везеним *прекривачем – ирамом*, преко кога су стављена два *јасџука*. На зиду изнад кревета окачен је везени *зидњак – ирам*. Сви ови предмети су рукотворине вредних Чачанки. Радило се од домаћих сировина које су жене саме прерађивале и припремале за ткање, плетење, вез и шивење. Изложен *чаршав* ткан је из две поле, од памучног конца. Уз дужну ивицу, техником *покрстице*, од црвеног и црног конца извезена је цветна лозица и пришивена хеклана бела памучна чипка у виду троуглова. Чаршав је ткала и везла Ленка Гавровић. Преко чаршава је *вунени прекривач – ирам*, ткан из две поле у виду широк црвених и белих поља. На белим пољима разнобојном вуном, техником *покрстице*, извезена је „штикована” богата цветна лозица. На једној дужној страни уплетене су ресе. Ирам је ткала и везла Милева Ђукић 1870. године у Ивањици за девојачку спрему. Рађен је по донесеној мустри из Београда. Кревет *красе* и *два јасџука*.

Округло, украсно јасџуче, везено на јути техником гоблен бода, од разнобојне вунице у виду богатог цветног мотива, *врежа* и *волутица*. Полеђина *јастучета* је од свилене материје. *Јастуче* је радила Л. Гавровић. Други *јасџук* је од белог шифона, састављен из *лица* и *полеђине*. На средини *јастука* белим полусвиленим концем (*мулинеом*), техником

пунивеза извезени су иницијали (монограм) ПС (Стоја Поповић), а у горњем делу су два хеклана чипкана (цветни мотив) троугласта уметка. Около су порупчићи у четири реда и богат карнер обрубљен узаном памучном чипком. Јастук се закопчава са пет седефастих дугмета. Шивен је на машини око 1900. године.

Зидни ирам – *зидњак*, мањих димензија, на јути, разнобојном вуницом, техником покрстице, извезен је стилизован цветни мотив уоквирен вуницом окер боје. На ужим странама ирама налазе се упредене ресе. Ови зидни ирами – *зидњаци* су у ствари имитација великих европских скупоцених таписерија.

За одлагање рубља, постељине и ручних радова користиле су се *комоде*. Појавиле су се прво у варошима, али их је и село врло брзо прихватило, па је као саставни део спаваћих соба, *комода* добила своју широку употребу све до наших дана. Изложена *комода* је једноставно урађена од равних чамових плоча. Има четири врло велике и дубоке фиоке. Једини украс су профилације по ивичним деловима и порцеланска бела дугмад којима су се фиоке извлачиле. *Комода* је политирана. Поклон је породице свештеника Белопавловића из Чачка. На комоди стоји извезено *миље* – „*џишљајфер*“, *албум са чипканим њочецима и чирак*. *Миље* – „*џишљајфер*“ је од белог танког шифона, правоугаоног облика, са таласастим ивицама опшивеним розе мулинеом. Техником пунивеза, роза, жути и светлозеленим мулине концем извезена је цветна лоза симетрично распоређена на миљеу. *Миље* је везла Зорка Белопавловић 1935. године у Чачку. Преко миљеа стоји *албум* са чипканим почецима пришивеним на шест платнених црвених листова повезаних као књига. Пришивено је укупно 228 мустри. Предња корица је од картона, пресвучена платном драп боје. Украшена је извезеним стилизованим цветним мотивима – *врежа*. У два медаљона су иницијали Л. Г. Ивице корице су оперважене црвеном вуницом а албум се затвара црвеном вуненом кићанком. Правила га је Л. Гавровић 1930. године, а служио је као узорак у Женској радничкој школи у Чачку. Албум представља вредан документ о чипкарству чачанског краја тадашњег времена.

Поред *комоде*, за одлагање одеће, служили су двокрилни *ормари* – *шифоњери*, производ домаћих мајстора столара и столарских задруга.

Ормар – *шифоњер*, који је изложен, прављен је од ораховог и чамовог дрвета. Двокрилан је, са две фиоке у доњем делу. Унутрашњост је подељена на део са полицама и део за вешање одела. Ослања се на четири профилисане ногице. На врху ормара, изнад истуреног степени-

честог канелираног дела, извија се балустрада са волутама. Ивицама ормара су полустубови са урезаним канелурама. Поља крила врата су богато украшена урезаним стилизованим биљним мотивом, као и фиоке. По начину израде и декорацији, ормар припада неоренесансном стилу који је владао варошима Србије с краја XIX и почетка XX века.

Занимљив део намештаја ове собе је и *умиваоник* – *вацкасна* за одржавање тоалете. *Умиваоник* – *вацкасна*, ормарић, прављен је од чамовог дрвета, двокрилан је. Унутра је полица за држање *лавора* и *бокала*. Спољна горња плоча ормарића је од тамнобраон мермера. Лавор, од белог порцелана. Стопа – дно је равно и профилисано, из ње се шири бок са широко извијеним ободом. Обод је на зубљен и украшен белим рељефним орнаментом у облику волутица и гранчица назначених позлатом. Са унутрашње стране полихромним сликањем преко глазури богатим вишебојним цветовима ружа. Лавор је у Чачак донет из „немачке куће” у Мраморку (Војводина), коју су наши дародавци, брачни пар Аврамовић из Чачка, купили после Другог светског рата. *Бокал* за воду, полигоналног трбуха са изливком на ободу бокала. Тракаста дршка иде скоро целом висином трбуха све до испод обода. Као и обод и ивице изливка, и дршке су наглашене црном бојом. Трбух бокала украшен је са пет вертикалних трака црне боје на којима су насликани цветови ружа. Између цветних трака насликано је шест кружних вишебојних цветних медаљона. Са спољње стране дна бокала угиснут је број 2029, GORKIVUR MC dni, и знак – печат произвођача.

Изнад умиваоника окачено је *огледало* у дрвеном раму, а са леве стране, на зиду су *дрвени чивилук са њешкиром* и *везена чешљара* за чешљење. *Огледало* је у једноставном дрвеном раму украшено плитким канелурама. *Чивилук* је направљен од токарених стубића и носача у облику правоугаоног рама са истуреним носачем за пешкир. За део рама који лежи на зиду, качио се везени уметак или огледало. Чивилук је рад локалних столара из времена после Првог светског рата. Преко чивилука окачен је *њешкир*. Пешкир је ткан од белог памучног платна са протканим ужим и ширим пругицама. На једној ужој страни, црвеним и плавим мулине концем, техником покрстице извезена је дворедна биљна лозица, а на другом крају, истом техником и концем, извезено је ћирилицом „ДОБРО ЈУТРО” и цветна гранчица са словом К. Ивицама пешкира је исхеклана мала кончана чипчица. Пешкир је откупљен од породице Курћубић, досељене из Ивањице у Чачак пред Први светски рат.

Соба је осветљавана „*лампом ѓасаром и електриком*”. На плафону је окачен *лусџер*, са стакленим абажуром, полулоптастог облика, таласастих ивица. У основи је светложуте боје, украшен цветним границима и коцкицама зелене боје.

На прозорима собе су беле кончане завесе, окачене на једноставним дрвеним гарнишима. У соби су још и шиваћа машина „СИНГЕР”, *куфер* од прућа, а на зидовима су породичне фотографије у дрвеним рамовима.

*

* *

Овом сталном изложбом у кући Пантелића желела се дочарати и сачувати за потоње генерације атмосфера и култура становања у старом Чачку од 1870. године до првих деценија XX века.

Етнографски материјал изложен у сталној поставци у кући породице Пантелића, пет деценија су сакупљали и музеолошки обрађивали стручњаци Народног музеја у Чачку: етнолог, археолози, историчари, историчари уметности... Пре свих Слободан Санадер, етнолог и вишегодишњи директор Музеја, који је највише радио на формирању збирки грађанске ношње, покућства, женске домаће радиности. Од његовог одласка 1963. године па све до 1973. године Музеј је био без етнолога, али су за то са великим ентузијазмом правих музеалаца Милена Икодиновић, археолог, и пок. Душанка Вучићевић, ист. уметности, рекогносцирајући терен општина Чачак и Лучани, истовремено прикупљале етнографски материјал везан за народно стваралаштво сеоског становништва. Од 1973. године на упражњено место етнолога долази Невенка Бојовић, етнолог, која наставља рад на сакупљању етнографског материјала везаног за материјалну и духовну културу становништва Моравичког округа и његовој обради и излагању.

Жеља да се етнографско наслеђе презентује у ширем обиму остварује се 1992, 1994. и 1999. године када се у кући Пантелића и конаку у Вранићима отварају сталне музејске поставке којима се презентују ентеријери грађанске и сеоске куће XIX и XX века.

Концепцију изложби, одабир материјала и ликовно решење, дала је Невенка Бојовић, етнолог, виши кустос Музеја.

Изложен материјал је конзервиран и рестауриран у конзерваторским радионицама Музеја. Текстил је радила Милица Дрињаковић, дип. технолог, конзерватор за текстил, а дрво и метал радили су Катарина Грујовић, виши конзерваторски техничар, и Дејан Петровић, конзерватор – техничар.

Конзервацију и рестаурацију куће урадио је Завод за заштиту споменика културе из Краљева по пројекту и стручном руководству Рајка Чубрића, архитекте, а средствима Министарства културе Републике Србије.

Велику захвалност за реализацију ове сталне етнографске поставке аутор дугује Миловану Вуловићу, ист. уметности, бившем директору Народног музеја у Чачку.

MANSION OF VULE PANTELIĆ

Besides the residence of Jovan Obrenović, one of the finest and the oldest preserved buildings erected in the mid-19th century is the mansion of Vule Pantelić, a former merchant of Čačak.

The elements of the oriental style are visible in the architecture of the building, which is characterized by the porch with brick pillars plastered and under the eaves.

At the base, the house is rectangular, single-storey, with a cellar under the guest room and a tiled roof with four planes. The central part of the house is the hall - corridor, of rectangular shape, floored with bricks, with a back exit on its opposite side. In the middle of both walls, plastered chimneys were used for heating furnaces in the rooms.

The interior outlay and the furnishings of the Vule Pantelić's mansion are original and have not been reconstructed. This is the way the houses of the rich Čačak people were decorated from the mid-19th century to the first decades of the 20th century. Also, the numerous exhibits testify to the costumes of townsmen, social and economic development and the life style of the people at that time.

The rooms were decorated with the furniture which was manufactured under the influence of the styles prevailing in Vienna and Budapest at that time, and belonged to the members and heirs of respectable Čačak families.

Being a valuable cultural monument, preserved completely with all its authentic architectural features, the house was turned into a memorial museum as early as in 1966, of which the original concept was changed on this display.

Nevenka Bojović

LA MAISON BOUGEOISE DE VULE PANTELIĆ

La maison de Vule Pantelić, ancien marchand de Tchatchak, est, avec le palais de Jovan Obrenovitch, un des bâtiments les plus anciens et les plus remarquables de la ville de Tchatchak.

Construite vers le milieu du XIXe siècle, dans un style qui trahit l'influence de l'architecture orientale, elle est caractérisée par un porche encadré de colonnes de briques au revêtement en mortier et surmonté d'un auvent.

La maison est un rez-de-chaussée de plan rectangulaire, comportant une cave au-dessous de la chambre d'amis et un toit à quatre pentes, recouvert de tuiles creuses. L'espace central du bâtiment est constitué par une antichambre ou plutôt un corridor rectangulaire, pavé de briques et ayant une sortie sur le côté opposé à l'entrée. Au milieu des murs plus longs se trouvent des cheminées en maçonnerie qui chauffaient les pièces.

L'aménagement de intérieur et l'équipement de la maison de Vule Pantelić ne reconstituent pas l'aspect originel, mais le mode d'aménagement pratiqué dans les maisons des habitants riches de Tchatchak dans la période comprise entre le milieu du XIXe siècle et les premières décennies du XXe; y sont présentés de nombreux objets qui évoquent l'habillement citadin de l'époque, le développement social et économique et la vie de la population urbaine de l'époque.

Les pièces sont équipées du mobilier qui avait appartenu aux membres ou aux héritiers des familles en vue de Tchachak et qui avait été construit à l'imitation des styles qui, à l'époque susmentionnée, étaient en vogue à Vienne et à Budapest.

En tant que monument historique précieux, conservé dans son ensemble, avec toutes ses caractéristiques architectoniques originales, la maison a été classée en 1966 comme monument et musée, mais la conception primitive a été modifiée par la façon dont elle est présentée actuellement.

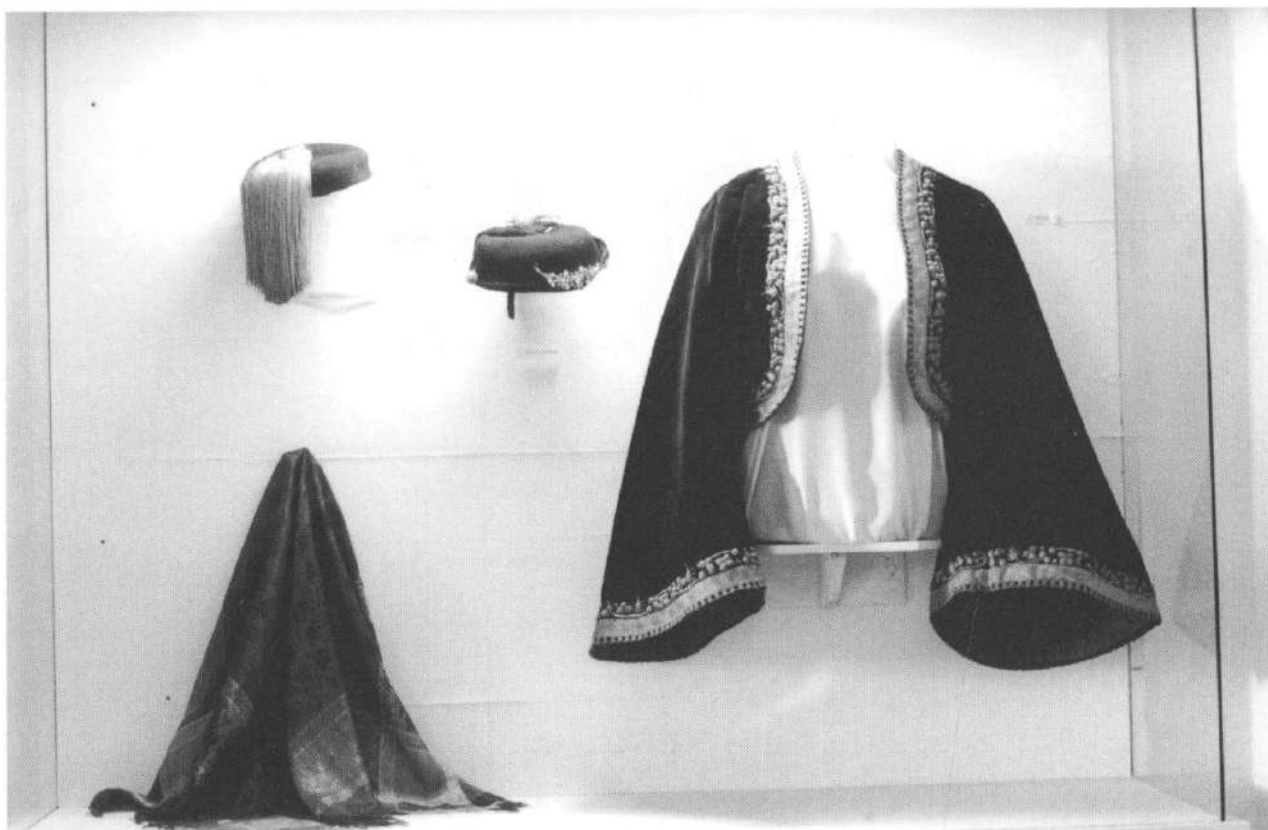
Nevenka Bojović

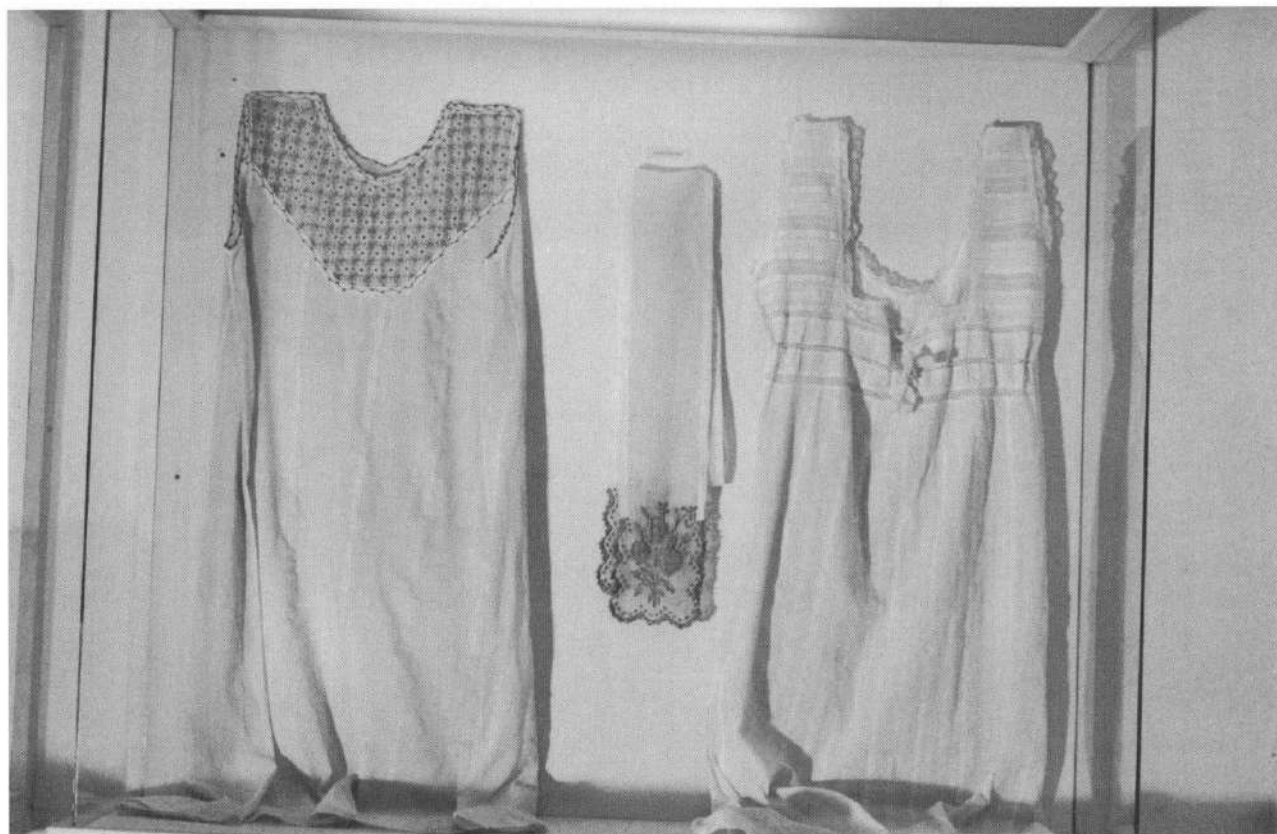
Кућа Стаке и Вула Пантелића

Изглед хола са витринама

Фес са пушћулом, фес са граном, марама, либаде

Женске кошуље - комбинезони и учкур

Женски шешири

Женске торбице, сунцобран, леза, рукавице и споменари

Чаше, шољице и посуђе од сребра

Изглед гостинске собе

Огледало са консолним сточићем

Живко Павловић - Портрет
Стаке Пантелић

Н. Манојловић - Портрет
Петра М. Николића

Изглед мање собе - салона

Стеван Лала Никшић - портрет Стајке и Обрада Лазовића

Изглед девојачке собе

**Умиваоник - вашкасна, огледало
чивилуци са пешкирима**

РАДИВОЈЕ БОЈОВИЋ

**СЕЋАЊА НА МАЈСКИ ПРЕВРАТ 1903. ГЕНЕРАЛА ЈОВИЦЕ
ЈОВИЧИЋА И ЉУБОМИРА МИЛИЋА**

Радивоје Бојовић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

УДК: 323.27 (497.11)

Генерали Јовица Јовичић и Љубомир Милић описали су своје учешће у мајском преврату 1903. са жељом да остану забележене појединости о њиховој улози у овом драматичном догађају. У приповедањима једног завереника и краљевог ађутанта недостаје само тужна прича из двора о смрти краља, али излагање о улози VI пешадијског пука, догађају на Бањици и епилог остављају јасну слику државног удара и интересантне детаље из првих година након промене на престолу у Србији.

Дивизијски генерал Јовица Јовичић рођен је у селу Велереч, у Рудничком округу, 4. јула 1876. године. После шестог разреда гимназије, завршеног у Чачку, ступио је у Војну академију као питомац XXVII класе. У чин инжењерског потпоручника произведен је 1897. и распоређен за водника Пионирског полубатаљона. Од 1898. до 1900. био је слушалац Више школе Војне академије. У пешадију је преведен у чину поручника 1901. Као одличан стрелац учествовао је у јесен следеће го-

дине у Нишу на такмичењу у стрељаштву кадровских пешадијских пукова.¹ На приправничком стажу у Главном генералштабу провео је од 1904. до 1906. Сарађивао је у часопису „Ратник”. Командовао је четом и батаљоном, био класни старешина у Војној академији и краљев ордонанс официр. У чин генералштабног мајора унапређен је 1910. године.²

У Првом балканском рату, за време Кумановске и Битољске битке, био је на служби у штабу Дунавске дивизије I позива. Код Младог Нагоричана лакше је рањен 10. октобра 1912. Као помоћник начелника штаба дивизије у рату са Бугарском учествовао је у јуну и јулу 1913. године у борбама код Криве Паланке. За време арнаутске побуне командовао је Тетовском колоном у борбама око Призрена септембра 1913. и Араским одредом.

У Првом светском рату био је командант 7. пешадијског пука „Краља Петра I” I позива. Пук је најпре држао великоселски одсек, а затим у августу 1914. године учествовао у одбрани Аде Циганлије и заузимању Земуна. Аустроугарска обавештајна служба имала је погрешан податак да командује 4. пуком, али је знала да је „врло добар штабни официр; био ордонанс официр краља и две године додељен у Главни генералштаб.”³ За време Колубарске битке, при покушају да се непријатељ са Конатице пребаци на леву обалу реке 15. новембра 1914. рањен је у јуришу на Мартин-брег на челу једног батаљона.⁴ Време до краја рата провео је на лечењу. „За осведочену храброст на бојном пољу” одликован је Орденом Карађорђевог звезде са мачевима IV реда и добио чин пуковника 1915. године.⁵

После Првог светског рата био је начелник штаба дивизијске области и командант пешадијске бригаде. У чин дивизијског генерала унапређен је 1925. Пензионисан је исте године на дужности команданта Зетске дивизијске области. Умро је у Београду 29. августа 1949. године.

У време мајског преврата 1903. генерал Јовичић је као млад официр командовао 1. четом 2. батаљона VI пешадијског пука. Сећања на овај догађај написао је при крају живота, као једно поглавље замишљених мемоара. Рукопис има 11 листова исписаних оловком на писаћој хар-

1. Службени војни лист, бр. 50 (Београд 22. 12. 1902) 949, *Општи такмичење у гађању код пешадије извршено у Нишу на дан 24. октобра 1902. године.*

2. В. Велић, *Јовичић Јовица дивизијски генерал*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. II, Загреб 1929, стр. 179.

3. *Kriegsarchiv, Wien, Evidenz Büro, ф. 5588*, Списак српских виших официра.

4. Архив Војноисторијског института, Београд, п. 3, к. 7, ф. 1, бр. 30, Кратак опис учешћа у ратовима 1912-1918. пуковника Јовице Јовичића.

5. СВЛ 15 (Ниш, 4. 6. 1915) 280, Указ ФАОБр. 9780, Крагујевац 31. мај 1915. године.

тији, са доста исправки и маргином на првој страни. Свог командант пука помиње у претходном чину, као мајора, а код именована осталих учесника често упућује да његова већ избледела сећања треба проверити.

Генерал Љубомир Милић рођен је у Горњем Милановцу 30. јануара 1861. године. После положеног испита зрелости у гимназији примљен је за питомца XIII класе Војне академије. Пешадијски потпоручник постао је 1883. Усавршавање настављено на Вишој школи прекинуо је Српско-бугарски рат 1885-1886, у који је ушао као командир 1. батаљона XIV пешадијског пука. Као државни питомец у руској војсци био је у 18. стрељачком и 9. гренадирском пуку од марта 1891. до септембра 1892. Годину дана провео је на генералштабној припреми. У чин пешадијског мајора унапређен је 1896. Поред службовања у Пешадијској подофицирској школи био је начелник штаба дивизијске области, командант батаљона, пука и бригаде. Први пут је пензионисан као пуковник 1906. године.⁶

На почетку рата са Турском враћен је у активну службу. Командовао је 9. пешадијским пуком II позива у бици на Куманову и опсади Једрена. У Другом балканском рату као командант одреда на Бабиној Глави задржао је напад Бугара од Св. Николе и Калне ка Белој Паланци. „Калнски одред” под његовом командом протерао је непријатеља преко границе и заузео Чупен и Белограчичк на бугарској страни, где је запленио велико слагалиште оружја и војне опреме.

Од 1914. командовао је Моравском дивизијом II позива. Почетком августа одбио је напад Аустријанаца на лево крило III армије и приморао их на повлачење према Крупњу. У Колубарској бици његова дивизија учествовала је у ослобођењу Ваљева и борбама III армије до уласка српске војске у Београд. Затим је држала положаје на Дрини.

У отступању, од 8. до 11. новембра 1915. под командом пуковника Милића, Тимочка дивизија I, Моравска и Шумадијска дивизија II позива извели су Лесковачки маневар. Наступање делова бугарске I армије заустављено је на Пустој Реци и противнападом ослобођен угрожен правац за повлачење главнине српске војске преко Прокупља и Лебана за Приштину. Због великих губитака Бугари су се повукли 18 километара према Лесковцу.⁷

Моравска дивизија II позива прешла је преко Албаније у саставу Трупа нових области. Из Драча превезена је на Крф. Пуковник Милић

6. В. Белић, *Милић Љубомир генерал*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. II, стр. 768.

7. *Генерал Љубомир Милић, председник Народне одбране*, Народна одбрана, бр. 47, Београд 1929, стр. 771, 772.

је „за заслуге стечене у рату” унапређен у чин генерала и одликован Орденом Карађорђевог звезде са мачевима III реда.⁸ На Солунском фронту командовао је Тимочком дивизијом. Крајем 1917. године постављен је за инспектора целокупне пешадије.

После рата био је командант армијске области, председник испитне комисије за чин мајора и председник комисије за разграничење са Италијом око Задра и Ријеке. Пензионисан је 1923. године. Као генерал у резерви биран је за председника Народне одбране и Удружења носилаца Ордена Карађорђевог звезде са мачевима.⁹ Оставио је у рукопису књигу „Моравска дивизија II позива под мојом командом”, коју је 1936. наградила Српска краљевска академија из Задужбине архимандрита Нићифора Дучића.¹⁰ Умро је у Београду 22. јуна 1949. године.

Сећања генерала Љубомира Милића нису датована. Рукопис има 20 листа исписаних мрким мастилом на канцеларијској хартији, са исправкама у тексту и маргином на левој страни. Није потпун, пошто поглавље о Крагујевачкој подофицирској контразавери није сачувано.

Прича двојице учесника у мајском преврату 1903. оптерећена је потребом да увери читаоце у разлоге, који су младог потпоручника ослобађали заклетве, а бригадира оптужбе да је својим несналажењем допринео пуцњави пред стројем VIII пешадијског пука. Сумња да „свој несрећи на Бањици крив је потпуковник Љ[убомир] Милић”¹¹ изродила је страдање официра, који о томе прича кроз слике из зајечарског и књажевачког гарнизона. Његово индивидуално искуство налази се наспрам осећаја кривице, стечене у колективу „завреника”, коју заклања прошлошко казивање у првом делу текста генерала Јовичића.

Рукописи су приређени за објављивање уз минималне исправке ортографских грешака и недоследности, означене угластим заградама и примену логичке интерпункције. Напомене аутора обележене су звездицама, а коментари приређивача бројевима.

8. СВЛ 39 (27. 1. 1920) 89, Указ ФАОБр. 135889, Београд 17. јануар 1920. године.

9. *Генерал Љубомир Милић председник Народне одбране*, стр. 772.

10. Архив Српске академије наука и уметности, Београд, инв. бр. 10059, Писмо Александра Велића Љубомиру Милићу, Београд 9. март 1936. године.

11. *Дневни догађаји*, Штампa, бр. 175. Београд 16. јул 1903.

ПРИЛОЗИ

1

[Јовица Јовичић]

ИЗ МОЈИХ УСПОМЕНА

29. мај 1903. год[ине]

По традицији монархистичан, српски народ волео је одувек своје владаре и владарке. Овим се објашњава фак[а]т, што је народ у маси готово увек био готов да опрости и опраштао је многе очигледне назадне и штетне по народ поступке својих владара, трудећи се чак да и сам пронађе неопходне узроке који су изазивали те поступке, и да их оправда. У сваком случају сматрао је да ти поступци нису последица покварености, ђефа и ђудљивости владара. Али женидбу краља Александра Обреновића са Драгом Машин 1900. године народ није могао примити и оправдати, нити је остао равнодушан према овоме поступку свога краља. Јер је овај краљев поступак дарнуо у најосетљивију жицу српског народа, јер је погажена светиња народна, која се оличава у чедности, поштењу и моралу, дижући на краљевски престо једну не само жену (јер је народ очекивао веридбу краљеву са девојком), већ његову дотадању метресу, којој је тај народ требао да се клања, да је поштује, љуби у руку, да идеалише о њој, да је воли онако како је он то до сада био научио да воли и уздиже своје владаре.

Овај поступак изазива спонтано размишљање и третирање ранијих, већ преданих заборава, поступака краљевих; појављује се једно врење, како код интелигенције свију професија, тако код целокупног народа. Резултат овог комешања, израженог у прво време у међусобном усменом разговору и вајкању појединаца, а одмах затим и у штампи, био је тај што се релативно брзо кристалисала ова ситуација: на једној страни било је 99% целокупног народа и јавних гласила против овога неморалног поступка свога владара, а на другој страни био је остатак – мањина, која је одобравала овај поступак.

Прва група сачињавала је језгро народа и базирала је јавно своје разлоге против овога скандала на здравој основи морала. И за кратко време у овој групи формулише се и уздигне на невероватну висину латентна енергија снаге народа, који као млад и бујан [х]оће пошто пото да живи и да се развија, а према томе својом неоодољивом снагом крчи себи пут ка циљу рушећи, обарајући и склањајући сваку препреку, коју на своме путу нађе (па ма то био и краљ).

Другу групу сачињавала је она безначајна мањина у сваком погледу (умно, интелектуално па и физички), у којој је оличена и груписана корупција у нашој држави, а која се као свака корупција одржавала снагом власти, коју јој даје краљ Александар Обреновић, да би одржао новостворено стање.

Корупција, државни удари и шпијунажа царују; безначајни људи господаре; у друштву и војсци опажају се неприродни односи због појаве сестара и браће Драгине у улози принцепа – принчева, који још законом нису као такви признати. Генерали и команданти дивизија почеше да излазе на рапорт „принчевима”, који су до тада били рђави подофицири, а сада нижи официри итд. Наста једна пометња, уопште, а уз то и прогонство карактерних људи и људи

од вредности. Незадовољство и шапутање на све стране унутра, а национална питања, која беху тада на дневном реду, била су бачена у страну. Загушљова атмосфера владаше на све стране.

И официрски кор није могао остати равнодушан посматралац ових догађаја у овом тако рећи судбоносном времену за наш народ, те је био захваћен овим друштвеним превирањем, које је поводом овог краљевог поступка имало за циљ да постави здрав и чврст темељ нашем будућем националном раду и спреми за предстојеће догађаје, који су на помолу. Јер официрски кор, састављен из елемената директно из народа, осећао је исто оно што и народ. Затим, готово све генерације официра до тога времена већином су састављене од јаких интелектуалаца нашег народа, који су се одали војништву поглавито зато што се на тај начин – у војсци, по тадањем мишљењу, могло најбоље послужити националној идеји.* Било је младих људи, не само из средњих школа, већ и после матуре, па чак и са Велике школе, који су ишли у Војну академију, свакако не због материјалне награде, већ их је привлачила национална идеја и почасти да овако најбоље њој послуже. Даље овај, са оваквим особинама и овако састављен официрски кор, није се дуго колебао и стао је на страну првих; устао је против неморала. И када се ово зло није могло на други начин отклонити, а требало га је што пре отклањати, официрски кор појавио се спонтано као извршилац народне воље, ступи у заверу и смакне тога свога краља.

Противници у земљи, а и неки споља, пребацују нашем официрском кору да је погазио своју заклетву дату врховном команданту. Јест, заклетва је погажена формално да би се очувала у суштини. То се види и објашњава околностима под којима су се догађаји развијали, временом и националним идејама у којима су се развијале, као и поменути везама официрског кора са народом, затим високи и здрави национални појмови наших официра.** Јер српски официрски кор, потпуно свестан своје тешке улоге у остварењу националне идеје, будући јако пореклом везан са народом, гледао је свога краља истим оним очима као и народ, како је већ речено. Штавише, тежио је да га, као свога врховног команданта, уздигне на што већу висину, како би са те висине као једна јака светла жижа обасјавао што боље путеве, којим би се народ – војска, у остварењу својих националних циљева имали кретати. Али се тај врховни командант сопственом вољом срзао овом женидбом у прашину, одакле не само што није могао да осветљава путеве својој војсци и народу те је потамнио, него је своме народу и идеалној војсци набацио жиг срама – неморал, који ометаше извршење националне идеје – уједињења, које беше на помолу.

Он је овај акт неморални извршио ослањајући се на заштиту ваљаног његовог официрског кора, који му је дао заклетву на верност. Још нешто. Краљ Александар Обреновић, наишавши на општу осуду његове веридбе од стране свег поштеносветца као и отворено негодовање официра, позвао је одмах после веридбе официре Београдског гарнизона у двор. Уочи тога дана,

* Минули ратни догађаји су посведочили оправданост овог мишљења, јер су те генерације успешно провеле народ кроз све опасности до коначног уједињења.

** Најзад, сам краљ Александр својим поступком тумачења заклетве пред скупљеним официрима Београдског гарнизона, једном приликом после веридбе, разрешио је официре од дате му заклетве, што ће се мало даље објаснити.

официри су се под упливом старијих официра, а нарочито пуковника Александра Константиновића, команданта гарде и краљевог рођака, договорили да два најстарија официра у име свију београдских официра изјаве краљу њихову молбу да одустане од ове женидбе. Та су два официра требали да буду ђенерали [Илија] Ђукнић и пуковник Константиновић. Али до овога није могло доћи, пошто је краљ знао мишљење и решење официра Београдског гарнизона, вероватно од његовог новог министра п[от]пуковника Милоша Васића, који је до уочи тога дана био командант једног од пукова на Бањици, где је и он присуствовао на скупу официра пеш[адијске] бригаде, које је био скупио к[омандант] пуковник Милан Андрејевић и са чијим се мишљењем сагласио и п[от]пуковник Васић. Јер пред овим скупом запрепашћених и забринутих официра, као што је и сам народ, због овог догађаја, скупом који је очекивао неку врсту саопштења ове веридбе од свога још вољеног краља, чиме би се можда донекле ублажио овај акт, краљ на оглас маршала двора „Њ[егово] В[еличанство] Краљ” излази држећи у руци „Правила службе” и отпочиње да чита текст заклетве (не ословљавајући нас по обичају ни са „помози Бог” ни са „господо”) овако: „Чл[ан] 1 Правила службе, I део, гласи: Ја (име и презиме)” итд. и чита заклетву до краја... Затим наставља: „Према томе скрећем вам пажњу на дату заклетву по којој официр има само да слуша. На своја места!”* Затим се одмах повукао. Сви су официри остали у сали као неми кипови, запрепашћени овим поступком краљевим. Само је један крештећим гласом дрекнуо: „Живео краљ!” То је би артиљеријски пуковник у пензији Павле Бошковић, који је тога истога дана унапређен у чин ђенерала¹² и постављен за управника Војне академије.**

Овај поступак краљев изазвао је негативан резултат. И уместо да се официри умире, сви су почели озбиљније да размишљају баш о тој заклетви и њеном значају. Прочитавајући је више пута, питали су се појединци: „Па да ли је могуће, да је та заклетва тако страшна, да се под заклоном њеним могу вршити најгнусније радње?” итд. И стало се брзо на једно здраво гледиште, да би напротив био криминал ако би официри под својом заклетвом штитили и овакве поступке. Официрски кор представљао би групу плаћеника средњовековних, који су наметнути народу, а заклетви владару да би га боље служили. А ако би подавали оставке, како су неки теорисали, па као грађани водили борбу против краља, то би ишло само у рачун оној мањини и нашим непријатељима да буде што више нереда у нашој земљи те да би се одложило за доцније наше уједињење, које беше на помолу, или да би се решило на нашу штету, јер официри ван службе не би ништа могли урадити, као што и народ не би могао ништа урадити без официра. Требало је остати у активни и свршити ствар како је

* Позади њега била је цела влада, а нешто унапред и директно позади краља, био је министар војни ђенералштабни п[от]пуковник Милош Васић, који му је несумњиво и дао ову идеју.

** Он је доцније прозван „Ђенерал живео”.

12. Пријем у двору официра Београдског гарнизона слично описују Д. Васић, *Девесџо ђрећа. Мајски ђреврај. Прилози за историју Србије од 8. јула 1900. до 17. јануара 1907*, Одабрана дела, Београд 1990, стр. 174; Ж. Живановић, *Полиитичка историја Србије у другој ђоловини XIX века*, књ. IV, Београд 1925, стр. 219, 220; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, Сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 7, Београд 1990, стр. 115. Унапређење и постављене генерала Павле Бошковића објавио је СВЛ 29 (22. 7. 1900) 589, Указ ФАБр. 4949, Београд 14. јул 1900. године.

свршена, онако брзо и без потреса за државу итд. Погазити заклетву да би се одржала! Они пак елементи у држави (који су уосталом били у мањини и људи од личног рачуна) са једном малом групом официра, који су тврдили да су официри завереници и њихови приврженици требали да даду своје оставке, а не да газе заклетву и да „каљају” мундире официрске, сами су погазили заклетву и упрљали своје мундире тиме што нису ни „прстом макли” да бране краља, већ су мирно примили догађај као свршен, да би после могли теоретисати о погаженој заклетви.

Они пак елементи ван наше отаџбине, који су осуђивали овај поступак завереника официра, ово су чинили из принципа, не познавајући наше прилике и што официрски кор запада нема везе са народом својим онако како је досадашњи наш офиц[ирски] кор имао везе са нашим народом. Најзад, на западу ни владари нису никад оволико унизили своје официре и свој народ, а и прилике код нас су императивно налагале онакве мере и то *одмах*, као што је и време државног рада и напретка народа после 29. маја 1903. год[ине] то и показало.

Официри су дакле спонтано постали завереници, а демонстрација омладинаца у Београду 23. марта 1903, када се изведена војска (6. п[ешадијски] пук „Краља Карола I”) да растера демонстранте, почела да грли и љуби са демонстрантима,¹³ зближила је опет спонтано до крајњих граница војску – официре и народ, јер се видело да је код нас војска народ, а народ је војска. И да је сада већ теже или готово немогуће као раније употребљавати (или управо злоупотребљавати) војску противу народа који противстаје неморалним поступцима са врха.

Како је завера отпочела, њен развој као и организација извршења, нису ми у детаљу познати, премда знам многе ствари по причању другова. Али овде ћу изнети *улоџу б. п[ешад[ијског] пука „Краља Карола I” 29. маја 1903. г[од]ине*], која ми је позната.

После 23. марта у[х]апшени су неки официри (капетан Радомир Аранђеловић и поручник Јован Мирчић)*, који су јавно изражавали своје негодовање. Отпочето је и ислеђење у команди места у Београду не само против тих у[х]апшених официра него и уопште, не би ли се сазнало да ли има и чега међу официрима, пошто се сумњало већ да завера постоји.¹⁴ Звати су и официри б. п[ешадијског] пука и то позивом појединце. И ја сам био зван (мислим 25. марта). У чекаоници команде места, очекујући да се јавим команданту, нашао сам капетана г. Драг[омира] Ж. Стојановића, који је такође био позван на саслушање. Ушао сам унутра код команданта на позив ађутанта. Командант места, артиљ[еријски] пуковник Динко Николић, рекао ми је да сам позван да се саслушам и кажем праву истину о ономе што ме буде иследник питао. Скреће ми пажњу да као официр будем искрен. Најзад да има и извесних сведока, па ако не

* Заборавио сам да ли су ова два официра били у б. пуку или нису.

13. О односу војске према демонстрантима говоре Б. Маришћанин, *Ујављивање белешке*, књ. I, Београд 1907, стр. 161-163; Д. Васић, н.д., стр. 170, 171; Ж. Живановић, н.д., стр. 298-300; С. Јовановић, н.д., стр. 303, 304, 381, 382.

14. Преглед вести о постојању завере даје В. Казимировић, *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од њезавршетка 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Крагујевац, 1997, стр. 109-113; Д. Васић, н.д., стр. 185.

будем казао истинито о ономе што будем питан, да ћу рђаво проћи. За другим столом седео је судски пуковник г. Анта Лазаревић и судски мајор г. Гојко Павловић. Први је постављао питања, други је само писао. Питања су, у колико се сећам, била углавном шта су официри б. пешад[ијског] пука приликом другарских скупова, у времену ван занимања, у кантини официрској, говорили против постојећег стања и женидбе краљеве? Затим цитиране су неке речи, које сам тобож ја изговорио у смислу негодовања. Одговорно сам да ми није познато да су официри што говорили против краљеве женидбе, али да су негодовали против оваквих наређења, где војска има да убија грађане, и можда сам и ја нешто рекао у томе смислу, само се не сећам тачно шта је говорено. У главном претресала су се питања о којима је цела журналистика писала – за и против. После тога пуковник г. Лазаревић рекао је команданту има ли шта он још да ме пита. Он је на то одговорио: „Пусти те га. И он је као и онај пред њим, само ћу губити време”. Значење ове реченице доцније ми је објашњено. Јер је поред ове собе, у којој су појединци саслушавани, била једна мала собица у коју је командант уводио насамо поједине официре, који су већ били саслушани од стране иследника (а за које се стекне уверење да би нешто више могли рећи насамо), те их је лично питао (у четири ока) да ли знају да постоји каква завера у официрском кору итд., обећавајући им награде као и часну реч да нико неће знати ако он то све открије.

У другој опет соби био је капетан Светислав Костић, командир у б. п[ешадијском] пуку, који је суочаван готово са свима нама, који смо саслушавани из б. пука, јер нас је он био у својим саслушањима теретио и више него што је било у ствари. Наравно, да је суочење увек испадало на његову штету.

После ових саслушања и истраге, која није довела ни до каквих резултата, које су они очекивали, били су пуштени у[х]апшени официри, али је одмах извршен један распоред официра, по коме су неки из Београдск[ог] гарнизона послани у унутрашњост као несигурни, а на место њих доведени други, из унутрашњости, као сигурни. Нарочито је претрпео промену б. пешад[ијски] пук, коме је промењен и дотадањи командант пука, инжињерски п[от]пуковник г. Стеван Илић, на чије је место постављен пешад[ијски] мајор Петар Мишић.* Затим, у пук су доведени као сигурни официри, за команданте батаљона, мајор Светолик Димитријевић и ордонанс официр, капетан I кл[асе] Милош Јоксић, који су јавно говорили да су дошли да поправе дисциплину у пуку.¹⁵

Следећи војни лист био је обухватио велики број нижих официра (готово све нас), који би имали да се разместе по унутрашњости, а на место наше имали би доћи други. Али благодарећи оскудици кредита распоред је био постављен, са малим изменама, а проносили су се гласови да је тај распоред у љутњи поцепан лично сам краљ. После 23. марта (демонстрације омладине

* Мислили су да је он приврженик стања, због тога што су га одмах унапредили после једног његовог жучног протеста, тако рећи на улици (пред црквом), када није био унапређен већ прескочен приликом унапређења за мајора.

15. Именовање команданта пука, 1. и 2. батаљона објавио је СВЛ 13 (30. 3. 1903) 261, Указ ФАБр. 2373, Београд 24. март 1903. године. За команданта 3. батаљона именован је мајор Иван Павловић, краљев ордонанс официр, СВЛ 15 (13. 4. 1903) 291, Указ ФАБр. 2830, Београд 10. април 1903. године. По једно постављење у VI пешадијском пуку објављено је у Службеном војном листу, бр. 16. и 18.

против укидања устава) и оних наших саслушања у команди места, тачно смо у пуку били подељени на два дела: против стања и за стање. Јер се тачно знало како се који од официра држао приликом саслушавања, пошто је мајор г. Гојко Павловић (како сам сазнао) обавестио поручника Драгутина Димитријевића – Аписа и другове о току ислеђења.

И тако сам ја већ био завереник, не знајући да збиља завера постоји, општећи и вајкајући се са друговима (који исто мисле као и ја) шта да се ради, од којих су већ неки били у завери. Најзад, ваљда око половине маја месеца, сазнао сам да већ постоји и завера; позван сам да ступим у њу и да учествујем активно, на што сам без резерве пристао. Ово ми је саопштио п[от]поручник Јован Наумовић, ађутант пука. Упознат сам и о личностима, које су биле у завери. Поверена ми је и мисија, да ћу имати ја да изведем она два батаљона, која су била у Доњем граду, јер је тада био један батаљон (трећи) у логору на простору код Сењака (између Сењака и Карађорђевог споменика), а два (први и други) у касарни пука у Доњем граду. Ова дислокација била је због немања локала, да се регрути те године сместе, већ је морао један батаљон бити у логору.

У времену од доласка регрута (почетак априла) до 29. маја, завереници, командири чета и водници б. п[ешадијског] пука договорно убрзали су обуку код војника да би се пук успособио бар у неколико, како за борбу тако и за рад ускупно – по четама. Команданти батаљона често су примећивали да је оваква обука још прерана. Но како је у пуку тада било доста командира школованих и са вишим образовањем (поручници Жико Ђорђевић, Јовичић, Лазар Матијевић итд.), а користећи се променом команданта пука, мало нам је требало разлога, поред тога што смо рекли да су нам познати „назори” новог команданта (Мишића), који тражи овакву обуку, па да убедимо наше нове команданте батаљона о неопходности овакве обуке, који су иначе страховали од мајора Мишића. Поред тога војнике смо учили о безусловној послушности према нама – старешинама.

Није се тачно знало ни време ни начин извршења. На неколико дана пред 29. мај, а због неких околности, фиксирана је ноћ 28/29. маја као дан извршења. Тада је фиксирана улога појединих команди и официра па и улога б. п[ешадијског] пука и нас завереника тога пука. Ова два батаљона б. п[ешадијског] пука, која су била смештена у Доњем граду, имао је да изведе поручник Јов[ица] Јовичић, коме се имају ставити [под команду] сви официри завереници.¹⁶ Батаљон из логора – од Сењака, имао је довести поручник Живко Ђорђевић.

Задатак она два батаљона из Доњег града био је тај да се нечујно изведу правцем Дунав капија, Мали Калемегдан, Хотел „Круна”. Код „Круне” има да се појави тачно у 1 сат после пола ноћи. Одатле, најподеснијим стројем, да се крећу Кнез Михаиловом улицом ка двору, где да ухвате везу са трупама, које ће тамо бити, а првенствено са 3. батаљоном б. пука и 7. пешад[ијским] пуком, где се има по доласку ставити под команду најстаријег официра завереника, ако ту не буде сам командант пука мајор г. Мишић. Нарочито је скренута па-

¹⁶ Д. Васић, н.д., стр. 200, 206 даје кратак преглед учешћа поручника Јовичића и мајском преврату 1903; С. Јовановић, н.д., стр. 340.

жња на обезбеђење овога задатка (изласка из града, кретање до двора и хватање контаката са трупима, које имају доћи двору) од коњичке батерије, која је становала у Горњем граду, јер би она могла, ако не потпуно осујетити рад ова два батаљона б. п[ешадијског] пука, оно бар задржати и произвести непријатности па чак изазвати борбу, пошто су официри те команде били наклоњени режиму, а командир те батерије поручник Нестор Манаковић био је познати пријатељ краљичине браће Луњевица.

Све је ово командант пука, мајор Мишић, наредио поручнику Јовици Јовичићу, који је тога дана био дежурни у пуку. Ово дежурство поручника Јовичића нарочито је удешено. Јер је требао тога дана да дежура у пуку један други официр по редној листи, наиме поручник Љубомир Бебић, официр потпуно незаинтересован и одскора у пуку, те би била велика незгода поред њега извести пук, а можда је баш и доведен у пук да обрати пажњу на кретање осталих. Ова је замена изведена од стране самог поручника Јовичића, који је умолио Бебића да он дежура уместо Бебића, а овај уместо њега због неких приватних послова поручника Јовичића, које има да сврши онога дана када би му дежурство по редној листи пало. Наравно, о свему томе знао је и командант пука као и централа завереника.

Тај дан уочи 29. маја, тј. 28. мај, био је дан напрегнутих нерава, потајног и журног спремања за извршење. Још пре 2-3 дана издата је муниција командирима чета тако да је сваки војник могао бити снабдевен са по 200 метака. Муниција је била у сандуцима и по четним канцеларијама. Ово је било под видом дате муниције за школско гађање.

Припреме, које је поручник Јовичић тога дана учинио ради што тачнијег извршења и обезбеђења извршења задатка састојале су се у следећем:

1) Тачно је измерено корацима удаљење од Хотела „Српска круна” до касарне правцем: излаз на Дунав капији, „Мали Калемегдан”, да би се определило време поласка, да се тамо стигне у 1 сат.

2) Одређени су нарочито сигурни подофицири као командири стража на Сава капији и Дунав капији, који су тога дана имали бити тамо послати.

3) Извршена је нарочита формација чета за ту ноћ, обзиром на број завереника, командира чета и водника. Наиме од 8 чета двају батаљона формирано је четири чете у један батаљон и то: две прве чете образовале су прву чету под командом поручника Лазара Матијевића; две друге чете образовале су другу чету под командом поручника Михаила Трифунца; две треће, трећу под командом једног водника, а две четврте чете, четврту под командом поручника Милосава Живковића. Свака чета имала је (чини ми се) по једног водника. Цео овакав батаљон комбинован из два батаљона, који је био знатно јак, био [је] под командом поручника Јовичића. Оваква формација била је због тога, да командири првенствено имају своје чете и по једну другу, јер није био већи број командира у завери из та два батаљона, а и избог тога да командири имају првенствено своје војнике, а остатак из других чета. Прва и четврта чета, као челна и зачелна чета, као и друга, дате су командирима, а средња (трећа) дата је једном од водника – не сећам се коме, што треба проверити (Ратку Ракетићу, п[от]поручнику или Милану Дамјановићу, п[от]поручнику).

4) Саопштено је свима завереницима из састава ова два батаљона да имају бити у касарни и јавити се поручнику Јовичићу, дежурном у пуку, у 10 и 45 ноћу 28/29. маја, у пуној ратној спреми (командири без коња) и у највећој тајности.

Учесници, официри, у завери из ова два батаљона били су поручници: Јовица Јовичић, Лазар Матијевић, Милосав Живковић, Михаило Трифунац; п[от]поручници: Милан Дамјановић, Милан Дамјановић-Сури, Миливоје Лукић, Љубомир Максимовић, Ратко Ракетић... (може бити било их је још, али треба проверити; не сећам се). Наравно да овде нису именовани и официри 3. батаљона, који је био у логору код Сењака, као и командант пука мајор Петар Мишић и п[от]поручник Јован Наумовић, ађутант пука, који су такође официри 6. пука.

Командант пука са ађутантом имао је да буде код 3. батаљона, код Сењака, и са њим дође двору. Улога и састав 3. батаљона 6. пука, који је био у логору, није ми у детаљу позната.¹⁷

Упутства, наређења и споразум издавао је командант, мајор Мишић поручнику Јовичићу за извршење преко ађутанта п[от]поручника Наумовића. Али поручник Јовичић тражио је да и лично говори о тој ствари са командантом. И због претеране предострожности мајор Мишић није хтео примити поручника Јовичића да говори са њим о извршењу завере, иако је поручник Јовичић био дежурни у пуку те не би пао у очи, већ је наредио да цео његов штаб буде слободан и иде на ручак, пошто он има неке хитне послове да сврши те ће остати у својој канцеларији дуже, а поручнику Јовичићу преко ађутанта нареди да му се јави у 12 и 45'. При овом састанку, мајор Мишић углавном је поновио све оно што је већ био преко ађутанта наредио, потенцирајући нарочито да се оба батаљона имају извести што тајније до „Круне“, како не би приметио командант града арт[илеријски] пуковник Јоца Маринковић, који је становао у Горњем граду, и коњичка батерија, са станом такође у Г[орњем] граду. Иначе мајор Мишић скретао је пажњу на озбиљност акције, као и на опасност ако се резултати не постигну. Распитивао се о сигурности појединих официра, па чак је нервозно изговорио ове речи поручнику Јовичићу: „Знаш ли ти да овде игра глава, а ти изгледаш као да ћеш на свадбу?“ Изгледао је врло узнемирен и нервозан. Наредио је да га поручник Јовичић извести поподне, када дође у касарну, да ли је све спремно.

У око 5 сати, баш у време развода стража, коме су присуствовали и команданти батаљона, дошао је командант мајор Мишић у касарну. Дочекао га је дежурни официр поручник Јовичић, на силазу низ степенице из Горњег града, и рапортирао му „да је све готово“. Овом приликом мајор Мишић наредио је поручнику Јовичићу да по једном сигурном официру извести поручника Драгутина Димитријевића-Аписа да од вечерашњег пројектованог извршења не може бити ништа, због тога што су *појачане ноћне њајролције неким жандармима* итд. И како су били остали официри на релативно малој раздаљини, даље се о овоме није говорило. Мајор Мишић отишао је у канцеларију врло нервозан и блед. Већ око 6 1/2 сати позива поручника Јовичића у канцеларију

17. Трећи батаљон, предвођен завереницима, имао је задатак да из правца Официрског дома дође у двор кроз главну капију; Д. Васић, н.д., стр. 187.

и пита га да ли је известио поручника Димитријевића, како му је наређено. И када је добио одговор да овај извештај није још послан, мајор Мишић је рекао да је то добро, јер се ствари повољно развијају, како је извештен, држећи једно писмо које тек што је добио од некога.

У ствари било је ово: поручник Јовичић послао је овај извештај поручнику Драгутину, али је нагласио, да официри ова два батаљона желе пошто-пото да се не одустаје од пројектованог извршења. Чак опасно је да неки од командира сам не предузме штогод на своју руку, ако извршење опет буде обустављено, чиме би се могла ствар компромитовати. Огорчењу је крај. И да не изгледају тако велики разлози да се овај спремљен и важан посао одлаже. Поручник Јовичић добио је одговор од Димитријевића ове садржине: „Имаш право. У страху су велике очи. Напред без њега!”¹⁸

Вероватно да је мајор Мишић добио неко писмо од самог Димитријевића, које га је окуражило. И додао је у шали поручнику Јовичићу: „Пропаде дисциплина. Млађи већ почеше да не извршују заповести.” И најзад, праћен поручником Јовичићем до „Сава капије” где је изашао и отишао у варош, причао је много и давао нека упутства поручнику за извршење. Поздрављајући се, рекао је: „Збогом Јовичићу. До виђења на послу.” За све ово време мајор Мишић изгледао је усиљено весело.

У 10 и 45’ већ су сви официри завереници из 1. и 2. батаљона били у канцеларији, соби дежурног официра, код поручника Јовичића. Настао је озбиљан моменат. Поручник Јовичић издаје одмах заповест без икаквог објасњења, пошто је ситуација свима била јасна, а потчињеност базирана је на заједничкој идеји. Најзад, објасњење, како рекох није било, већ усмена заповест ове садржине: „По наређењу команданта пука, а због извесних догађаја у двору, ова два батаљона (1. и 2.) имају се одмах кренути из касарне, преко Малог Калемегдана кнез Михаиловом улицом ка двору, где ухватити везу са 3. батаљоном 6. пука. Оба батаљона формираће један батаљон од четири чете и то: две прве образују прву, под командом командира поруч[ника] Лазара Матијевића и водника, две друге образују другу под командом пор[учника] Михаила Трифунца, итд.

Војску будите одмах, дежурни по четатама, без знака трубног, лагано, гласом. Зборно место код луковског штаба. Муницију раздати пошто се чете формирају – по 200 метака на војника. Полазак биће у 12 часова и 15 [минута] колоном двојних редова; чете по бројном реду. Полазак уосталом наредићу усмено, накнадно, итд.”

Одређени су по један подофицир са по десет војника као појачање страже на Сава капији и Дунав капији, стим да се нико не пропушта на Сава капији ни споља ни изнутра. Пролаз ће бити само на Дунав капији за оне који знају знаке распознавања.

По једна патрола са сигурним подофицирима послате су ка Горњем граду у правцу цркве Ружице и уз стпенице, стим да се задрже и не дозволе никоме пролаз ни с[а] које стране; за случај да наиђе командант града луковник Маринковић, да га спроведу самог до штаба поручнику Јовичићу, молећи га да

18. О потпуковнику Петру Мишићу, његовој улози и држању податке је анализирао В. Казимировић, н.д., стр. 73-75.

са њима пође, а ако се успротиви да га убију камом, не пушком. Све је извршено, како је предвиђено, у највећем реду и тишини.

Батаљон је вођен колоном двојних редова до Малог Калемегдана, где је при излазу у варош према хотелу „Српски краљ” (простор - зараван на Малом Калемегдану) постројена четна колона. Приликом престојавања пришли су четири завереника официра поручнику Јовичићу (капетани Милан Гр. Миловановић, Драг[омир] Ж. Стојановић и поручници Михаило Јовановић и Миленко Недић), обавестили се о задатку и тражили неке људе, војнике за обезбеђење неких станица поштанских. Али кад су сазнали да поручник Јовичић има наређење за ово, нису му војнике ни узели иако им је поручник ове стављао на расположење. Кретање батаљона настављено је четном колоном са избаченом једном патролом, тако да је тачно у 1 сат чело прве чете ушло у Кнез Михаилову улицу код „Хотел Круне” без икаквих догађаја. Када је чело батаљона било око Ђукановића трговине, чули су се неки пуцњи пушчани око двора. Код Хотела „Руски цар” изашла су три млађа официра, наиме капетан Ђорђе Остојић, Брана Лонткијевић и трећи не сећам се ко је био. Питали су поруч[ника] Јовичића шта је ово. Он им је смешећи се одговорио да не зна. На то је капетан Остојић плеснуо по рамену поручника Јовичића и рекао: „Гурај Јовчо!” Капетан Лонткијевић (чини ми се био је и ордонанс) сав блед, тренутно исчезлао је, али после неког времена опет се појавио пред фронтом батаљона, тргао сабљу и викнуо: „Војници, краљ је у опасности. Напред!” Поручник Јовичић, са револвером у руци, викне капетану Лонткијевићу: „Сабљу у ножне, ја командујем овим батаљоном!” Када је капетан Лонткијевић видео озбиљност да може погинути, клекнуо је, испустио сабљу и рекао: „Не ... где ћу.” Одговорено му је да иде где зна, само даље од батаљона. И капетан Лонткијевић отишао је улицом побочном, ка Зеленом венцу, поред Делинијеве апотеке. Кажу доцније да се појавио код „Лондона”.¹⁹

Када је чело батаљона нешто прешло „Албанију” кафану (отприлике где је била стара радња Тилера и компаније), појави се пушчана паљба, прво плотунска од неколико пушака, потом јединачна. Батаљону је командовано да клекне. Овом приликом погинуо је један војник из 1. чете Лазара Матијевића и један је рањен. Пуцали су жандарми (који су се повукли испред батаљона са улице) са балкона новосазидане куће Јоце Јовановића – Главоње. Ватра је престала. Батаљон није одговарао. Ухваћена је веза са 3. батаљоном, који је био на Теразијама (према „Москви”). Појавио се командант трупа око двора, мајор Миливоје Анђелковић, који је питао ко је најстарији. Кад му се јавио поручник Јовичић, он му је саопштио да ће бити б. пук под његовом командом и издао је наређење да б. п[ешадијски] пук обезбеди двор од града, из Скопљанске улице, Зеленог венца и улице краља Александра. Ово је могло бити у времену око 1 сат и 40' после пола ноћи.

За време овог чекања, од времена на време, пуцали су жандарми на војнике из кварта теразијског, кроз прозоре. И када су војници припуцали, појавио се на вратима један жандармеријски поднаредник и рекао: „Жандармерија се предаје и придружује војсци.” Наравно, он је објаснио да жандарми не би ни пуцали, али су то вршили по наређењу једног полицајца, који је побегао ма-

19. Епизоду са капетаном Браниславом Лонткијевићем дао је и Д. Васић, н.д., стр. 206.

лочас из кварта. И тако се чекало. Чули су се поједини револверски и пушчани одједи у двору.

Око 4 сата јутра, мајор Мишић објавио је јединицама око двора ватреним и врло нервозним говором, да су краљ и краљица мртви и проглашује за краља Петра Карађорђевића I. Потом избацује неколико револверских метакка увис. На ово су војници кликнули: „Живео краљ Петар Карађорђевић!” и осула се једна почасна јединачна паљба увис, у бојним мецима, који су падали делимично чак у Душанову улицу, а делимично ударали о зидине кварта Теразијског и одскакали, враћали се на улицу, те је могло бити велика несрећа. Срећом, само су неки војници рањени лако.²⁰

Ујутру на Терзијама се скупља свет; политичари држе говоре народу и објашњавају ситуацију (Љуба Живковић, адвокат, пење се на трибину од неколико бурића) итд.

Трупe су се повукле у касарне, пошто је образована привремена влада. Приправност општа. Догађаји тога јутра на Бањици. Гину два официра, поручник Гаговић и Ферто, а рањен Динко Николић. После догађаја од 29. маја озбиљни учесници завере, како у војсци тако и у грађанству, мешали су се у опште ствари само толико колико је најнужније, да се створено стање одржи, а иначе повукли су се на своје редовне дужности. Међутим, безначајни људи, шићарције, ловци свију прилика за своју личну корист и овде се, после овога великог историјског чина, размилеше и појавише свуда истичући се корсем, ради учвршћивања и одржања новоствореног стања. Међутим, неспособни за ма какав озбиљан рад, при том прецењујући своје улоге и своју способност, ускоро пореметили су ону хармонију између самих завереника, и завереника и осталих официра, као и помутили ону чисту атмосферу створену 29. маја да су се почеле појављивати, не само протест и негодовање, већ и читаве противзавере, што је много, врло много ометало напредовању остварења наше националне идеје – уједињењу и ослобођењу.

(НМЧ, И 1623)

2

[Љубомир Милић]

ДОГАЂАЈ НА БАЊИЦИ 29. МАЈА 1903. ГОДИНЕ

Извесни догађаји у животу једног народа пружају грађу за историју дотичног народа. А уколико дотични догађај захвати и војску, онда такав догађај пружа грађу за историју дотичне војске. А да би се могло правилно оценити уколико је дотични догађај утицао на основне принципе војске, на њен дух и морал, потребно је да се дотични догађаји опишу што верније, а првенствено од оних, који су у дотичним догађајима имали ма и најмањег удела. Тако описани догађаји могу заиста послужити као истинита грађа за историју дотичног догађаја.

20. Д. Васић, н.д., стр. 206. и С. Јовановић, н.д., стр. 341, помињу сукоб са жандармима и вест о погибији краља, саопштену војсци пре него што су завереници дошли у двор до њега.

У те важне историјске догађаја спада и убиство краља Александра Обреновића, које се догодило ноћу између 28/29. маја 1903. год[ине] у Београду и које је убиство извршила извесна група официра. А са тим у вези [је] и догађај, који се десио у логору на Бањици пре подне 29. маја 1903. год[ине], који ћу ја овде верно описати пошто сам и сам у њему учествовао.

У овако важне догађаје за војску спада и Крагујевачка подофицирска завера, која се развијала у крагујевачком гарнизону у месецима априлу и мају 1905. г[одине], који ћу такође описати у колико је иста мени позната.²¹

Догађај на Бањици 29. маја 1903. год[ине]

У том важном историјском догађају имао сам и ја, силом околности, извесног удела, који ћу овде изнети верно и тачно пошто сам га истог дана и забележио.

Тај догађај затекао ме је као ађутанта Њ[еговог] В[еличанства] краља Александра и вршиоца дужности команданта Дунавске пешад[ијске] бригаде.²² Двадесет седмог маја око 9 часова као краљев ађутант примио сам дежурство у двору. Двадесет осмог маја, око 9 часова, дежурство сам предао краљевом ађутанту ђенералштабном потпуков[нику] Мијаилу Наумовићу. Приликом предаје дужности приметио сам да је Наумовић био нешто расејан и нервозан те сам му извесне ствари, при предаји дужности, морао понављати. Сада пак, после овог догађаја, јасно ми је зашто је био нервозан и расејан, пошто је и он био у завери.

29. маја, око 5 часова изјутра, дошао је на коњу пред мој стан, у пратњи једног подофицира на коњу, ађутант штаба дивизије капет[ан] I кл[асе] Васа Гинић и позвао ме да са њим одмах пођем у штаб дивизије. Он ми том приликом саопшти укратко шта се све те ноћи десило. Том ми је приликом казао и то да је нови командант дивизије пуковник Леонида Соларовић и да ме он и зове. На моје примедбе на његово саопштење одговорио ми је да је све то истина и да ћу се и лично уверити, кад дођем у штаб дивизије.

Пошао сам с њим на коњу, на коме га је допратио ордонанс. И заиста, чим изађосмо на главну улицу наиђосмо на гомилу света, који се креташе улицама... Тај свет ме је дочекивао са узвиком „живела војска“, а када смо дошли код „Коларца“ долазила је од Теразија једна велика гомила света, која је била испунила целу улицу. Из ове гомиле било је узвика „живела војска“, а и „доле знаке“, што се односило на мене, пошто сам на мом оделу имао знаке краљевог ађутанта. Да бисмо избегли сусрет са овом гомилом, од „Коларца“ окренусмо лево Македонском улицом, па улицом поред „Два јаблана“ изађосмо на Батал-цамију, па код кафане „Три листа дувана“ окренусмо десно и дођосмо у штаб дивизије. У проласку поред дворске баште уверио сам се да је цео двор опкољен војском.

На уласку у двориште штаба дивизије стајали су стражари са пушкама. Они ме пропустише. У дворишту стража, а стражар пред сваком канцеларијом. У дворишту и у згради штаба дивизије затекох много лица која нису при-

21. Пошто су опис Крагујевачке подофицирске контразавере и прилози из штампе били изгубљени, генерал Милић је пресртао оловком овај пасус.

22. СВЛ 16 (20.4.1902)295, Указ ФАБр. 2831, Београд 19. април 1902. године.

падала штабу дивизије. Сви вођаху живи разговор о догађајима који су се збили те ноћи. Том приликом сазнао сам да су погинули краљ и краљица; да су у двору погинули први краљев ађутант ђенерал Лаза Петровић, дежурни ађутант Михаило Наумовић, дежурни ордонанс капетан Јован Миљковић. Даље је погинуо председник владе ђенерал [Димитрије] Цинцар-Марковић, министар војни ђенерал Милован Павловић, оба брата краљичина Никола и Николије Луњевица. За команданта дивизије пуковника Динку Николића чуо сам да је отишао у логор VIII пеш[адијског] пука на Бањици.

Кад уђох у канцеларију пуковника Соларовића, који је био у цивилном оделу, код њега бејаху пуковници Дамјан Поповић и Сима Рашић. Пуковник Соларовић ослови ме: „Позвао сам вас да отидете на Бањицу у логор VIII пука. Тамо је пуковник Николић и да га уверите да су убијени краљ и краљица. Са пуковником Николићем ја сам лично говорио телефоном и о свему га известио, но он ми није веровао. Известио сам га и преко официра, но он ни њима није веровао. Најзад, рекао ми је да ће једино веровати вама, па сам вас зато и позвао да ви отидете у логор и да га уверите о томе.” Одговорио сам: „Да бих могао да уверим пуковника Николића да је краљ мртав, треба прво да се ја уверим, јер ја сам то само чуо од других.” На то пуковник Соларовић одговори: „Јест, ви ћете прво ићи у двор да се уверите, па ћете тек потом ићи на Бањицу.” Како пуковник Гојковић беше ту, то му се пуков[ник] Соларовић обрати са наређењем да ми се дозволи одлазак у двор.

Према наређењу пуковника Гојковића у двор сам отишао у пратњи капетана Милана Ф. Петровића и поручника Милана Гаговића. Доласком у двор, капетан Петровић обрати се капетану Светозару Радаковићу, који је тамо био најстарији: „По наређењу пуковника Гојковића потпуков[ник] Милијић има да се увери да су мртви краљ и краљица.” Сви заједно пођосмо око зграде старог двора ка улазу у сутерен према новом двору. На улазним вртима сутерена био је стражар, који нас не пусти унутра. Позван је официр, командир страже, коме објаснише по чијем одобрењу ја долазим и командир страже нареди стражару да нас пусти.

У сутерену, у првој одаји према новом двору, била су четири леша: краља и краљице, ђенерала Лазе Петровића и ордонанс официра Јована Миљковића. Лешеви бејаху на поду и у нереду. Лево, близу врата, био је леш краљичин леђима на поду, а са ногама ка вратима, завијен у краљичину ноћну кошуљу и још неки чаршав. Краљев леш лежао је даље од врата и потрбушке, само глава му је лежала на левој страни и по десној половини главе могао се познати. Он је лежао главом у правцу врата. Она друга два леша била су један на простору између краља и краљице, а други позади и попреко њих.

Враћајући се из двора, где сам се уверио да је краљ мртав, и идући поново у штаб дивизије, размишљао сам: „Погинуо краљ, погинуо минист[ар] војни. Остао је једини у животу најстарији војни заповедник, командант места у Београду, пуковник Николић. Њега треба уверити не само о томе да је краљ мртав, него још и о ситуацији уопште, а напосе о ситуацији у војсци: како су то примили официри, пошто он, као најстарији сноси одговорност за ред и поредак у престоници, која је на граници државе, па сам премишљао о чему још треба да питам пуковника Соларовића пре него што пођем на Бањицу.

Доласком у штаб дивизије известих пуковника Соларевића да сам се уверио да је заиста краљ мртав. На то ми он рече да похитам што пре на Бањицу. Пре но што сам пошао напоменух: „Чуо сам да је погинуо и минис[тар] војни. Према томе, сада је најстарији пуков[ник] Николић као команд[ант] места, па ће ме питати о ситуацији, па вас молим да ме и о томе обавестите.” На то ми пуковник одговори: „Нова је влада образована”, и прочита ми њихова имена. Затим је додао: „Имамо извештај да је у земљи мир, а расположење у Београду видели сте и сами. Све трупе у гарнизону примиле су ново стање: VI и VII пеш[адијски] и коњички пук видели сте на улици са оружјем, под командом официра, а XVIII пеш[адијски] пук баш сад долази. Све су трупе примиле ново стање, сем VIII пеш[адијског] пука на Бањици, где се налази пуковник Николић. Зато пожурите да и њега известите о свему.”

Када сам све ово прикупио, пошао сам на Бањицу у једним дворским колима, а у пратњи капетана Милана Ф. Петровића и поручника Гаговића. Код Звездаре наишао сам на један вод VIII пеш[адијског] пука под командом официра, који вод беше дошао у додир са коњицом из вароши. Да не би међу њима дошло до нежељеног сукоба, наредио сам официру да са водом ту застане и чека даље наређење од команданта дивизије, код кога и ја идем.

Кад сам стигао на Бањицу, на улазу у логор била је стража, али ме пропусти, јер ме је командир страже познао. По уласку у логор кола се зауставише на путу према једној групи официра у којој је стајао и команд[ант] дивизије пуковник Николић, са револвером у руци. По силаску с кола пођем ка пуковнику Николићу, но пуковник ме не сачека у групи, већ се из групе одвоји и не пође право к мени, већ мало укосо, па сам и ја моје прилажење подешавао према њему. За њим иђаху на неколико корака два ордонанса са пушкама на готовс, а за мном моји пратиоци, које ја нисам видео. При овом нашем прилажењу ја чух када пуков[ник] Николић заповедајући рече: „Ви, господо, застаните”, што се односило на моје пратиоце. На ове речи капетан Петровић узвикну: „Господине пуковниче!”, и његов револвер плану. Пуковник Николић такође одговори револвером, а плану и револвер поручника Гаговића, па и пушке ордонанске ступише у дејство. У тој пуцњави мој узвик „Погинуо је краљ, не пуцајте!” није ништа помогао и меци су чинили своје. И колико за трен ока три официра падоше: пуковник Николић и поручник Гаговић рањени, а капетан Петровић мртав.²³

Помажући рањеном пуковнику Николићу, рекох му: „Зашто сте пуцали кад је све свршено? Краљ је мртав.” Он ми одговори: „Зашто су они први пуцали? Ја сам зато и тражио да ти дођеш да ме увериш да је краљ погинуо.” По том приђем капетану Петровићу да га прекорим за његову плаховитост, но он је већ био мртав, а поручник Гаговић ми одговори да је први пуцао капетан Петровић.

Све ово дешавало се пред војницима VIII пеш[адијског] пука, који су недалеко стајали под оружјем у смакнутом строју. И чувши пуцањ, а видевши да је нападнут командант дивиз[ије] и да је рањен, војници се ускомешаше и спремаху се да потрче ка месту догађаја. Моменат беше врло озбиљан. Када ово

²³ Догађај пред стројем VIII пешадијског пука на Бањици описали су и Д. Васић, н. д., стр. 197, 198. и С. Јовановић, н. д., стр. 343.

приметих, узвикнух: „Мирно! К нози!” и позвах г.г. официре да умире људе, а ја ћу им сад све објаснити. И пуковник Николић, кад је чуо да су се војници узнемирили, својим изнемоглим гласом командова: „К нози! Пушке састав.” Официри уздржаше војнике и ред се поврати.

Како у логору у то време не беше лекара, то сам рањеног пуков[ника] Николића и поручника Гаговића отпратио у болницу на колима, на којима сам дошао у логор, а отпратио их је коњички потпуковник Ђока Ђорђевић, а за мртвог Петровића наредих да се пренесе у болницу.

О свему што се десило на Бањици одмах сам известио преко телефона пуковника Соларовића, па како је ту код њега у канцеларији био и министар војни генерал Атанацковић, то сам и њега известио о свему. Затим је следовало наређење да пук сиђе у варош, а ја да дођем у штаб дивизије. Предајући пуку наређење да сиђе у варош, ја сам том приликом објаснио војницима да су краљ и краљица мртви.

Враћајући се са Бањице, сусрео сам пуковника Гојковића и потпуковника Драгашевића као новог команданта VIII пеш[адијског] пука. Дошавши у штаб дивизије, поново сам лично известио пуковника Соларовића и опширније му изложио ток догађаја на Бањици тврдећи да је пргавост и налетљивост капетана Петровића изазвала овај сукоб, пре но што сам ја успео рећи ма и једну реч пуковнику Николићу. Том приликом пуков[ник] Соларовић ми рече да сам смењен са положаја команд[анта] Дунав[ске] пеш[адијске] бригаде²⁴ и да је за команд[анта] бригаде одређен пуковник Илија Гојковић. Ово је било око подне 29. маја 1903. год[ине].

7. јуна у дневном листу „Мали журнал” у броју 163 изашао је чланак под насловом „Права истина о догађају на Бањици”. Кад сам чланак прочитао, отишао сам начелнику министарства војног пуковнику Степи Степановићу и изјавио му да чланак неверно представља догађај и спремио сам исправку, па желим да од министра војног добијем одобрење за исправку. Начелник Степановић нашао је да ја за ово треба да се обратим команданту места, пошто он руководи истрагом, те да он, по дозволи министра војног, ту ствар исправи. Одем пуковнику Соларовићу но он није био мишљења да он треба то да исправља, правдајући се тиме што нема тачних података, пошто су капетан Петровић и поручник Гаговић мртви, те нема још ко други да ту ствар потврди.

10. јуна изађем пред министра војног и изнесем њему циљ мога доласка. Саслушао ме пажљиво и обећао да ће учинити да се то исправи. А учинио је корак да се наша штампа упуту на пажљивије писање о том догађају и његовим наредбама. Резултат је био следећи. У „Малом журналу” у јутарњем издању бр[ој] 9 од 13. јуна 1903. год[ине] изашла је следећа исправка: „У 163. броју „Малог журнала” од 7. јуна тек[уће] год[ине] под насловом „Права истина о догађају на Бањици” неверно је представљен догађај на Бањици о коме се говори у том чланку.

Нека уредништво на основу Закона о штампи, у првом броју овога листа, оштампа ову исправку.

Из Општевојног одељења Министарства војног 11. јуна 1903. год[ине]-ФАБр. 428 у Београду.”

24. СВЛ 22 (1.6.1903) 439, Наредба министра војног ФАБр. 4, Београд 29. мај 1903. године.

*

Од команданта места пуковника Соларовића добио сам писмо 19. јуна следеће садржине: „Да би се десивши се догађај 29. прошлог месеца у бањичком логору између пуковника г. Димитрија Николића с једне и почив[шег] капетана Милана Ф. Петровића и почившег поручника Милана Гаговића са друге стране могао детаљније сазнати, изволите ми до 21. тек[ућег] мес[еца] поднети тачан и подробен опис, како је догађај текао.” У одговору пуковнику Соларовићу поново сам изложио догађај, како је текао, а како сам му исти 29. маја изложио преко телефона са Бањице и лично по доласку у штаб дивизије и како сам исти изнео напред у овом напису.

*

У дневном листу „Београдске новине” у бројевима 197. и 198, 16. и 17. јула 1903. год[ине], које бројеве овде прилажем, изашао је подужи интервју, који је имао београдски дописник бечког Zeit-а са пуковником Динком Николићем о догађају на Бањици 29. маја 1903. год[ине]. Овај интервју изашао је још и у следећим дневним листовима: „Штампи” бр[ој] 175 и у „Дневном листу” бр[ој] 143. У том разговору сам догађај на Бањици није тачно изнет, а нарочито моја улога где на питање дописниково упућено пуковнику Николићу: „Зашто сте полагали на то да утврдите да ли је краљ заиста мртав?” пуков[ник] Николић је између осталог одговорио: „Ја бих *проишв-револуцију* само тада предузео да је краљ у животу и с тога сам ја *поишв* пуковнику Милићу пребацивао што ми одмах, кад је дошао, није јавио да је краљ мртав, већ тек онда пошто су Петровић и Гаговић пали и ја рањен. Борбе између мене и она два официра не би у том случају ни било.”

У добу кад је овај интервју изашао био сам болестан и нисам могао лично отићи до пуков[ника] Николића. Зато сам му 18. јула упутио писмо, које је у изводу гласило: „Не знам господ[ине] пуковниче да ли је дописник тачно забележио Ваше речи када сте му говорили о мојој улози на Бањици 29. маја тек[уће] год[ине]. Претпостављам да их он није тачно забележио, па ћу се радovati ако би Ви, преко дотичних листова исправили то његовог нетачно излагање.” Писмо ми је враћено по доносиоцу са изјавом да је пуков[ник] Николић отпутовао у иностранство на дуже време.

Обратио сам се Минис[тру] војном да ми дозволи да поменути листовима пошљем исправку, која је била извод датог описа догађаја команданту места 21. јуна тек[уће] год[ине]. Али минис[тар] вој[ни] није ми одобрио штампање исправке. Када се пуковник Николић вратио из иностранства, говорио сам са њим о оштампаном његовом интервју и он ме је уверавао да дотични дописник није тачно забележио његов говор, а како у то време нисам, вели, био ту да то одмах исправим, сада је доцкан да то чиним.

Пошто министар војни у своје време није одобрио да дам исправку, а пуков[ник] Николић, кад се вратио из иностранства, налази да је за њега тада доцкан да даје исправку, то ћу ја овде, сада, у циљу истине покушати да у овим мојим белешкама изнесем стварно стање и моје обавештење о дотичном догађају.

Пуковник Николић у свом разговору са дописником, у колико се то односи на моју улогу, вели „да је мени пребацио што му одмах кад сам дошао ни-

сам јавио да је краљ мртав, већ тек онда пошто су Петровић и Гаговић пали и он рањен. Борбе између њега и она два официра не би у том случају ни било.” Признајем да сам ја другше схватио моју улогу према нарочитој жељи пуковника Николића, да баш ја дођем да га уверим да је краљ мртав. Јер кад он није веровао свом школском другу пуковнику Соларовићу, ни потпоручнику Докићу, па најзад ни дојучерашњем помоћнику или команданту Краљеве гарде коњичком потпуковнику Ђоки Ђорђевићу, чијем уверавању могао је поклонити вере као и мени, онда сам ја замислио да он од мене као краљевог ађутанта и његовог потчињеног очекује сигурно нешто више, а што од њих није могао добити.

Дакле, када сам био прикупио податке, које сам већ напред изнео, пошао сам на Бањицу. Доласком на Бањицу и после силаска са кола пошао сам групи официра где је био и пуковник Николић. Али његово издвајање из групе и његово одлажење у страну убедило ме је баш у ономе што сам ја и мислио да он жели са мном да говори насамо и да од мене сазна не само да је краљ мртав, већ и нешто више, а издвајајући се из групе тиме је мени дао на знање да му слеђујем и да не говорим ништа док му се не приближим. Најзад, нека је тачно пуковника Николића тврђење дато дописнику да је довољно било да ја само узвикнем „Краљ је мртав!” па да до сукоба и не дође. Нека је тачно да су само те речи могле спасти ситуацију, онда се ја питам кад су пуковнику Николићу и поред уверавања напред поменутих лица да је краљ мртав, било стало само до тога да му и ја, чим сам сишао са кола, јавим „краљ је мртав”, онда је он требао одмах чим сам пошао к њему да ме пита је ли краљ мртав и ја бих му одговорио да је заиста краљ мртав. Или, ако је он од мене хтео само те речи и ништа више, онда зашто се издвајао из групе и ишао у страну, зашто није осто у групи и ту ме сачекао и упитао је ли краљ мртав и ја би[х] му пред свима потврдио да је краљ мртав. Па даље, кад се већ издвојио из групе и пошао у страну и видео она два официра која су ишла за мном, и да му је њихово држање било невојничко, сумњиво, па уместо што је њих опомињао да стану право (а како он у разговору са дописником вели да их је два пута опоменуо да стану право и пустио их да му приђу, како он наводи, на три корака, док су они увек били позади мене), онда је могао уграбити времена да бар један пут упита мене је ли краљ мртав, те да му бар тада јавим да је краљ мртав, а што је по налажењу пуковника Николића требало да спасе ситуацију. Али пуковник Николић то није учинио због чега се сукоб изродио, сукоб који пуковник Николић према дописниковом тврђењу приписује мени у грех.

Последице догађаја 29. маја 1903. године

Стање у војсци, које је настало као последица убиства краљевог 29. маја 1903. год[ине] и утицај у војсци официра, који су извршили ово убиство, *йоремейшило је йравилно командовање, уздрмало је дисциплину и субординацију и йоколебалo је дух и морал у војсци*. Последице тог догађаја донеле су углавном и поделу официрског кора у три групе:

Прва група. У ову групу долазе они официри који су створили заверу и извршили убиство. Њихов број није велики, али њихов утицај постао је врло велики. Они су називани завереници.

Друга група. У ову групу долазе они који су симпатисали завереницима, одобравали њихов поступак и били су контрола над онима који су се сматрали као противници завереника. Њихов се број постепено повећавао. Они су називани *завереници*.

Трећа група. У ову групу дошли су сви они официри који се нису могли сложити са тим да су официри смели подићи руку и убити онога за кога их веже светиња заклетве и свој мундир умрљати крвљу онога коме су дали своју часну реч и пред Богом и људима да ће му бити верни и свом душом одани. Они су називани *конспирационци* или „*конспираци*”.

У овој трећој групи било је официра који су поступак завереника отворено критиковали, осуђивали и јавно говорили да *завереници треба да иду из војске, јер официрима који положе заклетву и дијну руку на свога владоца нема места у војсци*. Завереници су овим официрима стварали кривице, стављали их под суд, судили и осуђивали. Због тога су остали официри из ове групе морали бити обазриви у критиковању поступака завереника, а сву своју пажњу посветити само војсци те да у њој очувају дисциплину, дух и морал, који је у њој био до 29. маја 1903. год[ине].

Успешно завршени ратови, који су вођени од 1912. год[ине] за ослобођење и уједињење наше браће испод туђинског ропства, а и за уједињење нашег троименог племена, јасно доказују да су ови официри у томе успели и да њима углавном и припада заслуга за успехе постигнуте у овим ратовима. Доцније из прве и друге групе официра изродила се „Црна” и „Бела рука”.

Генерал Јован Атанацковић био је министар војни у влади, која је образована 29. маја 1903. год[ине]. Његова је намера била да ме понова одреди за команданта једне пешад[ијске] бригаде, али то нису дозволили завереници, пошто су ме они због случаја на Бањици уврстили у списак њихових непријатеља – контразавереника, па су чак радили на томе да ме ставе под суд због погибије Петровића и Гаговића. Због тога нису ни дозволили министру да ме понова постави за команданта бригаде, већ су хтели да ме поставе на неки положај нижи но што сам имао и то ван Београда. На ово пак никако није пристао министар војни. И тако ја дуже времена остах нераспореден (од 29. маја до 9. августа). Зато умолим министра и он ми одобри о[д]суство ради лечења у бањи ван земље. Чим је генерал Атанацковић био принуђен да поднесе оставку, а за министра војног дође пуковник Леонида Соларевић, завереници код њега успеше и 9. августа 1903. год[ине] ја бејех постављен за гарнизонера у Зајечар.²⁵

Када сам се вратио са одсуства, већ је био други министар, трећи по реду од 29. маја. Сада је био министар пуковник Милан Андријевић. У другој половини месеца септембра био сам на рапорту код министра и изјавио му да моје војничко васпитање, моја дојакошња служба и положаји које сам заузимао у војсци не дозвољавају ми да пређем преко овог садашњег понижења, па са тога молим да се ово исправи, у противном да се ставим у пензију.

Министар ме је примио врло љубазно и изјавио ми да ме добро познаје и да то место заиста није за мене, да ме за пензију неће предложити и да има но-

25. СВЛ 33 (17.8.1903) 622, Указ ФАБр. 2666, Београд 9. август 1903. године.

во место за мене, па ми рече да дођем к њему сутра. Када сам сутрадан био код министра већ сам осетио да сада други ветар дува. Сада министар налази да би било врло незгодно да тако убрзо мења краљев указ. Препоручује ми да идем на нови положај, фамилију да не селим, а првим јесењим распоредом моја ће ствар бити исправљена. Послушам министра и одем на ново определење за гарнизонера у Зајечар.

*

Доласком у Зајечар и приликом јављања команд[анту] Тимочке дивизи[с]ке области, пуков[нику] Мијаилу Живковићу, изложио сам му укратко моју представку министру војном и да сам тражио или други одговарајући положај или да се ставим у пензију. Према томе да је мој долазак на ово место привремен.

У Зајечару нашао сам још официра који су, као противници завереника, овамо премештени из других гарнизона. А опазио сам да и овде међу официрима влада подвојеност у духу напред изнетом. Командант дивизије неколико пута позивао је официре и говорио да у циљу дружељубља треба да се пређе преко догађаја, па да међу официрима понова завлада љубав и слога. Али ове напомене нису помогле. Подвојеност међу официрима остала је и даље.

У октобру месецу добијем одсуство за Београд. Доласком у Београд по дужности јавио сам се министру војном, но он ме није примио. За време мога бављења у Београду изађе и распоред официра, али у њему за мене не беше ништа од министровог обећања. Умолим министра да ме прими да бих сазнао шта је узрок што ми овим распоредом, према обећању министровом, није учињена исправка, али ме министар не прими ни овога пута и тако ја остах и даље гарнизонер у Зајечару. Пошто ме министар није примио ни кад сам му се јавио по дужности, при поласку из Београда, онда ми је било јасно да је утицај завереника био јачи но министрова реч, но министрово дато обећање да ће ми јесењим распоредом исправити учињену неправду.

Вратио сам се у Зајечар и 6. новембра 1903. г[одине] поднео сам следећу писмену представку за пензију:

„Команданту Тимочке дивизи[с]ке области.

Указом од 9. августа 1903. год[ине] ФАБр. 2666 постављен сам за гарнизонера зајечарског. Пре тога био сам командант Дунавске пешади[с]ке бригаде. Нови положај нижи је од онога који сам имао раније. По повратку са одсуства, у другој половини месеца септембра, био сам на рапорту код г. министра војног и том приликом изјавио му: „Моја дојакошња служба, мој дојакошњи положај, моје војничко васпитање и честољубље не дозвољавају ми да пређем преко овак[в]ог понижења у положају. Молио [сам] га да не идем на нови положај, већ да ми се учини исправка. Не може ли то бити, ма из којих разлога, изјавио сам да радије претпостављам пензију но овак[в]о понижење.”

Господин министар одговорио ми је: „Непознато му је због чега је његов претходник са мном тако поступио. Увиђа да је неправилно поступљено. Као новом министру немогуће је да то одмах исправља. Познаје ме као ваљаног и употребљивог официра. За пензију ме неће предложити. Упућује ме да идем

на нову дужност, фамилију да не селим, а ускоро ћу бити задовољен.” Овакво ласкава обећања од министра војног, некадашњег мог наставника и дугогодишњег мог претпостављеног старешине, који ме заиста врло добро познаје, улила су у мене наду да ће моја праведна ствар ускоро бити исправљена и ја сам као војник министра послушао и на нову дужност отишао.

Јесењи ра[с]пор[ед] био [је] свршен, али ја нисам добио обећане исправке. У добу, када је и последњи јесењи распоред изашао, био сам у Београду, али нисам био срећан изаћи пред министра: ни кад сам се службено јављао да сам дошао на о[д]суство, ни кад сам полазио са о[д]суства, па ни тада кад сам по изласку распореда молио да ме прими. Из овога излази да министар није желео више говорити са мном. На старом положају оставља ме и даље, ваљда због истих утицаја који су владали и код његовог претходника.

Моја двадесетогодишња часна и исправна официрска служба, моје досадашње само препоручљиве оцене, моје награде и препоруке и најзад мој досадашњи положај, ти подаци, који треба да служе као основа при распоређивању сваког официра, у овом случају нису узети у обзир. Јер да су они били узети у обзир, сигуран сам да се не би могло, да не би требало са мном овако поступити, тј. не би се смео овако понизити, управо овако казнити. Ако не у интересу мом, оно бар у интересу војске и њених принципа. Ред је и правило је, кад се неко казни да му се и каже зашто се казни, па дотичном стоји на вољу да се жали ако налази да је неправедно кажњен. Мој се ранији положај омаловажава, ја се управо кажњавам, а ја узрок не знам.

Служба ми је исправна, савест чиста, рад војнички ничим неокаљан и одбијам од себе све друго што је могло послужити министру да ме овако понизи у моме досадашњем положају. Мојом целокупном службом доказао сам да сам увек служио са вољом и енергијом, а положаје добијао само исправном и часном војничком службом. Нека ми је дозвољено да наведем важније службе, које сам обављао, те да би укратко показао моју службену прошлост. Још као млад капетан I кл[асе] командовао сам онда самосталним батаљоном, а какав сам успех показао најбоље је познато данашњем министру као ондашњем мом првопретпостављеном. Доцније, као виши официр одмах сам почео заузимати видне положаје: командант Пешачке подофицирске школе, начелник штаба дивизије, командант пука и најзад командант Дунавске пешадијске бригаде. Поред овог положаја био сам и ађутант почившег краља Александра. Са положаја команданта бригаде дошао сам на положај на који до мене није дошао, а ни после мене не би требао да дође, официр службене прошлости као што је моја.

Постављањем на овај положај ја сам сматрао да ми се тиме хтело дати на знање да тражим пензију, што сам при рапорту код министра у септембру то усмено и учинио. Али отворена изјава министра да он увиђа да то није моје место и да ће ми ускоро исправити навело ме да поверујем и причекам. После оваквог обећања на рапорту, а после онак[в]ог поступка и држања према мени после рапорта, шта могу друго да мислим но то да је утицај са стране на министра био јачи но његово уверење у моју праведну ствар, но његова жеља да ми положај исправи, но његово дато обећање. Иако ме лично познаје, иако зна све шта ми је обећао, он је морао попустити, све заборавити и мене и даље

оставити на истом положају. За размишљање је куда то води и какве последице отуда могу да произађу.

Жалосно је да ја са праведним својим захтевом не могу да добијем задовољења и кад се овак[в]им поступцима нагоним, ваљда зато што сам био ађутант почившег краља Александра, да у годинама још способним за службу тражим пензију, што оваквом поступању са мном држим да је то крајњи циљ.

Подносећи предњи рапорт команданту, молим да исти спроведе господ[ину] министру војном те да се ставим у пензију.”

*

На збору официра држаном у Зајечару 29. јануара 1904. год[ине] изабран сам за председника Зајечарске официрске читаонице. Али како су на томе збору неки млађи официри стављали примедбе и критиковали рад дотадашње управе, појединих чланова па и самог председника, а са чим се ја, по мом војничком васпитању нисам могао сложити, па зато сам одмах по избору у фебруару 1904. год[ине] поднео оставку. У тој својој оставци ја сам углавном навео: дозвољавам да сваки члан официрске читаонице има права износити своје примедбе на рад управе и појединих чланова управе, па и на рад самог председника, али сматрам да те његове примедбе не треба ни у ком случају да ремте дужну пажњу млађих према старијима, а најмање да се тим примедбама вређа осетљивост и честољубље оних којима се исте чине неосновано.

Пуковник Живковић уважио је моју оставку, а није ме ни позвао да ме упита који су то официри критиковали управу и које чланове управе и у чему су они вређали осетљивост тих којима су чинили примедбе. Изгледа ми да је све то команданту већ било познато и да је он одобравао тај њихов поступак, па ме зато није ни звао, а оставку ми уважио. Доцније сам сазнао од тадашњег начелника штаба дивизије мајора Живка Павловића да му је командант Живковић говорио да ми је морао уважити оставку пошто се ја рачунам контразавереником.

Пуковник Андрејевић о[д]ступи са положаја министра војног, а мени дано обећање не испуни, али ме и не предложи за пензију. Ја остах и даље на старом положају. Зато у априлу 1904. год[ине] одем на рапорт новом министру војном генералу Радомиру Путнику. Новом министру војном изложим све шта је са мном урађено и умолим га да ме предложи за пензију. Министар ме саслуша пажљиво и одговори ми: „Познајем вас добро као официра, још израније. За пензију вас нећу предложити, а како су укинуте пешад[ијске] бригаде, то ћу све команданте досадашњих бригада па и вас поставити за команданте пукова. А надам се да ћете и даље служити исправно као што сте и до сада служили.” И заиста ускоро изађе распоред којим се постављам за команданта XIV пеш[ад]ијског пука који је био у Књажевцу.²⁶

*

У мају месецу 1904. год[ине] примио сам дужност команданта XIV пешад[ијског] пука. Иако сам у пуку затекао неколико јачих присталица завереника међу млађим официрима, ипак сам што се тиче командовања и наставе у

26. СВЛ 13 (20.4.1904) 288, Указ ФАБр. 3335, Београд 14. април 1904. године

пуку био задовољан. Али како сам ја био обележен као противник завереника, а у Књажевцу био је са службом један од главних завереника, учесник у самом убиству, артиљеријски капетан Мијаило Ристић, то сам морао бити обазрив. Поред тога грађани Књажевачки показали су се одмах после 29. маја 1903. год[ине] као присталице новог стања и велики пријатељи завереника и као так[в]и нису били расположени према мени као бившем ађуганту убијеног краља, што сам ја то одмах могао и запазити. Да би таквом расположењу дали и доказа, они на дан годишњице погибије краљеве 29. маја приређују у цркви званично благодарење, коме присуствују грађани, чиновници и официри; варош ките заставама, а у вече варош осветљена, музика пролази кроз варош свирајући и цела је варош у весељу до неко доба ноћи.

Док Књажевчани сада пливају у расположењу новог стања, дотле забрављају на дужну пошту онима који су у борбама у недавним ратовима изгинули баш за одбрану самог Књажевца. Сваке године 20. јуна чини се помен на брду више Књажевца изгинулим борцима у борбама вођеним за одбрану Књажевца, па се чинио и ове године. Ове године овај помен приредио је одбор, који ради на подизању споменика изгинулим борцима. Овом помену ове године од грађана Књажевачких нико није присуствовао, па ни председник општине. О овоме сам известио команданта Тимочке дивизијске области ради знања.

Однос између грађана и официра, који су ипак у већини били противници завереника, био је доста затегнут. У так[в]ом стању било је и анонимних плаката, којим су се грађани и омладина дражили против официра; како они у својим плакатима веле „против самовоље официра”. Благодарјећи мирном и одмереном држању команданата успевали су да ову буру стишавају и затегнутос[т] ублажавају.

Пролетњим распоредом априла 1905. год[ине] будем одређен за команданта XIX пеш[адијског] пука,²⁷ који је био у Крагујевцу.

(АСАНУ, инв. бр. 10059)

27. СВЛ 14 (12.4.1905) 292, Указ ФАБр. 2732, Београд 31. март 1905. године

REMINISCENCES OF GENERALS JOVICA JOVIČIĆ AND LJUBOMIR MILIĆ OF THE COUP D'ETAT IN MAY 1903

Generals Jovica Jovičić (Velereč, 1876 - Belgrade, 19-) and Ljubomir Milić (Gornji Milanovac, 1861 - Belgrade, 1949) described their participation in the coup d'etat of May 1903, so as to bring out of oblivion the details on their role in this dramatic event. The narration of one of the conspirators and King's adjutant lacks only a sad story from the Court about the King's death. However, the description of the role of the VI infantry regiment, the event on Banjica and the epilogue offer a clear insight into the coup d'etat and the state in the country after the change on the throne in Serbia. Through their reports, the participants have tried to persuade the reader of the reasons which freed young lieutenant Jovičić from the oath and brigadier general Milić from the suspicion that his hesitation contributed to the firing in front of VIII infantry line at Banjica. The manuscripts are kept in the National Museum in Čačak and in the Archives of the Academy of Sciences in Belgrade.

Radivoje Bojović

SOUVENIRS DES GÉNÉRAUX JOVICA JOVIČIĆ ET LJUBOMIR MILIĆ RELATIFS AU COUP D'ÉTAT DE 1903

Les généraux Jovica Jovičić (Velereč 1876 – Belgrade 1949) et Ljubomir Milić (Gornji Milanovac 1861 – Belgrade 1949) ont décrit leur participation au coup d'État de mai 1903, avec le désir de faire un exposé détaillé sur le rôle qu'ils ont eu dans cet événement dramatique. Aux récits d'un jeune conjuré et d'un aide-de-camp du roi il ne manque que l'histoire déplorable de la mort du roi au palais royal, mais la description du rôle du VIe régiment d'infanterie, de l'événement à Banjica et l'épilogue, offrent une image nette du coup d'État et de la situation qui régna dans le pays après le changement sur le trône de Serbie. Le récit des participants à l'événement en question se ressent du besoin de convaincre le lecteur du bien-fondé des raisons qui dégagèrent du serment le jeune lieutenant Jovičić et qui débarrassèrent le général de brigade Milić du soupçon de l'hésitation qui aurait contribué à la fusillade devant le VIIIe régiment, aligné à Banjica.

Les manuscrits sont conservés au Musée National de Tchatchak et aux Archives de l'Académie serbe des sciences à Belgrade.

Radivoje Bojović

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes the need for transparency and accountability in financial reporting.

2. The second part of the document outlines the various methods and techniques used to collect and analyze data. It includes a detailed description of the experimental procedures and the statistical tools employed to interpret the results.

3. The third part of the document presents the findings of the study, highlighting the key observations and trends. It discusses the implications of these findings for the field of research and provides recommendations for future work.

4. The final part of the document concludes the report by summarizing the overall objectives and outcomes. It reiterates the significance of the research and expresses gratitude to the individuals and organizations that supported the project throughout its duration.

Генерал Јовица Јовичић

Генерал Љубомир Милијић

МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ

**ЧАЧАК У ПРЕДВЕЧЕРЈЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА 1938-1941.
СОЦИЈАЛНА, ЕКОНОМСКА И ПОЛИТИЧКА СТРУКТУРА**

Милош Тимотијевић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 316.334.56 (497.11)

После присаједињења Аустрије Немачкој 1938. и окупације Албаније од стране Италије следеће 1939. године, међународни положај Краљевине Југославије јако је отежан. Наде малих држава да ће их заштити Друштво народа како би сачувати независност, нарочито је поткопало разбијање Чехословачке, после свих уступака на које је пристала. Примицање ратних страхота својим границама, Краљевина Југославија је чекала поцепана и посвађана, не успевши да започетом реорганизацијом из 1939. учврсти државне темеље и спреми за одбрану. Драматични догађаји у Европи и свету на почетку Другог светског рата, застрашујуће размере људских патњи и материјалних разарања утицали су на многе људе тадашњег времена да стекну уверење да више ништа не може да буде као пре и да једно доба неповратно нестаје. Један савременик је о Европи у Другом светском рату писао као о „новом не-

познатом континенту”. Од почетка септембра 1939. силе Осовине су окупирале и делиле територије као ратни плен прокламујући ступање на историјску сцену једног „новог доба” и успостављање „новог европског поретка”.¹ Рат који је уништио Краљевину Југославију и револуционарно преузимање власти од стране комуниста радикално су променили и друштвену структуру наслеђену из Краљевине Југославије. Једно време је неповратно нестало. Дуготрајност последица Другог светског рата на овим просторима захтева објашњење поступака људи у ратном вихору и корене снажне политичке и идеолошке нетрпељивости која је донела велике патње становништву чачанског краја, а у многим случајевима и губитке живота. Овај рад је покушај да се кроз приказ социјалне, економске и политичке структуре открије са којим је потенцијалом овај крај ушао у оружани сукоб и које су претпоставке условиле понашање људи у грађанском рату који је отпочео на овим просторима 1941. године између три завађена и идеолошки нетрпељива војна покрета.

ПРОСТОР И ЉУДИ

У административном погледу подручје данашње општине Чачак у највећој мери подудара се са територијом трнавског и љубићког среза.² Оба среза су по подели Краљевине Југославије 1929. припала Дринској бановини са седиштем у Сарајеву. Река Западна Морава представљала је границу округа од 1902. године, односно од 1922. границу области, чиме су вештачки раздвајана два саобраћајно и економски повезана подручја.³

У географском погледу, Чачак се налази на контакту Шумадије и унутрашњих динарида. Највећи део овог подручја, око 42%, заузима равница надморске висине од 200 до 300 метара, која се протеже низ ток Западне Мораве. Прелаз између равнице у планински део заузима

1. Мира Радојевић, *Удружени опозиција 1935-1939*, Београд 1994, стр. 7; М. Ristović, *Nemački „Novi poredak” i jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45*, Београд 1991, стр. 5; В. Petranović, *Srbija u drugom Svetskom ratu 1939-1945*, Београд 1992, стр. 38.

2. В. Василић, *Административно-територијалне промене на територији општине Чачак од 1941. до 1995. године*, ЗРНС XXVI, Чачак 1996, стр. 103-127. Под појмом Чачак подразумевамо данашњу територију општине Чачак, која обухвата срезове трнавски и љубићки, а по административној подели пре 1941. године, појам чачански крај обухвата територију данашњег моравичког округа односно некадашње срезове, љубићки, трнавски, драгачевски, моравички и таковски.

3. Исти, *Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815-1941*, ЗРНС XXI/XXIII, Чачак 1996, стр. 121-123.

око 30 % територије. Остатак је планински део. Са југозападне стране Чачак је планинским венцем Јелице одвојен од Драгачева. На западу се уздижу планине Овчар и Каблар, које доминирају читавим подручјем, и представљају симбол целог краја. Између њих пробија се Западна Морава правећи дубоку клисуру. Према северу полагано се уздиже, уз речне токове притока Западне Мораве, побрђе Маљена и Сувобора. На истоку се уздижу планине Вујан и Буковик, док је југоисточни део отворен према Краљеву, низ речну долину Западне Мораве.⁴ За утисак који читаво подручје оставља на посматрача, позајмићемо „очи странца”, Феликса Каница, који је пропутовао кроз овај крај у другој половини XIX века. „После вишенедељног верања и ломатања по брдима која покривају западну Србију, ево опет равнице ево предела који радозналом оку не затвара поглед у широки ваздушни простор! А дивна је ово равница коју, још с висине, гледам пред собом! Она врло пријатно одудара од брдског предела кроз који смо прошли, који јесте историјски занимљив, али тврд, опор, безљудан”.⁵

Карактеристике тла одредиле су и саобраћајне прилике. Кроз Чачак пролазе важне комуникације које повезују Подриње и западну Србију са Великом Моравом и Ибарском долином, а преко ње се северна Србија повезује са рашком облашћу и Косметом. У XIX и почетком XX века кроз Чачак пролазе важни путеви и пруге који су везали Србију са Босном и приморјем. Чачак је постао велика раскрсница одакле су се одвајали правци на прузи за Београд, Краљево, Ужице, али и путеви за исте градове као и за Крагујевац, Драгачево и Ивањицу.⁶

Читаво подручје настанило је скоро јединствено српско становништво, потомци досељеника из Црне Горе, Херцеговине, Старог Влаха и Босне. Досељеничко становништво, претежно је динарске метанастазичке струје, и доселило се у XVIII и XIX веку. Миграције током XX века до 1940, незнатно су утицале на мењање структуре становника.⁷ Према подацима из пописа становништва обављеног 1931. у оба среза живело је укупно 60.381 становника, а од тог броја у граду је било 9.115⁸ или 15%. Тај се проценат свакако повећао до 1941. године, јер је у гра-

4. I. Popović, *Opština Čačak. Geografska proučavanja*, Čačak 1996, str.7-23.

5. Ф. Каниц, *Варошица Чачак; Чачак у прошлости. Студије и истраживања*, приредио Р. Петровић, Чачак 1995², стр. 149.

6. М.Радовановић, *Комуникације и њихов значај на развој чачанског подручја*, ЗРНС XXV, Чачак 1995, стр. 193-194.

7. Н. Пантелић, *Традиција и савременост. Друштвени животи у селима чачанског и жорњомилановичког краја*, Београд 1991, стр. 2-3.

8. *Statistički godišnjak 1940*, Beograd 1941, str. 40, 41, 80, 81.

ду пред Други светски рат живело око 13.000 становника.⁹ Ипак, може се рећи да је највећи број људи живео на селу, од пољопривредне производње.¹⁰ О томе сведочи и структура становништва.

Структура становништва по занимањима 1931. године¹¹

	Љубићки			Трнавски			Драгачевски		
	1	2	%	1	2	%	1	2	%
Пољопривреда, шумарство, риболов	14.483	17.738	95,86	8.444	11.181	72,76	15.635	20.529	97,41
Индустрија и занати	353	401	2,24	1.466	1.741	11,90	178	249	1,15
Трговина, кредит, саобраћај	111	241	1,04	681	1132	6,72	90	148	0,64
Јавне службе, слободна занимања и војска	97	138	0,70	384	798	5,12	108	173	0,57
Друга занимања и без занимања	32	17	0,14	499	441	3,48	9	6	0,04

	Моравички			Таковски		
	1	2	%	1	2	%
Пољопривреда, шумарство, риболов	10.664	12.849	94,73	13.640	14.988	89,41
Индустрија и занати	311	414	2,92	665	836	4,69
Трговина, кредит, саобраћај	126	135	1,05	249	417	2,08
Јавне службе, слободна занимања и војска	114	147	1,05	354	448	2,50
Друга занимања и без занимања	28	32	0,24	273	146	1,30

1 – сва лица која зарађују

2 – издржава лица

% – проценат лица која зарађују и издржаваних лица у укупном броју становника среза

9. Ј. Дашић, *Становништво Чачка 1815-1945*, Вишевскова историја Чачка и околине, Београд 1995. стр. 84-89.

10. У љубићком срезу живело је по попису из 1931. године 33.611, трнавском 26.970, драгачевском 37.125, моравичком 24.820 и таковском 32.016 становника. (*Statistički godišnjak 1940*, str. 80-81).

11. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga IV, prisuno stanovništvo po glavnom zanimanju*, Sarajevo 1940, str. 96-101, 108-109, 150-151; Б. Храбак, у чланку: *Привредни, друштвени односи и политички живот Чачка 1918-1941*. ЗРНС XXIV, Чачак 1995, стр. 246-248, даје погрешне податке за љубићки, трнавски и драгачевски срез.

Захваљујући индустријализацији, структура занимања се променила до почетка Другог светског рата. Ипак, и даље је највећи број људи живео на селу, од пољопривредне производње. Срез љубићки био је чисто сеоски. Пољопривреда је била скоро једино занимање. Град Чачак налазио се у трнавском срезу, што се одражавало и у структури занимања.

СЕЛО

Село сачињавају куће за становање, привредне и друге зграде и уређаји потребни домаћинствима, јавне зграде и установе као што су школе, трговачке и занатлијске радње, кафане, цркве и гробља. Село је имало омеђену територију коју чине обрадиве површине, ливаде, пашњаци, шуме и друга добра. Већина села састојала се из заселака или крајева. Сеоска насеља у чачанском крају припадала су старовлашком типу разбијених и мање згуснутих насеља шумадијске врсте. Разбијени делови насеља, или чак цело село, и данас су претежно на странама и побрђу, а збијена у долини Западне Мораве. Након успостављања саобраћајница, започето је подизање кућа у њиховој близини и постепено премештање насеља.¹²

Аграрна структура по срезовима 1931. године¹³

Срез ћа	Љубићки				Трнавски				Драгачевски			
	1	%	2	%	1	%	2	%	1	%	2	%
0,01-0,50	252	4,42	79	0,26	216	6,03	65	0,42	107	1,74	35	0,07
0,51-1,00	454	7,97	381	1,28	369	10,30	303	1,97	229	3,72	201	0,45
1-2	980	17,21	1.551	5,23	759	21,19	1.172	7,65	710	11,53	1136	2,53
2-5	2.139	37,56	7.281	24,59	1.280	35,73	4.285	27,96	2.086	33,90	7.196	16,02
5-10	1.224	21,50	8.840	29,85	663	18,50	4.684	30,57	1.717	27,90	12.442	27,70
10-20	498	8,74	6.939	23,43	245	6,84	3.333	21,75	994	16,15	13.796	30,70
20-50	139	2,44	3.734	12,61	48	1,34	1.375	8,97	287	4,66	8.185	18,22
50-100	5	0,08	279	0,94	2	0,05	107	0,70	23	0,37	1.479	3,30
100-200	2	0,03	324	1,09	-	-	-	-	1	0,01	151	0,33
200-500	1	0,01	202	0,68	-	-	-	-	1	0,01	303	0,67
Преко 500	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Укупно	5.694	100	29.610	100	3.582	100	15.323	100	6.155	100	44.924	100

12. Н. Пантелић, н.д., стр. 7-8.

13. *Statistički godišnjak za 1937. godinu*, Beograd 1938, str. 98-103.

Срез	Моравички				Таковски				Србија			
	ha	1	%	2	%	1	%	2	%	1	%	2
0,01-0,50	31	0,82	10	0,02	72	1,45	24	0,06	25.407	4,48	7.134	0,22
0,51-1,00	50	1,32	43	0,10	86	1,74	77	0,20	32.187	5,67	29.225	0,91
1-2	134	3,55	210	0,49	418	8,44	695	1,85	79.344	13,99	127.641	3,97
2-5	780	20,66	2875	6,78	1.643	33,18	5960	15,86	212.439	37,45	738.967	22,97
5-10	1.225	32,44	9.070	21,40	1.602	32,36	11.677	31,07	145.049	25,57	1.032.400	32,09
10-20	1.096	29,02	15.403	36,35	903	18,24	12.343	32,85	58.875	10,38	813.569	25,29
20-50	417	11,04	11.736	27,70	213	4,30	5.804	15,44	12.938	2,28	352.813	10,97
50-100	38	1,00	2421	5,71	12	0,24	757	2,01	792	0,14	55.685	1,73
100-200	5	0,13	606	1,43	2	0,04	239	0,63	110	0,02	16.707	0,52
200-500	-	-	-	-	-	-	-	-	33	0,006	10.597	0,33
Преко 500	-	-	-	-	-	-	-	-	20	0,0003	25.100	0,78
Укупно	3.776	100	42.374	100	4.951	100	37.576	100	567.212	100	3.217.272	100

1 - број пољопривредних газдинстава

2 -површине поједине групе у хектарима

Величина земљишног поседа у многоструком открива начин и квалитет живота на селу. Доминирао је мали посед испод пет хектара земље. Таквих газдинстава било је 67,16% у љубићком, 73,25% у трнавском, 50,89% у драгачевском, 26,35% у моравичком и 44,81% у таковском срезу. Просек за Србију износио је 61,59% таквих поседа. Љубићки и нарочито трнавски срез били су изнад тог просека. Услед природног прираштаја, притисак на мале поседе бивао је све већи са протоком година. Поседи у срезима удаљенијим од Чачка, на већој надморској висини, нису тако уситњени, али то су у већини случајева пашњаци и шуме, а не обрадиво земљиште. По европским мерилима тога времена поседи испод пет хектара нису били довољни за живот и стварање тржишних вишкова. Везивали су бројну радну снагу у нерационалном раду, трошили сопствени природни продукт и имали слабу акумулацију за покретање процеса модернизације. То је било могуће остварити са поседима већим од 10 хектара, док су они преко 20 могли обезбедити доходак какав је имао индустријски радник.¹⁴

¹⁴ Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941*, I, Београд 1997, стр. 25-26.

Подела земљишта по врсти из 1931. године¹⁵

Срез	Зиратна земља		Баште, вртови		Ливаде		Пашњаци		Виногради	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Љубићки	13.538	30	235	0,52	4.700	10,42	7.163	15,88	104	0,23
Трнавски	11.022	43,72	392	1,56	2.992	11,87	1.905	7,56	691	2,74
Драгачевски	8.533	12,76	653	0,98	9.619	14,39	20.452	30,59	-	-

Срез	Воћњаци		Шуме		Баре		Неплодна		Укупно ha
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	
Љубићки	3.080	6,83	8.352	18,50	228	0,51	7.714	17,10	45.114
Трнавски	1.420	5,63	5.245	20,81	-	-	1.541	6,11	25.208
Драгачевски	2.302	3,44	23.733	35,50	-	-	1.564	2,34	66.856

По плодности тла, љубићки и трнавски срез, смештени у долину Западне Мораве, били су знатно изнад околних подручја. Видљиво је да највећи део земљишта заузимају зиратне површине, затим пашњаци, ливаде и воћњаци, што говори о потражњи и потребама производње на селу. Преовладавало је ратарство, а одмах иза њега сточарство. Винова лоза је изузетно мало гајена, а и површине под воћем нису биле нарочито велике иако је чачански крај важио за воћарски, са бројним откупљивачима и извозницима.¹⁶ Један део прихода сеоско становништво је остваривало и експлоатацијом шума које су достигале 20% површина у љубићком и трнавском срезу. Драгачево је имало око 35% земљишта под шумама. У Краљевини Југославији било је укупно десет дирекција државних шума. Једна се налазила и у Чачку.¹⁷ Сеоско становништво превасходно је продавало дрво за огрев. Занемарљив је проценат површина одвојених за баште и вртове, нарочито у љубићком и трнавском срезу који имају погодности за ту врсту производње. Преглед гајених култура даје приказ сеоских газдинстава која гаје све, поликултурна су, али превасходно за своје потребе, што је било у највећем броју случајева у тадашњој Србији.¹⁸

15. Међуопштински историјски архив Чачак, Архив БиХ, Краљевска банска управа Дринске бановине (у даљем тексту само ИАЧ, ДБ), нерегистроване копије.

16. Б. Храбак, н.д., стр. 223-229.

17. Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1986, str. 311-312.

18. М. Isić, *Proizvodnja žita u Srbiji između dva svetska rata*. Tokovi istorije 1-2, Beograd 1997, str. 122.

Засејана зиратна површина из 1931. године¹⁹

Срез	Зрнасто		Маху- насто		Коре- насто		Инду- стријско		Баштен- ско		Сточно -пићно		Угари	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Љубићки	12.34	87,30	183	1,54	469	3,93	113	0,96	419	3,51	284	2,38	36	0,30
Трнавски	9.776	89,21	59	0,54	277	2,53	84	0,76	495	4,92	267	2,44	64	0,58
Драгачевски	7.670	89,50	21	0,96	409	4,63	110	0,25	218	2,47	105	1,19	-	-

Највећи део њива засејаван је зрнастим културама, односно житарицама, што говори о потребама становништа за житарицама које користи за сопствену исхрану и исхрану стоке. Процент засејаних површина под зрнастим културама скоро да је 90% од свих зиратних површина. Страх од глади утицао је да се у Краљевини Југославији на 82,5% површина узгајају житарице.²⁰ Чачак је имао и већи проценат. Тај тренд је настављен тридесетих година када је Чачак предњачио у засејавању пшенице.²¹ Остале пољопривредне културе заузимале су свега 10 % површина. Индустијско биље скоро да нико није ни гајио, засејавано је испод 1% површина. Ипак домаћинства нису успевала да произведу довољно жита за своје потребе, већ су морала на тржишту да га купе како би обезбедила опстанак.²²

Бројно стање стоке из 1931. године²³

Срез	Коња	Говеда	Свиња	Оваца	Коза	Пернате живине
Љубићки	738	16.038	9.711	1.420	1.193	51.184
Трнавски	575	6.307	7.070	12.247	348	58.288
Драгачевски	612	9.888	11.069	16.989	804	69.320
Моравички	1854	7.158	26.489	26.489	2.241	24.573

Процент пашњака и ливада прелази 20% свих површина, што говори о оријентисаности на сточарство. Поред подмиривања својих потреба за исхрану, пружала се могућност зараде пласманом на пијаци.

19. ИАЧ, ДБ, нерегистрована грађа.

20. Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, I, стр. 28.

21. М. Илић, *Производња жита у Србији између два светска рата*, стр. 124-125.

22. М. Обрадовић, *Село Дринске бановине у бројевима*, Сарајево 1939, стр. 7, 13.

23. ИАЧ, ДБ, нерегистрована грађа.

Може се рећи да је релативност статистике нарочито изражена када је у питању промет стоке на пијацама, зависан од многих чинилаца који се мењају временом. Површан увид у промет открива да се велики део понуђених грла врати са пијаце, више од 2/3 у многим случајевима.²⁴ Такса на излазак стоке из Чачка плаћала се без обзира да ли је она уновчена, што је стварало још један проблем у продаји.²⁵

Опремљеност домаћинстава машинама и оруђима
за обраду земљишта²⁶

Срез	Љубићки		Трнавски		Драгачевски		Моравички		Западна Србија
	број	%	број	%	број	%	број	%	%
Број трактора	-	0,00	-	0,00	-	0,00	-	0,00	0,07
Нема запреге	266	4,21	1.563	37,88	3.846	59,60	1.497	37,68	43,42
Нема плуга	161	2,55	1.793	43,45	4.200	65,09	2.619	65,93	46,68
Сушница за шљиве, укупно	845	13,38	219	5,31	103	15,96	66	1,66	16,94
Модерне сушнице за шљиве	84	1,33	59	1,43	2	0,31	-	-	0,43
Старе сушнице за шљиве, домаће	761	12,05	160	3,88	101	15,65	66	1,66	16,51
Казана за ракију, укупно	804	12,73	529	12,82	773	11,98	530	13,97	1,23
Машинских казана	61	0,97	-	-	37	0,58	6	0,15	0,03
Обичних казана	743	11,76	529	12,82	736	11,40	524	13,82	1,19
Вршалица укупно	56	0,89		1,33	86	1,33	6	0,15	0,97
Моторних вршалица	22	0,35	24	0,58	16	0,25	-	-	0,13
Парних вршалица	12	0,19	-	-	-	0,00	-	-	0,50
Ручних вршалица	22	0,35	31	0,75	70	1,08	6	0,15	0,24
Тријера	83	1,31	23	0,56	16	0,25	2	0,05	1,23

24. ИАЧ, ДБ, нерегистрована грађа.

25. Б. Храбак, н.д., стр 236.

26. М. Обрадовић, *Село Дринске бановине у бројевима*, Сарајево 1939, стр. 8, 9, 13.

Употреба машина у обради земље умногоме је могла да побољша квалитет производње, а тиме и услове живота на селу. Међутим, њихов број и врста нису обезбеђивали такво побољшање. Трактора уопште није било, не само у околини Чачка, већ је то правило важило скоро за целу западну Србију.²⁷ Велики број домаћинстава нема ни запреге. Статистика наводи обрнут случај за љубићки срез, али тај податак треба узети са резервом.²⁸ Поред недостатака запреге, нема довољно ни плугова, земља се обрађивала ралицама, што је смањивало приносе. Ни проценат сушница за шљиве није велики. Он је испод просека за западну Србију. Разлог за такво стање можда треба тражити у постојању доста таквих постројења у граду.²⁹ Мали сеоски посед није обезбеђивао довољну акумулацију за куповину машина. То је била превелика инвестиција, која је слабо исплатива на малом газдинству, људски рад је био знатно јефтинији.³⁰ Треба додати и непостојање већег искуства у раду са машинама, недостатак техничког образовања и образовања уопште. У складу са таквим начином производње, обликовала се и култура живљења.

Култура живљења и становања³¹

	Љубићки		Трнавски		Драгачевски		Моравички		Зап. Србија
	број	%	број	%	број	%	број	%	%
Број домаћинстава	6.314	-	4.126	-	6.452	-	3.972	-	-
Укућана по домаћинству	5,85	-	5,44	-	6,11	-	6,60	-	-
Број становника	36.922	-	22.465	-	39.436	-	26.220	-	-
Храни се само пшеницом	76	1,20	-	0,0	5	0,07	-	0,0	0,29
Само кукурузом	3.289	52,09	2.542	61,60	5.477	84,91	957	24,09	29,03
Пшеницом и кукурузом	2.949	46,71	2.422	38,40	750	11,62	167	4,20	45,70
Осталим житарицама	-	0,00	-	0,00	220	3,40	2.848	71,71	5,57

27. Под западном Србијом подразумевамо источни део Дринске бановине.

28. Постоји могућност да је у методолошком смислу и заједно узета запрега како она коју вуку коњи тако и она коју вуку волови или краве.

29. Б. Храбак, н.д., стр. 226-227.

30. Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941.г.*, стр. 31-32.

31. М. Обрадовић, *Село Дринске бановине у бројевима*, Сарајево 1939, стр. 13-19.

Сваке године купује жито	757	11,98	970	23,50	3.863	60,05	2.954	74,34	52,07
Има кућу од цигала	5.343	84,62	1.847	43,48	2.304	35,56	657	16,54	25,82
Од непечене цигле	712	11,27	3.319	22,85	1.535	23,69	75	1,89	34,25
Од осталог материјала	259	4,11	1.389	33,67	2.640	40,75	3.240	81,57	39,93
Има шпорет	6.325	100	3.927	79,90	3.408	52,82	823	20,72	57,62
Има патос у соби	4.670	89,90	2.190	53,07	2.061	31,94	2.869	72,10	38,55
Нема кревет	231	3,66	815	19,75	1.576	24,42	1.043	26,25	20,63
Има нужник	5.083	80,50	1.351	32,74	915	14,18	383	9,64	26,09

Из броја укућана јасно је да су се сеоске задруге распале. Породица је инокосна, са пет до шест чланова. Услови живота у селима око Чачка све су се више поправљали. Појава кућа „зиданица” умногоме је побољшала квалитет живљења. Губи се огњиште, као и намештај и посуђе које је пратило ранији начин живота. Скоро свако домаћинство у околини града има шпорет, који је у почетку постављан у средини куће, на месту где је раније било огњиште. Са шпоретом употребљава се ново посуђе и начин спремања хране.³² Све је више домаћинстава са креветом и патосом у собама.³³ Значајна је и употреба чврстог материјала у градњи кућа. Иако је највећи део зиратних површина засејаван житарицама, око 90%, јако велики број домаћинстава мора да купује жито сваке године. Скоро да нема домаћинстава која се хране искључиво пшеничним хлебом. У исхрани доминира кукурузно брашно, од кога се прави проја или се меша са пшеничним брашном. Села ближе граду имају више прилика да продају своје прехранбене производе на пијаци. Услед схватања да се на храни може уштедети, долази до слабије и нередовније исхране.³⁴ У зависности од културног нивоа породице, тај проблем се уочавао и у околини Чачка, нарочито код исхране млађих нараштаја.³⁵ У суштини, исхрана је зависила од годишњег доба. Зимом се више и обилније хранило, нарочито месом, лети је оно ређе употребљавано.³⁶

32. Невенка Бојовић, *Стиан и култура стиановања у селима општини Чачак, Лучани и Горњи Милановац*, ЗРNM XX, Чачак 1991, стр. 153-157.

33. Гвоздени, војнички крцвет, у Србији почиње да се користи тридесетих година (Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941*, I, стр. 49-51).

34. Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941*, I, стр. 57.

35. *Проблем исхране ученика*, „Чачанске новине”, бр. 6, 15. мај 1937. Чачак, стр. 2.

36. ИАЧ, ДБ, К-12, бр. 2.

Да на културу живљења није у потпуности утицало материјално стање људи, већ навике, најбоље се види по забрињавајуће лошим хигијенско-санитарним приликама домаћинстава. У драгачевском срезу тек свака седма кућа, а у моравичком једанаеста кућа има нужник. Као последица начина живота јављају се и заразне болести. Бележени су случајеви трбушног тифуса, дифтерије, срдоболе, црвеног ветра. Од полних болести сифилиса је било мало и брзо се пријављивао лекару. Већи проблем био је са трипером, који је слабо и недовољно лечен и често уношен у брак.³⁷ Најраспрострањенија болест била је туберкулоза. Од ње су боловали и имућни и сиромашни. Рђаве хигијенске прилике, лоша исхрана, претерана употреба алкохола, необавештеност, општа некултура живљења утицале су на њену распрострањеност.³⁸

Смртност од туберкулозе плућа по срезовима³⁹

Срез	1936.		1937.		1938.		1939.		Свега		%
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	
Чачак, град	127	23	136	26	122	22	157	35	542	106	19,56
Љубићки	417	37	476	59	450	59	423	59	1.766	214	12,12
Трнавски	258	32	215	18	261	44	223	29	957	123	12,85
Драгачевски	632	54	773	42	467	45	518	48	2.390	189	7,91
Моравички	454	34	420	31	348	32	403	30	1.625	127	7,82
Таковски	411	49	445	66	439	46	425	66	1.720	227	13,20

- 1 - укупан број умрлих
2 - умрло од туберкулозе

Иако су опште културне, а пре свега хигијенске прилике, у пределима драгачевског и моравичког среза биле лоше, тамо је мање људи умирало од туберкулозе. Разбијени тип насеља и ређи контакти, са одсуством путева и пруга које доносе нове људе, условљавају такво стање.

37. ИАЧ, ДБ, К-9, бр. 3.

38. ИАЧ, ДБ, К-9, бр. 3; Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941*, I, стр. 65-67.

39. *Statistički godišnjak 1940*, стр. 390-392.

Смртност одојчади по срезовима⁴⁰

Срез	Укупан број живорођених 1936-1937.			Умрло одојчади 1936-1937.			Смртност одојчади на 1000 живорођених
	мушке	женске	свега	мушке	женске	свега	
Чачак, град	241	251	492	23	16	39	79,27
Љубићки	1.016	942	1.958	100	79	179	91,42
Трнавски	619	625	1.244	42	36	78	62,70
Драгачевски	1.289	1.225	2.514	85	76	161	64,04
Моравички	986	963	1.949	91	69	160	82,09
Таковски	940	839	1.779	97	64	161	90,50

Висок проценат умрлих одојчади на селу најчешће је условљен разним инфекцијама и нестручним порођајима. И након рођења, деца су патила од разних опасности, нарочито од тренутка када дете почиње само да се храни.⁴¹

Склопљено бракова и живорођене деце по срезовима⁴²

Срез	Склопљено бракова					Живорођене деце					1
	1936.	1937.	1938.	1939.	Свега	1936.	1937.	1938.	1939.	Свега	
Чачак, град	81	75	98	97	351	244	276	241	251	1.012	288,32
Љубићки	206	237	310	277	1.030	1.024	1.104	1.007	951	4.086	396,70
Трнавски	96	148	151	136	531	660	622	661	583	2.526	475,71
Драгачевски	252	249	316	317	1.134	1.436	1.243	1.267	1.247	5.193	457,94
Моравички	175	195	237	252	859	977	934	987	962	3.860	449,36
Таковски	194	244	267	284	989	970	990	893	886	3.739	378,06

1 - број живорођене деце на 100 бракова

Живорођена деца по законитости по срезовима⁴³

Срез	Законита деца					Незаконита деца					1
	1936.	1937.	1938.	1939.	Свега	1936.	1937.	1938.	1939.	Свега	
Чачак, град	222	253	218	235	928	22	23	23	16	84	90,52
Љубићки	1.003	1.086	986	934	4.009	21	18	21	17	77	19,21
Трнавски	642	607	647	572	2.468	18	15	14	11	58	23,50
Драгачевски	1.399	1.216	1.242	1.223	5.080	37	27	25	24	113	22,24
Моравички	958	919	972	939	3.788	19	15	15	23	72	19,01
Таковски	950	975	870	871	3.666	20	15	23	15	73	19,91

1 - број незаконите деце на 1000 законите

40. *Statistički godišnjak 1940*, str. 129-131.

41. Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941*, I, стр. 69-73.

42. *Statistički godišnjak 1940*, str. 113-115.

43. *Statistički godišnjak 1940*, str. 121-123.

Природни прираштај⁴⁴

Срез	1936.		1937.		1938.		1939.		Свега		3
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	
Чачак, град	244	127	276	136	241	122	251	157	1012	542	470
Љубићки	1.024	417	1.104	476	1.007	450	951	423	4086	1.766	2.320
Трнавски	660	258	622	215	661	261	583	223	2526	957	1.569
Драгачевски	1.436	632	1.243	775	1.267	467	1.247	518	5193	2.390	2.803
Моравички	977	454	934	420	987	348	962	403	3880	1.625	2.235
Таковски	970	411	990	445	893	439	886	425	3739	1.720	2.019

- 1 - живорођени
2 - умрли
3 - прираштај

Потреба за радном снагом, наследником, страх од смрти новорођенчета, утицали су на планирање породице. Број деце по једном брачном пару на селу износио је четири до пет. Када се узму у обзир и она деца која би умрла након порођаја, долазимо до броја од пет до шест порођаја у животу сваке жене. Због ниског културног нивоа и слабе хигијене, породиља и новорођенче су непрестано били у опасности од разних инфекција.⁴⁵ Све то је исцрпљивало жене, које су имале много привредних и друштвених обавеза у породици. Број ванбрачне деце на селу није био велики, око два процента. Ванбрачна деца су обично добијала презиме своје мајке. Није био редак случај да их неко од родбине и усвоји.⁴⁶

*
* *

Већина сеоског живља у чачанском крају живела је на малом земљишном поседу који је, због природног прираштаја, постајао све недовољнији за опстанак и унапређење живота. Страх од глади терао је људе да на највећем броју ораница гаје жита. Алати за обраду земље и даље су у значајној мери били застарели, а машина је било мало, или уопште нису постојале. И поред великих напора да се произведе што више житарица, оне су се морале куповати на тржишту. Што је надморска висина већа, тај проблем је израженији. Најважнија биљка био је

44. *Statistički godišnjak 1940*, str. 105-107.

45. М. Ђић, *Žena u seoskoj porodici u Srbiji između dva svetska rata*, Србија у модернизаторским процесима 19. и 20. века 2, Београд, 1998, стр. 193-194.

46. Н. Пантелић, н.д., стр. 54.

кукуруз, преко половине домаћинства хранило се само његовим брашном. Услови живота на селу, тридесетих година значајно су побољшани. Куће су зидане од цигле, подови су покривани патосом, а шпорет и кревет имало је скоро свако домаћинство. Ужаси живота у кућама од слабог материјала, са огњиштем на средини просторије, земљаним судовима за исхрану и земљаним подовима на којима су, без кревета, спавали укућани поређани око огњишта, били су прошлост за највећи број становника села у околини Чачка. У драгачевском срезу је још око половине домаћинства било без шпорета, а једна четвртина без кревета. У моравичком срезу стање је било још лошије. Млађе генерације одгајане су у знатно бољим животним условима него што је то био случај са њиховим родитељима. По много чему почела је да се мења и свакодневица људи, као и духовни свет села и његових становника.

Крајем тридесетих година и начин облачења на селу претрпео је значајне промене. Носилац модернизације на овом пољу биле су жене, тачније девојке. Некадашње народне ношње замењују се штофаним сукњама и блузама од вештачке свиле, често су се могле видети и дугачке „варошке хаљине” од разних фабричких тканина, понекад неукусно скројене. Ако је нека девојка и носила народну ношњу, на ногама је обавезно била „Батина” обућа, од лакованих црних ципела до дубоко исечених сандала. Сеоски момци су били нешто конзервативнији. Носили су више народну ношњу, чакшире тесно припијене испод колена са лакованим кајишевима увијеним изнад опанака као и гајтанима извезене гуњеве.⁴⁷

Од свих традиционалних места за забаву, вашар је за село представљао нешто посебно свечано и важно, нарочито за омладину. Она се ту појављивала у највећем сјају, насмејана и орна за весеље и сваку забаву. Ту је показивано најбоље одело, а темпо весеља који почиње редовно у подне допуњава општи утисак. Крајем тридесетих и ту су биле видљиве промене. Рингишпил је потпуно освојио сеоску младеж. Старији су се тешко одвајали од „рулета”.⁴⁸ Доласком јесени измицали су сабори и вашари. Сеоску мушку омладину привлачиле су нове врсте забаве у сеоским кафанама. За забринуте савременике то су „јазбине”, у којима се учи „најпогрднији занат” попут пића, картања, свађа, простаклука и туча.⁴⁹ Промене у понашању пратила је промена укуса нових генерација. Млађе је све мање занимала народна прошлост, него

47. Народна ношња нагло се губи, „Нова зора”, бр. 1, 1. децембар 1938, Чачак, стр. 3.

48. Исто, „Некада се ѿранге франге иџрало у разне ѿредмеѿе, сашове, ножеве, разне сѿишнице. Данас се коцка у новаѿ. Хладнокрвно и уѿорно”.

49. Позив омладини, „Задруга”, бр. 6, 15. септембар 1938, Чачак, стр. 8.

њихове дедове. Све што је старо и од старих постало је „старинско”, у смислу застарелости, која не одговара модерним приликама. Народне епске песме и „бапске” приче занемарују се „нагло” и замењују „варошким песмама” и анегдотама. Песме из града доносили су Цигани свирачи, „хармоникаши”, војници, занатлије и ученици средњих школа.⁵⁰

По свом менталитету становништво Чачка и околине представља прелазан тип између Шумадије и Старог Влаха, али је знатно ближе другом менталном склопу. Етнолози су забележили да су то добри војници са великом наклоношћу према оружју, чврсти и издржљиви у раду, добри певачи веселог темперамента, са израженом маштом али слабијег стваралаштва, бистри су и брзо схватају. Али, они су и инације, осветољубиви, често необуздани и самовољни.⁵¹ Последње особине често су се испољавале кроз парничења, прављења раздора и свађа, насртаја, пијанчења. Постојали су и „адвокатски калаузи”, као и они који би трговали „познанствима” код власти.⁵² Није било ретко ни непоштовање закона, норми понашања уз одсуство свести о општем добру. Карактеристични су догађаји приликом проласка телефонских линија кроз села Мојсиње, Парменац, Добрињу. Мештани су систематски разбијали изолаторе на бандерама и скидали телефонске жице, односно, како је тадашње начелство у Чачку забележило, „учинили су злонамеран квар”.⁵³ Постојао је и осећај за „правду” која је могла да се „узме у своје руке”. Занимљив је случај када је око 100 лица 27. септембра 1936. напало пореског чиновника на пијаци у Чачку, отело му стоку коју је продавао да би наплатио заостале пореске дугове нападача. Отета стока је протерана кроз град преко моста у љубићки срез. Порезник је претучен.⁵⁴ Извештаји среских начелника откривају да се народ често и међусобно физички разрачунавао због ситних зађевица. Тај „жив темперамент” највише је испољаван на годишњим вашарима и црквеним саборима, када би сукоби и свађе брзо прерасли у физичке обрачуне, најчешће због политичких размимоилажења.⁵⁵ Сва силина мрачне и кр-

50. П. Ж. Петровић, *О народним песмама у рудничком ђоморављу*, Београд 1935, стр. 10-12, 44; Међу најновије варошке песме између осталих убрајане су: „Црвен фесић нано”, „Бувеглије где сте, да сте”, „Ој месече ти све знаш”, „Што ми је мило и драго”, „Ој ливадо росна траво”, „Од како је Бања Лука постала”.

51. Исто, стр. 11.

52. *Писмо нашим сарадницима и претйлајинцима*, „Задруга” бр. 4, 15. август 1938, Чачак, стр. 1; *Каквих људи има у нашем селу*, „Задруга” бр. 7, 1. октобар 1938, стр. 4; *У Трнави основана задруга за сузбијање парничења*, „Задруга”, бр. 14, 15. август 1939, Чачак, стр. 1.

53. ИАЧ, ДБ, К-2, бр. 45.

54. Групу су предводили Јаћим Сандић из Видове, Павле Дробњак и Гојко Даниловић из Пријевора. У тучи порезника су се „истакли” син Јаћима Сандића, Душан Игњатовић и Душан Мишовић из Рожаца. (ИАЧ, ДБ, К-2, бр. 1).

55. ИАЧ, ДБ, К-1 бр. 19, 26.

ваве стране менталитета овог живља, први пут је пред јавност Србије изнесена приликом великог процеса хајдучима крајем XIX века. Публика је била запрепашћена, пре свега она престоничка, какве се све ствари дешавају по селима чији је живот замишљан у стању патријархалне непокварености.⁵⁶ Колико је насиље било уобичајени начин решавања проблема између људи, може се видети из годишњег извештаја начелника за срез љубишки за 1933. годину. Он се похвалио да је стопа криминалитета опала у протекле три до четири године и да се 1933. догодило: „свега седам убистава и неколике теже паљевине од тежих дела”.⁵⁷

На појаву криминалитета, по мишљењу полиције, највише су утицали беспослица, лоше имовно стање, морални пад, лош надзор старијих, алкохол и коцка. Поред предавања о културном и економском уздицању села, најделотворнији лек, по мишљењу среских начелника, био је затвор, због страха од те казне у народу.⁵⁸

Просветне прилике

Број људи, њихова знања и умећа, постојање могућности стицања образовања за праћење свих промена које се дешавају у свету, одређују у највећој мери колико ће се неко друштво модернизовати и побољшати квалитет живота својих становника. Школске прилике су добар показатељ економских прилика, стања духа у друштву и старања за сопствену будућност.⁵⁹ Брига за просвету становништва била је доста изражена у чачанском крају.

Просветне прилике школске 1929/30. године⁶⁰

Срез	Основних школа	Одељење	Наставника	Бака	1 школа долази на km ²	1 школа долази на становника
Љубишки	18	46	46	2.553	26	1.715
Трнавски	10	37	37	2.153	27	2.043
Драгачевски	15	38	35	2.262	44	1.986

56. С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књига прва*, Сабрана дела 6, Београд 1990, стр. 355; П. Тодоровић, *Листићи из „Хајдучије”*, Београд 1985, стр. 535-537, 547-549.

57. *Годишњи извештај за 1933. годину за срез љубишки Краљевској ујрави Дринске бановине*, приредила Јасминка Кнежевић, Изворник 14, Чачак 1998, стр. 133.

58. ИАЧ, ДБ, К-9, бр. 6.

59. Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941, II*, Београд 1997, стр. 7.

60. *Народно јединство. Илустрирани званични Алманах-календар Дринске бановине за буџетску 1930/31*, Сарајево 1930, стр. 120.

По броју школа на квадратни километар, љубићки и трнавски срез спадали су у сам врх Дринске бановине. Једино су поцерски са 21, тамнавски са 22 и посавски са 23 km² по једној школи били испред, што говори о солидној школској мрежи за тадашње прилике. Просек за Дринску бановину школске 1933/34. године био је једна школа на 40 km² и 2.350 становника.⁶²

Писменост по срезовима 1931. године у процентима⁶³

Срез	Љубићки			Трнавски			Драгачевски			Моравички			Таковски		
	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.
11-19	91,3	48,3	68,8	92,3	53,5	73,7	85,9	26,1	53,9	80,1	24,1	51,0	90,5	37,2	62,8
20-39	81,0	20,4	49,8	87,2	32,9	60,1	79,4	11,7	44,1	72,5	10,3	40,7	83,6	20,9	51,1
40-59	64,5	6,4	32,2	75,4	19,0	45,4	63,5	4,2	30,1	63,9	4,3	30,3	68,3	9,4	35,6
60 и више	38,6	1,7	16,1	51,6	10,5	28,2	35,9	1,8	17,6	33,9	2,4	18,1	39,3	3,7	20,5
Свега	76,6	21,2	47,0	83,2	31,8	57,1	73,2	12,0	40,5	68,3	11,0	38,3	77,4	19,6	46,9

Село је прилично патило од неписмености, нарочито старији нараштаји и жене уопште. Ипак просвета је полагано улазила међу људе. Млађе генерације биле су писменије од старијих, што посебно важи за женску децу. Срезови удаљенији од Чачка имају мању писменост у свим узрастима. Просек писмености за Србију 1931. године износио је 44,91%. Било је 69,14% писмених мушкараца и 22,08% писмених жена. По једном попису из 1940. године, које је извршило Министарство просвете, обухваћени су срезови таковски, у коме је тада било 62,00% писмених особа, и моравички са 48,01% писмених.⁶⁴

Подаци за прилике у школској 1935/36. говоре да је у љубићком срезу једна основна школа мање, има их 17, са 59 наставника и 3.691 учеником, од тога су 2.252 дечади и 1.439 девојчице.⁶⁵ Исте године у трнавском срезу било је 11 основних школа са 50 одељења, 61 наставни-

61. Исто.

62. Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941. II*, Београд 1997, стр. 70.

63. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga III, prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Београд, 1938, стр. 27-29, 32, 50.

64. М. Илић, *Писменост у Србији у првој половини XX века*, *Tokovi istorije 1-2*, Београд 1993, стр. 99, 101-102.

65. ИАЧ, ДБ, К-9, бр. 14.

ком и 3.069 ђака од чега су 1.826 дечаци и 1.243 девојчице.⁶⁶ Управо су тада у школу стизале генерације рођене 1928, када је прираштај био већи него тридесетих година.⁶⁷ Већи прилив деце у школе захтевао је више одељења и наставника што је пред рат оптерећивало буџете општина. Извештаји школских надзорника већ су школске 1930/31. говорили да све школе треба проширити како би се сместили приспели ученици.⁶⁸ До краја 1939. године то је добрим делом и урађено. Подигнуте су нове школске зграде у Горњој Горевници и Горњој Трпчи 1934, Вујетинцима и Станчићима 1936, Рошцима 1937, Брђанима 1938. године. Нешто раније изграђене су школе у Катрги 1926, Милићевцима 1927. и Пријевору 1928. године. Од укупно 19 основних школа у љубићком срезу девет је изграђено од 1926. до 1938. Све зграде, укључујући и старије школе, биле су од доброг материјала са укупно 62 учионице и 60 наставника.⁶⁹ Приметан је напредак и у трнавском срезу. Почетком тридесетих година у њему је било 10 основних школа. Изграђене су нове школе у Доњој Жежевици 1934, Лозници 1935. Парменцу и Чачку 1936, и Рајцу 1938. године. Укупан број, ако се рачуна и незавршена школа у Ласцу, био је петнаест, са 58 одељења и 60 наставника. Свих 14 завршених школа било је саграђено од чврстог материјала.⁷⁰

Верски живот

Читав чачански крај је по конфесионалној структури, православна хришћанска средина. Ни у једном срезу није било мање од 98,49% православног живља. Број припадника других религија био је потпуно занемарив.⁷¹ Значај религије у свакодневном животу могуће је сагледати на основу броја верских скупова, који су окупљали велики број људи. Православни календар је у току сваке године одређивао неприкосновени редослед и облик верских светковина и манифестација, у којима се мешала и стапала хришћанска, са много јаче израженом националном компонентом идентитета српског народа.⁷² Колико је заправо народ био побожан, тешко је утврдити. Савременици и истраживачи

66. ИАЧ, ДБ, К-9, бр. 3.

67. *Народно јединство. Илустровани званични Алманах-календар Дринске бивовине за буџетску 1930/31*, Сарајево 1930, стр 182-185.

68. ИАЧ, ДБ, К-15, Полугодишњи извештај за срез љубићки 1931, документ без броја.

69. ИАЧ, ДБ, К-15, Полугодишњи извештај за срез љубићки 1939, документ без броја.

70. ИАЧ, ДБ, К-15, Полугодишњи извештај за срез трнавски 1939, документ без броја.

71. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31.marta 1931. godine, knjiga II, prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd 1938, str. 37-39, 42, 58.

72. С. Невољница, „Преглед цркве епархије Жичке” у културном животу Чачка од 1919-1938. године, Богородица градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 267-271.

менталитета српског народа истичу да „ наш фолклор религиозног живота не одаје неког претераног интезивно религиозног типа”.⁷³ Велики верски празници окупљали су значајан број људи, у осталим данима напори свештенства да напуни полупразне цркве давали су мршаве резултате.⁷⁴ Сеоски свет можда није био претерано религиозан у строгом црквеном виду, али је постојао интезиван религиозан живот, видљив кроз многобројне годишње обичаје са траговима прехришћанских култова. Међу њима се преплићу земљорадничка и сточарска традиција при чему је ова друга, због природних услова и порекла становништва, израженија.⁷⁵

Модернизација је доносила нова искушења. Када су кафане набавиле радио апарате, и недељом преносиле литургију из Београда, у црквама је било све мање света.⁷⁶ Нарочити вид верског просвећивања народа представљала је мисија Православне народне хришћанске заједнице, односно богомољачког покрета, како се обично зове.⁷⁷ Већ након Првог светског рата покрет је био јак око Чачка и Ужица. Покренут је био и календар „Свети Лазар”.⁷⁸ Он је непрекидно излазио од 1920. до 1941. године.⁷⁹ Један од видова акције богомољачког покрета на плану унутрашње мисије подизања духовног живота народа били су и молитвени сабори организовани од стране братстава богомољаца у оквиру цркви и манастира чачанског краја. Сагледавајући утицај СПЦ и морално стање народа, Војислав Илић свештеник из Трнаве, на сабору богомољаца у Жичи 1935. године, дао је оцену да свештеници признају

73. В. Дворниковић, *Борба идеја*, Београд 1995, стр. 78.

74. С. Нивољница, н.д., стр. 269.

75. П. Костић, *Годишњи обичаји у Драгачеву, околини Чачка и Горњеџ Милановца*, Гласник Етнографског музеја, књ. 60, Београд 1996, стр. 27-74.

76. Црква се борила против тог непотребног модернизма, подсећајући на недостојност пратења службе Божје из кревета или седећи за кафанским столом док се около причају вицееви. (*Једна жалба*, „Преглед цркве епархије Жичке”, бр. 2/3, фебруар-март 1930, Чачак, стр. 73; *Радио и служба Божја*, „Преглед цркве епархије Жичке”, бр. 2/3, фебруар-март 1932, Чачак, стр. 43-46).

77. Почетком XX века појавила су се у Краљевини Србији прости људи из народа, који су проповедали јеванђеље, издвајајући се из масе чистим православним живљењем, подстицани подвизима светих отаца православне вере и цркве. Након Првог светског рата број таквих лица се повећао а појавила се и прва организација. Патријарх српски одобрио је основна правила Православне народне хришћанске заједнице 2. марта 1921. и дао благослов за настанак удружења у циљу моралног препорода народа. Епископ Николај Велимировић је генезу богомољачког покрета описао као спонтани покрет србијанских сељака, као народни одговор на модернизам, либерализам, социјализам и друге нововековне новотарије, које побожни православни народ није разумео ни прихватао, као ни своје школоване „отечествене” синове заблуделе европским „хуманизмом” и човекољубљем. (Д. Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет. Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, Београд 1996, стр. 15-31).

78. Исти, стр. 32.

79. У оквиру истоимене библиотеке штампан је и велики број посебних издања, као што су „Порука омладини” (1940) и „Част српским матерама” (1940). (Марија Орбовић, *Чачанско шtamпaрcтвo и издавaнштво. Библиографија 1833-1941*, Чачак 1998, стр. 34-39).

кривицу што нису на време прихватили богомољачки покрет. Изнео је оцену очајног моралног стања народа у Шумадији говорећи да се не „смето заваравати говорећи о честитости и побожности нашег народа”. Вреди истаћи велике годишње саборе у манастиру Благовештењу (1934) и тромесечни у истом манастиру 1939. године на коме је епископ Николај одржао течај за мисионаре. Следеће године мисионари су обишли многа села и братства у околини Чачка и одржали молитве у: Мрчајевцима, Остри, Трепчи, Прељини, Коњевићима, Чачку, Пријевору, Риђагама, манастиру Јовању.⁸⁰ Чачак је све до 1933. године био седиште Жичке епархије, на чијем је челу после Првог светског рата био амбициозни владика Николај Велимировић.⁸¹ Иако се кратко задржао у Чачку, он није престао са мисионарском делатношћу у овом крају ни тридесетих година, када је поново постављен у Жичку епархију 1934. године чије је седиште премештено у Краљево. Један од сигурних показатеља напора СПЦ да се православни хришћански дух учврсти међу становницима села и града, јесте број цркви и манастира. Поред велике активности у ширењу богомољачког покрета и духовне обнове народа, епископ је покренуо иницијативу за обнову и изградњу манастира у Овчарско-кабларској клисури.⁸² Од тада постоји интензивна активност у обнови цркви и манастира у чачанском крају. У Овчарско-кабларској клисури до 1940. године обновљен је монашки живот у манастирима Св. Јовање (1934), и Св.Тројице (1937). Почело је обнављање манастира Св. Вазнесења (1937), а потпуно су подигнути манастири Св. Илиње и Св. Успеније (1939. године) на старим темељима. Подигнуто је и ново Св. Преображење (1940), уместо старог манастира порушеног 1911. године, приликом изградње пруге, али са друге стране Западне Мораве.⁸³ На литицама Каблара подигнута је 1938. црквица посвећена светом Сави.⁸⁴ Подигнуте су цркве у Жаочанима и Горичанима 1938, на темељима некадашњих.⁸⁵ Укупан број цркава, пред почетак рата, у љубићком срезу било је девет, трнавском осам и у драгачевском седам, са

80. Организована братства богомољаца постојала су у Каони (основано 1932), Брђанима (1934), Чачку (1936), Жежевици (1937), Остри (1938). Молитвени сабори одржавани су у Мрчајевцима (1931), Коњевићима (1933), Миоковцима (1934), Чачку (1934), Жежевици (1935), Чачку (1937). (Д. Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет. Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, стр. 35-268).

81. С.Невољица, н.д., стр. 265, 273.

82. Д.Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет. Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, стр. 183

83. Ј. Радосављевић, *Овчарско-кабларски манастири. Монашки живот и стварања у XIX и XX веку*, Приштина 1998, стр. 24, 31-32, 149, 254, 311-313, 331, 402, 414.

84. М.Маричић, *Црква Стјепана мученика Неманиног у Чачку, манастири српске свете горе и остали манастири епархије Жичке*, Чачак 1973, стр.56.

85. ИАЧ, ДБ, К-4, бр. 63, 74.

укупно 11 манастира у читавом крају, што је вероватно највише у целој Србији на тако малом простору. Велика политичка превирања у свету и почетак рата у Европи, црква је користила да упозори вернике на безбожност, егоизам и страст ка империјализму великих сила. Препоручивала је одвајање нашег православног човека од „новопримљене западне културе” и „прихватање старе источне, која је његова колевка”.⁸⁶

ГРАД

Иако је у Чачку било свега 15% становника у односу на љубићки и трнавски срез 1931. године, он је, као центар читавог подручја, имао велики значај. Преко њега су се одражавали сви утицаји времена. Био је место где су се креирале промене и стварале претпоставке за модернизацију читавог подручја.

Индустријски развој донео је огромне промене изменивши живот многих људи, нарочито на релацији село-град. Изградња железница, производња електричне енергије, експлоатација рудног богатства и развој фабричке индустрије утицали су и на преображај чачанског краја тридесетих година, разарајући постојеће аграрне структуре на селу и занатско-трговачке у граду. Индустријализација је доносила нове путеве комуникација између људи отварајући дотад непознате перспективе развоја, али и стварајући нелагодност код свих оних којима су промене доносиле неизвесност, а понекад и економску пропаст.

Саобраћај

Повезивање Чачка железничком пругом, преко Ужица и Вишеграда, за Сарајево и, посредно, за Дубровник и море 1924. године, повећало је могућности за привредну и све друге активности људи чачанског краја. Претходне године завршена је траса пруге која је водила преко Горњег Милановца и Обреновца за Београд, започета још пред Први светски рат, чиме је град добио директну везу са престоницом.⁸⁸ Подигнуте саобраћајнице повећавале су могућност пласмана разних производа из Чачка и околине, превасходно пољопривредних, на удаљенија и већа тржишта, што је за последицу имало стварање претпоставки и за индустријски развој, који је и уследио. Путнички саобраћај

⁸⁶ С. Неволџица, н.д., стр. 273.

⁸⁸ Она је раније остваривана пругом, саграђеном 1911, преко Краљева и Сталаћа, (Р. Трипковић, *На цинама*, Чачак 1983, стр. 13).

омогућио је Чачанима да за шест сати допатују до Београда, за девет и по сати до Сарајева.⁸⁹ Иако је возња била дуготрајна и напорна, предност путовања железницом била је немерљива у односу на остале видове превоза у то време. Тридесетих година почиње реконструкција старих, као и прављење планова за нове линије у циљу оживљавања привреде, сузбијања незапослености, унапређења туризма. У периоду од 1935. до 1937. године започета је изградња пруга по уредби о великим јавним радовима. Посебна уредба о трасирању нових пруга из јула 1936. донела је пројекат везивања правца Карловац-Глина-Добој-Ваљево-Чачак, и даље према клисури Ибра. На ову железничку артерију надовезале би се пруге нормалног колосека Ваљево-Београд, и Рашка-Биоче-Подгорица.⁹⁰ Радови на постављању пруге нормалног колосека Краљево-Чачак почели су 1937.⁹¹ Планиране линије створиле би од Чачка још важније железничко чвориште него што је био. Број запослених на станици у Чачку износио је 140 лица. Радионица за оправку кола у Љубићу имала је 170 радника, ложионица 30. Остале службе за одржавање пруге и сигнализације запошљавале су 115 људи. Када се узму у обзир и радници на трасирању пруга, број запослених на железници кретао се око 750 људи.⁹²

Рударство

Експлоатацију угља први су започели Аустријанци, за време окупације. Отворен је рудник у селу Доња Горевница, који је затворен 1923. Нови коп отворен је у Бресници 1927. године У њему је радило 50 до 60 радника, производећи дневно 70 тона угља за надницу од 12 до 18 динара. Касније је отворен још један коп, „Вољавча” у Тавнику, у коме је радило 50 до 60 рудара.⁹³ Рудници угља постојали су и на планини Јелици. У селу Ртарима отворен је 1932. године коп „Дучаловац” у коме је радило 10 до 15 радника да би се њихов број после 1938. повећао. Ископавали су 10 тона угља дневно за надницу од 15 до 25 динара. Купци су биле фабрике и установе из Чачка. Цена једне тоне пред рат износила је 700-800 динара.⁹⁴ Постојала су још два рудника угља у Драгачеву, у Рогачи и Прилипцу, први са 5 други са 12 тона угља дневног иско-

89. *Ред возње*, „Чачански глас”, бр. 8, 25. фебруар 1934, Чачак, стр. 4.

90. Smiljana Đurović, n.d., str. 206.

91. ИАЧ, Фонд Градског поглаварства Чачка (у даљем тексту само ГП), К-46 бр. 1958.

92. Р. Трипковић, *На цинама*, стр. 52-53.

93. Ј. Дашић, *Акционарске банке 1871-1946*, Чачак 1989, стр. 49.

94. Ј. Дашић, *Јелички рудници*, ЗРНИМ IX, Чачак 1978, стр. 146-147.

па.⁹⁵ Технологија копања у свим овим рудницима била је застарела, копало се углавном ручно.

Много већи значај имали су рудници магнезита у Милићевцима, отворени 1927. године, које је експлоатисало предузеће А.Д. „Магнетит-Шумадија”. Руда је транспортована жичаром дугом 8,5 km до Брђана где је печена и млевена. Уочи рата производило се 30 тона магнезита дневно. У производњи било је запослено 120 радника, а магнетит је извожен у Француску, Чехословачку, Немачку. Постојао је још један коп, отворен 1928. године, у Горњој Горевници. Експлоатацију је вршило предузеће „Емилка”, са веома савременом рударском опремом. Руда је печена и млевена у близини копа. Извожена је у Белгију и Холандију. Рудник је запошљавао 240 до 270 радника, у три смене.⁹⁶ Након 1938. године наднице у руднику „Емилка” у зависности од квалификација радника износиле су највише 35 динара, за минере, палиоце, трактористе, надзорнике, а најмање 15 динара дневно за жене на пребирању руде.⁹⁷

На планини Јелици, у селу Рајцу, отворен је 1938. године рудник хрома. Руда је била високог квалитета, прве класе са 49,58% хрома. Ископавано је 20 вагона месечно, ручним радом, са 70 до 80 запослених. Руда је превожена запрегом до железнице у Чачку и извожена у Немачку. Пред рат, цена једног килограма била је три динара, а плате копаца 22-50 динара, чистача 15-18 динара дневно.⁹⁸

Много ближе Ивањици него Чачку, али са великим значајем за читаво подручје, отворен је 1930. године у Лиси рудник са топионицама антимона „Антимон” А.Д. Производња се кретала од 839 тона 1935, преко рекордних 2.971 тона 1938. до 2.522 тона 1940. године када рудник преузимају Немци. Пред рат рудник и топионица запошљавају 300 радника.⁹⁹ Немци су планирали да изграде жичару, топионицу са три конвертора и две пећи са пламеницима, са месечном производњом од 20-25 тона.¹⁰⁰

Индустрија

Најстарија индустријска постројења у Чачку, пивара и млин, подигнута су крајем XIX века и нису запошљавала велики број радника.

95. Исто, стр. 165-170.

96. Ј. Дашић, *Акционарске банке 1871-1946*, стр. 50.

97. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 7750/38.

98. Ј. Дашић, *Јелички рудници*, 136-140.

99. Ј. Дашић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946*, Чачак 1995, стр. 125.

100. М. Ristović, n.d., str. 120.

Све до тридесетих година XX века Чачак је био средина у којој доминирају занатлије, угоститељи и трговци.

У периоду од 1932. до 1937. године пивара није превише радила, свега два до три месеца годишње. После њене реорганизације у акционарско друштво 1937, рад је побољшан. Пред рат у пивари ради 21 лице.¹⁰¹

Парни млин је у току свог постојања променио неколико власника, да би 1936. године прешао у руке Павла Брушије. Он уграђује електрични погон у млин 1939. године уместо ранијег, парног. Пред рат, млин највише ради за војску и запошљава 20 људи.¹⁰²

У Љубићу је 1924. основано предузеће „Морава” А.Д. за производњу цигле, црепа, дасака и резане грађе. Тридесетих година запошљавањем је у сезони 50 до 60 радника.¹⁰³

Од 1921. у Чачку постоји електрична централа А.Д. „Јелица”. Тридесетих година, у циљу бољег пласмана електричне енергије, централа организује продају радио-апарата, електричних пегли, решоа и лустера. До тада, у Чачку су инсталиране само висеће сијалице без икаквих украса. Централа је прешла у власништво београдске фирме А.Д. „Макиш” 1937. године. Након тога, централа постаје, поред напајања Чачка, искључиви снабдевач електричне енергије Крагујевца и насеља Врњачке Бање. Када је у питању Чачак, струја је инсталирана само на подручју града и у делу Љубића и Атенице. Ниједно село није имало прикључак. Број претплатника у 1938. години износио је 3.316. До почетка рата потрошња је повећана за 150% у односу на 1937. Са повећањем потрошње опала је и цена киловат часа са 3,20 динара у 1937. на 1,86 у 1940. години.¹⁰⁴ Укупан број запослених износио је 21 лице.¹⁰⁵

Након отварања Фабрике хартије 1930. Чачак је добио право индустријско предузеће. Раст производње тридесетих година условио је проширивање капацитета. У фабрици је монтирана друга папир машина 1938. године, када је подигнута и још једна зграда у кругу фабрике. Порастао је и број запослених, са 135 у 1934. на 198 у 1937. години.¹⁰⁶ Плате радника износиле су, после 1936. године, најмање 20 динара днев-

101. Ј. Дашић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946*, стр. 32.

102. Исто, стр. 58.

103. Исто, стр. 99; *Извештаји уједног одбора о раду А.Д. „Морава” од 1932. до 1945. године*, приредила Даница Огашевић, Изворник 13, Чачак 1997, стр. 120.

104. Б. Танасијевић, М. Јаковљевић, М. Стефановић, *Полу века електрификације чачанског краја 1921-1971*, Чачак 1972, стр. 42, 44, 47-48, 92, 117.

105. Ј. Дашић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946*, стр. 83.

106. Исто, стр. 117.

но за најједноставније операције. Плата је могла бити и доста већа, у зависности од сложености посла.¹⁰⁷

Највеће индустријско постројење у граду био је Војно-технички завод. Основан је 1924. године, али је са правим радом почео тек тридесетих година. Основна два разлога због којих се Краљевина Југославија одлучила за развој индустрије били су: 1) решење проблема вишка аграрног становништва, 2) усмеравање индустрије служењу војним циљевима, односно одбрани земље. У периоду између два рата кичму целог војног потенцијала Краљевине Југославија чинила је војна индустрија са шест војно-техничких завода и неколико мањих предузећа у приватном власништву. Држава је све до 1937, односно 1939. године, када чачански завод долази под финансијску контролу завода у Крагујевцу, није имала превише интересовања у инвестирање у војну индустрију. Са приблжавањем ратне опасности тај став се изменио.¹⁰⁸ Завод у Чачку производио је понтонске мостове, кола за вучу понтона, брзе моторне чамце, запрежна кола, пољске покретне кухиње, казане за кување, шлемове, пијукe, ашове, лопате. Од 1935. почиње монтажа телефона, телефонских централа, поправка, преправка и монтажа радио-станица. За ондашње време то је била веома модерна фабрика, која је представљала почетак развоја електроиндустрије у Србији. Са повећањем производње и модернизацијом погона, повећавана је потреба за радном снагом. Број запослених у 1934. био је 220 лица, од којих је 28% било неквалификовано, да би број радника у 1940. порастао на 1.152 лица. Пред рат, услед великих наруџбина, у Заводу је радило око 1.300 лица. Квалификациона структура била је одлична, свега 24 % радника није имало квалификације.¹⁰⁹ Завод је имао и своје питомце које је школовао. Интернат у коме су ученици живели укинут је 1934, али школа је радила и даље. Средином тридесетих, месечне плате кретале су се од око 350 до 1000 динара. Пред рат, неквалификовани радник примао је 500 динара, државни мајстори од 1.500 до 3.000 динара, надзорници 3.000 динара, а виши официри 4.500 до 7.000 динара месечно.¹¹⁰ Радници и надничари у заводу примали су породични додатак, према специјалној уредби, који се исплаћивао из кредита за одбрану земље.¹¹¹

107. Д. Митровић, *Монографија чачанске фабрике харџије „Божо Томић“*, Чачак 1984, стр. 36.

108. Smiljana Đurović, n.d., str. 8, 325, 334.

109. Ј. Далић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946*, стр. 102, 104-105.

110. У то време стан у Чачку могао се изнајмити за 250 динара месечно. (Р. Трипковић, *Чачански арсенал*, Чачак 1980, стр. 23, 25, 28, 31-32).

111. Smiljana Đurović, n.d., str. 336.

Он је износио 40 динара по детету пред почетак Другог светског рата.¹¹² Завод је сарађивао и са чачанским занатлијама и трговцима. Добрим делом се снабдевао разним потрошно-режијским материјалом преко чачанске трговачке мреже.¹¹³

Трговина, занатство и угоститељство

До двадесетих година Чачак је углавном био варош занатлија, трговаца и угоститеља. Економска криза довела је до стечаја многих радњи. Од 1930. до 1935. године одјављено је укупно 148 радњи.¹¹⁴ Повећање производње Завода и кооперација са чачанским трговцима и занатлијама доста је допринела економском оздрављењу тих делатности.

Почетком 1936. у Чачку је било 169 занатлијских радњи са укупно 322 запослена. Највише је било пекарских (28), и опанчарских (25) радњи. Постојало је још 10 занатлијских задруга са 89 запослених.¹¹⁵ Конкуренција обуће фирме „Бата” створило је неизвесност и страх да ће остати без посла. У протестима занатлија Чачка, увек се подсећало да њихова пропаст значи мање прихода за општину којој плаћају порезе. Купцима су сугерисали да гумена обућа фирме „Бата” није здрава за ноге, али тај позив остао је без одјека.¹¹⁶ Град је имао и 107 трговинских радњи са 220 запослених. Највише је било колонијално-бакалских (51) и мануфактурних (20) радњи.¹¹⁷

Број угоститељских радњи почетком 1936. износио је 72 објекта са 152 запослена лица.¹¹⁸ У следеће две године њихов број опао је на 63 радње. Разлог за такав пад, према подацима удружења угоститеља, био је у конкуренцији разних малих бифеа са јефтином ракијом, која је одвлачила муштерије. Могућност брзе зараде привлачила је да бифее отварају и лица којима то није било занимање па и сељаке из околине.¹¹⁹

Укупан број запослених, рачунајући и власнике, достигао је око 800 људи. Непрекидним отварањем нових и затварањем старих радњи и угоститељских објеката, број запослених је варирао.

112. ИАЧ, ГП К-52 Ф IV, бр. 240.

113. Ј. Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1935*, Чачак 1986, стр. 141.

114. Одјављена је 51 занатлијска радња, 73 трговачке и 24 угоститељске. (Исто, стр. 121, 125).

115. Исто, 144-145.

116. ИАЧ, ДБ, К-2 бр. 15.

117. Ј. Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1935*, стр. 143.

118. Исто, стр. 143-144.

119. ИАЧ, ГП, К-24, Ф-IV бр. 308.

Снажан развој индустрије изменио је структуру занимања. У државним установама укупно је било запослено половином тридесетих око 500 лица.¹²⁰ Док је 1931. у трнавском и љубићком срезу било укупно 1.819 лица запослених у индустрији и занатству, тај број је повећан на око 2.500 до краја тридесетих, што је увећање за око 40%. Док се број запослених у занатству, трговини и угоститељству слабо повећавао, или је чак стагнирао, број индустријских радника брзо се по. Запослени су претежно били мушкарци, по неким проценама чак 90%.¹²¹

Становништво

Град је по попису из 1931, пре наглог развоја индустрије, имао више мушког него женског становништва у свим старосним добима. У популацији од 0-14 година било је 53% мушкараца, у добу од 15-24 преко 60%. Са повећањем броја индустријских радника и броја ученика у средњим школама, проценат мушкараца се повећавао. Миграције у град биле су велике и пре индустријског развоја. Попис из 1931. говори да је само 42% становника рођено у Чачку, а шест процената у трнавском срезу. Досељавање је текло из суседних срезова, драгачевског, моравичког, ариљског, љубићког, укупно око 35% становника града.¹²²

Миграциона кретања из сеоске средине стварала су због свог броја велики притисак на инфраструктуру града. Проблем су биле и раније стечене навике, неприлагођене животу у урбаној средини.¹²³ У односу на околна села интензитет живота у граду је био неупоредиво виши. Иако Чачак није имао превише културних догађаја, бројне кафане, бифеи и неколико хотела трошили су највећи део слободног времена становништва. То су места где није само „убијана” доколица већ се водио и занимљив друштвени живот. Чачак је имао и локале у које се при уласку окретало иза себе. Неколико кафана „слатког живота” привлачило је мушку клијентелу, повремено изазивајући јавну саблазан гра-

120. Пошта је имала 23 запослена лица, дирекција шума 22, шумска управа 11, пореска управа 27, финансијска контрола 9, катастарска секција 44, окружни суд 41, државно тужилаштво 7, средско начелство 21, чачански жандармеријски вод 30, средски суд 19, градско поглаварство 45, црквени суд са свештеницима 27, болница 34, основна школа, женска занатска школа, школа трговачке и занатске омладине, гимназија, укупно 90 запослених, школска поликлиника 2, сви новчани заводи-банке 19, артиљеријски пук 35, воћни расадник 4, уред за социјално осигурање 5 запослених лица, укупно 859 службеника, с тим да је број повшаван. (Ј. Данић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1935*, стр. 146-148).

121. Исто, стр. 149

122. *Statistički godišnjak 1940*, стр. 40, 41; Ј. Данић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1935*, стр. 30-31.

123. М. Тимотијевић, *Општинска власица Чачку између два светска рата*, ЗРНС XXVII, Чачак 1997, стр. 308-309.

ђанства када би се прекршиле неписане норме дискреције. Непосредна близина Западне Мораве омогућавала је одмор и рекреацију на многим плажама које су биле препуне чамаца и сандолина. Омладина је трошила своју енергију у спортским друштвима. Највише популарности имао је фудбал, ко није играо свакако је ватрено навијао и сатима препричавао разне детаље. Поред повремених путујућих позоришта, Чачак је имао и два биоскопа. У вечерњим часовима организоване су и многе забаве по приватним кућама, али и локалима који су тако привлачили клијентелу. Поред уобичајене музике потекле из српског фолклора, међу Чачанима тридесетих година популарност су имале и песме потпуно другачијег карактера као што су: „Рамона”, „Виолина у ноћи”, „Ла Кукурача”, „Маријана”.¹²⁴ Крајем тридесетих постало је уобичајено и свирање цез оркестара који су свирали „денсинг”, понекад и три дана за редом.¹²⁵

Град Чачак био је и значајна просветна средина. У граду су постојале две основне школе, прва саграђена 1903, друга 1936. године када је уписано укупно 884 ученика у обе школе.¹²⁶ Постојала је Женска занатска школа са 158 ученица и школа трговачке и занатске омладине.¹²⁷ Најважнија образовна установа свакако је била гимназија. Број ученика се сваке године прилично увећавао, тако да је са 810 уписаних ђака у школској 1928/29. тај број порастао на 1.569 у 1939/1940. години.¹²⁸ Као школа у коју улазе деца, а излазе зрели младићи и девојке и која заузима оно време у којем се изграђује дух, кад се стичу идеје, склоности, навике, које човека прате до гроба, чачанска гимназија је имала прворазредну улогу у културном животу града. Поред основне просветне делатности са ученицима, гимназија је преко удружења „Заједница дома и школе” током тридесетих година приредила низ значајних предавања, књижевних вечери, концерата, академија и значајних јубилеја које су биле изврсно посећене. Од 1931. године па до почетка рата одржано је око 200 оваквих вечери. Највећи број предавања одржан је школске 1939/1940. године, укупно 37.¹²⁹

124. Г. Пауновић, „Чачански глас” као извор за проучавање друштвеног живота Чачка од 1932. до 1935. године, ЗРМ XXVIII, Чачак 1998, стр.191-216.

125. Реклама за хотел „Касину”, „Чачанске новине”, бр. 2, 23. април 1937, Чачак, стр. 8.

126. Ковиљка Летић, *Основна школа у Чачку од 1918. до 1941. године*, ЗРМ XXII/XXIII, Чачак 1994, стр. 291.

127. Ј. Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1935*, стр. 148.

128. А. Стојковић, Б. Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837-1937*, Чачак 1987, стр. 255.

129. Марија Орбовић, *Плакајте Заједнице дома и школе чачанске гимназије*, ЗРМ XXVIII, Чачак 1998, стр. 164-167.

Захваљујући развоју саобраћаја, рударства и индустрије, чачански крај је изменио свој лик до почетка Другог светског рата. Некада средина у којој су доминирали занатлије, трговци и угоститељи, град Чачак постаје право индустријско средиште солидних капацитета. Вишак аграрног становништва, који је оптерећивао мале поседе, могао је да се делимично запосли у граду. Захваљујући интервенцији државе, ВТЗ је постао најзначајнија фабрика у граду, са великим бројем запослених. Али, у технолошки развијеној производњи, за то време, могла је претежно да се запосли квалификована радна снага. Имали су добра примања и солидне услове рада. Највећи део радне снаге са села био је без квалификација, па је морао да „кору хлеба” заради у другим, мањим предузећима, код занатлија или у околним рудницима, где су плате и услови рада били знатно лошији него у ВТЗ-у. Цена наднице за неквалификоване послове кретала се око 20 динара, што је приближно просеку за Југославију у то време.¹³⁰ Ипак, и то је било неко побољшање у односу на живот на селу. Периодични штрајкови успели су да издејствују веће наднице и боље услове рада, а успешност таквих акција зависила је од броја радника са села који учествују у штрајку. Како су то градске власти приметиле, најактивнији у штрајку радника Фабрике хартије 1936. године били су сељаци из околине града. Радници из Чачка не би издржали у штрајку ни неколико дана, јер немају средстава за живот, „сељак је тих средстава имао: хлеба, сира и лука”.¹³¹

Индустријализација је у приличној мери изменила начин живота становника села, док су промене у граду биле још интензивније. Живот у граду развијао је индивидуалност и већу анонимност него што је то случај на селу. Интезитет унутрашњих и спољашњих утицаја био је вишеструко увећан, темпо живота бржи. Степен слободе, нарочито оне која измиче контроли других, већи.¹³² Понекад, такав начин живота није доносио потпуно ослобађање. Моралне норме и стеге патријархалног живота на селу, у вароши нису важиле. На 1.000 законите деце, у Чачку се у периоди од 1936. до 1939. рађало 90,52 незаконите деце. Скоро свако десето дете било је ванбрачно.¹³³ На селу, тај број био је много мањи.

130. Просечна надница у 1938. години износила је 23,64 динара. (Д. Тешпић, *Јуџословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, Београд, 1997, стр. 212).

131. *Градско поглаварство. Извештај о пословању од 23. XI 1935 до 31. II 1939*, Чачак 1939, стр. 35-36.

132. Лj. Dimić, *Srbija i Jugoslavija. Prostor, društvo, politika. Pogled s kraja veka*, Историја 20. века 1, Београд 1997, стр. 20.

133. Тај број у Шапцу је износио 123,58, Ужицу 64,66, Ваљеву 70,61, Крагујевцу 73,93, Крушевцу 103,41 и Београду 115,06. (*Statistički godišnjak 1940*, стр. 121-123).

Услови живота у Чачку, због положаја града, често су били гори него на селу одакле су пристизале миграционе струје. Због недостатка водовода и канализације, подводног тла, поред непријатности у свакодневном животу, повећавала се могућност ширења разних заразних болести.¹³⁴ Смртност од туберкулозе била је прилично велика. Од свих умрлих лица, скоро 20% је скончало од туберкулозе.¹³⁵ И тај проценат знатно је већи него на селу. Због великог броја оболелих, државна болница у Чачку отворила је ново одељење, само за болесне од туберкулозе, крајем 1935. године.¹³⁶

Демографски притисак на град и његову инфраструктуру био је прилично велики. За две деценије број становника Чачка увећао се за 2,3 пута. Да би се побољшали услови живота и задовољиле потребе новопридошлог становништва била су потребна прилична улагања. Захваљујући скупљању општинских такси и позајмицама са стране, Чачак је тридесетих година мењао свој лик.¹³⁷ Многи послови на унапређењу града, којима би постао културнији и пријатнији за живот својих становника, прекинути су доласком рата.¹³⁸

ПОЛИТИКА

Политичка елита у аграрним друштвима, као што су балканска почетком XX века, има необично важну улогу. У државним заједницама у којима нема аристократије, индустрије и крупног капитала, у којима је грађанство састављено од државних чиновника, официра и трговаца, политичка елита је истовремено и друштвена и интелектуална елита. У таквим случајевима она је генератор модернизације, покретач недовољно мобилног друштва и творац основних претпоставки развоја. Пошто нема противтежу у некој другој друштвеној групи, дистанцираној од политике, стварају се заједнице које изгледају као да су заробљене политиком, у којима, она одређује све односе, од привредних до приватних, у којима је политика исходште и уточиште, почетак и крај. Успорени ритам развоја друштва омогућава одржавање континуитета моћи политичке елите, односно њеног превеликог утицаја на живот

134. М. Тимотијевић, *Општинска власиу Чачку између два светска рата*, стр. 308-309.

135. У Београду 17,98%, Крушевцу 22,71%, Ужицу 14,25 %, Ваљево 18,46, Шапцу 18,28%, Крагујевцу 24,44%. (*Статистички годишњак 1940*, стр. 390-392).

136. *Оснивање новог одељења при чачанској болници, „Чачански преглед“*, бр.2, 4. јануар 1936, Чачак, стр. 3.

137. *Градско поглаварство. Извештај о пословању од 23. XI 1935 до 31. II 1939*, Чачак 1939.

138. М. Тимотијевић, *Општинска власиу у Чачку између два светска рата*, стр. 327-333.

људи.¹³⁹ Чачански крај као доминантно аграрна средина, са индустријом која је у повоју, управо је такво подручје пред Други светски рат. Иако је моћ локалних политичара мала, у односу на оне који воде државу, њихово деловање никако није остало без последица на живот ондашњег света. Сама чињеница да су били на челу партија које су окупљале народ, ове људе истиче од осталих становника, и повећава њихов утицај на суграђане. Порекло породица из којих су потекли, лични изглед, држање и понашање, женидбене везе, школовање и професионална каријера, политички ангажман и методе деловања, имали су велику тежину. Као најближи представници власти, или пак они који на њу претендују, они су својим суграђанима омогућавали, имајући у виду све набројане елементе, свакодневно или периодично, сусретање, процењивање, критиковање. Исто важи и за партије којима су припадали и предводили их у локалним оквирима.

Партије и локална политичка вођства

Током двадестих година главна изборна битка водила се између демократа и радикала који су скоро редовно побеђивали. Слабији резултат постигали би једино ако би се појавила дисидентска листа. На изборима 1931. године није било могуће истаћи страначке листе. Изјашњавање политичке воље грађана било је прилично ограничено. Једини начин да се изрази неслагање са постојећи стањем ограничавања слобода, била је апстиненција на изборима. У љубићком срезу гласало је свега 30,70% уписаних гласача, трнавском 59,16%, драгачевском 40,87%, моравичком 74,15%.¹⁴⁰ Петوماјски скупштински избори 1935. године одржани су по нешто лакшим изборним условима него 1931. Влада Богољуба Јевтића није иступила ни са каквом страначком листом, али било је дозвољено да се образује и опозициона листа коју је оформио и предводио Влатко Мачек.¹⁴¹ Листа Богољуба Јевтића освојила је у љубићком срезу, који је важио за изразито опозициони, 84,26% гласова, у трнавском 77,86%, драгачевском 93,82%, моравичком 99,56% гласова.¹⁴² Кандидати на листи Богољуба Јевтића за љубићки срез, Војко Чвркић, и за трнавски, Светолик Станковић, глатко су

139. Dubravka Stojanović, *Političke elite u Srbiji 1903-1914. (Uloga i način vladanja)*, ЈИЏ 2, Beograd, 1997, str.41.

140. Б. Храбак, н.д., стр. 286-287.

141. Т. Стојков, *Vlada Milana Stojadinovića 1935-1937*, Beograd, 1989, str. 9.

142. Б. Храбак, н.д., стр. 292-293; М. Исид, *Резултати парламентарних избора у чачанском округу 1931. 1935. и 1938. године*, ЗРНС XXIV, Чачак 1994, стр. 321.

обезбедили мандате за скупштину Краљевине Југославије. Оба ова посланика после обарања владе Богољуба Јефтића пришла су новом председнику владе Милану Стојадиновићу, и новоформираној политичкој партији ЈРЗ.¹⁴³ Организирање нове политичке партије у Чачку и околини, од почетка су пратиле тешкоће.¹⁴⁴ Такав развој догађаја унапред је предвиђен у целој земљи, услед борбе за положаје и суревњивости људи који су раније припадали различитим партијама.¹⁴⁵

Крајем 1935. и почетком 1936. године, након разлаза ЈРЗ и главног одбора радикала, у Чачку су рашчишћени односи унутар ЈРЗ.¹⁴⁶ Водећа личност странке за љубићки срез постао је Војко Чвркић (1898–1942), који је изабран за председника среског одбора ЈРЗ,¹⁴⁷ истовремено и посланик за то подручје.¹⁴⁸ Његов отац Периша Чвркић био је народни посланик на листи радикала у време Обреновића.¹⁴⁹ Старији брат Михаило изабран је за народног посланика 1920. године на листи радикала, за љубићки срез. Војко Чвркић, адвокат по струци, од ране младости се интересовао за политику. За време студија у Београду долазио је у скупштину и са галерије пратио дебате посланика.¹⁵⁰ Због политичке делатности често је хапшен у младости. Прогони политичара од стране полиције, стварали су код народа у чачанском крају позитиван утисак о њима. Војко се хвалио тиме што га је влада неко време прогонила и затварала.¹⁵¹ И власт је уочила подизање угледа политичара које је прогонила. Извештаји среских начелника препоручивали су избегавање такве праксе у будућности.¹⁵² Репутација Чвркића у читавом крају није била најбоља. Полицијски извештаји говоре да су то опасни људи, спремни на све, од којих страхује цео свет у околини.¹⁵³ Почетком тридесетих, браћа Чвркићи су били активни у противљењу диктату-

143. Б. Храбак, н.д., стр. 106–107, 294–295.

144. М. Тимотијевић, *Ойцићинска власт у Чачку између два светска рата*, стр. 326–327.

145. Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935–1937*, стр. 76.

146. М. Тимотијевић, *Ойцићинска власт у Чачку између два светска рата*, стр. 327.

147. Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939*, стр. 122.

148. Потичао је из породице која се крајем XVIII века доселила из Братоножића, из исте лозе потиче и отац Милоша Обреновића. (Ж. Марковић, *Порекло и место рођења Милоша Обреновића*, ЗРМ XX, Чачак, 1991, стр. 95–96). По свом политичком ангажману и енергији коју су у ту делатност улагали, Чвркићи су оправдавали тезу да црногорски досељеници у Шумадију често имају аутократске тежње и велику енергију у бављењу политиком. (Ј. Цвијић, *Балканско по-луострво и јужнословенске земље*, Сабрана дела 2, Београд 1991, стр. 163).

149. С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, стр. 122.

150. Б. Храбак, н.д., стр. 268, 299.

151. ИАЧ, ДБ, К-1 бр. 26.

152. ИАЧ, ДБ, К-2 бр. 39.

153. Оптуживали су их да преко својих присталица наређују крађе, паљевине, убиства и тако држе људе у страху. (ИАЧ, ДБ, К-1 бр. 36).

ри.¹⁵⁴ Млађи брат Војко растурао је са својим присталицама зборове владиних људи. У таквим приликама долазио је са групом од 150 до 200, углавном сељака, међу којима је имао јак ауторитет. Говорио је за своје присталице: „Све ће учинити на мој миг.” За опис атмосфере на таквим скуповима, карактеристично је Војково појављивање на црквеној слави у Миоковцима 1933. На скуп је дојахао из родног села Рожаца, и са коња одржао говор својим присталицама, који су се скупили око њега у жељи да га чују. Након завршетка говора, у галопу је одјахао у Чачак испаливши један метак из пушке коју је носио са собом.¹⁵⁵ Љуба Давидовић је браћу Чвркиће звао „хајдуцима опозиције” и „кабларским орловима”.¹⁵⁶ Ипак, браћа Чвркићи, којима су и опозициони лидери саветовали умереност у борби против диктатуре, послушали су савет Боже Максимовића, тадашњег министра, и нису отишли у крајност, били су „позитивна опозиција”. Суштина њиховог опозиционарстава у време диктатуре састојала се у противљењу неким личностима у влади и, нарочито, владиним посланицима из њиховог краја. По речима старијег брата Михаила, Чвркићи су поштовали режим, шта више, нагињали су му.¹⁵⁷ Њихово окретање према влади 1934. године запрепастило је опозиционе лидере, посебно Љубу Давидовића.¹⁵⁸ Војко је остварио лепу каријеру у ЈРЗ-у након 1935. године. Постао је потпредседник Народне скупштине 1937, исте године постављен је за министра пошта, телеграфа и телефона.¹⁵⁹ Након стварања владе Цветковић-Мачек, остао је министар на расположењу, сенатор и секретар ЈРЗ.¹⁶⁰ Од својих полити-

154. Приликом избора 1931. године у Рошцима, родном месту Чвркића, гласало је свега 2,39% гласача, односно 14 од 587. (Б. Храбак, н.д., стр. 287-288).

155. ИАЧ, ДБ, К-1 бр. 20, 26.

156. D. Smiljanić, *Sećanja na jednu diktaturu*, Beograd 1960, str. 98. У досадашњој литератури постоји уверење да је Војко Чвркић пре диктатуре припадао демократској странци (Б. Храбак, н.д., стр. 291-292; Мира Радојевић, *Удружени опозицији 1935-1939*, Београд 1994, стр. 63, 100), у којој се он наводи као пример страначке недисциплине и моралног пада тадашњих политичара који нису имали сталног политичког начела, осим стварања сопствене каријере. Новија литература побија такве тврдње. Војко Чвркић је припадао НРС, из које улази у ЈРЗ. (Д. Телић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, стр. 97). Са тиме се слажу и подаци из Историјског архива у Чачку (ИАЧ, ДБ, К-1 бр. 26), као и сведочења савременика. Аутори који наводе да је Чвркић припадао демократској странци и кандидовао се против Давидовића у љубићком срезу 1935, користе податке из дела (I. Ribar, *Politički zapisi II*, Beograd 1949, стр. 178-181). Остаје непознато зашто је Рибар означио Чвркића као пребега из редова демократа, када је стварних ренегата било доста у чачанском крају из те партије, о чему ће касније бити више речи. (Мира Радојевић, н.д., стр. 100), погрешно цитира Д. Смиљанића, и назива Чвркиће „колубарским орловима”. Епитет „орлови” не односи се само на енергију браће Чвркић, већ и на место становања њихове породице, недалеко од врха планине Каблар, право „орловског” месга одакле се пружа исто такав поглед на долину Западне Мораве.

157. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 1, 21, 26, 42, 54.

158. D. Smiljanić, *Sećanja na jednu diktaturu*, Beograd 1960, str. 98-100.

159. Б. Храбак, н.д., стр. 299-303.

160. ИАЧ, Чвркић Војко, лични архивски фонд (1929-1947), (у даљем тексту само ЧВ), К-1, брошура *Свим среским и месним организацијама ЈРЗ*, Београд 1940, без броја.

чих противника, Војко Чвркић је описиван као бескрупулозни каријериста. Он је лично сматрао да општи пад морала у времену у којем је деловао, и материјалистички прохтеви масе, која је била биначко тело, нису дозвољавали идеалистичко схватање политике. Својом политичком праксом водећи људи покварили су народ, а народ је касније квариио водеће људе.¹⁶¹ До почетка рата остао је први човек странке у читавом крају.

У трнавском срезу челни човек ЈРЗ био је власник пиваре у Чачку Светолик Станковић (1885-1978). Раније је припадао Демократској странци, за време диктатуре пришао је ЈНС. Као лични пријатељ Милана Стојадиновића, добио је овлашћење да оснује ЈРЗ у Чачку. Заједно са Радојком Солујићем, председником општине Чачак, имао је одлучујући политички утицај на подручју трнавског среза.¹⁶² Након уклањања Милана Стојадиновића са места председника владе, Светолик Станковић је остао уз свог пријатеља из младости. Био је један од потписника интерпелације народних посланика и сенатора против владе Драгише Цветковића.¹⁶³ Сукоби са Војком Чвркићем, започети још на петомажским изборима 1935, и непосредно након њих,¹⁶⁴ настављени су и касније у оквиру ЈРЗ, у борби за првенство. Користећи искључење Милана Стојадиновића из ЈРЗ јуна 1939. године, Војко Чвркић је успео да издејствује промену општинске власти у Чачку, након чега је утицај Светолика Станковића потпуно опао.¹⁶⁵

Читава политичка пракса ЈРЗ у чачанском крају сводила се на активност водећих људи и ауторитет државног апарата. Материјално богатство политичких првака, харизматичност њиховог духа као и привлачност власти, били су довољни да велики број људи привуче на страну ЈРЗ. Одређену политичку тежину имала је и чињеница да је Милан Стојадиновић био Чачанин. Покушаји да се организује рад са омладином нису оставили дубље трагове.

Разлаз главног одбора радикала и ЈРЗ крајем 1935, условио је одвајање присталица Аце Станојевића из ЈРЗ. То се односило и на Ча-

161. „Ако свуда браниш личне интересе, па им дајеш превагу над опшћим, онда те маса воли и уздиже као свој великој пријатељу. Када ишакв рад неминовно доведе до несреће народне, онда су сви гојови да се баце камењем на тебе. Маса своју кривицу никада не признаје, а за сваку несрећу која је снађе бесомучно окривљује водеће људе. То сам видео и рано дошао до тог сазнања. Стога са обилашћо засиуао интересе појединаца да бих задобио љубав масе”. (Недовршени дневник Војка Чвркића, приредила Зорица Матијевић, Изворник 9, Чачак 1992, стр. 153-154).

162. М. Тимотијевић, *Опшћински власиу Чачку између два светска раиша*, стр. 326-327.

163. Д. Тепић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, стр. 399-400.

164. ИАЧ, ДБ, К-1 бр. 58.

165. М. Тимотијевић, *Опшћинска власиу Чачку између два светска раиша*, стр. 327-330.

чак, када је Анто Радојевић (1884-1982), са својим присталицама пришао Главном одбору радикала.¹⁶⁶ Стари радикалски првак Радојевић имао је у Чачку и околини одлучујући утицај у странци. Ипак, његове политичке позиције најбоље су стајале у родном, моравичком срезу.¹⁶⁷ Радојевић је у току двадесетих година три пута биран за народног посланика у чачанском изборном округу, 1923, 1925. и 1927. на радикалској или дисидентској радикалској изборној листи.¹⁶⁸ Био је неко време и министар саобраћаја. Без обзира што је живео у Београду, непрестано је посећивао чачански округ, и као истрајни пашићевац борио се за своја политичка начела стичући популарност у народу.¹⁶⁹ Током година диктатуре није се мирио са постојећим стањем, са својим рођацима из фамилије Радојевић организовао је протесте и ометао изборе 1931. Због таквих активности често су позивани на саслушање у полицију.¹⁷⁰ У једном саобраћајном удесу, када је аутобус на путу Ивањица - Ужице слетео са пута, Анто Радојевић тешко страда. Изгледало је да ће се после те несреће удаљити из политичке борбе.¹⁷¹ Међутим, после опоравка поново се са истим жаром вратио политици. Од свих радикалских првака у другој половини тридесетих, Радојевић је имао највише корена у народу и, захваљујући његовој популарности у моравичком срезу, радикали ту имају своје упориште. И после разлаза са ЈРЗ, Радојевић је важио за личност која може да својим препорукама чини разне услуге и запошљава људе у државној администрацији. Стојадиновић је тражио да се прави евиденција тих личности у намери да их отпусти.¹⁷² Радикали су много полагали на своју богату традицију у читавом крају. Ипак, читава активност странке свела се на коришћење неисцрпне енергије Анта Радојевића који је редовно крстарио читавим крајем организујући зборове и конференције. У љубићком и трнавском срезу није било радикала политичког формата сличног Радојевићу.

166. T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935-1937*, str. 90-97; М. Тимотијевић, *Општински власију Чачку између два светска рата*, стр. 329.

167. Радојевићи су сачували у својој породици сећање о свом досељавању из Херцеговине крајем XVII века у околину Ивањице, село Дубрава. Антин отац, Миленко, био је народни посланик за чачански изборни округ на листи радикала пре Првог светског рата. Његов, други по рођењу син, Анто Радојевић, био је студент грађевине у Београду. Као најбољи у генерацији, добио је стипендију за једногодишње усавршавање у Берлину. Течно је говорио француски, енглески и немачки. Живео је и умро у Београду. Подаци добијени заслугом и љубазношћу Драгољуба М. Вујовића. (Казивање Љубомира Љалушевића из Ивањице, Миленковог унука по женској линији, забележено 5. маја 1999. године.)

168. М. Исић, *Резултатни парламентарних избора у Чачанском округу од 1920. до 1929. године*, ЗРНС XXII/XXIII, Чачак 1994, стр.322-338.

169. Б. Храбак, н.д., стр. 277-284.

170. ИАЧ, ДБ, К-1, бр. 4, бр. 17.

171. Б. Храбак, н.д., стр. 291.

172. Мира Радојевић, н.д., стр. 52, 82, 91.

Демократска странка није имала велику иницијативу у западном Поморављу. Њене позиције на том простору у другој половини тридесетих година полако су пропадале.¹⁷³ На то је, свакако, највише утицао пораз страначког првака Љубе Давидовића на изборима 1935. у љубићком срезу, чему је много допринела кандидатура Ђуре Ђуровића (1900-1985),¹⁷⁴ пре тога угледног члана Демократске странке, и учитеља Лепосавића из Мојсиња, такође бившег демократе, на владиној листи против свог некадашњег страначког шефа.¹⁷⁵ Ђуровић се касније поново вратио у демократску странку и, пред Други светски рат, био је веома активан походећи љубићки срез у поновној страначкој офанзиви.¹⁷⁶ Ипак, његов ранији политички ангажман није заборављен. Политички противници називали су га „главосеча”, мислећи при том на његову кандидатуру против Љубе Давидовића на изборима 1935.¹⁷⁷ У трнавском срезу, пред изборе 1938, активан је био Драгомир Иконић (1883 - 1957), у то време члан Демократске странке.¹⁷⁸ Његова мајка живела је у Чачку, па је повезивао породичне и политичке обавезе.¹⁷⁹ Због честих пребега из својих редова, позиција Демократске странке у чачанском крају била је озбиљно уздрмана; није имала већих иницијатива све до друге половине 1939. године. Непосредно пред рат активирала се и демократска омладина у Чачанској гимназији, али је остала малобројна и без утицаја.¹⁸⁰

Најупорнију опозициону делатност испољавао је Савез земљорадника. Иако је у странци било старијих и заслужнијих чланова,¹⁸¹ највећу активност испољавао је адвокат Ђорђе Ђока Поповић (1904-1942).¹⁸²

173. Б. Храбак, н.д., стр. 306.

174. Др Ђуро Ђуровић рођен је у Горњој Горевници, љубићки срез, али се његова породица сели у оближње Враниће. Основну школу завршио је у Миоковцима, гимназију у Чачку. Студирао је права у Француској, где је и докторирао на тему пакта у Локарну 1928. године. Након избора 1935. године ради у управи града Београда. Умро је у Београду. (Изјава Адама Василијевића из Чачка; Изјава Петра Ђуровића, адвоката из Чачка).

175. М. Урошевић, *Трећа четв. Традиција отпора, буна и усипанака*, Чачак 1984. стр. 98.

176. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 83, К-6 бр. 16, 41, 48, 52.

177. *Жалосно али истинито*, „Задруга”, бр. 1, 14. јануар 1940, Чачак, стр. 3.

178. Драгомир Иконић је рођен у Атењници код Чачка. Најпре је био републиканац по убеђењу, да би средином тридесетих пришао демократској странци. Непосредно пред 27. март 1941, постаје министар у влади Цветковић-Мачек. Умро је у Београду. (А. Стојковић, *Др Драгомир Иконић*, ЗРHM III, Чачак 1972, стр. 55-78).

179. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 31; К-1, преписи бр. 2673.

180. А. Стојковић, Б. Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837-1937*, стр. 302; V. Jovašević, *Revolucionarna aktivnost čačanskih srednjoškolaca u predratnom periodu*, VIG 1, Beograd 1989, str. 278.

181. Борисав Штавланин у трнавском, Средоје Бркић у драгачевском срезу, Витомир Вукосављевић у љубићком срезу.

182. Ђорђе Поповић је потицао из познате свептеничке породице. Његов отац Милош био је учитељ и истакнути члан радикалне странке у чачанском крају. Он се определио за земљораднике. Савременици и познаници, описују га као веома амбициозног човека, са јаком жељом да успе у политичкој борби. (Изјава Адама Василијевића).

Рано је приступио земљорадничком покрету, већ као гимназијалац.¹⁸³ Све конференције које су одржаване у трнавском и добрим делом у љубићком срезу, Поповић је пријављивао, отварао и водио. Редовно је правио вербалне инциденте на свим скуповима.¹⁸⁴ У истрајности таквог понашања Ђорђа Поповића, види се утицај Драгољуба Јовановића, који је од кажњавања и хапшења хтео да направи политички капитал.¹⁸⁵ Поред акција јавног карактера, као што су зборови, конференције, протести, Поповић је покретао и излажење неколико листова и учествовао у њиховом уређивању. Био је уредник листа „Земља”, који је покренут и забрањен 1936, са комунистима Ратком Митровићем и Радојицом Радосављевићем. Учествовао је у редакционом одбору листа „Чачанске новине” (1937), и био је власник листа „Задруга” (од 1938. до 1941. године са прекидима).¹⁸⁶ Концепција свих листова, била је веома блиска левом крилу земљорадника. Поред савета за унапређење пољопривредне производње, нису изостајале критике власти, као и редовни описи тешког живота на селу.

Поповић је сарађивао са Миланом Гавриловићем, вођом десног крила у савезу земљорадника, али и са Драгољубом Јовановићем, вођом левог крила у странци. Када би долазили у Чачак, обавезно би одседали код њега.¹⁸⁷ Иако га је власт доживљавала као крајњег левичара, Ђорђе Поповић је припадао десном крилу странке под вођством Милана Гавриловића.¹⁸⁸ У страначкој хијерархији Поповић улазу у Главни одбор тек 1939. године.¹⁸⁹ Земљорадници су били неповерљиви према интелектуалцима и грађанима уопште. Интелектуалац није могао бити члан главног одбора, ни кандидат за народног посланика, док нема стаж од четири године у Савезу.¹⁹⁰

Комунистички покрет у Чачку није био без икаквих традиција. Поред лепог успеха на изборима 1920. године, што је остало запамће-

183. Б. Штавланин, *Успомена на оснивање Савеза земљорадника, Календар сјоменица Село 1941*, Београд 1941, стр.156.

184. Карактеристичан је испад приликом посете Милана Стојадиновића родном Чачку 16.06.1936. када добацује „Доле коцкари”. Због таквих и сличних инцидентата, кажњаван је редовно, новчано. Власт га је доживљавала као „крајњег левичара”. (ИАЧ, ДБ, К-2 бр. 44).

185. Драгољуб Јовановић је разрадио праву стратегију наступа на зборовима и односу према полицији. Намерно је изазивао нередне, провоцирајући власт да реагује на његово присуство. Сматрао је да сељаци боље памте зборовне на којима има инцидентата, него мирне скупове. (Мира Радојевић, н.д., стр. 90).

186. Марија Орбовић, *Чачанско штићеништво и издаваштво. Библиографија 1833-1941*, Чачак 1998, стр. 68, 184-185.

187. ИАЧ, ДБ, К-2 бр. 66, К-5, бр. 26, 56, 73.

188. ИАЧ, ДБ, К-2 бр. 44; Б. Храбак, н.д., стр. 288; Изјава Витомира Вукосављевића.

189. *Седница главног одбора савеза земљорадника*, „Задруга” бр. 12, 01. јун 1939, Чачак, стр. 1.

190. Мира Радојевић, н.д., стр 81.

но, у моралном погледу за све комунисте у Чачку велики значај имала је чињеница да су Филип Филиповић и Коста Новаковић рођени Чачани. Постојао је јак осећај гордости због тога код свих чланова, што су нарочито уочавали њихови противници.¹⁹¹ Оживљавање делатности КПЈ у Чачку почело је 1933. Директиве које су добили, захтевале су посебна задужења: за рад са омладином, синдикатом, фабричким радницима, женама, међу интелектуалцима и на селу.¹⁹² Најзначајнија личност у партији крајем тридесетих, иако није био секретар локалне организације, био је доктор Драгиша Мишовић (1898-1939).¹⁹³ У унутрашњим односима КПЈ, био је познат као личност која прати главну линију ЦК КПЈ.¹⁹⁴ Важио је за искреног хуманисту у читавом крају. И полиција је о њему говорила као о добром лекару, симпатичном у опхођењу, високе интелигенције.¹⁹⁵ Због истрајне и искрене хуманистичке оријентације никада није наплаћивао лекарске прегледе, имао је велики ауторитет у народу. Поред Мишовића, најзначајнији човек у покрету био је Александар Ђурчић (1897-1941) из познате социјалдемократске породице.¹⁹⁶ Током двадесетих он је моторна снага радничког покрета Чачка.¹⁹⁷ Ђурчић је био и секретар МК КПЈ у Чачку 1929. када одлуке о подизању устанка, донете од Централног комитета, нису добро примљене у чачанском крају.¹⁹⁸ То је време када почиње обрачун у КПЈ са српским комунистима, следбеницима Симе Марковића, који су се залагали за опстанак Југославије, противили се оружаном борби, одбацивали тезе о српској нацији као угњетавачкој. Да би повратила утицај у Србији, од централе је послат Благоје Паровић, који је покушавао да врати чланство на линију директива. Сви који су се противили

191. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи бр. 2642.

192. М. Јаковљевић, *Раднички покрет у чачанском крају, Чачак, Горњи Милановац, Лучани, Чачак 1979*, стр. 33.

193. Лекар Драгиша Мишовић рођен је у Кулиновцима код Чачка. Отац му је био председник сеоске општине, стрељан од Аустријанаца непосредно пред ослобођење 1918. Драгиша је студирао најпре у Француској, после повлачења са војском преко Албаније, затим у Прагу где је и дипломирао. У више наврата се лечио од туберкулозе. У Чачак се враћа 1927. године. (Д. Јањић, Д. Петровић, *Доктор Драгиша Мишовић*, Чачак 1979, стр. 720).

194. Изјава Витомира Вукосављевића.

195. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 96.

196. Његов отац, Милета Ђурчић, био је први председник ССДП и КУД „Абрашевић” у Чачку 1904. године. (М. Јаковљевић, н.д., стр 5-6, 25-31).

197. Александар Ђурчић је учествовао као делегат на вуковарском конгресу партије, покушавао је да организује локалне комунисте против „Обзанае”, због чега је хапшен, покрене лист „За слободу” 1922, следеће године у Чачку организује НРПЈ у чијем окриљу делују комунисти. Секретар је радничко-републиканско сељачког савеза у Чачку 1927, а исте године покрене лист „Њива и радионица”. (Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 33-34).

198. Исто, стр. 40.

таквим инструкцијама називани су „отпадницима” или „троцкистима”.¹⁹⁹ Савременици су Ђурчића запамтили као човека који се није увек слагао са линијом Партије, умео је да критикује Стаљина и његову политику, зато је сматран за „отпадника” и „троцкисту”, који се крајем тридесетих полагао повукао из рада партије.²⁰⁰ Забележена је и промена на челу МК КПЈ за Чачак 1933, управо у време када Благоје Паровић долази у Србију. Он следеће године присуствује састанцима МК за Чачак, усмерава његов рад према директивама ЦК КПЈ, у коме Ђурчић није више био секретар, али је за највише партијске форуме предложен Драгиша Мишовић.²⁰¹ Ако није директно одлучивао у раду МК КПЈ Ђурчић је, као адвокат по занимању, редовно био бранитељ оптужених чланова партије, и то прилично успешан. Није крио да је марксиста. Након смрти Мишовића, почетком 1939. остаје једини значајни интелектуалац у локалној организацији КПЈ. Непрестано је јавно изложен испред партије, пријављује и организује све зборове, митинге, протесте. Предњачио је у демонстрацијама које су организоване у њено име. Полиција га је означавала као „духовног вођу” свих коминиста Чачка.²⁰² До самог рата остао је личност са највишим ауторитетом и најдужим партијским стажом у КПЈ Чачка.

Рад КПЈ одвијао се на више нивоа. Поред уобичајене праксе бацања летака и писања парола, најзначајнија делатност коју су изводили био је рад са средњошколском омладином. Та је делатност била нарочито изражена у гимназији, која је због делатности професора чланова КПЈ постала, тридесетих година средина која је снажно утицала на комунистичко опредељење многих генерација.²⁰³ Деловали су преко већ оформљених организација као што су соколи, скаути, ђачке дружине, фудбалски клубови, читаоница и књижница, народни универзитет, организацију женски покрет, синдикат, организована дружења, нарочито

199. Елиминисање српских комуниста као највећег унутрашњег непријатеља КПЈ није ишло лако, водила се вишегодишња борба од 1928. до 1935. године, и употребљивана су сва средства. У исто време Стаљин је повео антиинтелектуални рат у међународном комунистичком покрету у намери да маргинализује интелектуалце и спречи било какве теоријске расправе (В. Глигојевић, *Komintern, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992, str. 293-312).

200. Изјава Вигомира Вукосављевића; Изјава Адама Василијевића.

201. М.Јаковљевић, н.д., стр. 36. На овом нивоу истраживања није потпуно јасно да ли је Ђурчић био следбеник Симе Марковића, али због свих наведених чињеница сматрамо да има индиција да јесте. Тиме се може објаснити и његово изостајање из локалног „Пангеона” заслужних револуционара.

202. ИАЧ, ДБ, К -1 преписи, бр. 2611; К-6 бр. 96

203. По сећању Петра Стамболића, Чачани и Црногорци су били ударна снага међу комунистички оријентисаном омладином на Београдском универзитету. (А.Стојковић, Б. Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837-1937*, стр. 228, 288, 302, 361).

лети на Морави.²⁰⁴ Снага локалних узора била је велика, то се нарочито односи на „фудбалске идоле” какав је био Ратко Митровић.²⁰⁵ Омладинци који би се учланили или дошли у установе где су комунисти имали утицај као што је био случај са ученицима ВТЗ-а, одмах би по доласку „обрађивани”. Ко није хтео да буде „организован” са њима, осећао се изолованим.²⁰⁶ Комунисти су добро познавали проблеме омладине у граду. Треба нагласити да је у Чачку било 54,44% становника млађих од 25 година, по попису из 1931. године.²⁰⁷ Тај број се сигурно повећао до почетка Другог светског рата, услед развоја града. Указивање на проблеме у образовању, спорту, животу ваншколске омладине, имао је велики одјек међу младим светом.²⁰⁸ Нису занемаривани ни проблеми одрастања, морала и односа међу половима.²⁰⁹ Остваривана је и сарадња са левим крилом Савеза земљорадника, због јачег утицаја на селу.²¹⁰ Заједнички су покренули лист „Чачанске новине” 1937. године. Уредници су били Ђорђе Ђока Поповић, Ратко Митровић и Радојица Радовановић. Поред низа социјалних проблема и дилеме које су биле пред тадашњим светом, фашизма његовог ширења и како га спречити, занимљива је стратегија придобијања становника села, као најбројније популације, за идеје „демократије и социјалне правде”. По њима, погрешан приступ може да уплаши тај свет, зато је неопходно изучавати њихову психологију. Сматрали су да је сељацима разум оскудан и слабо развијен. Зато је потребно обрађати се њиховој души, која је велика и богата. Треба им више говорити у лозинкама него у цифрама. Боље је поредити њихову беду са раскоши повлашћених него је описивати.²¹¹ У својој политичкој стратегији, чачански комунисти су били свесни да се

204. Поред купања, плаже су због велике популарности као место дружења омладине, биле и место где су одржавани састанци СКОЈ-а и врхосно врбовање нових и млађих чланова. Рад је организован кроз одржавање одбојкашких утакмица, играња стоног тениса и обавезних читалачких часова. Поред партијске литературе коришћена су дела са социјалном тематиком, што је имало јак утицај на омладину која је израстала у амбијенту замирања или потпуног уништења традиционалних занимања и уздицања индустрије. (М. Јаковљевић, н.д., стр. 47, 49).

205. Д. Јешић, М. Стефановић, н.д., стр. 35; М. Јаковљевић, н.д., стр. 48.

206. Р. Трипковић, *Чачански арсенал*, стр. 53.

207. Према узрасту 22% спадало је групу од 15-24 године, а 32% било је млађе од 15 година. (*Statistički godišnjak 1940*, str. 40-41).

208. *Проблем исхране ученика*, „Чачанске новине” бр. 4, 7. мај 1937, Чачак, стр. 2; *Данашња омладина и сјорџ*, „Чачанске новине” бр. 2, 23. април 1937, Чачак, стр. 5; *Ваншколска омладина*, „Чачанске новине”, бр. 9, 4. јун 1937, Чачак, стр. 3.

209. Залегали су се за збацивање „окова” праотаца, за нови морал, за решавање многих проблема од којих је можда најважнији сексуално питање, јер нагон за супротним полом постоји од раног детињства и утиче на формирање човека. Борили су се за прокрчење пута у лепшу будућност и стварање новог друштва у коме ће човек бити срећан и где ће му се жеље остварити. (*Литература и сексуално васпитање*, „Чачанске новине” бр. 7, 21. мај 1937, Чачак, стр. 2).

210. Б. Храбак, н.д., стр. 299-300.

211. *Радна демократија*, „Чачанске новине”, бр. 4, 7. мај 1937, Чачак, стр. 1.

конзервативизам ослања на традиционално и познато. Социјализам је за већину људи био непознат, далек сан и зато ником није био опасан, „само га попови оптужују за безбожништво”. Он је више књижевни производ, није загревао ни плашио преко мере. Увиђали су да опасност за покрет долази са вестима о крвавим обрачунима у Совјетском Савезу што је окаљало „чисто име комунисте”.²¹² Остаје нејасно ли су знали да су у тим прогонима настрадали Коста Новаковић и Филип Филиповић.

Услед велике активности Чачак је у очима власти постао „озлоглашено комунистичко место” у Западној Србији.²¹³ Политички противници доживљавали су све делатности КПЈ као „дрвени терор” који полиција није у стању да спречи.²¹⁴ Комунистички активисти, пре свега они млађи, имали су тридесетих година непрестане сукобе са полицијом, из којих су излазили са разним новчаним и временским казнама. Нарочито су били активни омладинци у ометању или разбијању конференција политичких противника вербалним упадицама, а понекад и са физичким насиљем.²¹⁵

Југословенска национална организација „Збор” почела је у Чачку да се организује пред петомајске изборе 1935. Замишљени као покрет који би повратио веру у отаџбину, и створио један нов и јак југословенски национални идентитет, збораши су у Чачку, поред непријатељства власти, имали против себе и удружену опозицију, а нарочито комунисте. Најзначајнији организатори покрета „Збор” били су адвокат Раденко Лазовић и свештеник Драгутин Булић. Током 1935. године у Чачку су издавали свој лист „Нова Југославија”, али је он после четири броја угашен. Активности странке нарочито су порасле пред сам рат, нарочито у раду са омладином у Чачанској гимназији, у којој је Булић предавао веронауку.²¹⁶ Гимназија је постала место сукоба, не само вербалних, за превласт у ђачким организацијама са већ раширеном комунистичком делатношћу.²¹⁷ Духовни покретач читаве организације био је свештеник Драгутин Булић (1910-1942).²¹⁸ У организационом погледу

212. *Пољрецина дилема*, „Чачанске новине”, бр. 3, 30. април 1937. стр. 2-3.

213. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 72.

214. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 57.

215. ИАЧ, ДБ, К-1 бр. 3; К-2, бр. 34; К-5, бр. 7, 39.

216. М. Стефановић, *Деловање Љошићевог покрета ЗБОР у чачанском крију (1935-1945)*, ЗРNM XVII, Чачак 1987, стр. 287-291.

217. А. Стојковић, Б. Ковачевић, н.д., стр. 289-290, 299, 302.

218. Булић је рођен у селу Вича, драгачевски срез. После основне школе долази у Чачанску гимназију а из ње одлази у Богословију у Сремске Карловце. Након одслужења војног рока рукоположен је за свештеника. Постављен је у манастир Студеницу, затим одлази у село Прањане, таковски срез. Упоредо студира и поред породичне трагедије (убијена му је жена прим. М.Т.), завр-

чачански „Збор” имао је релативно касно своју оснивачку скупштину, тек 14. новембра 1939. године. На њој је изабран председник организације столар Средоје Митровић, док је Булић изабран за благајника.²¹⁹

Предизборна кампања и избори 11. децембра 1938.

Настојање Милана Стојадиновића да створи повољнију политичку атмосферу него што је била пре 1935. праћено је обећањем бољих политичких закона. То је пружио опозицији могућност да се политички ангажује, али у таквом режиму „полу слобода” опозиција је стављена у зависност од променљивог расположења режима. Сваки политички збор или конференција морали су бити пријављени одељењима Министарства унутрашњих послова са списком говорника и темама о којима ће они говорити. Забране нису биле ретке, дешавало се да је представник власти, који је обавезно присуствовао сваком збору, незадовољан говорима могао да прекине скуп.²²⁰

Прва велика провера за нову владу и политичку организацију ЈРЗ, били су општински избори 1936. године. Стојадиновићева влада дала је необично велики значај овим изборима, желећи да потврди свој легитимитет у народу.²²¹ У љубићком срезу од 14 сеоских општина ЈРЗ је победила само у шест. Добила је укупно 4.414 или 57,76% гласова. У апсолутним бројевима имали су већину, али због начина избора где је свака општина посебна изборна јединица, истицања више кандидата ЈРЗ у истој општини, доживели су пораз. У трнавском срезу од 8 општина ЈРЗ је победила у пет, освојивши 2.151 глас или 52,26% гласова.²²² У читавој Дринској бановини ЈРЗ је победила у 316 од 431 општине. У српском делу бановине ЈРЗ је добила 101.218 гласова, односно 71,69%, а у читавој земљи 61,4 % гласова.²²³ Без обзира на неуспех, нарочито у љубићком срезу, ЈРЗ је због позиције владајуће странке, али и већине у апсолутном броју гласова, и даље била најјача политичка организација у крају.

шава геолошки факултет. Убрзо затим напушта парохију у Прањанима и запошљава се као професор теологије у Чачанској гимназији (*Свешћеник Драгушин Булић*, „Наша борба” бр. 48, 2. август 1942, стр. 1).

219. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи бр. 2876.

220. Мира Радојевић, н.д., стр. 87.

221. Т. Стојков, *Vlada Milana Stojadinovića 1935-1937*, str. 163.

222. ИАЧ, ДБ, К-9 бр. 41; Б. Храбак, у Чачку: *Привредни, друштвени односи и политички живот Чачка 1918-1941*, на стр. 296-298, даје друге податке за општинске изборе на основу ондашње штампе која није узимала у обзир понављање избора у појединим општинама. Сматрамо да су извештаји средских начелника Краљевској банској управи Дринске бановине потпунији.

223. Т. Стојков, *Vlada Milana Stojadinovića 1935-1937*, str. 171, 178.

Наредна, 1937. година, протекла је у покушајима уједињавања свих опозиционих снага и приближавања левичарима, који су се залагали за стварање Народног фронта у Чачку. Такво расположење се осетило на зборовима опозиције још пред општинске изборе 1936.²²⁴ Први озбиљнији збор опозиције одржан је 13. маја 1937. у Заблаћу. Скуп је организован од стране Савеза земљорадника, на коме су учествовали страначке вође опозиције из Београда. На скупу се Милош Тупањанин заложиио за примање „напредних елемената” у Савез земљорадника.²²⁵ У лето исте године кулминирао је сукоб око конкордата. Скупови организирани од стране цркве нису мимоишли ни Чачак. После једног таквог збора, у граду је дошло до озбиљног насиља, започетог физичким разрачунавањем присталица ЈРЗ-а и опозиције, којој су се придружили левичари.²²⁶ Најважнији скуп опозиције одржан је 24. октобра 1937. Присутствовали су Милош Тупањанин, Душан Богдановић, Милан Гол, Драгомир Иконић из Београда и први људи опозиције из Чачка. Скупу су присуствовали и Драгиша Мишовић и Александар Ђурчић, вође комуниста Чачка. Усаглашавање опозиције у Чачку поводом недавног споразума са ХСС, није прошло без негодовања због присуства комуниста скупу.²²⁷ Сарадња удружене опозиције и комуниста у Чачку настављена је и следеће године. Приликом организовања „Пашићеве вечери” 13. фебруара 1938, поред присталица радикала, демократа и земљорадника, свечаној вечери присуствовали су и комунисти.²²⁸ Било је то време када је група левих демократа активно покушавала да оствари чвршћу сарадњу са комунистима и левим земљорадницима. Чачак је био један од градова у коме је та сарадња била јаче изражена.²²⁹

У исто време, после упутства месним организацијама странке од стране главног одбора, и владајућа ЈРЗ почела је да испољава јачу активност.²³⁰ Дан пре „Пашићеве вечери”, 12. фебруара, организовали су игранку у Чачку. Веселе је трајало до дубоко у ноћ.²³¹ То је био први скуп, у дугачком низу, који су организовали тог пролећа. Од почетка

224. ИАЧ, ДБ, К-2 бр. 52.

225. Б. Храбак, н.д., стр. 299-300; Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 91-92.

226. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2722.

227. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2673; Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 59.

228. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2757; К-4 бр. 9.

229. Драгомир Иконић који је присуствовао скупу испред руководства демократа није био за ту сарадњу. Поменутом састанку присуствовао је и Драгиша Мишовић из Чачка (Надежда Јовановић, *Аранђеловачки акција левих демократија и комуниста*, Токови 1/90, Београд 1990, стр. 53-65).

230. Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, Београд, 1997, стр. 179, 181.

231. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 8.

марта до почетка јуна, одржали су укупно 29 зборова у љубићком, трнавском и драгачевском срезу. Скупови су искоришћени и за стварање месних одбора странке, тамо где нису постојали.²³² Најпосећенији су били зборови Војка Чвркића. У Прељини, административном седишту љубићког среза, сакупио је 6. марта 1.000 људи,²³³ у Гучи 31. јула 2.000.²³⁴ Чвркић је користио и свој положај министра пошта и телеграфа за политичку промоцију. Приликом отварања поште у Жежевици код Чачка 26. априла 1938, сакупио је око 600 људи. Одржао је говор поводом „аншлуса” Аустрије и изјавио да сада Југославија има пријатеља на граници, што је много боље него да има непријатеља са 75 милиона становника. После свечаног ручка, Чвркић је примао молбе сељака.²³⁵ То није била једина пошта која је отворена у чачанском крају за време министровања Војка Чвркића. Поред оне у Жежевици, отворена је још једна уговорна пошта у Овчар Бањи и подигнуте су нове зграде за поште у Горњем Милановцу и Чачку.²³⁶ Ова друга је по својим архитектонским вредностима постала пример модерне архитектуре у Чачку.²³⁷

Након сукоба око конкордата, сви црквени скупови нису могли бити без одређене политичке тежине. Приликом посете епископа Николаја Велимировића Чачку, 15. априла 1938. године, владала је прилично напета атмосфера. Била су још свежа сећања на сукобе претходне године тако да се епископ није ни поздравио са представницима власти из редова ЈРЗ. После литургије у цркви, којој је присуствовао велики број верника, епископ је у Соколани одржао говор испред 600 лица у коме се осврнуо на посрнули морал у човечанству. Нарочито је нагласио дела комуниста „који хоће да униште све вредности” и „распаљују борбу класа”.²³⁸ То није био једини долазак епископа Николаја у чачански крај. Почетком маја освештао је иконостас у цркви у Котражи, драгачевски срез, и том приликом одржао проповед о духовној, моралној, националној и телесној нези.²³⁹ Недуго затим, 3. јуна, епископ је бо-

232. У љубићком 7, трнавском 6 и драгачевском 16 скупова. (ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2760, 2761, 2789; К-4 бр. 14, 17, 21-24, 26, 29, 32, 37, 40, 43, 44, 48, 51, 52, 55, 55, 58, 59).

233. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 14.

234. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 77.

235. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 40.

236. Од кредита у висини од 4 милиона динара поред две нове зграде у Чачку и Горњем Милановцу, подигнуто је још 5 таквих објеката у читавој земљи 1938. године. Иначе, расходи пошта у Жежевици и Овчар Бањи били су већи од прихода у првој години рада. Пословале су са губитком (*Пословни извештај и статаистичка поштва, телеграфа и телефона за 1938. годину, књига XIII*, Београд 1939, стр. 7, 40).

237. Делфина Рајић, *Архитекционско наслеђе Чачки*, (каталог изложбе), Чачак 1997, стр. 14.

238. ИАЧ, ДБ, К-4, бр. 36.

239. ИАЧ, ДБ, К-4, бр. 45.

равио у Коњевићима код Чачка. Највећи скуп одржан је у Мрчајевцима 1. јула, код локалне цркве, пред 1.200 људи. Епископ Николај је том приликом изјавио да није фанатик али је позвао „грешне комунисте, који праве чуда са руским народом, да се освесте и врате вери”.²⁴⁰ Након тога, епископ је 13. јула у Жаочанима, трнавски срез, освештао новосаграђену цркву.²⁴¹

Криза у коју је запала Европа, услед непрестаног ширења Немачке, имала је одјека на стање духа и у Чачку. Избијање Немачке на границе земље, након „аншлуса” Аустрије, испровоцирало је протесте у читавој земљи. Организоване су демонстрације 9. априла на чачанском корзоу, у вечерњим часовима, када је група омладинаца носила заставу и узвикивала поздраве Краљу, војсци и Југославији, уз поруку да ће бранити границе. Скупу се придружила и група левичара.²⁴²

Опозиција није по броју својих скупова парирала ЈРЗ-у. Долазећи у посету својој мајци, која је живела у Чачку, Иконић је 8. и 9. априла покушао нешто више да уради на локалном плану,²⁴³ док је Анта Радојевић 17. априла обишао нека места у моравичком и драгачевском срезу.²⁴⁴ Комунисти су са своје стране инструментализовали један скуп, заказан због критике рада општинске управе, где је А. Ђурчић захтевао више слободе у држави и слободне изборе за општинске органе власти.²⁴⁵ Коначно, Иконић је дошао у Љубић 28. априла и на скупу коме је присуствовало укупно 80 лица покушао да се договори око заједничких акција у будућности. Између осталих, састанку су присуствовали Миодраг Васић испред радикала, Ђорђе Поповић, адвокат, испред земљорадника, Драгољуб Поповић, адвокат, испред демократа и Драгиша Мишовић испред Странке радног народа, односно комуниста. Планирали су скуп у Чачку 19. јуна, али се повела расправа да ли треба позвати Драгољуба Јовановића. Мишовић је био за ту идеју, Драгољуб Поповић одлучно против, док је Иконић био резервисан.²⁴⁶

Збор који је планирала опозиција у граду није одржан. На дан његовог планирања, 19. јуна, освећена је црква у Горичанима, трнавски срез. Подизање цркве помогао је лидер ЈРЗ-а за трнавски срез, индустријалац Светолик Станковић, који је са председником чачанске општине Радојком Солујићем присуствовао свечаности. На скуп је позван

240. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 73.

241. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 74.

242. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2775.

243. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 31.

244. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 39.

245. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2799.

246. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 42.

и Иконић где је, уз бројна негодовања, одржао говор о посрнулом моралу код људи. Представници ЈРЗ су у својим говорима хвалили политику владе. Након завршетка свечаности, услед растућег незадовољства присталица јерезе и претњи линчом, Иконић је побегао аутомобилом из села.²⁴⁷

И левичари су имали своје самосталне акције. Четири дана након збора главног радничког савеза, у Чачку је 26. јуна одржан састанак на коме су учествовали Живко Топаловић и Александар Ђурчић.²⁴⁸ Поздравили су споразум склопљен између удружене опозиције и ХСС-а, иако их нико није консултовао о њему, како су казали.²⁴⁹

Крајем јула ЈРЗ је поново појачала своју активност. Одржан је збор у Гучи, 31. јула, коме је присуствовало 2.000 људи,²⁵⁰ и 15. августа у Брђанима пред 250 лица.²⁵¹ Најважнији догађај, када је у питању њихова партија, била је годишња скупштина омладинске организације ЈРЗ, која је одржана у Чачку 28. августа 1938.²⁵² Учествовало је 250 омладинаца из Чачка и околине. Основан је одбор за Чачак и изабран је његов председник Вељко Цогољевић, трговачки помоћник из Чачка.²⁵³

Истог месеца, од 14. до 16. августа, у Београду је боравио Влатко Мачек. У престоници га је дочекало више десетина хиљада људи из Србије.²⁵⁴ У Београд, на дочек Мачека, организовано су дошле и присталице удружене опозиције из Чачка и околине.²⁵⁵ Многи опозиционари, нарочито из редова земљорадника, више година су вршили пропаганду у корист сарадње са Мачеком. Борисав Штављанин је имао обичај да узвикује по локалним кафанам: „Живео краљ Мачек”, „Мачек је бог ситуације, он ће решити државно питање”.²⁵⁶ Локални лист „Задруга”, кога су контролисали земљорадници, доносио је написе о тешком животу Хрвата, попут оног да три четвртине немају кревет, из радова Рудолфа Бићанића.²⁵⁷ Утемељењу ауторитета Мачека у Србији нарочи-

247. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 63.

248. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 61, 64.

249. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 70.

250. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 77.

251. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 80.

252. D. Tešić, *Organizovanje omladine Jugoslovenske radikalne zajednice u Srbiji 1935-1939.godine*, Istorija 20. veka 1, Beograd 1994, str. 91.

253. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2777, 2779; К-4 бр. 84.

254. Lj. Boban, *Maček i politika HSS 1928-1941*, Zagreb 1974, str. 355-357.

255. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 114.

256. ИАЧ, ДБ, К-2 бр. 14.

257. *Три четвртине Хрватиа немају власнићког кревета*, „Задруга” бр. 4, 15. август 1938, стр. 5.

то је допринео Драгољуб Јовановић, што је касније убрајао у „грех” на својој души. Загреб није много ценио талас поверења који га је запљуснуо из Србије. Мачек је користио удружену опозицију као средство притиска на државни врх у циљу остваривања сопствених интереса.²⁵⁸ Демократи љубићког среза, који је чисто сеоски без иједне варошице, замерали су свом вођству још приликом избора 1935. године одређење да Мачек буде носилац изборне листе.²⁵⁹ Сумње у Мачека биле су и у руководству Удружене опозиције, али су остале непознате ширем чланству.²⁶⁰

Након дуже паузе, која је правдана тешкоћом рада у средини где удружена опозиција и комунисти доминирају, поново се активирао ЈНП „Збор”. После три године, Димитрије Љотић долази у чачански крај 21. августа 1938. Организовано је предавање у Прељини, али на њему је дошло до тешког инцидента и физичког насиља организованог од стране комуниста.²⁶¹ Насилно растурање скупа збораша, поздравили су и земљорадници, који је по њима разбијен од стране разјарених сељака.²⁶²

Попут демонстрација, одржаних због аншлуса Аустрије, у Чачку су одржане и демонстрације поводом кризе око Судета и притисака на Чехословачку да се одрекне те територије у корист Немачке. Демонстрације су изведене 25. септембра, предвођене комунистичким активистима. На великој пијаци у центру града, придружила им се и група од 150 присталица удружене опозиције. Певали су „Хеј Словени”, клицали Чехословачкој, псовали Немачку и фашизам. Градска стража је растурила скуп и похапсила организаторе.²⁶³ За исти датум било је предвиђено предавање о двадесет година постојања Чехословачке, професора гимназије Вујовића. Предавање је услед демонстрација одложено за 30. септембар, када је и одржано.²⁶⁴

Након мале паузе, владајућа ЈРЗ се поново активирала. Одржан је хитан састанак, 12. октобра, среског одбора, заједно са омладинском организацијом. Присуствовало је укупно 90 лица. Анализирали су дота-

258. Мира Радојевић, н.д., стр. 145-151.

259. I. Ribar, *Političke uspomene, II*, Београд 1949, стр. 179.

260. Мира Радојевић, н.д., стр. 148.

261. Г.Давидовић, *Активност Југословенског народног покрета „ЗБОР” у чачанском крају 1935-1945. године*, (дипломски рад одбрањен на катедри за Историју Југославије на Филозофском факултету у Београду јанура 1998, стр. 11).

262. *Поуке из Прељине*, „Задруга” бр.5, 1. септембар 1938, стр. 5.

263. Најгоре је прошао Момчило Моле Радосављевић, омладински активиста комуниста, који је добио мотку преко леђа од једног сељака коме је преврнуо котарицу са грожђем. Касније је кажњен од полиције због организовања демонстрација. (ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2801, 2802).

264. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 98.

дашњи рад, изражена је захвалност Војку Чвркићу. Његовом пријатељу са студија, сада председнику окружног суда, Иванићу, поверена је акција у више срезова. Изражена је и захвалност Милану Стојадиновићу што Југославија није прошла као Чехословачка. Најважнији задатак био је да се у недељу, 16. октобра, у Чачак доведе што више народа. Тог дана Стојадиновић је одржао говор кога је преносио радио. Присталице ЈРЗ слушале су пренос преко специјално инсталираног радија и разгласа за тај дан.²⁶⁵ Преношење говора Милана Стојадиновића пред главним одбором странке био је и званичан почетак предизборне кампање за изборе 11. децембра исте године.²⁶⁶

Ни пред ове изборе уједињена опозиција није изашла са јединственом листом, свако је истакао свог кандидата и спроводио своју кампању. Постојала је и суревњивост демократа и земљорадника према радикалима, у које нису имали поверења. Оптуживали су их да ће издати опозицију после избора. Није издат ни заједнички проглас пред изборе са ХСС, односно сељачко-демократском коалицијом, са којом су имали техничку сарадњу.²⁶⁷

Поред разједињености, највећи удар на опозицију у чачанском крају извршили су „пребези” из њених редова у ЈРЗ. Војко Чвркић је приликом збора у Горњој Горевници у јуну месецу извео пред окупљене људе једног присталицу Савеза земљорадника који је критиковао опозицију „иако није члан ЈРЗ”.²⁶⁸ Исти принцип примењен је и на јесен, када јерези прилази адвокат Миодраг Мијо Васић, пре тога припадник радикала.²⁶⁹ Имао је и активну подршку Војка Чвркића, који је долазио на Васићеве зборове.²⁷⁰ Поред удара опозицији, подељене су и присталице ЈРЗ у трнавском срезу, где се Светолик Станковић већ кандидовао испред странке за изборе, 19. октобра, на збору ЈРЗ-а.²⁷¹ У питању је био стари ривалитет, започет још од оснивања ЈРЗ, између Чвркића и Станковића, бившег демократе и личног пријатеља Милана Стојадиновића. Кандидатуру Станковића лично је захтевао шеф странке Стојадиновић,²⁷² што је само још више искомплоковало политичке прилике пред децембарске изборе.

265. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2805; К-4 бр. 89.

266. П. Лажетић, *Милан Стојадиновић и предизборна пројекција 1938*, Зборник историјских музеја Србије 25, Београд 1988, стр. 121.

267. Мира Радојевић, н.д., стр. 113-114, 183.

268. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 7582/38.

269. Васић је из радикала прешао у ЈНС, затим у ЈРЗ када је основана, да би после разлаза Милана Стојадиновића са главним одбором прешао поново у радикале. [М. Тимотијевић, *Ојцићина Чачак и њени председници 1918-1941*, (каталог изложбе) Чачак 1999, стр. 15].

270. *Зборови и конференције*, „Нова зора”, бр. 1, 1. децембар 1938, Чачак, стр. 2.

271. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2794

272. Д. Тепић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, стр. 230.

Скупови које је организовао Васић пратила је локална штампа ЈРЗ. Васић је у извештајима који су преношени, нападао Мачека и опозицију, хвалио владу и Војка Чвркића. Конференције су се завршавале великим „народним весељем”.²⁷³ У стварности није све пролазило тако глатко. Васић је организовао, водио и плаћао трошкове опозиционара из чачанског краја приликом одласка на дочек Мачека у Београд. Његови иступи, на зборовима ЈРЗ понекад су прекидани узвицима у којима му је замерано да је издајица, да се присети ко их је водио у Београд, говоре су ометали лупањем у канте.²⁷⁴ Васић је морао да правда свој нови политички ангажман лошим радом опозиције са којим се није слагао.²⁷⁵

На исти начин, Војко Чвркић је покушао да кандидата Савеза земљорадника за срез љубићки, адвоката и председника општине Љубић, Витомира Вукосављевића преведе у редове јерезе. Вукосављевић је одбио понуду.²⁷⁶ Понуда је упућена и доктору Мишовићу, у питању је било министарско место, које је доктор одбио.²⁷⁷ У току и након избора јерези је велике услуге учинио и ранији демократа Драгољуб Поповић. Чвркић га је запослио у Народној скупштини након завршених избора.²⁷⁸ Пред изборе Министарство унутрашњих послова послало је инструкције начелствима да из редова опозиције пронађу људе који ће пратити њен рад.²⁷⁹ Остаје нејасно да ли је Поповић био један од тих људи.

Поред урушавања опозиције, ЈРЗ је имала и своју редовну кампању. Она је отпочела са јавним преносом Стојадиновићевог говора, који је и снимљен на филмску траку и приказиван пред изборе. Упрегнут је и државни апарат и, нарочито, штампа. Снажно је наглашена изградња железница и путева, као и планови који ће се тек реализовати. Повећан је и број лица која примају ратну инвалиднину, повећан је њен износ, као и додатак на скупоћу. Смањен је порез сељацима и уведена амнестија за ситне прекршаје. Централна парола странке гласила је: „Дела говоре”.²⁸⁰

273. Конференција Ѕ. Миодраги Васића, адв. у срезу јирнавском, „Нова зора”, бр. 2, 11. децембар 1938, Чачак, стр. 2.

274. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 1.

275. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 112.

276. Пошто му је понуђено било које место у државној администрацији, Вукосављевић је прихватио место амбасадора у СССР-у, што је било неизводљиво услед непостојања дипломатских односа са том земљом. Због те провокације одлежао је месец дана у притвору. (Изјава Витомира Вукосављевића).

277. Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 93

278. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2858, 2862.

279. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 153.

280. П. Лажетић, н.д., стр. 121, 124, 134-135.

Светолик Станковић штампа плакат са тим слоганом за трнавски срез. У њему је набројао све заслуге које је имао у развоју подручја, са нагласком на изградњу железнице и уређење града.²⁸¹ У позиву за срески збор 9. децембра, Станковић је подсетио бираче да је Стојадиновић „наш Чачанин”.²⁸²

Други кандидат јерезе за трнавски срез, Миодраг Васић, у својим предизборним плакатима подсећа на неприродну техничку коалицију радничких и капиталистичких странака, као и ангажман демократа при доношењу „Обзнане”, уз подсећање да гласају за ЈРЗ.²⁸³ Васић је имао још једну варијанту плаката, у коме се поред радника обраћао земљорадницима, трговцима и занатлијама и, нарочито, грађанима Чачка. Подсетио их је да градом „управљају два човека” (Станковић и Солујић) и критиковао рад општинске управе која годинама није извршила своја обећања као и досадашњи посланик за срез трнавски (Станковић).²⁸⁴ Станковић и Солујић су са своје стране „темпирали” завршетак изградње касапских дућана у Чачку пред саме изборе, како би се похвалили још једним успехом.²⁸⁵

У Чачку је непосредно пред изборе почео да излази лист „Нова Зора”. Одштампана су свега два броја, 1. и 11. децембра 1938.²⁸⁶ Лист је величао Стојадиновића, ЈРЗ и њену политику. Војко Чвркић је пратио његов рад и кампању, као и кампању Васића. Вести о Станковићу и опозицији доношене су маргинално.

Чвркић је и пре изборне кампање користио положај министра за политичку промоцију, па је то радио и пред децембарске изборе. Обећавао је, а понекад и испуњавао, у селима љубићког среза увођење телефона, изградњу сеоских путева и водовода. Запошљавао је пред изборе своје људе на различита места и послове.²⁸⁷ Уочи избора, опозиција је наводила да је из љубићког среза запослио 320 људи као поштаре, који су након избора отпуштени.²⁸⁸ Поред новоизграђених пошта, Чвркић се заложио и за изградњу пута Чачак-Горњи Милановац који је

281. ИАЧ, ГП, К-27, плакат „ДЕЛА ГОВОРЕ” без броја.

282. ИАЧ, Збирка плаката, плакат „СРЕСКИ ЗБОР”

283. ИАЧ, Збирка плаката, плакат „РАДНОМ НАРОДУ СРЕЗА ТРНАВСКОГ И ГРАДА ЧАЧКА”.

284. Исто, плакат „БИРАЧИМА СРЕЗА ТРНАВСКОГ”

285. М. Тимоцијевић, *Општинска власт у Чачку између два светска рата*, стр. 329.

286. Марија Орбовић, н.д., 185.

287. М. Урошевић, н.д., стр. 99.

288. ИАЧ, ДБ, К-5, 96, брошура Ивана Шумадинаца, „Ко има права да говори у име Србије”; Иван Рибар у својим сећањима наводи број од 300 људи који су отпуштени после избора као непотребни. (I. Ribar, *Politički zapisi, IV*, Београд 1952, стр. 38).

био у ужасном стању. Изградња је требало да се заврши непосредно пред изборе.²⁸⁹

Поред писања похвала ЈРЗ и политици владе, лист „Нова Зора” доносио је више написа о немоћи и противуречности опозиције. Позивано је и на локалне историјске разлоге да се не гласа за опозиционе кандидате, као што је био случај у таковском срезу са кандидатом демократа Милошем Царевихем.²⁹⁰ Посегнуто је и за пророчанствима „неког Индуса” који је 1936. прорекао ратове у Абисинији и Шпанији. Његова „визија” ситуације у Југославији гласила је да ће „привреда и трговина знатно напредовати у Југославији ако на власти остане данашња владајућа странка, а буде ли збачена ова млада странка са власти, у земљи ће настати опште расуло и неслагање”.²⁹¹ Сва тројица кандидата ЈРЗ, Чвркић у љубићком, Станковић и Васић у трнавском, одржала су и више зборова и конференција у Чачку и околним селима.²⁹²

Од опозиционих првака, прво је неуморни Анта Радојевић са својим радикалима кренуо у кампању. У Жежевици је 26. октобра организовао скуп коме је присуствовало 150 људи. Напали су владу јер није одржала обећање о тајном гласању. Ипак, најважнија порука са збора била је да Милан Стојадиновић није наследник Николе Пашића.²⁹³ Радојевић је до почетка избора одржао конференције у свим већим селима трнавског среза и граду Чачку, подржавајући кандидатуру Радована Ерића за то подручје.²⁹⁴ Нарочито је био амбициозан план за драгачевски срез, у коме је планирано 11 зборова.²⁹⁵ У кампањи радикала важну улогу играла је критика спољне политике. Критиковали су владу због ослањања на Италију и Немачку и предлагали повезивање са Француском, Енглеском и словенском Русијом. Убрзо је био заказан и заједнички збор свих странака Уједињене опозиције за 30. октобар у Заблаћу,²⁹⁶ али нема података да је и одржан.

Најмању активност испољавали су демократи. Забележен је само један њихов скуп 30. новембра у Лозници, трнавски срез. И они су као

289. Ускоро ће бити завршен иуш Чачак-Г. Милановац, „Нова зора”, бр. 1, 1. децембар 1938, Чачак, стр. 6.

290. Како је Кнез Милош казнио издајника Василија Царевића из Велеречи, „Нова зора”, бр. 2, 11. децембар 1938, Чачак, стр. 5.

291. Да би се избегле све дилеме око тога хоће ли се или не прочитати тај део текста, он је подвучен. У читавом броју није се поновила таква пракса. (Чудновата пророчанства, Нова зора”, бр. 1, 1. децембар 1938, Чачак, стр. 2).

292. Зборови и конференције, „Нова зора”, бр. 1, 1. децембар 1938, Чачак, стр. 2, 3; бр. 2, 11. децембар 1938, Чачак, стр. 3, 6.

293. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2809.

294. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2765, 2766, 2793, 2812, 2813, 2823; К-4, бр. 97, 143, 150.

295. ИАЧ, ДБ, К-4, бр. 111.

296. ИАЧ, збирка плаката, плакат „ЗБОР УДРУЖЕНЕ ОПОЗИЦИЈЕ”.

и радикали критиковали ослањање на Немачку и Италију. Пошто је међу демократама било и неколико свештеника, кандидат за посланика био је Момчило Поповић, свештеник из Бањице, било је и осврта на конкордат. Није заборављен ни Светолик Станковић, присталица ЈРЗ који је раније припадао демократама, кога су на збору назвали издајцицом. На скупу је, као последњи говорник, иступио и Драгољуб Поповић, упућујући свим присутнима апел да „слободно и јуначки” на изборима гласају за опозицију.²⁹⁷ Поповић је након избора прешао у редове ЈРЗ и запослио се у Народној скупштини. Скуп у Лозници, по сведочењу једног од говорника, тадашњег судије Адама Василијевића, био је прилично посећен, присуствовало му је око 700 лица. После говора формирали су поворку која је са музиком ушла у центар Чачка.²⁹⁸ Полицијски извештаји говоре о 150 присутних лица на том скупу.²⁹⁹

Савез земљорадника имао је више активности. Они су почели са издавањем листа „Задруга” у току 1938. године, тако да су имали своје гласило. Лист је пред изборе престао да се штампа, да би поново почео да излази следеће године 1939. Земљорадници су у новембру месецу имали више скупова, које је редовно пријављивао, отварао и водио Ђорђе Поповић.³⁰⁰ Оптуживали су владу да жели да преда одређене територије Бугарској, Немачкој и Италији. Истицали су способности Влатка Мачека, носиоца опозиционе листе, вође хрватског народа. То је нарочито потенцирао Ђорђе Поповић.³⁰¹ У љубићком срезу Витомир Вукосављевић је редовно ометан приликом организовања зборава. Нису изостајале ни забране окупљања, као и знатно тежи инциденти и физички обрачуни.³⁰²

На изборе су планирали да изађу и комунисти, преко Странке радног народа и Драгишом Мишовићем као кандидатом на листи опозиције.³⁰³ Почели су са пријављивањем и организовањем конференција, што је редовно радио Александар Ђурчић, и истицала се кандидатура Дра-

297. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 20.

298. Изјава Адама Василијевића.

299. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2652.

300. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2820; К-499, 112, 113, 116, 122, 154.

301. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 19.

302. Након одржаног збора у селу Рошци, који је као родно место Чвркића био и њихов „забран”, покушан је атентат на Витомира Вукосављевића при повратку у Љубић. Сумња је пала на Михаила Чвркића. Недуго затим, Витомир Вукосављевић је са својим присталицама, око 250 људи, прстукао штаповима Михаило Чвркића у Овчар Бањи, оставивши га на друму. Од последица пребијања Михаило је и преминуо пред крај године иако је хитно пребачен у Београд (Изјава Витомира Вукосављевића). У досада истраженој архивској грађи нису потврђени ови подаци као ни у исказима фамилије Чвркић. Михаило је заиста умро у Београдској болници али по сведочењу савременика из других разлога.

303. Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 65.

гише Мишовића. Први забележени збор био је у Чачку 30. октобра.³⁰⁴ Рачунајући на популарност Мишовића у народу, сматрали су да имају велике шансе на изборима. Ипак, он на крају није примљен на листу опозиције. Убрзо после конференције у Чачку, полиција је ухапсила иницијативни одбор Странке радног народа. Мишовић је избегао хапшење и прешао у илегалу. Пријавио се полицији у Београду тек почетком 1939. која га је спровела у истражни затвор. У међувремену је позвао своје присталице да обавезно изађу на изборе, и гласају за листу опозиције изјављујући да „ми нисмо партизани, себични и тесногруди”.³⁰⁵ У одсуству Мишовића организован је збор у Заблаћу на који се ишло са песмом и музиком. После његовог одржавања, опет уз присуство музике, формирана је колона запрежних кола и јахача која је прошла кроз Чачак и дошла до Парменца.³⁰⁶ Једини збор у Заблаћу који је забележен од стране полиције био је 11. новембра, где је по њиховим информацијама било 150 људи.³⁰⁷

Децембарски избори увукли су политичко надметање у многе сфере живота. Приликом гостовања крагујевачког Ф. К. „Раднички” у Чачку против домаћег „Јединства”, навијачи крагујевачког тима, чачанска омладина, жестоко је „демонстрирала” против домаћег клуба. Чули су се разни повици и „банални изрази” који су вређали играче „Јединства” и његове малобројне навијаче. Атмосфера је била „наелектрисана” и мало је недостајало да се на самом игралишту „направи кланица”.³⁰⁸

У љубићком срезу активан је био Живко Топаловић са својом социјалистичком групом. Одржао је конференцију у Брђанима, са својим кандидатом Миланом Милошевићем, инжењером из Прислонице. Пошто је на одржаном збору било више присталица ЈРЗ него Живка Топаловића, услед непрестаних и бројних упадица скуп је попримио неозбиљан тон.³⁰⁹ Топаловић је имао контакте са чачанским комунистима са којима је (Александром Ђурчићем), имао и заједничке акције и конференције у току лета 1938.³¹⁰ Имали су заказану конференцију у Чачку и Парменцу за 27. новембар.³¹¹ Није забележено да ли је и одржана,

304. ИАЧ, ДБ, К-4, документ без броја

305. Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 66, 95-101.

306. Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 92.

307. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 107.

308. *Спортиско игралиште није место за политичке манифестације*, „Нова зора”, бр. 2, 11. децембар 1938, Чачак, стр. 6.

309. ИАЧ, ДБ, К- бр. 105.

310. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 64.

311. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2814.

остао је извештај о растураним лецима тога дана у Чачку, Парменцу и Паковраћу.³¹²

Опозиција је у Чачку 4. децембра, на пијаци, одржала централни скуп за три среза. Говорили су углавном кандидати за срез трнавски и љубићки. Из Београда је на скуп дошао Савко Дуканац испред демократа и Светозар Марјановић у име земљорадника. Скупу је присуствовао и говорио Александар Ђурчић. Радикали су имали тих дана више рејонских партијских конференција у Чачку.³¹³ И у срезу љубићком кандидати опозиције за предстојеће изборе одржали су у Мојсињу 7. децембра заједнички збор.³¹⁴

Централни догађај предизборне кампање ЈРЗ, групе Станковића, био је срески збор у Чачку 9. децембра, организован у хотелу „Крен”. Убрзо по почетку рада скупа, група од 250 присталица опозиције покушала је да гласним узвицима и каменицама, које су разбиле прозоре хотела, прекине збор. Полиција је разјурила демонстранте, који су у бекству поразбијали прозоре на књижари Шљивића, припадника ЈРЗ. Поломили су и ограду око куће Миодрага Васића, кандидата ЈРЗ који је био супротстављен Станковићу.³¹⁵ За овај изгред кажњени су Ђорђе Поповић из земљорадничке странке и комунисти Александар Ђурчић, Момчило Радосављевић, Ратко Митровић.³¹⁶

И на сам дан избора 11. децембра било је доста инцидентата. Најжешће је било у селу Горњој Горевници, љубићки срез, када је на бирачком месту дошло до туче присталица опозиције, отпуштених радника из рудника „Емилка” за време штрајка током лета и присталица јерезе, који су запослени на њихова места. У тучи је учествовало око 100 лица, употребљавани су ножеви, коље и каменице. Повређено је 5 чланова опозиције и 18 присталица ЈРЗ.³¹⁷ Инцидентата је било и у суседном селу Милићевцима.³¹⁸ У трнавском срезу нису забележени физички обрачуни за време избора, као ни у Драгачеву, где су неколико дана пре 11. децембра запалили сена присталицама ЈРЗ.³¹⁹ Најзанимљивији инцидент десио се у моравичком срезу. Тамо је прекинута телеграфска ли-

312. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 114.

313. *Зборови Удружене опозиције у Чачку*, „Нова зора”, бр. 2, 11. децембар 1938, Чачак, стр. 3.

314. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 154.

315. У демонстрацијама су учествовали радници ВТЗ-а, који су носили заставе и певали песму: „Ој девојко јаранице, дошо Хиллер до границе, а Милан му ниција неће, већ код њега мирно щеће”. (ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 1).

316. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 7.

317. ИАЧ, ДБ, К-4 бр. 156; К-5 бр. 1.

318. На саском путу су се потукли Михаило Кнежевић, опозиција, и Гвозден Ђорђевић, ЈРЗ. Обојица су повређени. (ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 1).

319. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 1.

нија у дужини од четири километра, на траси Ивањица – Ариље, и однета жица у дужини од око 1.200 метара Прекид је трајао осам часова. Починиоци су откривени, у питању су биле присталице опозиције из села Дубраве, родног места Анта Радојевића.³²⁰ Разлог за овакав поступак можда треба тражити у чињеници да су, на сам дан избора, резултати гласања и процене коначног исхода преношени преко државног радија.³²¹

Опозиција је бележила неправилности, насиља и притиске на бираче. Најраширенији облик притиска била је уцена од стране људи ЈРЗ, који су пред изборе потраживали дугове или наплату пореза, односно одлагали исте. Претња отпуштањем из државне службе ако се не гласа за владајућу партију, такође је био начин обезбеђивања гласова. Било је и доста гласача који су продавали свој глас за новац. Најтежи инцидент догодио се у селу Коњевићима, љубићки срез, када су присталице ЈРЗ, бацивши динамит на присталице опозиције, повредили ноге једном дечаку.³²²

И на сам дан избора било је политичких манифестација. Сачуване фотографије откривају слику веселих присталица ЈРЗ у Чачку, који су организовано одлазили на биралиште, у пратњи музике, носећи крст са натписом „Др. Мачек”.³²³ Било је и суровијег подсмеха вођи опозиције. Након обављеног гласања присталице владе из Пријевора (љубићки срез) организовано су отишли у Чачак носећи испред себе разапетог живог мачка.³²⁴

Резултати избора 11. децембра 1938. године у процентима³²⁵

Срез	ЈРЗ	ЈРЗ др. листа	ЈРЗ укуп.	НРС	ДС	СЗ	Ж.То-палов.	ЈНС	УО	Д.Љо-тић	Е.Ђор-ђевић	Хо-ђера
Љубићки	61,55	-	61,55	-	12,14	19,55	4,40	1,42	37,51	0,86	-	-
Трнавски	31,58	27,67	59,27	7,22	24,16	5,87	-	3,05	40,30	0,41	-	-
Драгачевски	32,12	16,97	49,09	13,87	-	13,50	-	20,05	47,38	1,45	1,30	0,72
Моравички	53,70	-	53,70	43,10	2,32	0,80	-	-	46,23	0,05	-	-

320. То су били Љубиша Мазовоћ, Јездимир Ристивојевић и Драгиша Дамјановић. (ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 1).

321. П. Лажетић, н.д., стр. 126.

322. ИАЧ, ДБ, К-5 бр 96, брошура Ивана Шумадинца, „Ко има право да говори у име Србије”, стр 10-12, 18. Присталица владе Бојић, динамитом је повредио Душана Мајсторовића. Ови подаци потврђени су од Витомира Вукосављевића.

323. Народни музеј Чачак, И-1931, Албум Радојка Солујића,

324. Бирачи јерезе имали су своју предизборну песму: „Ко гласа јерезу, добије кола и чезу, ко гласа Мачека, нек мало сачека” (Изјава Милана Шибалића из Пријевора).

325. М. Секулић, *Резултати парламентарних избора у чачанском крају 1920-1938*, Вишевековна историја Чачка и околине, стр. 211-213; Б. Храбак, н.д., стр. 304. Резултати које наводи М. Исид, у Чачку: *Резултати парламентарних избора у Чачанском округу од 1920. до 1929. године*, стр. 327-328, за моравички срез нису тачни, јер су кандидати које наводи били из љубићког среза.

Победу су однели Војко Чвркић у љубићком, Светолик Станковић у трнавском, Радомир Цвијовић у драгачевском и Божидар Спасовић у моравичком срезу, сви из владајуће партије. У целој Србији ЈРЗ, је освојила 69,96% гласова, У.О. 25,07%. Када је у питању источни део Дринске бановине ЈРЗ је добила 57,91% гласова, У.О. 37,28% гласова.³²⁶ Резултати владајуће партије били су испод просека у чачанском крају. Једино је Војко Чвркић у љубићком срезу био изнад просека за источни део Дринске бановине. Али и супротна страна очекивала је боље резултате. Разједињена опозиција нигде није имала велике шансе, осим у Драгачеву. Нарочито је био тежак пораз радикала и Савеза земљорадника у трнавском срезу.

Највише разлога за славље имао је Светолик Станковић, који је успео да обезбеди мандат посланика. Поред опозиције, ту је био и ривал на листи ЈРЗ, Миодрaг Васић, од кога је у самом граду изгубио.³²⁷ Недуго након избора и Војко Чвркић изгубио је министарско место у влади.³²⁸ Размимоилажења унутар ЈРЗ око правца даље политике привремено су донеле победу Стојадиновићу који је реконструкцијом владе желео да ојача свој положај.³²⁹ Многи од млађих опозиционара нису лако поднели пораз и ликовање победника у Чачку. Трагови о њиховом духовном стању остали су забележени у литератури.³³⁰ Било је и већих излива беса: у Драгачеву је неким присталицама владајуће партије после избора запаљено сено.³³¹ Сукоби су после избора јењавали, мада је било још инцидента, као у Соколићима када је на задушнице, 11. фебруара 1939, дошло до туче између присталица владе и опозиције.³³²

326. Д. Тепић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, стр. 246

327. ИАЧ, ГП, К-27, Ф VII, бр. 63, Васић је добио 28,09%, Станковић 25,31% гласова.

328. *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС, Краљевине Југославије (1835-1941)*, Београд 1988, стр 275.

329. Д. Тепић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, стр. 389-390.

330. Тешко духовно стање и сриба губитника најбоље се осећа у песми коју је Ратко Митровић написао два дана после избора, у којој он излаже план за свргавање власти савезом радника и сељака у песми „Другу сељаку“:

*Док
нерадна господи оґрезла у жаду,
ишјана и луда, уз дреку свирача,
улицама урла и виче по зраду;
или крај шампањца и лејих колача
девојчуру цмаче нациминкану младу,
ил до зоре коцка над карџама ћори,
ил плеще у бару уз звуке клавира,
ил цери и вили да се кикош ори...*

Остале две строфе говоре о тешком раду сељака и пореби удруживања са радницима у борби за ослобођење (Д. Тепић, М. Стефановић, *Ратко Митровић*, Чачак 1979, стр. 75).

331. Сено је запаљено Радославу Раковићу из Горачића у ноћи 13/14.12. 1938. г. (ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 1).

332. Присталица ЈРЗ, Пантелија Жуњић, потегао је нож на опозиционаре Комадинића и Јована Обућину. (ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 13, 37).

Од 1939. године до почетка Другог светског рата

Завршетак избора није донео смањење политичке напетости у Чачку. Један од најважнијих догађаја који је потресао читав крај свакако је била смрт Драгише Мишовића и његова сахрана у Чачку. Пошто се предао полицији у Београду, догодила се, по званичним извештајима, саобраћајна несрећа приликом превозења доктора у затвор, при чему је он задобио повреде од којих је преминуо. За комунисте, то је било инсценирано убиство. Постојало је доста разлога да се сумња у извештај полиције. Сахрана Драгише Мишовића 20. јануара 1939. била је један од највећих скупова у граду, набијених великом количином енергије и незадовољства.³³³ Мишовићев гроб постао је саставни део чланова КПЈ и СКОЈ-а, који су организовали редовне помене, четрдесет дана, пола године и годишњице смрти, чиме су пркосили властима и редовно подсећали своје чланство на смрт једног од вођа КПЈ у граду. Сакупљан је и новац за подизање споменика, путем продаје фотографија Драгише Мишовића, као разгледница са цртежом макете будућег обележја.³³⁴ То није био први случај да се гробови револуционара користе као места на којима ће се учвршћивати и збијати редови Партије. У јесен 1938, Милош Минић је групу омладинаца водио на планину Рудник ради састанка. Успут су посетили гроб Свете Тиосављевића одајући му пошту.³³⁵ На искуствима трауме, комунисти су постепено градили своју традицију и формирали свој систем вредности. На сличан начин, то је већ радила држава са жртвама Првог светског рата и њиховим споменицима.³³⁶ Чачанима није била непозната традиција поштовања споменика заслужних грађана. Гроб војводе Степе Степановића био је место на којем су се редовно окупљали одајући му пошту. У Чачак су долазиле и посете из других крајева земље у намери да посете ту знаменитост.³³⁷ Жртве рата биле су централни симбол националног идентитета, одвојен од често прекинутих веза између разних друштвених група и заједница. Поред неговања националних вредности, Чачани су изградњом споменика жртвама Првог светског рата, и сахраном свих жртава заједно, без обзира на веру и националност, пр-

333. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 59; Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 104-117.

334. Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 120-123.

335. М. Јаковљевић, н.д., стр. 44-45.

336. Olga Manojlović *Koncentrični krugovi pamćenja. Sećanje, tradicija i istorija*, Tokovi istorije 1-2, Beograd 1996, str 97-101.

337. *Коло српских сестара из Сарајева на гробу војводе Степе*, „Задруга” бр. 12, 1. јун 1939, стр. 4.

ви пут искорачили из националних оквира.³³⁸ Комунисти су, са жртвама из својих редова, почели стварати сопствену одвојену партијску традицију, мада су мислили на класну, независну од већ створених симбола и обележја националног идентитета. У пролеће исте године, 9. априла, на сахрани једног ученика гимназије, његови другови су донели венце са црвеним тракама и одржали запаљиве левичарске говоре и поред протеста наставника. Резултат испада било је искључење групе ученика из гимназије.³³⁹ Нешто пре тог инцидента, 11. фебруара, у гимназији је због дељења забрањене левичарске литературе својим вршњацима, укорен Раде Азањац.³⁴⁰

Поводом потпуне окупације Чешке и уласка италијанских трупа у Албанију, организоване су демонстрације у Чачку 9. априла, којима су се придружили комунисти. Чули су се повици: „Доле рат, доле завојевачи, доле тирани, доле Хитлер, доле Мусолини!“. У хору је понављано више пута: „Боље гробом него робом“. Демонстрације су изведене испред хотела „Русија“, у вечерњим часовима, пред око 600 лица, највише средњошколаца.³⁴¹

На грађанској политичкој сцени најважнији догађај била је смена владе Милана Стојадиновића и формирање владе Цветковића 4. фебруара 1939.³⁴² Овај догађај имао је последица и на локалне прилике. Војко Чвркић је поново постао министар у новој влади Цветковића,³⁴³ што се одразило и на локалне прилике. Истог месеца, Чвркићев сарадник Васић послао је у Сарајево молбу бану за смену општинске управе у Чачку, коју су држали Стојадиновићеви људи, Радојко Солујић и посланик Станковић.³⁴⁴ Предлог није прихваћен.

Од опозиционих странака прво је реаговала радикална партија са Антом Радојевићем који је организовао један скуп у Гучи, без пријаве, 27. фебруара, на коме се окупило око 100 људи.³⁴⁵ Организован је скуп и у Чачку, 21. марта, на коме је говорио Лазар Марковић, који је закључио да је Стојадиновић морао да се повуче. Анто Радојевић је подсетио да Стојадиновић није донео политичке слободе, апеловао је да се сви

338. Споменик је имао обележја све четири велике конфесије на тлу Југославије. Епископ Николај није хтео да освети споменик, што је забранио и свештеницима Жичке епархије. На пројектанта обележја, инг. Јањића, епископ је бацио анатему. (Т. Вукосављевић, *Споменик райицима првог светског рата на зробиљу у Чачку*, ЗРМ VI, Чачак 1975. стр. 227-242).

339. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 38; А. Стојковић, Б. Ковачевић, н.д., стр. 289.

340. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 28.

341. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 47.

342. D. Viber, *O radu Stojadinovićeve vlade*, Istorija XX veka VIII, Beograd 1966, str. 5-11.

343. *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС, Краљевине Југославије (1835-1941)*, стр. 275.

344. М. Тимотијевић, *Општински власију Чачку између два светска рата*, стр. 327-328.

345. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 35.

радикали уједине у једну партију и предвидео да ће се ЈРЗ распасти. Конференцији је присуствовало око 400 лица.³⁴⁶

И присталице Савеза земљорадника постале су активније. По повратку из Сарајева за Београд, у Чачак је 5. марта свратио Милан Гавриловић и одржао неколико састанака.³⁴⁷ Организован је и збор у Заблаћу и Жежевици, 26. марта, на којима су говорили Поповић, Вукосављевић и Живковић. Поповић је критиковао бившу владу, говорио о бољој будућности и могућностима споразума са Хрватима. На збору је било око 400 људи.³⁴⁸ Убрзо је земљораднике задесила смрт њиховог вође, Јована Јовановића. У Чачку је одржана комеморација поводом тог догађаја 20. јуна, коју је поред Ђорђа Поповића и Борисава Штављанина посетио и Милан Гавриловић, нови шеф странке из Београда.³⁴⁹

Пад ауторитета владе осећао се и приликом спонтаних, неформалних окупљања. Приликом проласка регрута из Бањице, трнавски срез, кроз Ужичку Пожегу чули су се узвици негодовања према влади. Чуле су се и паролe: „Доле Чвркић, доле лопови, доле јереза”.³⁵⁰ Поново је дошло до активности помало заборављене ЈНС. Богољуб Јевтић је посетио више места у драгачевском срезу, као и Мрчајевце у љубићком, у току априла и јуна месеца 1939. године.³⁵¹

Ситуација са владајућом ЈРЗ почела се бистрити после коначног опредељења Милана Стојадиновића да пређе у опозицију 27. априла. Почео је да скупља потписе посланика и сенатора против Цветковићевог начина решавања хрватског питања, за шта се у јавности сазнало тек у јуну месецу. Војко Чвркић, који је био на челу посланичког клуба ЈРЗ, упозорио је да се тако посланици аутоматски искључују из клуба. Стојадиновић је дефинитивно искључен из ЈРЗ, 9. јула 1939.³⁵² Један од посланика који је подржао Стојадиновића био је Станковић,³⁵³ из трнавског среза, што је имало одраза на његову каријеру. На локалном нивоу, дошло је до промене општинске управе за Чачак, на чије је чело дошао Миодраг Васић, Чвркићев човек, уместо Радојка Солујића.³⁵⁴

346. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2834.

347. Др Милан Гавриловић у Чачку, „Задруга”, бр. 9. 15. мај 1939, Чачак, стр. 7.

348. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2837; Земљораднички збор у Заблаћу, „Задруга”, бр. 10. 1. април 1939, Чачак, стр. 6.

349. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 56; Земљораднички дан у Чачку, „Задруга”, бр. 13. 15. јули 1939, Чачак, стр. 1.

350. Певали су песме: „Ој Драгица ти си сила, ал ћеш бићи ко и Милан”, „Јерезо, јерезо, шебе народ изезо”. (ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 70).

351. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 49, 50 и 54.

352. D. Viber, n.d., str. 53.

353. Д. Тепић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, стр. 400.

354. М. Тимотијевић, *Општинска власт у Чачку између два светска рата*, стр. 330.

Споразум Цветковић-Мачек од 26. августа, улазак у владу дотадашњег вође ХСС-а и опозиције у земљи, стварање Бановине Хрватске, довело је до нових заплета на политичкој сцени. У новој влади није више било места за Војка Чвркића кога је Милан Стојадиновић заменио после децембарских избора са места министра за поште телеграфе и телефоне. Цветковић га је касније поново позвао у владу, као министра „на расположењу”. Овога пута у владу је ушао Михаило Константиновић, рођен у Чачку, на место министра без портфеља.³⁵⁵ У нову владу ушли су, преко Бранка Чубриловића, и чланови Савеза земљорадника, први пут од оснивања.³⁵⁶

Приликом повратка из Ивањице за Београд, нови министар Константиновић одржао је конференцију 30. августа у Чачку. Дочекао га је Ђорђе Поповић, говорећи о новој и срећнијој Југославији, са демократијом и просперитетом.³⁵⁷ Земљорадници, сада као владајућа странка, нису се лако мирили са делатношћу једног бившег министра, Војка Чвркића. Он је одржао две конференције са својим политичким пријатељима у зградама начелстава у Горњем Милановцу и Прељини, што је тумачено, од стране Савеза земљорадника, као покушај да се докаже да је и даље моћан и утицајан.³⁵⁸ Чвркић је заједно са Миодрагом Васићем, председником чачанске општине, 10. септембра свечано открио споменик Весу Милекићу, председнику општине Чачак пред Први светски рат и истакнутом радикалу. То је био први јавни споменик подигнут било коме у Чачку. Постојала је идеја да се са том праксом настави и подигну обележја и другим заслужним Чачанима. Сви за које се то планирало припадали су Радикалној странци и у оквиру ње направили су каријеру.³⁵⁹ Чвркић је одржао још један збор испред 200 лица у љубићком срезу 11. октобра. Хвалио је споразум Цветковић-Мачек, подсетио је присутне да је „густина” ЈРЗ највећа управо у љубићком срезу. У међувремену почео је и Други светски рат, 1. септембра, па су се политичари редовно на конференцијама освртали на ту тему. Чвркић је наглашавао значај неутралног положаја земље.³⁶⁰

Свој став према рату имали су и комунисти. У лецима који су протурани и до Чачка, објашњавали су пакт између Немачке и СССР-а и

355. *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС, Краљевине Југославије (1835-1941)*, стр. 189-191; Д. Суботић, *Из наше међуратне правне бацишине: Михаило Константиновић (1897-1982)*, ЗРМ XXVI, Чачак 1996, стр. 155.

356. Мира Радојевић, н.д., стр. 190-191.

357. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 68; *Министар з. др Михаило Константиновић у Чачку, „Задруга”*, бр.15, 26. септембар 1939, Чачак, стр. 3.

358. *Да ли зна нова Влада, „Задруга”*, бр. 15, 26. септембар 1939, Чачак, стр. 4.

359. ИАЧ, ГП, К-35 Ф VI бр. 497; Б. Храбак, н.д., стр. 264.

360. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 75.

комадање Пољске. Тражили су повратак мобилисаних војника кућама.³⁶¹ КПЈ је у то време била против рата, избацивали су пароле о борби против „српског хегемонизма” и у плану су имали грађански рат и револуцију у Југославији, а не борбу за независност.³⁶² Полиција је са своје стране више пута у току године вршила претресе код лица за које је сумњала да су комунисти, и проналазила комунистичку литературу, партијски материјал и летке.³⁶³ Током јесени дошло је до више сукоба између радника чланова синдиката УРС-а, у коме су комунисти имали јак утицај, и радника чланова синдиката ЈУГОРАС. У сукобима су понекад употребљаване и гвоздене шипке.³⁶⁴ Власт је покушавала са забранама зборова УРС-а,³⁶⁵ али је под притисцима ипак попустила и они су успели да одрже једну конференцију 28. новембра 1938.³⁶⁶

Своје активности имали су и земљорадници. У Чачак је допутовао Драгољуб Јовановић 7. октобра, где га је дочекао Ђорђе Поповић. Следећег дана, Јовановић је отпутова, у Гучу.³⁶⁷ Највећи скуп организован је приликом доласка министра из редова земљорадника, Бранка Чубриловића. Њега су у Љубићу на железничкој станици свечано дочекали Средоје Бркић, Ђорђе Поповић и Витомир Вукосављевић. Из Београда је са Чубриловићем допутовао и Милан Гавриловић. Формирана је и поворка од свих присутних која је отпратила Чубриловића до центра Чачка где је збор отворио Ђорђе Поповић.³⁶⁸

Споразум са Хрватима поздравео је врх Савеза земљорадника, сматрајући да се тако демократизује држава и ствара народно благостање. Чланство није било потпуно задовољно. Говорило се о потреби стварања и српске јединице унутар Југославије, после проглашења Бановине Хрватске 1939. године. По том свом ставу били су ближи ставовима демократске странке.³⁶⁹

После уласка земљорадника у владу, демократе су остале без правог партнера у опозицији. Критиковали су споразум Цветковић-Мачек, али нису били против стварања Бановине Хрватске, сматрали су да је то свршен чин. Испољавали су бригу за будућност Југославије и бригу

361. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 69.

362. К. Nikolić, *Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije*. Istorija 20. veka 2, Beograd 1998, str. 77.

363. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 13, 46, 60.

364. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2855.

365. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 72.

366. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 87.

367. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 73; *Др Драгољуб Јовановић у Гучи*, „Задруга”, бр.1, 15. јануар 1940. Чачак, стр. 2.

368. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 81; *Велики манифестациони збор Савеза земљорадника у Чачку*, „Задруга”, бр. 1, 15. јануар 1940, Чачак, стр. 3.

369. Мира Радојевић, н.д., стр. 200-201.

за опстанак целокупног српског народа и предлагали његово сабирање. У то време почели су сарадњу са Српским културним клубом који је имао истоветне циљеве.³⁷⁰

У току 1939. није забележен ни један збор демократа. Тек крајем године, 22. новембра, организован је скуп пред 100 лица у Чачку. Из Београда су испред извршног одбора допутовали Савко Дуканац и Манојло Сокић. Са њима је био и Ђура Ђуровић, поново члан демократске странке. Дошли су ради организовања демократа у Чачку, образовали су иницијативни одбор за стварање месног и среског одбора. У својим говорима критиковали су споразум са Хрватима, наводећи да је он слабији од ранијих варијанти које је правила опозиција, указивали су на тенденције отпуштања Срба из државних служби у Бановини Хрватској. Нарочито је био јасан Ђуро Ђуровић, који је критиковао забрану листа „Српски глас”, који уређују независни интелектуалци (гласило СКК), само зато што преноси писање хрватске штампе о претензијама Хрватске на чисто српске крајеве, и о противљењу стварања српске јединице унутар Југославије. Ђуровић је на крају рекао да није против Хрвата, али се бори за равноправност. Са скупа су упућиване и критике министру Чубриловићу из редова земљорадника. Сви говорници залагали су се за неутралност земље.³⁷¹ Земљорадници нису остали дужни демократама, оценивши да је то био скуп десничара и реакционара. Подсетили су да је Сокић кум Стојадиновића, док се Ђуровић 1935. кандидовао против Љубе Давидовића, од када носи надимак „главосеча”. Одбор који је изабран, по земљорадницима, био је заправо десно крило ЈРЗ.³⁷²

Након демократа активирали су се и радикали. И они су доживели деобу после одласка једног њиховог члана у владу. Насупрот демократама који су се залагали за идеју окупљања Срба, радикали су се залагали за окупљање свих радикала, мада су и они били незадовољни споразумом са Хрватима.³⁷³ Организовали су један збор у Чачку 8. децембра у присуству 120 лица на који је испред главног одбора дошао неуморни Анта Радојевић. Он је упутио апел свим радикалима да се уједине под једним барјаком, без обзира којој су групацији припадали после увођења диктатуре. Радојевић је закључио да није време за политичке активности, али пошто то раде и остале партије, налази да је потребно да то и радикали учине. Напоменуо је да се истог дана у свим цр-

370. Исто, стр. 191-193.

371. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 83.

372. *Жалосно али истинијо*, „Задруга”, бр. 1, 14. јануар 1940, Чачак, стр. 3.

373. Мира Радојевић, н.д., стр. 197-198.

квама одржава помен Николи Пашићу. Док је говорио о његовој борби и заслугама, у салу је упала група од 450 радника прекидајући збор узвицима како они могу да имају конференцију а њима, радницима, се забрањује. Радојевић је наставио да говори о споразуму са Хрватима уз добацивања радника. „Шта је са браћом Русима”. Због честих упадица и повика, збор је распуштен од стране радикала.³⁷⁴

Чачански комунисти су имали заказан скуп, у име Странке радног народа, који је полиција забранила. Протествујући због тога, они су демонстрирали улицама носећи пароле „Живео друг Стаљин”, пробили су кордон полиције на улици и упали на збор радикала узвикујући „Живела совјетска Русија”. Предводио их је Александар Ђурчић. Интервенција полиције после пробијања кордона и упада у салу где су радикали имали свој скуп изостала је, да би се избегли даљи инциденти, како је стајало у извештајима о том догађају.³⁷⁵ Александар Ђурчић је нешто пре тога имао један збор у Гучи, 4. децембра, на коме се осврнуо на споразум са Хрватима, закључујући да народ треба да се изјасни о том проблему.³⁷⁶

После дуже паузе активирали су се и чачански збораци. Они су своју организацију званично основали 14. новембра 1939, када је оформљен и срески одбор. Раније су функционисали преко повереника.³⁷⁷ Одмах се након тога осетила живља активност. Одржали су за кратко време, до краја 1939, пет зборова у трнавском срезу.³⁷⁸ Почетком следеће године, 4. јануара, у Чачак је дошао и вођа организације Димитрије Љотић и одржао предавање у сали хотела „Крен”.³⁷⁹

И земљорадници су почетком 1940. имали више конференција. Већ 8. јануара у Парменцу Вукосављевић и Поповић имају један збор. Поповић је објашњавао присутнима, да иако је савез земљорадника класна организација, међу њима мора бити и по неки интелектуалац, грађанин, или како их на селу зову „капуташ”.³⁸⁰ Организован је и скуп „земљорадничких жена” 15. јануара, које су нагласиле противљење Влатка Мачека увођењу трошарина на вино и ракију које се најављују.³⁸¹ Уредба о трошаринама је ипак донета, којом су и крајеви Западне Србије били обухваћени наплатом за промет вина и ракије, што раније

374. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 92.

375. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2882; К-5 бр. 95.

376. ИАЧ, ДБ, К-5 бр. 91.

377. Г. Давидовић, и.д., стр. 13.

378. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2878, 2879, 2881; К-5 бр. 86, 88, 93, 94.

379. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 2.

380. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 5.

381. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 6.

није био случај. Одржавани су многи зборови и писане петиције, против такве уредбе али без успеха.³⁸² Земљорадници у Чачку наставили су са праксом утемељивања ауторитета Мачека у народу, преносећи у локалној штампи „аманет” покојног Јована Јовановића вође странке који је говорио: „Са Мачеком свугде, без Мачека нигде”.³⁸³ Ђорђе Поповић је одржао и један збор у Остри, 25. јануара, који није пријавио и због чега је новчано кажњен.³⁸⁴ Заједно са Витомиром Вукосављевићем, Поповић је у Горњој Горевници одржао конференцију 10. фебруара, на којој су критиковали увођење трошарина и приступили организацији сеоских већа.³⁸⁵ У то време Драгољуб Јовановић је вршио последње припреме за одвајање свог крила левих земљорадника у нову партију, Народну сељачку странку. Леци који су се појавили у Чачку поводом тог догађаја, скренули су пажњу власти на Ђорђа Поповића, за кога се сматрало да је лични пријатељ Драгољуба Јовановића, и чекали су на његово реаговање.³⁸⁶ Поповић је, међутим, на збору у Жељевици, својим говором у коме је поред критике ЈРЗ напао и крајње левицаре („и они су реакција”), и даље хвалио Мачека и показао за коју ће се страну одредити.³⁸⁷ Остао је у крилу Савеза земљорадника, чијој десници је припадао. У нову странку Драгољуба Јовановића ушао је његов ученик са правног факултета, Витомир Вукосављевић, вођа земљорадника љубићког среза.³⁸⁸ До краја фебруара земљорадници, није јасно која струја, одржали су још два скупа у љубићком срезу, у Брђанима и Прислоници.³⁸⁹

Демократе су наставиле своју активност започету крајем 1939. године. Већ 2. јануара у Чачак је свратио, приликом пропутовања за Краљево, Божа Марковић.³⁹⁰ Највећи скуп организиран је следећег месеца, 4. фебруара у Чачку, када је присуствовало 370 делегата из осам срезова. Састанак је имао организациони карактер, изабран је привремени акциони одбор који је требало да оформи среске и месне организације. Из Београда је допутовао Сокић, који се у свом говору осврнуо на споразум са Хрватима, на припајање чисто српских срезова Бановини Хрватској, и говорио о министрима Србима који нису заштитили националне интересе. Тражио је да се ограничи „оно што се зове земља Ср-

382. Б. Храбак, н.д., стр. 230.

383. *Ојомена вођство*, „Задруга”, бр. 1, 14. јануар 1940, Чачак, стр. 1.

384. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 11.

385. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 21.

386. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 25.

387. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 29.

388. Изјава Витомира Вукосављевића.

389. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 36, 37.

390. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 3.

бинова”. Упозорио је и на финансијска оптерећења која се пребацују са Хрватске на Србију, услед деловања министра Шутеја. Дао је оцену унутрашње ситуације, да ни у једној странци нема слоге, док су Хрвати сложни и знају шта хоће. Указао је на потребу слоге код Срба да би се и њихов глас чуо, упућујући позив да то учине у демократској странци, која има за вођу Љуба Давидовића коме и непријатељи признају поштење. Након њега, говорили су представници срезова. Испред љубићког среза говорио је Ђуровић, који је напао споразум са Хрватима подсетио је да је опозиција са њима имала боље уговоре. Као и Сокић, критиковао је припајање српских срезова Бановини Хрватској и позивао на равноправност у свим областима живота.³⁹¹ На пролеће исте године умро је дугогодишњи вођа странке Давидовић. У Чачку је 24. марта одржана комеморативна седница којој је присуствовао и Сокић из Београда.³⁹² Демократи су наставили већ започету кампању за коју су наглашавали да није политичка, јер неће бити неких скорашњих избора. Ђуровић је одржао конференцију у Брђанима 27. марта, критикујући споразум са Хрватима, увођење трошарине као и концентрационих логора у земљи. Позвао је присутне да буду свесни војног позива и интереса чувања границе. Одржао је још два збора 8. априла у Остри и Трепчи, са истим темама, посебно наглашавајући значај људи који су мобилисани и значај утврђивања одбране земље.³⁹³ Активност демократске странке није остала без реакције од стране владајуће партије. Војко Чвркић, у својству секретара ЈРЗ, обратио се свим среским и месним организацијама објашњавајући предности споразума са Хрватима, тврдећи да је Југославија нашла свој пут. Био је против крилатице „Срби на окуп”, која је усмерена против владе и успостављања Бановине Хрватске, иако то опозиција негира.³⁹⁴ Активности чачанских комуниста биле су разноврсне и нису престајале. Крајем 1939, отворили су у граду радничку мензу под називом „Набављачко-потрошачка задруга”. Храна је у мензи била јефтина, чланарина је износила 100 динара, а оброци пет. У мензу су често долазили активисти КПЈ и држали говоре. Она је служила и као свратиште комуниста који би долазили у Чачак по задатку или били само у пролазу.³⁹⁵ Почетком 1940. године у Чачку су се појавили леци „Женског покрета” који су, поред захтева за равноправност са мушкарцима и позива на скупштину која ће се одржа-

391. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 16.

392. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 42.

393. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 41, 46, 48.

394. ИАЧ, ЧВ, К-1, брошура: *Свим среским и месним организацијама ЈРЗ*, Београд 1940, без броја.

395. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 1, 3; Д. Јешић, М. Стефановић, н.д., стр. 95-97.

ти на Златибору, подсећали на губитак синова и мужева у Првом светском рату.³⁹⁶ Комунисти су растурали и своје летке, позивајући омладину да се бори против „ратне кланице”, и истовремено позивали угњетене у борбу за ослобођење.³⁹⁷ У борби против комунизма, власт се највише ослањала на полицију. Крајем 1939. влада Цветковић-Мачек почела је са интернирањем комуниста у за то предвиђене логоре. Због принудне изолације, комунисти и опозиција су те логоре сматрали за концентрационе, мада су се дубоко разликовали од нацистичких.³⁹⁸ Анализирајући ситуацију у Чачку, полиција је 11. јанура 1940. извештавала да је комунизам нарочито јак међу радницима, омладином и интелектуалцима. Предлагали су њихову интернацију, или прављење раздора унутар њихових редова. Тражили су новац за доушнике који би се увукли међу раднике коминисте. Изразили су потребу и за више агента за праћење. Полиција је сматрала да комунисти нису јаки међу сиротињом, већ код радника, чиновника и студената. Примећено је и продирање према селу.³⁹⁹ Чланови КПЈ у ширењу своје идеологије и утицаја на село користили су вашаре, комишања, игранке, прела, читаонице, земљорадничке заруге, соколске чете. Организовани су излети са културно-забавним и пропагандним програмом. Освајали су и верске скупове, делећи партијске материјале, ако треба и око цркве.⁴⁰⁰ Полиција је у то време почела да издаје налоге за хапшење и интернацију комуниста, који су већином успевали да се спасу бекством.⁴⁰¹ Ипак, најважнији догађај за чачанске комунисте било је обележавање годишњице смрти Драгише Мишовића. У лецима који су растурани по граду подсећали су како је изгубио живот и позивали на скуп који би се одржао на његовом гробу. Помен је прошао без инцидента.⁴⁰² Међународни заплети донели су ново искушење за организацију КПЈ у граду. Из београдске централе УРС-а потекла је идеја да се прикупља помоћ за Финску, која је у то време била нападнута од стране СССР-а. У чачанској синдикалној организацији надвладала је струја, предвођена студентима и интелектуалцима, која није дозволила прикупљање помоћи, иако су

396. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 9.

397. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 8.

398. Идеју за интернирање комуниста и свих анационалних елемената, користећи искуства владе Богољуба Јевтића, први је изнео Корошец, сматрајући да су пуста јадранска острва најпогоднија. (В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1*, Београд 1988, стр. 287-288).

399. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 26.

400. М. Јаковљевић, н.д., стр. 50-51; Д. Јешић, М. Стефановић, н.д., стр. 59; Р. Недељковић, *Зайиси и сећања из народноослободилачке борбе*, Горњи Милановац 1986, стр. 35.

401. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 7, 12.

402. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 30; Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 123.

то радници у име солидарности хтели да ураде.⁴⁰³ Званична оцена напада Совјета на Финску и балтичке републике од стране руководства КПЈ, по директиви из Москве, гласила је да је то нова победа „против изазивача рата”. Енглески империјалисти хушкали су финске велелоседнике и капиталисте да распирују мржњу и припремају рат против отаџбине пролетаријата.⁴⁰⁴

У Кулиновцима код Чачка, марта месеца, одржана је окружна партијска конференција КПЈ. У име Покрајинског комитета за Србију присуствовали су Благоје Нешковић и Спасенија Цана Бабовић. Поднет је извештај о стању и развоју партијске организације. Закључено је да иако је чланство било бројно, оно не одражава рад који је уложен на ширењу утицаја КПЈ. Сматра се да је у то време у граду било до 48 чланова партије, у трнавском срезу 24, љубићком 45, драгачевском 26 и таковском 36, укупно за читаво подручје 117 чланова. Упућена је критика претходном руководству због секташтва приликом примања у организацију, нарочито према женама и члановима СКОЈ-а. Број чланова КПЈ после ове конференције, до краја јесени, достигао је број од 300 у целом подручју. У својој дискусији, Спасенија Цана Бабовић пружила је присутнима перспективу скоре револуционарне победе, путем бројних, жешћих штрајкова, демонстрација и генералног штрајка, након кога ће доћи до преузимања власти од стране радничке класе.⁴⁰⁵ У секретаријат ОК КПЈ Чачка ушли су млађи људи, у просеку су имали 30 година.⁴⁰⁶ Партијски стаж највећег броја руководилица КПЈ Србије у другој половини тридесетих није био дугачак. То су били млађи људи, васпитавани у духу антифашизма, али и у правцу послушности и догматичности, који су развијали своју класну свест у правцу анационалности према интересу српског народа.⁴⁰⁷

Почетком марта и чачански збораши имају своје акције. У ноћи 3/4. марта исписали су по граду пароле „Живео Љотић”, као и обресе

403. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 40.

404. К. Nikolić, *Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije*, str. 77.

405. Д. Јешић, М. Стефановић, н.д., стр. 103; Р. Недељковић, н.д., стр. 37-39. Недељковић на истој страни наводи да је број чланова КПЈ у округу био око 200, иако збир по срезovima износи 117. Бројност КПЈ је реконструисана на основу сећања, што је вероватно разлог противуречности.

406. У пленум комитета изабрани су: Момир Томић, секретар, радник; Раде Минић, радник; Радојица Радосављевић, радник; Ратко Митровић, студент; Момчило Моле Радосављевић, студент; Недељко Караичић, радник; Милутин Стојић, сељак; Радован Јовановић, радник; Радисав Недељковић, сељак и Љубиша Тодоровић, сељак (Д. Јешић, М. Стефановић, н.д., стр. 12, 103, 340, 349, 344, 359, 352; Р. Недељковић, н.д., стр. 36-37).

407. Идеолошки су образовани искључиво на проради Стаљинове критике ставова Симе Марковића, који је био последњи значајнији српски комуниста, са реалним ставовима о српском националном интересу (В. Gligorjević, н.д., стр. 312-313).

његове главе.⁴⁰⁸ Димитрије Љотић долази у Чачак, по други пут, 7. априла и одржава предавање у хотелу „Крен”. Локални комунисти су претили да ће ликвидирати Љотића ако дође у град, покушали су да упадну на предавање, али су задржани од обезбеђења. После одржаног скупа омладина збора је физички нападана по улицама града.⁴⁰⁹ Због ометања поменутог скупа полиција је новчано казнила неколико лица, углавном радника из Чачка и Атенице.⁴¹⁰ Након посете Љотића, локална организација ЈНП „Збор” примила је 20 нових чланова, у току јуна још шест, тако да је у септембру било укупно 60 чланова.⁴¹¹ Све већој активности збораша, нарочито међу омладином, комунисти су се супротстављали идеолошким, али и физичким нападима, да би их одвратили од њихове идеологије и спречили њено ширење.⁴¹² Због учесталих напада на своје припаднике, збораша су, крајем маја месеца, штампали плакат под називом „Комунистички терор у Чачку”. Указивали су на физичке нападе боксерима и каменицама, које врше комунисти на збораше у гимназији, као и на професоре који ометају њихов рад. Подсећали су на превртљиву тактику комуниста према рату, проглашавајући их „аутоматима” који преносе директиве.⁴¹³ У време слома Француске, маја-јуна 1940. КПЈ је и даље за све успехе Немачке окривљавала капиталисте Француске који су француски народ увукли у рат који није желео. За сва даља освајања Немачке, кривили су властодршце поражених земаља.⁴¹⁴ Збораша су у јуну месецу основали у Чачку своју омладинску организацију „Бели орлови”. До септембра 1940. имали су 40 чланова у гимназији и 30 симпатизера, као и 7 омладинаца у радничкој омладини.⁴¹⁵ Као противакцију зборашима, комунисти су штампали летке у којима нападају наставнике гимназије и припаднике збора у њој.⁴¹⁶

Крајем маја месеца организован је неуспео штрајк радника фабрике хартије, да би у јулу месецу прерастао у велики и организовани протест у коме је учествовало 114 радника. Штрајк је после седам дана сломила полиција избацивши штрајкаче из фабрике. У знак солидар-

408. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 39.

409. Г. Давидовић, н.д., стр. 14.

410. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 47.

411. Г. Давидовић, н.д., стр. 14.

412. М. Стефановић, *Деловање Љотићеве организације ЗБОР у чачанском крају (1935-1945)*, стр. 295.

413. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 66. У току јуна месеца растурали су још један летак под називом „Комунистима, олошу града Чачка”, (Г. Давидовић, н.д., стр. 14).

414. К. Nikolić, *Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije*, стр. 77.

415. Г. Давидовић, н.д., стр. 16.

416. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 64.

ности, и део радника у занатлијским радњама Чачка покренуо је свој штрајк, који се завршио непосредно после онога у фабрици.⁴¹⁷ Комунисти су активно учествовали у организовању оба протеста. Они су од краја априла до почетка септембра непрестано и упорно делили летке и прогласе, писали пароле, ширећи пропаганду против рата и позивајући у борбу против „милионера”. И поред хапшења и интернирања, њихова активност није спласнула.⁴¹⁸ Највећи протест планирали су 1. септембра, на годишњицу отпочињања рата у Европи. Демонстрације су одложене за Јовандан, 11. септембра, када се у Чачку одржава традиционално велики вашар. Окружни комитет КПЈ вршио је јаку пропаганду међу сељацима, издавао директиве својим присталицама међу радницима и омладином да обавезно дођу на митинг.⁴¹⁹ Већ 9. септембра освануле су исписане пароле на зидовима кућа у Чачку и Љубићу. На дан вашара, група од 30 студената, ђака и радника ушла је међу окупљене сељаке носећи на платнима исписане пароле „Живео Стаљин”, „Живела влада радника и сељака”. Одржан је и говор против капиталиста, полиције, за савез са Совјетском Русијом. Присутни су позвани на побуну против постојећег поретка, наглашавајући да у свету постоји влада радника и сељака. При растурању демонстрација повређена су два жандарма.⁴²⁰ Неколико дана касније, 16. септембра, организован је штрајк радника који су изграђивали пругу нормалног колосека у Чачку. Полиција је била уверена да је и то дело комуниста.⁴²¹

На ове догађаје реаговали су чачански зборашци. Они су крајем августа отворили своју канцеларију у Чачку и добили сопствено организационо подручје, као знак поверења централе за њихов успешан рад. Штампали су 19. септембра плакат „Ко има уши да чује, нека чује”. Питали су се шта се дешава са историјским градом Чачком. Поручивали су грађанству да им „деца” спремају смрт и да је крајње време да се освесте. Оптуживали су комунисте да се боре „за слободну љубав”, да су „ладолежи” док друге оптужују за беду. Поручивали су да мрзе сељаке и да ће бити страшнији од Турака, „пре неки дан клицали су Џунгашвилију”. На крају су проклели све оне који неће да чују поменуте поруке.⁴²²

Комунисти су користили сваку прилику за ширење својих уверења. Приликом сахране једног радника ВТЗ-а, умрлог од туберкулозе,

417. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 55, 59, 67, 68, 74; Д. Јешић, М. Стефановић, н. д., стр. 105-107.

418. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 55, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 96, 55, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 96.

419. Д. Јешић, М. Стефановић, н. д., стр. 108.

420. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 82, 88, 96.

421. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 83, 96.

422. ИАЧ, ДБ, К-6, бр. 85.

Бранко Јанковић, бравар ВТЗ, одржао је говор поред ковчега. Подсећајући на услове живота и рада, као и узрок смрти покојника, поручио је да ако је Бог кога свештеници проповедају крив за његову смрт, онда они не верују у њега.⁴²³ Овакви испади против религије нису били ретки тридесетих година у Чачку. Чланови КПЈ су сматрали да свештеници плански заглупљују народ и одводе га од стварног живота у коме се налази.⁴²⁴

Прилози за подизање споменика Драгиши Мишовићу сакупљани су више од годину дана. Акција је спорије напредовала него што је то у почетку планирано, тако да је тек 20. октобра 1940. свечано откривена биста доктору Мишовићу на Чачанском гробљу. На постољу споменика урезан је натпис: „Радни народ Србије свом првоборцу др Драгиши Мишовићу”. За ту прилику, споменик је офарбан у црвено. После православног помена, хор и велики број присталица КПЈ отпевао је Лењинов посмртни марш. Након говора Александра Ђурчића, који је рекао да буржоаска наука верује у вечни живот, док је Мишовић веровао у дијалектички материјализам и СССР, који је данас гарант независности, полиција је интервенисала и растурила скуп.⁴²⁵

Нешто раније, у Овчарско-кабларској клисури, 13-14. октобра организована је велика национална свечаност, уз присуство министра Михаила Константиновића, председника Народне одбране, Илије Трифуновића и епископа Николаја Велимировића, који је одржао опело костима настрадалих људи у једном збегу из 1815. године. Том приликом Трифуновић је одржао говор у коме је подсетио да се национално-револуционарна свест успавала код народа и да нема слободе без жртава, мислећи на настрадале којима је одржавано опело.⁴²⁶

Све већу активност испољавали су и збораши. На ванредним изборима за општинске власти у Доњој Тречки, љубићки срез, победио је кандидат ЈНП „Збор” Благомир Новичић. У циљу ширења утицаја, за шефа пропагандног одсека одређен је свештеник Булић, који октобра

423. Д. Јешкић, М. Стефановић, н.д., стр. 120; Полицијски извештај је општини. Б. Јанковић је, по њима, поручио да нема Бога, да су Богови свештеници на земљи и позивао у борбу против власти и управе ВТЗ-а. (ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 89, 96).

424. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 47.

425. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 101; Д. Јешкић, М. Стефановић, н.д., стр. 115-117; Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 125. У наведеној литератури не помиње се присуство Александра Ђурчића. Какав је унутрашњи духовни став према религији имао Драгиша Мишовић тешко је утврдити. Остало је забележено да је био приложник чачанске цркве и, да је целивао иконе (*Захвалности-приложили су цркви чачанској*, „Преглед цркве епархије Жичке”, бр. 5, мај 1933, Чачак, стр. 145).

426. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 93; У псебини Кађеници, Турци су димом угушили читав збег приликом битке на Чачку 1815. (Р. Бојовић, *Битка на Чачку 1815. године*, ЗРНС V, Чачак 1974, стр. 100).

месеца обилази љубићка села стварајући месне организације. Након сукоба са комунистима 23. октобра, на Техничком факултету у Београду, власт је забранила деловање ЈНП „Збор”. Тако су пропали и напори њихове организације за ширење у чачанском крају.⁴²⁷

Анализирајући активности комуниста у Чачку током 1940. године, полиција је извела закључак да социјална структура града, који има скоро једну трећину житеља који су или радници или ученици, представља најважнији услов за ширење идеологије КПЈ. За неуспех у спречавању њеног распрострањања разлози су тражени у слабом раду судова, који не кажњавају приведене комунисте, лошем стању градске страже коју чине мештани, слабе стручности, подложности утицају пријатеља, фамилије и локалних политичара. Помињали су случај оца Милоша Минића, Драгомира, који је радио као секретар у Градском поглаварству Чачка.⁴²⁸ За неуспехе у раду и раније су навођени персонални проблеми. Помињао се случај подначелника Ковачића који је, као „велики Хрват”, размишљао само о свом премештају у Хрватску 1939. и био потпуно незаинтересован за рад.⁴²⁹

Након откривања споменика доктору Мишовићу, полиција је ухапсила око 60 људи, који су кажњени временским казнама, углавном по 15 дана затвора.⁴³⁰ Акције КПЈ тиме нису престале. Пред крај новембра организовали су писање парола по Чачку.⁴³¹ Неколико дана после тога збораши, сада већ као забрањен покрет, растурали су своје летке по граду.⁴³² Збораши нису мировали ни током новогодишње ноћи, у току које су цео град прекрили својим паролама, исписаним зеленом бојом.⁴³³ Полиција је, са своје стране, у акцији сузбијања комунизма у Чачку забранила деловање УРС-а 30. децембра 1940.⁴³⁴ Реакција чланова КПЈ на овај као и на све остале прогоне није изостала. Радојица Радосављевић, члан ОК КПЈ у Чачку, послао је за Божић „честитке” средском начелнику, командиру жандармеријске станице, свештенику Булићу и другим „реакционарима” у граду. Поред летка о „белом терору” у Чачку, добили су исписану поруку: „Сретан вам последњи Божић у капиталистичкој Југославији”. У сваку коверту, поред порука, ставље-

427. Г. Давидовић, н.д., стр. 15.

428. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 96.

429. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2855. Њега је заменио Марко Франић, такође Хрват, али веома ревностан у прогону комуниста, састављач поменутог извештаја.

430. Д. Јепић, М. Стефановић, н.д., стр. 118.

431. То су углавном биле пароле: „Живео Стаљин”, „Живео СССР”. (ИАЧ, ДБ, К-6, бр. 105).

432. ИАЧ, ДБ, К-6 бр. 104.

433. ИАЧ, ДБ, К-7 бр. 2.

434. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2998.

435. ИАЧ, ДБ, К-7 бр. 10, 25; Д. Јепић, М. Стефановић, н.д., стр. 122; М. Јаковљевић, н.д., стр. 53.

на је и по једна Стаљинова фотографија.⁴³⁵ То није била једина акција коју су комунисти организовали уочи једног од највећих хришћанских празника. Исте ноћи месни комитет КПЈ за Чачак организовао је акцију писања парола по Чачку и Љубићу. Црвеном бојом, помоћу шаблона, исцртан је Стаљинов лик на зидовима многих кућа, уз пригодне паролe. Акцију су углавном вршили омладинци.⁴³⁶ Агресивни атеизам чачанских комуниста, поред догматских усмерења и планова партије којој су припадали, свакако је био и реакција на велику хришћанску обнову и мисионарски рад епископа Николаја Велимировића. На свим скуповима које је организовао долазио је велики број људи, а епископ је редовно позивао комунисте да се уразуме, подсећајући на прогоне у Совјетском Савезу. Са друге стране, код комуниста је у то време постојао неки религиозан однос према исправности совјетске ствари и према непогрешивости стаљинистичке ортодоксије.⁴³⁷

Убрзо су се у граду појавили леци под називом: „Не пада снег да завеје брег, већ да свака животиња покаже траг”. Полиција је зборашима и Булићу, који су сада радили илегално, приписивала ауторство текста, у коме се указује на зависност политике комуниста од става СССР-а, оптужујући их да нису самостална бића већ „роботи”.⁴³⁸ Активност комуниста у писању парола, дељењу летака, и поред повремених хапшења, није престала до почетка априлског рата.⁴³⁹

У другој половини 1940. није забележен ниједан скуп грађанских политичких партија. Једино је Војко Чвркић имао једну конференцију 21. априла. Појављивали су се повремено и леци присталица Стојадиновића, али без већег одјека.⁴⁴⁰ После дуже паузе, за 4. фебруар 1941. био је заказан збор демократске странке у Чачку. Из Београда је требало да стигну Сокић и Ђуровић. Није потврђено да се скуп и одржао. Једино је забележен помен покојном Љуби Давидовићу, одржан 13. фебруара у чачанској цркви.⁴⁴¹ Након дужег времена, почетком 1941, појавио се и један број листа „Задруга”. Пренели су поздраве Милана Гавриловића, шефа земљорадника, присталицама у Чачку, који је постао први југословенски амбасадор у СССР-у.⁴⁴²

Озбиљност приближавања рата полако се увлачила у свакодневи-

436. Д. Јешић, М. Стефановић, н.д., стр. 123-124.

437. К. Nikolić, *Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije*, стр. 79-80.

438. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2991.

439. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 2994, 2995, 2998, 3003.

440. ИАЧ, ДБ, К-6, бр. 51, 57, 84.

441. ИАЧ, ДБ, К-1 преписи, бр. 3017; К-7 бр. 21.

442. *Прва действа из Русије Москва-Чачак поздрав др Гавриловића*, „Задруга”, бр. 1, 12. фебруар 1941, Чачак, стр. 1.

цу људи. Интензивне припреме за одбрану земље почеле су већ после уласка немачких трупа у Аустрију 1938. Након окупације Чешке од стране Хитлера, уласка Италијана у Албанију 1939. године, заведено је „приправно” стање.⁴⁴³ Поред великог броја мобилисаних људи из чачанског краја, осећала се повећана војна активност и у самом граду. Становништво је припремано за изразу склоништа и ровова.⁴⁴⁴ Приликом одласка 58. пешадијског пука на југ земље из Чачка, спонтано су поздрављени од локалног становништва. Многа села у околини града постала су војни логори у које се сакупљао велики број мобилисаних људи.⁴⁴⁵

Без обзира на све затегнутију ситуацију у региону, и рат који је беснео у Европи, политичке и идеолошке страсти се нису смиравале. Током марта месеца полиција је регистровала појачану нетрпељивост, нарочито међу средњошколском омладином, која је резултирала бројним тучама збораша и комуниста.⁴⁴⁶ Најзанимљивији испад догодио се у Брђанима. Тамо је у локалној кафани 15. фебруара Владислав Гаћевић, после псовки упућених газдама, клицања Стаљину и Совјетској Русији, наручио од музичара „комунистичко коло”. Одсвирали су му обично.⁴⁴⁷

На дан потписивања пакта Југославије са Немачком, 25. марта, у кући Александра Ђурчића састали су се представници КПЈ. Међу њима се нашао и Ђорђе Поповић у име Савеза земљорадника. Договорили су се да изведу демонстрације против потписивања споразума са Немачком. Два дана раније, око 60 чланова Удружења носилаца Албанске споменице послало је петицију против пакта. Сва штампа која је стигла у Чачак 26. марта била је спаљена и одржан је протест. Сутрадан су организоване велике демонстрације у центру града које су окупиле велики број људи.⁴⁴⁸ Општинска управа је пренела поздраве грађанства Чачка краљу Петру II који је ступио на престо. Честитке су упућене и новом председнику владе генералу Симовићу. Одржана је свечана седница градског већа на којој је бурно поздрављен преврат. Удружење резервних официра и носилаца Албанске споменице позвали су грађане

443. D. Tešić, *Gerilski rat u planovima Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938-1941. godine*, Istorija 20. veka 2, Beograd 1995, str. 93.

444. ИАЧ, ДБ, К-7 бр. 20

445. В. Петронијевић, Д. Јањић, *Нејокопени, хроника села Кулиновци и Ајеница*, Чачак 1981, стр. 140.

446. ИАЧ, ДБ, К-7 бр. 28, 29. Комунисти нису престајали да деле летке у којима су нападали професоре гимназије и „национално исправне ученике”.

447. Кажњен је са 10 дана затвора. Полиција је тврдила да није комуниста, већ обичан насилник. (ИАЧ, ДБ, К-7 бр. 23, 30).

448. *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1944. Хронологија догађаја*, Чачак 1968, стр. 21-24.

на манифестације у центру града „да се излије народна радост”. Грађани су позивани и од стране општинске управе на благодарење у чачанску цркву, након којих ће отићи на демонстрације.⁴⁴⁹ Био је то последњи већи политички скуп у Чачку пред априлски рат. Немци су без борбе ушли у град 17. априла 1941. године.⁴⁵⁰

Ослањајући се на државни апарат, популарне и економски јаке људе у чачанском крају, ЈРЗ је до почетка рата остала најзначајнија политичка организација. Унутрашње трзавице, које су странку пратиле од стварања, пред рат су се завршиле надвладавањем струје коју је предводио Војко Чвркић. Поред неких успеха у унапређењу родног краја, методи које је користио у политичкој борби, непопуларност државне политике коју је оличавао и следио, недостатак политичких слобода, стварали су снажну опозицију Чвркићу као личности и партији којој је припадао.

Странке удружене опозиције нису успеле да обезбеде минимум сарадње и пређу партијске границе како би обезбедиле демократизацију земље. Радикали су се ослањали на ауторитет своје партије у прошлости, што је баштинила и ЈРЗ, као и на популарност и енергију Анта Радојевића. Он је од свих политичара у чачанском крају имао најдужи стаж у политичкој борби, али то је било недовољно да се поврати утицај из двадесетих година. Значај радикала пред рат није био велики у чачанском крају.

Демократи, најјача опозициона политичка партија у Србији, у чачанском крају нису имали такве позиције. Током тридесетих година значајан број локалних првака из демократске странке прешао је на страну режима, што је поткопало снагу странке, која је деловала у традиционално радикалском крају. Тек пред рат опажа се снажнија делатност када као једина значајна грађанска опозициона партија покушавају да пробуде националне осећаје српског народа и заштите његове интересе у Краљевини пред ратну олују.

Земљорадници су као сталешки оријентисана партија најдуже били у опозицији. Иако је највећи број бирача био са села, земљорадници нису имали значајнијих успеха на изборима тридесетих година. Након уласка у владу отупела је оштрица критике режима и стања у друштву. Остала су инсистирања на побољшању живота на селу и везивање за Мачека.

Неуспех грађанских политичких партија да реше одређени број

449. ИАЧ, ГП, К-49 Ф III бр. 138.

450. Чачански крај у *Народноослободилачкој борби 1941-1944. Хронологија догађаја*, стр. 21-24.

социјалних проблема, као и питање демократизације земље, стварало је простор за деловање комуниста. Прогони којима је власт прибегавала у покушају да сузбије утицај КПЈ, само су појачавали унутрашњу чврстину партије и жељу за насилним рушењем друштвеног система, нарочито код млађих чланова. Пред рат, КПЈ је у чачанском крају примила велики број млађих људи у своје редове. И руководство није имало превелики партијски стаж, али је било васпитано у духу послушности и догматизма у односу према директивама које су добијали. Социјално окружење у коме су деловали давало је пуно шансе за успех у раду КПЈ, што је она и искористила у чачанском крају, који је пред рат важио за „озлоглашено” комунистичко место.

ЈНП „Збор” се у чачанском крају касно организовао. Њихов утицај није био велики нити су имали неких успеха на изборима. Нешто већу активност испољавају тек пред рат, нарочито међу омладином. Покушаји да се учврсте на селу пропали су после забране њихове организације.

За обнову демократских традиција и слобода у Србији тридесетих година, недостајали су политичари са искуством нормалне парламентарне демократске борбе. Релативно мали број млађих политичара имао је таква искуства. Остали су се формирали и стицали политичку каријеру у условима диктатуре и „псеудопарламентаризма”.⁴⁵¹ Следећи запажање Војка Чвркића да су политичари искварили народ, да би касније народ квариио политичаре, може се тврдити и да је „гласачко тело” заборавило искуства демократије или их уопште није ни познавало. Систем јавног гласања омогућавао је разноврсне притиске, али и масовну корумпираност бирача који су гласали за онога ко им плати или обезбеди неку привилегију. Број таквих људи сигурно није био занемарљив. Склоност ка насиљу у решавању међусобних несугласица, радо је експлоатисана од стране свих политичких партија. Захваљујући државном апарату и већим финансијским средствима, ЈРЗ је у чачанском крају била најуспешнија у примени таквог метода политичке борбе. Уз то треба напоменути и неписменост и слабу образованост људи старијих од 30 година, што је сужавало могућност комуникације и избор метода у политичкој борби. У народу су најбоље пролазили бучни скупови, са обавезном „блех” музиком, који би се претворили у обавезно општеномодно весеље на којем су узвикиване паролe и певанe инфантилне политичке песмице. Како је то приметио Драгољуб Јовановић, приликом великог земљорадничког збора у Чачку 1928. године, се-

451. Мира Радојевић, н.д., стр. 241.

љачка мистика воли свечаности. Јаких узбуђења њему треба, и великих радости, јер сељак воли множину. „Велику ватру хоће он, да се огреје, и друштво да сакупи, и коло да поведе”.⁴⁵² Иако је највећи део бирача био на селу, време сеоских трибуна је прошло. Сви локални политички лидери ималу су породичну традицију у бављењу политиком, а део њих је и потицао са села. Та чињеница имала је одређену тежину у стварању ауторитета међу бирачима. Ипак, по свом образовању, животном искуству, просторној мобилности, ако у њу рачунамо место школовања које су многи завршили у иностранству, генерације локалних политичких лидера биле су далеко изнад средине у којој су деловали. Уз то, неки од њих нису ни живели стално у Чачку.⁴⁵³

Постојеће стање на политичкој сцени никога није задовољавало, а најмање омладину која је са модернизацијом окусила могућности другачијег и лепшег живота. По свом образовању, ако се као параметар узима писменост, она је била изнад старијих нараштаја. Могућности са знања о свету у коме се живи значајно су се повећале, нарочито код женске деце. Уз то, услед природног прираштаја, омладина је била бројна, у граду је чинила преко половине становништва. Снага жеље да се живи на нов и модеран начин јесте подстицај за друштвену мобилност, али и искушење за друштво које обезбеђује слабу или спору модернизацију и покретљивост друштвених група.⁴⁵⁴ По природи свог темперамента и вери коју са собом носи, омладина је често главни ослонац за велике преврате. Више срцем и емоцијама, а мање разумом, она увек стреми високим циљевима и машта о новом свету. Српска политичка елита заваравала се вером у снагу идеала из Првог светског рата, не увиђајући њихову истрошеност и не нудећи алтернативу за нове генерације.⁴⁵⁵

Покушаји да се организује омладина око грађанских политичких странака у чачанском крају били су слаби и без већих ефеката. Омла-

452. „За наше примитивне и неисцрошене енергије потребно је широчење у весељу, у промени, у изненађењу. До сада је војска била једина парада и једина настрада. Ми цркве немамо као католици, ни сиротињу у маси, као Англо-Саксонци. Ми умиремо од досаде као осуђеници, кад не радимо као несрећници. Забаве никакве немамо, забаве за масе народне, забаве социјалне и једитице” (Д. Јовановић, *Криштење зелених заситина*, Сељак свој човек, Београд, 1997, стр. 253).

453. Занимљиво је да је већина грађанских политичара засновала брак са женама које нису Српкиње. Војко Чаркић са Јеврејком, Светолик Станковић са посрбљеном Немицом, Миодраг Васић са Рускињом, Анто Радојевић са Шкотланђанком, Ђуро Ђуровић са Јеврејком, Драгомир Иконић у другом браку са Францускињом. Лидери земљорадника, комуниста и зборача или нису били жењени или су им супруге биле из чачанског краја.

454. П. Марковић, *Теорија модернизације и њена критичка примена на међурајину Јужославију и друже источноевропске земље*, *Годишњак за друштвену историју* 1, Београд 1994, стр. 11-34.

455. К. Nikolić, *Jugoslovenska ravnogorska omladina u Drugom svetskom ratu*, *Istorija* 20. veka 1, Београд 1998, стр. 43.

динска организација ЈРЗ није оставила дубљи траг. Радикали су се обраћали старијима, који поштују традицију њихове странке. Демократе су након 1939. године почели сарадњу са Српским културним клубом који је имао своју омладинску секцију. Она је основана у последњим месецима 1939. са задатком да допринесе васпитању омладине у националном и традиционалистичком духу и сузбије ширење „интернационалистичких идеја” које су пропагирани комунисти. Сматрали су да је отварање врата демократији у политичком животу један од најефикаснијих начина „спасавања” омладине која је, у условима када су политичке странке биле забрањене, била неопредељена или је лутала за туђим идеологијама, левим или десним. Ова омладинска секција СКК била је превасходно упућена на студенте. Свој подбор СКК није имао у Чачку,⁴⁵⁶ док је деловање демократске омладине примећено тек пред рат, закаснило у односу на два супарничка покрета међу чачанским средњошколцима.

Земљорадници су се обраћали сељацима као посебној класи, залажући се за унапређење живота на селу. Борили су се за еманципацију сеоске омладине која се „старом рађа а младом умире”.⁴⁵⁷ На локалном плану, створане су организације „трезвене младежи” као и разни курсеви за унапређење пољопривредне производње и вођење домаћинства на селу за омладину оба пола.⁴⁵⁸

Општи је утисак за тридесете године, када је у питању омладина и њено учешће у политици, своди се на констатацију да читаве генерације младих људи нису ни ушле у јавни живот, осим кроз предсобље полицијских чиновника и средских начелника. Највећи број младих људи од 20 до 30 година није ни знао за нормалан политички живот.⁴⁵⁹ Омладина је била без јасне визије, препуштена сама себи. Лако је постајала „плен” идеолошких фанатика који су обећавали „рај на земљи” привидно ништа не тражећи за узврат.

Чврсту форму организовања имали су комунисти. Социјални проблеми, тежња ка лепшем и модернијем животу, недостатак политичких слобода, снага локалних узора, као и забране, прогони и хапшења од стране полиције, учвршћивали су редове комунистичке омладине у намери да силом сруше друштвени систем. Организовани, енергични,

456. Иако су се залагали за традиционализам, људи у СКК су сматрали да се треба борити против штетног традиционализма који се огледао у спором мењању начина привређивања и начина живота (Ј. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, I, стр. 511-512, 514, 533).

457. Мира Радојевић, н.д., стр. 220.

458. В. Петронијевић, Д. Јањић, н.д., стр. 116, 119, 122.

459. Мира Радојевић, н.д., стр. 47.

идеолошки прочишћени и милитантни, комунисти и њихова омладина односили су превагу већем делу Србије па и у чачанском крају.⁴⁶⁰

Једини отпор на који су комунисти наилазили долазио је од стране омладине ЈНП „Збор”, „Белих орлова”. Иако су се касно организовали у чачанском крају, тек у почетку лета 1940, успели су у доброј мери да окрње монопол на душе младих који су до тада имали комунисти. Идеолошки сукоб брзо се претворио у физичке обрачуне, нарочито у чачанској гимназији, који нису престајали до самог рата. Ипак, дуготрајност деловања омладине КПЈ и њена истрајност оставили су дубље трагове, и већи потенцијал за рат који је уследио.

Локални оквири недовршене модернизације-последнице

И поред одређених успеха у индустријализацији, чачански крај је пред Други светски рат остао доминантно аграрна средина. Економско напредовање села било је прилично споро, али је зато културни ниво знатно побољшан. Сељак је прекорачио границе атара у којима је живео, стекао многа искуства, што нарочито важи за млађе нараштаје у селима око Чачка. Просветне прилике биле су солидне, што је резултирало већом писменошћу омладине, а тиме и већом могућношћу упознавања света у коме се живи. Село је и даље било са лошим путевима, без електричне енергије, са малим земљишним поседом на коме се слабо користе машине за обраду земље. Демографски притисак оптерећивао је мала газдинства која су, и поред великих напора да се прехране производњом сопствених житарица, била принуђена да их купују на тржишту.

Притисак становништва са села могла је да ублажи индустријализација. Крајем тридесетих година Чачак постаје значајно индустријско средиште које запошљава приличан број радника, превасходно у највећој фабрици ВТЗ Чачак, и то квалификовану радну снагу. Са села је углавном долазила неквалификована радна снага, која се морала запошљавати у другим мањим предузећима или код занатлија, трговаца и угоститеља, или у оближњим рудницима где су радили за мање плате и у лошијим условима производње. У исто време слој трговаца, занатлија и угоститеља, који је чинио, до индустријализације, социјалну основу града, доживљава своју економску агонију услед конкуренције индустријске робе. Страх да се изгуби економска самосталност и постане

460. K. Nikolić, *Jugoslovenska ravnogorska omladina u Drugom svetskom ratu*, Istorija 20. veka 1, Beograd 1998, str. 43.

обичан пролетер испуњавао је живот многих људи из овог друштвеног слоја. Град у коме су живели постао је значајно индустријско средиште, али они у њему више нису имали битнију улогу.

Политичари који су својим деловањем могли да унапреде живот људи, деловали су у време ограничене демократије, када су у политичку борбу унели нерегуларни методи. Највећи број локалних страначких првака није се формирао нити је познавао нормалне демократске прилике, што важи и за „бирачко тело”, нарочито његов млађи део. Непопуларност начина владања странке на власти, раздробљеност и неслога удружене опозиције у комбинацији са нерешеним социјалним проблемима, давали су простор за екстремне идеје о друштвеном преврату међу омладином. Морални интегритет доброг дела грађанских политичара био је на ниском нивоу, што је само појачавало незадовољство.

Политичке поделе унете су и у процес организације устанка против Немаца. Општи утисак са терена љубићког и трнавског среза, почетком јула 1941. године, био је да су партизанским одредима које је контролисала КПЈ нарочито масовно приступили земљорадници предрођени Ђорђем Поповићем, и да је постигнут споразум са локалним првацима удружене опозиције, док су равногорском покрету већином приступили припадници демократске странке.⁴⁶¹ Исто важи и за демократску омладину, малобројну и англофилски расположену, у Чачанској гимназији, која је у рату деловала у оквиру равногорске организације.⁴⁶² У почетку сарадње оба покрета су се залагала за послератну Југославију, на новој демократској основи, где ће бити зајемчене демократске слободе збора, договора и штампе. Локалне вође равногорског покрета критиковали су политику Милана Стојадиновића, били против Димитрија Љотића, и необично оштро иступали против Војка Чвркића. Анализа стања на терену осталих срезова, коју су урадили комунисти, говори да су у драгачевском срезу локалне политичке вође грађанских странака приступиле равногорском покрету и да је партизански покрет на том подручју јако слаб. Иста оцена важила је и за моравички срез. У таковском срезу ситуација је за комунисте била задовољавајућа. У свим подручјима партизанима су приступили људи испод 20 година, оба пола, који до тада нису били војни обвезници.⁴⁶³

461. Р. Властелица, *О првом сјоризму између партизана и четника*, ЗРМ 1, Чачак 1969, стр. 176, 178-179, 185.

462. А. Стојковић, Б. Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837-1937*, стр. 338; V. Jovašević, n.d., str. 278.

463. Р. Властелица, н.д., стр. 176, 178-179, 185.

Занимљива је и судбина предратних политичких вођа у ратном вихору Другог светског рата. Војко Чвркић је остао у родном крају непосредно по окупацији. Убрзо су се почеле проносити гласине да је организовао смакнуће Драже Михаиловића са чела равногорског покрета. И поред одрицања од такве намере, Чвркића је пратила озбиљна сумња да је спреман на тај корак. Коначно, стигла је и реакција од стране равногораца. Смрт му је била најављена већ 1941. као и непосредно пред њено извршење крајем 1942. Војко Чвркић је био свестан свог краја. Убијен је 9. децембра 1942. године у Рошцима од стране припадника равногорског покрета.⁴⁶⁴ Светолик Станковић је одведен у заробљеништво након априлског слома. После ослобођења вратио се у Југославију и био члан АВНОЈ-а до првих избора крајем 1945.⁴⁶⁵ Након тога се више није бавио политиком. Радио је као професор у Техничкој школи у Чачку. Миодраг Васић је остао на месту председника општине Чачак приликом уласка Немаца, све до првог ослобођења града, затим је кратко време био у равногорском покрету, да би поново дошао на место председника општине Чачак. Немци су га крајем 1942. године одвели у заробљеништво. Након ослобођења није се вратио у земљу, већ је емигрирао у САД. Настанио се у Чикагу, где је одвео и породицу.⁴⁶⁶ Анто Радојевић је окупацију дочекао у Београду, није се политички ангажовао током окупације, нити је то радио после ослобођења у послератној Југославији.⁴⁶⁷ Ђуро Ђуровић се прикључио равногорском покрету, поставши генерални секретар Централног националног комитета пред крај рата.⁴⁶⁸ Након повлачења главнине равногорских снага Драгољуба Михаиловића из Србије, Ђуровић остаје на терену. После коначног слома покрета коме је припадао, предаје се новим властима, које га осуђују на дугогодишњу робију, коју је издржао.⁴⁶⁹ Драгомир Иконић је покушао да током априлског слома емигрира у иностранство. Није успео и окупацију је провео у Београду, не мешајући се у политичка збивања, као и након ослобођења.⁴⁷⁰ Борђе Ђока Поповић се придружио партизанском покрету, постао је члан НОО за Чачак. Након слома устанка, ухваћен је и одведен најпре у бањички логор, затим

464. *Недовршени дневник Војка Чвркића*, приредила Зорица Матијевић, Изворник 9, Чачак 1992, стр. 151-158; *Писмо Јелене Чвркић мајору Палошевићу*, приредили М. Пантслић и Р. М. Маринковић, Изворник 13, Чачак 1997, стр. 110-117.

465. ИАЧ, Породични фонд Крен-Станковић, сумарни инвентар, Чачак 1970, стр. XXII

466. М. Тимогијевић, *Општина Чачак и њени председници 1918-1941*, стр. 12; *Некролоџ Миодрагу Васићу*, „Америкаански Србобран“ од 22. априла 1987, Чикаго.

467. Подаци добијени заслугом и љубазношћу Драгољуба М. Вујовића.

468. J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svijetском ratu*, Zagreb 1979, str. 163.

469. Изјава Петра Ђуровића, адвоката из Чачка.

470. А. Стојковић, *Др Драгомир Иконић*, стр. 76-77.

у Норвешку где је стрељан 1942. године.⁴⁷¹ Витомир Вукосављевић је од самог почетка пришао партизанима, био командант једне од чета чачанског партизанског одреда. Рат је преживео и након њега обављао низ дужности у државним установама послератне Југославије.⁴⁷² Александар Ђурчић није ни стигао да активније учествује у организацији устанка. Иако је био упозорен од стране пријатеља да је Немачка напала СССР, није послушао савете да се склони.⁴⁷³ Ухваћен је истог дана и затворен од стране Немаца. Стрељан је у Чачку 20. јула 1941. године.⁴⁷⁴ Име доктора Мишовића није заборављено. Када је 12. јула 1941. основан чачански партизански одред, добио је назив „Др Драгиша Мишовић”.⁴⁷⁵ Драгутин Булић је био један од организатора Српских добровољаца у Чачку и предводника у отпору према устанку који је избио у околини града. Након погибије неколико припадника СДК, настрадалих у заседи равногораца, Булић је тражио одмазду за почињено дело, мада постоје подаци да је то вест коју је пронео неко ко је хтео да му нашкоди.⁴⁷⁶ Убрзо је организован, од стране равногораца, атентат на њега. Недалеко од центра Чачка изрешетан је револверским хитцима и избоден ножевима.⁴⁷⁷

Вихор рата донео је нове народне вође. Лична харизма коју су поседовали умногоме је допринела њиховом утицају, можда пре него политичко и идеолошко убеђење. Комбинација свог локалног угледа и снажне личности, стварала је иза себе легенду о неустрашивим устаничким вођама.⁴⁷⁸ Старе политичке поделе у рату су се још више продубиле и појачале, често се завршавајући суровим обрачунима и физичком елиминацијом противника. Сукоб три завађена и закрвљена идеолошка и војна покрета у Србији однео је много жртава. Победничка страна је у чачанском крају забележила број настрадалих, из њених редова, укупно 4.642 лица. У граду Чачку настрадало је 509 лица, трнавском срезу 649, љубићком 1.264, драгачевском 939 и таковском 1.282.⁴⁷⁹ Жртве остале две формације у Другом светском рату још увек нису пописане, што ће само увећати биланс страдања и патњи које је проживео народ чачанског краја.

471. *Чачански крај у НОБ-у. Пали борци и жртве*, Чачак 1977, стр. 385.

472. Изјава Витомира Вукосављевића,

473. Сматрао је да вест са радио Лондона нису тачне, односно да је вест о нападу Немачке на СССР Черчилев блеф. (Изјава Адама Василијевића).

474. *Чачански крај у НОБ-у. Пали борци и жртве*, Чачак 1977, стр. 394.

475. Д. Јањић, Д. Петровић, н.д., стр. 127.

476. Г. Давидовић, н.д., стр.18.

477. *Сахрана професора Булића*, „Ново време”, бр. 384, 2. август 1942, стр. 3.

478. Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци*, Ваљево 1998, стр. 24-25.

479. *Чачански крај у НОБ-у. Пали борци и жртве*, стр. 454.

ČAČAK BEFORE THE SECOND WORLD WAR 1938 – 1941 – SOCIAL, ECONOMICAL AND POLITICAL SCENE

Using geographical terms, Čačak occupied the territory on which the region of Šumadia meets the inner part of the dinaric massifs. The greater part of this area, about 42%, is the plain 200 to 300 m above the sea level stretching the downstream of the Western Morava river. The crossing between the plain and the mountain makes 30% of the territory. Apart from the better industrialisation, before the World War II Čačak with its surroundings has primarily remained an agricultural community. The size of the land property there revealed a lot about the quality and way of rural life. Smallholdings under 5 hectares prevailed in the country. Such were the estates in Ljubić 67,16%, in Trnavac 73,25%, in Dragačevo 50,89%, in Moravica 26,35% and in Takovo 44,81%. In Serbia there were 61,59% of these smallholdings.

The economic flourish of the country was fairly slow while the cultural flourish was better. The countrymen managed to leave the boundaries of their estates and obtain rich experience, especially the young people in the surroundings of Čačak. The rural living conditions started to improve in 20th century thirties. The houses are brick-built, the heaths disappear, the beds and wooden floor in the rooms occur more and more often. However, the country roads were still in bad condition, there was no electricity, small-holdings hardly used any agricultural machinery. The demographic pressure put on the smallholders who had to, regardless the great efforts, use only their crops for food, buy the grain in the market. The education was fairly good which resulted in the better education of the young people who had a bigger possibility to learn about the world around themselves. Čačak had the greatest number of schools in the region of the river Drina, regarding the square kilometer.

The problems with the coming of the new inhabitants from the country could be lesser with the industrialisation. In the late thirties, Čačak became an important industrial centre which could employ a great number of qualified workers, primarily in the biggest factory of the Military Technologic Centre in Čačak. The unqualified workers mostly came from the villages and had to be employed in other small firms or to work for the tradesmen, craftsmen and landlords, or in the mines nearby where they were paid less and had to work in worse conditions. At the same time the number of tradesmen, craftsmen and landowners who belonged to the urban social base face the economic crisis due to the competition of the industrial goods. Many of these men feared of losing their economic independency and becoming mere proletarians.

The political elite in the agrarian societies has an important role. It is the generator of improvement, the starter for a passive community, the creator of basic presumption of the development. Before the war started, relying on the state sovereignty, Yugoslav Radical Association remained the most important political

organisation in Čačak. The United Oposing Parties did not manage to provide the least cooperation and break the parties' barriers to achieve the democracy in the country. The political parties of the citizens failed to solve a certain number of social problems and the problem of democracy as well. Therefore the communists could act openly. The persecution done by the authorities in order to stop the KPJ made the inner party even stronger and arose the wish to change the social system by force, especially with the younger members. The social surrounding in which they had acted enabled the KPJ to succeed, and it used the situation in Čačak which was known as an ill-famed communist before the war. JNP 'Zbor' did not organise itself on time in Čačak. They had minor influence and no success in the elections. After the war the younger members of it were more successful.

Nobody was satisfied with the political situation at the time, The youth was not in the least, since they saw the possibility of better and different way of living which came with the improvement of the mashinery. With the increase of the population the young generation became numerous and made more than a half of the population of the town. The social political gaps were also brought in the process of the organisation and the uprising against the Germans. In the war that followed, the differences became even bigger, stronger and unreconcilable. The effect was the horrible civil war which took many human lives.

Miloš Timotijević

LA VILLE DE TCHATCHAK À LA VEILLE DE LA SECONDE GUERRE MONDIALE ENTRE 1938 ET 1941 SA STRUCTURE SOCIALE, ÉCONOMIQUE ET POLITIQUE

Géographiquement, la ville de Tchatchak se trouve dans une région où se rencontrent la Choumadia et une chaîne des montagnes dinariques. La majeure partie de ce territoire, près de 42%, est occupée d'une plaine dont l'altitude varie de 200 à 300 m et qui s'étend le long des rives de la Morava occidentale. Un tiers du territoire est constitué par les contreforts descendant en pentes douces vers les cours d'eau.

Malgré certains succès obtenus dans le domaine de l'industrialisation, la région de Tchatchak était restée essentiellement agricole. L'étendue des propriétés foncières était un indice manifeste du mode et de la qualité de la vie dans le milieu rural. C'est la petite propriété, celle d'au-dessous de cinq hectares, qui prédominait. Dans l'arrondissement de Ljubić le pourcentage des domaines de cette superficie s'élevait à 67,15%, dans celui de Trnava à 73,25%, dans celui de Dragačevo à 50,89%, dans celui de Moravice à 26,35% et dans celui de Takovo à

44,81%. La moyenne pour l'ensemble de la Serbie se chiffrait à 61,59%. Le développement économique des villages était assez lent, mais, en revanche, le niveau culturel s'était considérablement amélioré. Le paysan avait franchi les limites de son terroir et a étendu ses connaissances, ce qui valait surtout pour les jeunes générations des environs de Tchatchak. Les conditions de vie avaient commencé à s'améliorer vers les années 30 du XXe siècle. Les maisons, bâties désormais en briques ne comportaient plus le foyer, auquel se substituait le fourneau; on couchait dans des lits et le sol des pièces était de plus en plus souvent revêtu de planches. Cependant, les routes étaient toujours mauvaises, les villages n'étaient pas électrifiés, les petits domaines prédominaient et les machines agricoles étaient rarement utilisées. La poussée démographique dans les familles possédant de petites propriétés était si forte que, malgré leurs efforts de s'assurer les céréales nécessaires en labourant leurs terres, les paysans se trouvaient souvent obligés de les acheter au marché. La situation dans le domaine de l'éducation était satisfaisante, ce qui avait pour résultat un niveau culturel plus ou moins élevé des jeunes. Le nombre d'écoles sur un kilomètre carré plaçait la région de Tchatchak parmi celles qui étaient les plus évoluées dans la Drinska banovina (une des neuf divisions administratives du Royaume de Yougoslavie).

L'affluence de la population rurale vers la ville de Tchatchak a pu être absorbée par l'industrie, car, vers la fin des années 30, cette ville était devenue un centre industriel important employant un nombre considérable d'ouvriers qualifiés. Les villages fournissaient une main-d'oeuvre non qualifiée qui trouvait du travail dans de petites entreprises, chez des commerçants, des artisans, des hôteliers ou bien dans les mines voisines, où les salaires étaient plus bas et les conditions de travail plus ou moins mauvaises. En même temps la classe de marchands, d'artisans et de restaurateurs qui, avant l'industrialisation, constituaient l'armature sociale de la ville, agonisait à cause de la concurrence que lui faisait la production industrielle. La peur de perdre leur indépendance économique et d'être réduits à la condition des prolétaires bouleversait la vie de nombreux membres de cette couche sociale.

Dans les sociétés agricoles, l'élite politique tient un rôle très important. Elle est promotrice de la modernisation, elle stimule l'activité des sociétés stagnantes et crée les conditions nécessaires au développement général. En s'appuyant sur l'appareil de l'État, la Communauté radicale yougoslave était restée l'organisation politique la plus importante de Tchatchak jusqu'au début de la guerre. Les partis de l'opposition réunie n'avaient pas réussi à établir un minimum de collaboration en vue d'assurer la démocratisation du pays. Le fait que les partis politiques bourgeois ne parvenaient pas à résoudre certains problèmes sociaux, pas plus que celui de démocratisation du pays, donnait libre champ à l'action des communistes. Les persécutions auxquelles les autorités avaient recours pour empêcher l'influence du Parti communiste de Yougoslavie ne faisaient que raffermir le Parti et renforcer son désir de renverser le système social établi, surtout parmi les membres

jeunes. Étant donné le milieu où le Parti déployait son activité, il y avait beaucoup de chances pour que celle-ci fût efficace. Le Parti sut exploiter cette situation dans la région de Tchatchak, si bien qu'à la veille de la guerre celle-ci passait pour „un nid“ de communistes. Le Mouvement national yougoslave „Zbor“ (Rassemblement“) s'est organisé sur le tard dans la région de Tchatchak. Son influence n'a pas été emportante et il n'a eu guère de succès aux élections. Il n'intensifia un peu plus son activité qu'immédiatement avant la guerre, en particulier parmi les jeunes.

La situation politique de l'époque ne satisfaisait personne. C'est surtout la jeunesse qui était mécontente, car, avec la modernisation, elle entrevoyait les possibilités d'une vie différente, plus belle. Étant donné la forte natalité, les jeunes étaient nombreux et, dans la ville de Tchatchak, ils faisaient plus de la moitié de la population. Les divisions politiques se sont répercutées aussi dans l'organisation et le déclenchement de l'insurrection contre les Allemands. Au cours de l'occupation du pays ces divisions se sont aggravées, ce qui a eu pour résultat une sanglante guerre civile qui a coûté la vie à un grand nombre d'habitants.

Miloš Timotijević

Војко Чвркић, вођа ЈРЗ љубићког среза

**Анто Радојевић, лидериста НРС
у чачанском крају
(фотографија из периода пре 1914)**

**Буро Буровић,
члан Демократске странке**

**Драгутин Булић, духовни вођа ЈНП „Збор”
у чачанском крају**

**Ђока Поповић, најактивнији члан
Савеза земљорадника у Чачку пред
Други светски рат**

**Александар Ђурчић, најистакнутији члан
КПЈ у Чачку пред Други светски рат**

Јосиф Висарионович - СТАЉИН

**Стаљинова фотографија коју су чачански
комунисти послали свим „виђенијим”
људима у граду са поруком: „Срећан
Вам последњи Божић у Капиталистичкој
Југославији”, за Божић 1941. године**

Присталице ЈРЗ у Чачку за време избора 1938 . године

Присталице Удружене опозиције у Гучи, пред изборе 1938. године

Присталице ЈРЗ у Чачку на дан избора 11. децембра 1938. године у Чачку,
носе крст са натписом: „Доктор Мачек”

Свечани испраћај Светолика Станковића, члана ЈРЗ, у Народну скупштину
15. јануара 1939. године

КОВИЉКА ЛЕТИЋ

**ОСНОВНА ШКОЛА У ГОРАЧИЋИМА
ОД ОСНИВАЊА ДО 1914. ГОДИНЕ**

Ковиљка Летић
YU 11000 Београд
Расинска 9/48

UDK: 727.11 (091) (497.11)

Драгачево је према попису из 1834. године имало 41 село са 1.825 домова и 13.003 становника.¹ Представљало је капетанију Пожешке нахије, а по доношењу устава од 1838. године, драгачевски срез је у оквиру округа чачанског.

До отварања првих државних школа, Драгачевци су сами, без помоћи власти, организовали наставу за своју децу. У првој половини XIX века никле су прве приватне школе у Котражи, Негришорима, Вирову и Горачићима.

Сељаци Горачића 26. фебруара 1835. године молили су старешину капетаније Драгачева Милоша Недељковића да се обрати Јовану Обреновићу и подејствује отварање школе у Горачићима. У писму ко-

1. Лепосава Цвијетић, *Попис становништва и имовине у Србији 1834*. Мешовита грађа, Историјски институт, књ 13, 1984, 79, 80.

је је упутио Јовану Обреновићу Недељковић је казао: Ваша светлост, милостивејши Господар, житељи села Горачића предстали су се код мене и показали да имају жељу и намереније код цркве у селу њиову школу поставити у којој да би се деца, како оне цркве нурије тако и прочи села ове капетаније учила, и то да би учитеља они на своме трошку држали. На то говоре да им је и Господин Епископ одобравао. Но ја, предложенију њиову до Вашег Милостивијшег одобренија ништа одговорити нисам могао...

У Вичи 26. фебруара 1835.

Ваше Свјетлости
всенижајши слуга
Милован Недељковић²

Пошто им није одобрена правитељствена (државна) школа, отворили су сами училиште и о томе Милован Спасић, директор школе каже: У Горачићима код цркве постоји приватно училиште, у којем се је 27 ученика преко године находило, но од пролетос нема ни 10. Учитељу дају родитељи ученика по 1/2 двајестака на месец.³

Горачићани нису одустајали од намере да отворе државну школу. Двадесет петог јануара 1853. године заступници општина горачићке, губерревачке, рогачке, каонске и вичке са својим свештенаством поднели су прошенија попечитељству просвештенија у коме моле да им се дозволи да код цркве у селу Горачићима установе училиште како би се младеж њиова учити могла. Будући да попечитељу просвештенија није било јасно којим ће средствима ове општине саградити школску зграду, препоручио је начелничеству чачанског округа да се Попечитељству внутрени дела ако тако буде, за нуждно одобрење обрати по коме ће се прирез за ово предпријатије на народ поменути општина учинити моћи.

Када је начелник чачанског округа утврдио да су прошеније неки од свештенства без знања надлежни општина писали и поднели Попечитељству просвештенија како би одобрио отварање школе у Горачићима, предложио је попечитељу да о овоме не одлучује, обећававши да ће други пут, за подизање у драгачевском срезу училишта предузети и то такви који ће согласенију и намјерењу народа целом срезу одговарати.⁴

Трећи пут, упорни Горачићани, остварили су своју жељу. Године 1866. општина горачка и село Губеревци, који састављају парохију цркве Горачке, среза драгачевског, у овом окружју, поднели су молбе да

2. Драгоје Тодоровић, *Школство Драгачева у XIX. веку*, Лучани 1988, 17.

3. Архив Србије Министарство просвете Србије, 1847, 4, 314.

4. Исто.

им се одобри код своје цркве у Горачићима школу основну установити. Начелство је нашло да је молба умесна, јер у срезу драгачевском једино је радила школа у селу Гучи, која је од Горачића удаљена три сата. Предложивши Министру просвете и црквених дела да одобри отварање школе у Горачићима, начелник је напоменуо да горачићка општина са селом Губеревцима броји до 245 домова и тако ће у стању бити да услове пар. 5 у другом одељку Закона о устројству основни школа испуни.⁵

Министар просвете и црквених дела је 12. марта 1866. године одобрио да се нова школа у Горачићима, према потреби ђака, који ће у ту школу ићи, начини, напоменувши начелству да се побрине да села, из којих ће ученици походити ову школу, што пре предузму грађење школе у Горачићима, а ако буде потребно да се та школа прирезом гради, нека се за одобрење таког приреза надлежном месту обрати. Када школска зграда буде готова и све потребе за учење (скамије, сто, столица, мапе итд.) обезбеђене, министар је обећао да ће послати учитеља.

ШКОЛСКА ЗГРАДА

Не могавши да сагради ново школско здање, горачићка општина је зграду општинске суднице, пространу и удобну, преуредила за школу, са четири собе, од који су 2 по 1/2 хвата, а две по један хват и 4 шуха широке, а све по 9 шуха високе, и на пенџерима ових соба прозори су стаклени, онда све ствари које су за школу нужне набављене су и ђаци пописани.⁶

Школска зграда у Горачићима преправљена од старе општинске суднице брвнарице, након осам година по свом малом простору служила је готово на већу штету него корист. У тескобним и мрачним собицама ученици су се непрестано разболевали. Министар је 2. септембра 1875. године писао окружном начелству да не може послати учитеља док начелство не поднесе извештај да је сазидана нова школа или да је садашња зграда у свему као што треба оправљена тако да у њој без опасности по здравље могу становати ученици у учитељ.⁷

Кад је план и предрачун за градњу нове школске зграде у Горачићима (од слабог материјала) послат министру грађевина, он је известио министра просвете да ни у чему не одговара те је направљен други план

5. АС, МПС, 1870, 5, 170.

6. Исто.

7. Исто.

који је послат горачићкој општини да држи лицитацију на месту пошто је извесно да ће се тако пре и лакше мајстори који ће се исте грађевине примити моћи наћи но овамо...

Пошто није ништа урађено на подизању нове школске зграде, након пет година министар просвете и црквених послова тражио је да га окружни начелник извести на чему је ова грађевина застала, пошто се горачићка општина по извештају учитељевом од 10. овог месеца још непрестано налази у привременој згради која је тесна и ниска.⁸

Извештавајући министра просвете о разлозима због којих није подигнута школска зграда у Горачићима, окружни начелник казивао је да од како је начелство наредило среској власти у Драгачеву да држи лицитацију за грађење школе горачићке, од тада је са овом грађевином сасвим застало и ништа предузимало није а кад је начелство питало за узрок срески је начелник одговорио да довољно радних руку при својој канцеларији одавно нема а послови су нагомилани и с дана на дан све већи и разноврсни па се није могло око поменуте грађевине радити.

Међутим, горачићки свештеник Илија Поповић и учитељ горачићке школе Димитрије Стевановић жалили су се министру просвете да је срески начелник просвету сасвим занемарио, па зато моле да министар учини да се школска зграда оправи и ђаци упуте у школу.

Тек крајем септембра 1875. председник горачићке општине известио је среског начелника да је школска зграда сасвим оправљена и доведена у безопасно стање тако да може учитељ становати и ђаке учити.⁹

Обишавши горачићку школу на крају школске 1879/1880, изасланик Министарства просвете и црквених послова Васа Филиповић (директор чачанске гимназије) писао је у извештају министру просвете како је ова школа у таком стању да у њој није могуће идуће године отпочети предавања ако се знатно не оправи.¹⁰

Отварању школе у постојећој школској згради противио се Драгић Драшковић, механџија из Горачића, који је, у писму министру просвете и црквених послова, писао да је школа од старе и слабе суднице, склона је паду, и што је мала као неки скулар, кад у школу уђе 10 деце и буду један сат други не могу да уђу, а да су моји наводи истинити, писао је надаље Драшковић, предлажући министру, нека изашаље инжењера а општина ако хоће да има школу нека је направи како треба.¹¹

8. Исто.

9. Исто.

10. *Просветни гласник*, 1880, св. 3, стр. 103, 104.

11. АС, МПС, 1882, 6. 533.

Крајем августа 1881. године начелник драгачевског среза обавестио је начелника чачанског округа да је школска зграда у Горачићима оправљена, да се уписао 31 ученик и да је обезбеђен стан за учитеља кога ће, надају се, министар просвете послати.

Сумњајући да је горачићка општина оправила школску зграду како ваља, јер је она до сада више пута обећавала да ће је довести у ред па до сада за толико година није учинила, министар просвете је 18. марта 1882. писао начелнику чачанског округа како не може обнављати школу у старој школској згради нити ће послати учитеља док општина не подигне нову по Правилима о грађењу школа и намештају школском.¹²

Захваљујући новопостављеном председнику горачићке општине Тиосаву Јаковљевићу, који је био радикал, општински одбор је предложио и општински збор почектом 1892. године донео одлуку да се још у току те године подигне основна школа овде у Горачићима код цркве и да се на ову целу утроши капитал општински.¹³ Таман кад је комисија прихватила предлог збора горачићке општине да школску зграду подигне код горачићке цркве, градњи се успротивио механџија Драгић Драшковић, који је написао министру просвете како већина на збору није пристала да гради школу, како прирез за њену градњу није правилно разрезан, како је место на коме се гради подводно, темељ зграде танак, јапија слаба и како је Тиосаву Јаковљевићу, председнику горачићке општине, стало да школу гради код цркве јер његов брат ту има кафану. И Млађен Петковић писао је министру просвете како су сељаци Горачића тужили своју управу општинску што иста мимо вољу народа, а без плана инжињерског и надлежног одобрења подиже некакву страћару под именом школе.

Потом је министар просвете и црквених послова тражио од окружног начелника да одмах нареди извиђај по свим наводима у жалби механџије Драшковића и да поднесе извештај о правом стању ствари. Докле да се обустави сваки рад на згради. Уверивши се да је нетачно све што је механџија Драшковић писао министру просвете, начелник чачанског округа одобрио је да се настави са градњом нове школске зграде.

Иако се у Драгачеву, по оставци радикалске владе 9. августа 1892. године, под либерарским режимом развила жестока борба око отимања радикалских општина, градња нове школске зграде није прекидана.

12. Исто.

13. АС, МПС, 1893, 25, 28.

Пред зиму, те године, на згради је постављен кров. Осамнаест погинулих сељака, бранилаца општинске самоуправе, у крвавом сукобу војске и грађана 20. фебруара 1893. године пред Горачићком судницом, склоњено је у новосазидану школску зграду.¹⁴

Захваљујући заузимању радикала, који су у априлу 1893. године поново дошли на власт, довршена је градња нове школске зграде. Након месец дана, министар просвете наредио је окружном начелнику у Чачку да одреди комисију која ће да прегледа и прими новосаграђену школску зграду. Комисија коју су, између осталих, чинили окружни подинжињер Цветковић и срески лекар др Мита Николић, прегледала је 3. јула 1893. године нову школску зграду у Горачићима и закључила да у потпуности одговара за сталну школу. Одредивши да ће школску општину чинити за сада Горачка политичка општина, која је и подигла зграду о свом трошку, министар просвете је 17. јула 1893. године одобрио њено отварање.¹⁵

Нова школска зграда саграђена је од камена и цигле, у једној косини, заклоњена од ветрова, са две учионице (једна, дужине 8,80 метара и ширине 6,20 метара, а друга, дужине 7,80 метара и исте ширине), канцеларијом, становима за два учитеља и подрумом. За обе учионице набављен је најнужнији намештај (клупе, сто, столица и табла).

Више од деценије, ученици горачићке школе тешњали су се у двема учионицама, јер горачићка општина није могла да догради још једну. Кад је број ученика нарастао да нису могли стати у тим учионицама, шеф грађевинског одељења, виши инжењер из Чачка, предложио је избијање њиховог преградног зида чиме би се добила још једна од 7,85 пута 6,20 метра квадратних = 4867 метара, висина 3,70 метара пута 180,08 метара кубних у коју се могло сместити 60 ђака.¹⁶ Трећу учионицу требало је попатосити и наместити још један прозор, на месту где су раније била врата, што је горачићка општина учинила.

УЧИТЕЉИ, УЧЕНИЦИ И НАСТАВА

У Горачићима је 1. септембра 1868. године за привременог учитеља постављен Љубомир Поповић, родом из Заблаћа, са завршеном основном школом у Чачку и три разреда гимназије у Крагујевцу.

14. Драгоје Тодоровић, *Горачићка буна 1893. Слободарске борбе Дражачева у XIX веку*, Историјски архив Чачак, Чачак 1965, стр. 93.

15. Исто.

16. АС, МПС, 1911, 81, 9.

Извештавајући министра просвете (26. октобра 1868) о стању горачићке школе, учитељ Љубомир Поповић писао је да школу походи 39 ученика (33 првака, 4 другака и два трећака), од којих двојица не долазе због болести и да, осим тројице, остали ученици имају школске потребе, да у школи недостаје мапа, црне таблице и протокол.¹⁷ Горачићку троразредницу школске 1874/1875. редовно је походило 28 ученика (15 првака, 8 другака и 5 трећака), који су били здрави и имали све школске потребе.

Учитељ Љубомир Поповић боловао је годину и по дана и умро, а на његово место министар просвете је (6. марта 1870) поставио Димитрија Стевановића, родом из Горачића, са положеним учитељским испитом.

Због заузимања да се стара школска зграда поправи и што пре сагради нова, учитељ Стевановић навукао је мржњу општинске власти, да му није било друге него да моли министра просвете за премештај у неку другу школу.

Министар просвете је учитеља Димитрија Стевановића разрешио учитељства и наредио да до доласка новог учитеља преда школске ствари старатељу школе на чување зато што је писао лажне признанице једном човеку и стога стављен у притвор и одма затим такође под истим даном спроведен суду на осуду.¹⁸ Пошто је Стевановић ослобођен судске одговорности, јер није утврђена кривица, молио је министра просвете (два пута) да га врати за учитеља у свом родном селу.

Горачићка школа није радила школске 1875/1876. године зато што није постављен учитељ. Новопостављени председник горачићке општине Радосав Јаковљевић, чланови и одборници општине, молили су министра просвете (6. јуна 1876) да за учитеља горачићке школе постави Димитрија Стевановића, да они тврдо уверавају министра да је овај бивши учитељ ове школе владања врло доброг као што је и пре био и ми желимо, писали су надаље, да он буде учитељ да наши ђаци не дангубе, зато га поставите што пре.

Новоизабрани председник Милосав Ружичић и нова општинска управа у Горачићима, по завршетку првог рата против Турака (1876), писали су министру просвете 10. априла 1877. године: Пошто је ратно време већ престало а дошло је време да школе одпочну радити изволите одредити учитеља за горачићку школу.

17. АС, МПС, 1868, 7, 1562.

18. АС, МПС, 1877, 5, 170.

Незадовољан што је министар просвете за учитеља горачићке школе поставио Димитрија Стевановића, председник горачићке општине Милосав Ружичић 1. јуна те године писао је министру: Г. Димитрије био је од пре годину дана неко време у Начелству и под Судом округа чачанског у апсу и оно време службу изгубио, зато што је правио људима нека неистинита документа и што се уплитао у општинске послове, од како је службу изгубио прилично пије па га то доводи до лудила те тако опет се меша у општинске власти и људе подговара које-каквим нередима због чега многи људи код њега децу не дају и за чудо им је од куда се њему даде за учитеља. Ако држи Г. Министар да је он способан, за учитеља преместити га за у другу школу ће га људи не познају.¹⁹ Али, министар просвете, те године, није хтео да учитеља Стевановића премешта у другу школу.

Велику нетрпељивост према Стевановићу показивао је механџија Драгић Драшковић, који учитеља горачићке школе и свог земљака назива лудаком и моли министра просвете да га отпусти из учитељске службе и другог учитеља постави.

Министар просвете је учитељу Стевановићу досудио укор за понашање које не доликује наставнику и слаб успех, препоручивши окружном начелнику да му припрети да ће се отпустити, ако се у свему, па и у писању, не поправи у најкраћем року.²⁰ Уверавајући министра просвете како је неправедно укорен, учитељ Стевановић подсећа да је изасланик Васа Филиповић био задовољан успехом који је он са ученицима постигао у школској 1879/1880. јер другаци и трећаци – положили су разред са врло добрим успехом, а првака је било одличних, врло добрих и слабих, да тужба његових тужиоца није истинита, да механџија Драгић Драшковић жели да развали цркву и школу, мрзи просвету, он је опасан човек.

Тадашњи председник суда горачићке општине (и још неки људи у чачанском округу) молили су министра просвете да неистините оптужбе против учитеља Стевановића не прихвата уверавајући да је владање и понашање овог учитеља врло добро и ученици су врло добар успех у науци постигли.

Не уваживши мишљење председника суда горачићке општине, Главни просветни савет већином гласова одлучио је (1. децембра 1880. године) да се учитељ Димитрије Стевановић отпусти из учитељске службе као ње недостојан. Дванаестог јануара наредне године министар

19. Исто.

20. АС, МПС, 1880, 6, 232.

просвете поручио је окружном начелнику да нареди горачићкој општини да ученике горачићке школе упути на школовање у најближе школе.²¹

Дванаест и по година школа у Горачићима није радила. Тридесетог августа 1893. године горачићкој школи одобрен је рад у новосаграђеној школској згради. Председник суда горачићке општине молио је министра просвете и црквених послова да, осим новопостављене учитељице Софије Петковић, родом из Параћина, постави још једног – Јакова Лучића, дотадашњег доњокраваричког учитеља, што је министар испунио (2. септембра 1893).²²

Када је школски надзорник Ђорђе Врбовац (директор Милановачке гимназије) крајем школске 1894/1895. године обишао школе у драгачевском срезу, у свом извештају записао је како потврђује да основна настава из године у годину видно напредује, и да она није далеко изостала од абсоlutног добра. Признати морам, каже он, да је овако лепом успеху доста допринело и то: што су у овим школама већином радили наставници из Учитељске школе, који су дакле своје образовање црпели на оном месту, које нам по правилу даје највеће гаранције за правилан, озбиљан и савестан рад у образовању нашег подмлатка. Настава је у школама изведена поступно. Предмети су сви свршени према одређеном програму, и готово уједначен успех постигнут и по предметима и по разредима. Из смишљених и разложних дечијих одговора уочљиво се види добар наставнички метод, потпуна спрема и његово довољно теоријско и практично знање.²³

Обишавши горачићку школу (школске 1898/1899) школски надзорник Сретен Пашић био је задивљен школским вртом који је подигао учитељ Радомир Вујовић. Милина је ући у овај рукосад, који према осталом земљишту личи на оазу у пустињи, писао је надзорник Пашић.²⁴

Министарство просвете је подстицало учитеље да помажу и развијају земљорадничко задругарство. У првој половини 1889. године расписом је обавестило да се сви састанци земљорадничких задруга могу одржавати у школској згради и да наставници који су часници земљорадничких задруга, могу у својим канцеларијама вршити и послове земљорадничких задруга.²⁵

21. АС, МПС, 1882, 39, 3705.

22. АС, МПС, 1893, 31, 8.

23. АС, МПС, 1895, 36, 164.

24. Сретен Пашић, *Кроз Руднички округ, Пушничке усјомене*, Сремски Карловци, 1904, стр. 128.

25. *Просветни гласник*, 1899, св. 5.

Најзаузимаљивији у оснивању земљорадничке задруге у Горачићима био је учитељ Радомир Вујовић. Пошто је већину сељака успео да увери од колике је користи оснивање земљорадничке задруге, учитељ Вујовић, општински писар Раде Плазинић из Губереваца напредни пољопривредник Љубомир Јоксимовић из Горачића сазвали су 3. априла 1898. године оснивачку скупштину земљорадничке задруге. Тога дана у новој школи окупило се 39 земљорадника. Њима је учитељ Вујовић говорио о циљевима задругарства. Прочитао им је и најзначајније делове Међусобног уговора, првих правила српских земљорадничких задруга, која су прихваћена са одобравањем. Потом су изабрани Управни и Надзорни одбор.²⁶ Горачићку четворазредницу школске 1899/1900. године похађало је 93 ученика (26 првака и 25 другака је учила Косара Павловић а преосталих 20 другака, 12 трећака и 10 четвртака учио је Радомир Вујовић).

Надзорник Сретен Пашић посебно је похвалио Косару Павловић, учитељицу првака и другака, која је живела са мајком удовицом и једном сестром, а другој сестри помагала је школовање у средњој школи. Све предмете предавала је са разумевањем па су и ученички одговори били јасни и разумљиви. Учитељицу Косару красила је благост. Надзорник Пашић казивао је како учитељица Косара ни једног свог ученика није ударила.²⁷

Пошто се школске 1904/1905. године уписало 96 ученика (првака – 29, другака – 20, трећака – 25 и четвртака – 22), надзорник Аћим Пивљаковић предложио је министру просвете и црквених послова да одобри да прваци и другаци уче у једном а трећаци и четвртаци у другом одељењу. Министар просвете је поделу ученика на два одељења одобрио.²⁸

Из писма председника школског одбора од 16. октобра 1905. године упућеног окружном школском одбору види се да новопостављена учитељица за прваке и другаке Јелисавета Живковић није дошла у Горачиће, због чега је требало послати другог наставника, јер једном није било могуће да учи свих 96 ученика. Наставник трећака и четвртака Филип Јовичић у другом полугођу школске 1905/1906. године жалио се министру просвете да не може сам да учи сва четири разреда нити је 96 ученика, који су редовно походили наставу, могло остати у једно одељење.²⁹

26. Радован М. Маринковић, *Земљорадничко задругарство у Драгачеву*, Чачак, 1968.

27. Као 24, стр. 130.

28. АС, МПС, 1904, 23, 182.

29. АС, МПС, 1906, 2, 19.

Наредне године, на место Филипа Јовичића, који је премештен у другу школу, постављен је Драгољуб М. Ђ. Шибалић. У другом полугођу школске 1906/1907. године учитељ и управитељ горачићке школе Драгољуб Шибалић молио је окружни школски одбор у Чачку да у оба одељења ради по овом распореду: са трећацима и четвртацима средом и петком а првацима и другацима уторком, четвртком и – суботом док се не постави други наставник – у овој нужди ово је понајбољи начин да настава сразмерно напредује иначе досадашњом заменом у првом и другом разреду мало се шта могло постићи.³⁰

Прихвативши Шибалићев предлог, окружни школски одбор у Чачку предложио је министру просвете да га одобри, док се не постави још један наставник. Пошто се учитељима оскудевало, министар просвете и црквених послова одобрио је распоред рада у горачићкој школи, који је предложио Драгољуб Шибалић, управитељ школе.

Број ђака дораслих за школовање (школске 1907/1908. године), у односу на претходну годину, био је двоструко већи. Стога је требало отворити још једно – треће одељење (60 првака сместити у једно, а другаче, трећаче и четвртаке у два одељења). Али, те године горачићка општина није могла да догради трећу учионицу, због чега је половина првака морала да сачека наредну годину да се упише. Потом је окружни школски одбор у Чачку поручио горачићкој општини да спреми све што треба за отварање трећег одељења.³¹

Наступајуће године, у другом полугођу, председник школског одбора жалио се окружном школском одбору у Чачку како у горачићкој школи тако је поступљено те до 1. јануара 1907. није имало ни једног наставника а од тада само једног и то за оба одељења.³²

Након три године, кад је дограђена трећа учионица, набављене скамије, табла, сто и столица, постављен је и трећи учитељ – Михаило Божовић, који је учио 60 првака у једном одељењу. Горачићка општина давала је учитељу Божовићу пуну станарину од 360 динара а код саме школе добио је стан у новој приватној кући по повољној цени.³³ У другом одељењу, 25 другача и трећача, учио је Душан Д. Николић, а у трећем одељењу, 26 четвртака, Миљко Танасијевић.

Обишавши школе у Драгачеву 1907. године, школски надзорник Мирко Поповић (професор) казивао је у извештају министру просвете како су програм и наставни план по свим школама потпуно довршени

30. АС, МПС, 1907, 12, 25.

31. АС, МПС, 1907, 28, 7.

32. АС, МПС, 1907, 37, 90.

33. АС, МПС, 1911, 46, 90.

и наставни предмети хармониски обрађени, да је ученичко знање по свим школама потпуно поуздано... Препричавање прочитаних чланака, писмени састави и писање краћих и дужих реченица дају доказе како о способности наставника, тако о поузданости и знању ученика.³⁴ Наступајуће 1908. године, надзорник Срећко Стевановић запазио је да наставници драгачевских школа, предавајући српску историју, не ређају више само године и личности појединих знатних људи, но се наставом даје слика наше прошлости са свима махнама и врлинама, траже се узроци и последице појединих догађаја, који су јаче утицали на судбину нашег народа и тиме се код ученика буди љубав према отаџбини.³⁵

Као у ранијем периоду, тако и у деценији пред Први светски рат, ученици су боловали од заразних болести, највише од богиња. У фебруару 1906. године ученици горачићке школе распуштени су 20 дана због богиња, од којих је умрло три ученика и дете учитеља Филипа Јовичића.³⁶ У септембру 1909. године ученике горачићке школе захватила је срдобоља због које су 15 дана били распуштени.

После једногодишњег учитељевања у Горачићима, Михаило Божовић, послат је у Штип, округ брегалнички, а на његово место постављене су учитељице Станислава Ковачевић и Вукосава Станојевић, које су училе прваке. Другаке је учио Душан Д. Николић а трећаке и четвртаке Миљко Танасијевић, управитељ школе.

Пред саме ратове, последње редовне 1911/1912. школске године, горачићку школу походило је 144 ученика и 19 ученица (68 првка и 10 првакиња, 25 другака и 6 другакиња, 25 трећака и 2 трећакиње и 26 четвртака и 1 четвртакиња). У односу на остале школе у Драгачеву, горачићку је, после гучке и лучанске, похађо највећи број ученика, а ученица је два пута више него у Лучанима.³⁷

Да се у Горачићима смањи број неписмених одраслих људи, отворен је школске 1911/1912. године зимски празнични течај за аналфабете.³⁸ Течај за неписмене одрасле људе држали су учитељи Душан Д. Николић и Миљко Танасијевић.

Горачићки учитељи Душан Д. Николић и Миљко Танасијевић заузимали су се и на описмењавању и просвећивању свог народа и као примерни грађани и наставници уживали неподељену љубав и поштовање не само у свом месту, но у целом Драгачеву.

34. АС, МПС, 1907, 48, 198.

35. АС, МПС, 1908, 37, 125.

36. АС, МПС, 1906, 5, 40.

37. АС, МПС, 1911, 59, 109.

38. АС, МПС, 1911, 46, 90.

Присећајући се Душана Д. Николића, учитеља горачићке основне школе, како је у Горачиће донео клавир, Борисав Вуловић (педагошки саветник у Ужицу после Другог светског рата) казивао је: Мој учитељ Душан Д. Николић је за најкраће време изменио лик своје школе... која је постала завод који широко и снажно учествује у ширењу опште културе у народу... И народ и деца били су у школи. Ђаци певају у свом ђачком хору, а народ пева у свом народном хору. Исто тако, ђаци калеме и негују у свом делу школског врта. Поред осталог, мој учитељ држи семинаре у народу из пчеларства, живинарства, свињогојства и сточарства уопште, као и семинаре из столарства, тог заната који ће донети доста новог у изградњи народних домова. Уз све то, он успешно руководи Народном књижницом и читаоницом... Ето, на тј начин мој учитељ уткива своје способности у општу срећу својих вољених Горачића и тако постаје срце и душа народа – средине у којој живи – постаје прави народни просветар.³⁹

Учитељ Миљко Танасијевић доцније је био школски надзорник. Одликован је Карађорђевоом звездом и француском Легијом части.

СПИСАК УЧИТЕЉА И ВРЕМЕ ПРОВЕДЕНО У ГОРАЧИЋКОЈ ШКОЛИ⁴⁰

Љубомир Поповић	1868 – 1870
Димитрије Стевановић	1870 – 1876
Место празно	1876 – 1877
Димитрије Стевановић	1877 – 1881
Школа није радила	1881 – 1893
Јаков Лучић	1893 – 1895
Софија Петковић	1893 – 1894
Срећко Ђурић	1894 – 1895
Радомир Вујовић	1895 – 1902
Петроније Раднић	1895 – 1898
Косара Павловић	1898 – 1900
Драга Илић	1900 – 1902
Петар Јовановић	1902 – 1903
Јулка Лалић	1902 – 1903
Радосав Петровић	1903 – 1904

39. Радован М. Маринковић, *Клавир учитеља Николића*, „Чачански глас”, 1. јануар 1986.

40. *Државни шемаџизам*, 1852 – 1912, округ чачански.

Периша Борђевић	1904 – 1905
Јелисавета Живковић	1904 – 1905
Филип Јовичић	1905 – 1906
Драгољуб Шибалић	1906 – 1907
Теофило Петровић	1907 – 1909
Милева Виторовић	1907 – 1910
Петко Николић	1909 – 1910
Душан Д. Николић	1910 – 1914
Миљко Танасијевић	1910 – 1914
Михаило Божовић	1911 – 1912
Станислава Ковачевић	1912 – 1914
Вукосава Станојевић	1912 – 1914

THE PRIMARY SCHOOL AT GORAČIĆI FROM ITS FOUNDATION UP TO 1914

In the first half of the 19th century, first private schools were founded in the Dragačevo area: at Kotraža, Negrišori, Virovo and Goračići. Since the state school was not allowed to be opened at Goračići in 1835, they erected the school by themselves. Says Milovan Spasić, school headmaster: 'There is a private school at Goračići near church which was attended by twenty-seven pupils during the school year, but since this spring their number has been reduced under ten.'

It was only on March 12th, 1866 that the Minister of Education and Church Affairs granted the establishment of the new school at Goračići to suit the needs of the pupils who were to attend it.

Unable to erect a new school building, the Goračići commune adapted the building of the court room, a small log house, to serve as a school. In the cramped and dark rooms, pupils very often fell ill. After a decade and a half, this school building became abandoned. On 12th March, 1882, the Minister of Education wrote to the District Head in Čačak and forbade him to renovate the school in the old school building. Also he refused to send the teacher until the commune erects a new building according to The Rules on School Building and School Equipment.

Owing to the engagement of radicals, who again came to power in the April of 1893, a new school building of stone and brick was finally completed. It was situated on a slope, sheltered from winds.

The first teacher at Goračići, appointed temporarily, was Ljubomir Popović of Zablaće, who completed his Elementary School in Čačak and three grades of High School in Kragujevac.

The newly-appointed teacher, Dimitrije Stevanović of Goračići, who passed his exam in teaching profession, supported the establishment of the new school building and thus became disliked by the local authorities and inn keeper Dragić Drašković, who called him a madman and asked the Minister of Education to fire him from his position. The school at Goračići was closed for twelve and a half years, since it was only in 1893, that the new school building was erected.

After touring the school at Goračići (the school 1899/1900 year), the supervisor Sreten Pašić was astonished by the school garden grown by teacher Radomir Vujović. 'It is a great pleasure to enter this garden, which resembles an oasis in the desert as opposed to the surrounding landscape', the supervisor Pašić would say. In 1898, teacher Vujović was the main to initiate the establishment of the peasants' cooperative at Goračići.

During the first school year, the Goračići school was attended by 39 pupils, by the end of 19th century - 93 pupils (with no girls) and 11 years later - 144 male and 19 female pupils.

In 1911/1912 school year, a winter holiday course for illiterates was organized and taught by teachers Dušan D. Nikolić and Miljko Tanasijević, in order to reduce the number of illiterate adults. Besides their regular work at the elementary school, these two teachers engaged in teaching illiterates and educating their people and were loved and respected not only in their village, but also throughout the whole Dragačevo area.

Koviljka Letić

ÉCOLE PRIMAIRE DE GORAČIČI DEPUIS SA FONDATION JUSQU'À 1914

Dans la première moitié du XIXe siècle les premières écoles primaires de la région de Dragačevo ont été fondées à Kotraža, Negrišori, Virovo et Goračići.

Étant donné que, en 1835, la fondation d'une école primaire d'État à Goračići n'avait pas été autorisée par le gouvernement, les habitants de ce village ont ouvert eux-mêmes un établissement d'enseignement collectif. Milovan Spasić, qui le dirigeait, écrivait à ce sujet: „Près de l'église de Goračići il existe un établissement d'enseignement privé qui était fréquenté par 27 élèves, mais depuis ce printemps il n'y en a même pas 10”.

Ce n'est que le 12 mars 1866 que le ministre de l'éducation et des confessions a autorisé la fondation d'une nouvelle école à Goračići, adaptée aux besoins des élèves qui la fréquenteraient.

Comme la commune de Goračići n'avaient pas les moyens de faire bâtir un nouveau bâtiment scolaire, elle a fait adapter une partie de la mairie, construite en bois. Les salles de classes étaient exiguës et obscures, si bien que les élèves tombaient souvent malades. Au bout d'une décennie et demie, le bâtiment était tellement délabré que l'on ne pouvait plus l'utiliser. Le 12 mars 1882 le ministre de l'éducation a écrit au préfet de la ville de Tchatchak pour lui interdire de rénover le bâtiment existant et l'informer qu'il ne nommerait pas d'instituteur avant que la commune n'en ait fait bâtir un nouveau, conformément aux Règles à observer dans la construction des bâtiments et du mobilier scolaires.

Grâce aux efforts des membres du Parti radical, restauré au pouvoir en avril 1893, la construction d'une nouvelle école en pierre et en briques a été achevée. Celle-ci était située sur une pente, à l'abri des vents.

Le premier instituteur de Goračići, Ljubomir Popović, qui était nommé à titre provisoire, était originaire du village de Zablaće. Il avait fait ses études primaires à Tchatchak et avait fréquenté le lycée de Kragujevac pendant trois ans.

L'instituteur suivant, Dimitrije Stevanović, né à Goračići, était titulaire du diplôme d'instituteur. Il s'employait à la construction d'une nouvelle école, raison pour laquelle il était détesté par les autorités municipales et par l'aubergiste Dragić Drašković qui le qualifiait de fou et demandait au ministre de l'éducation de le licencier. L'école primaire de Goračići n'a pas fonctionné pendant douze ans et demi, du fait qu'un nouveau bâtiment scolaire n'a été construit qu'en 1893.

En visitant l'école de Goračići (pendant l'année scolaire 1899/1900), Sreten Pašić, inspecteur de l'enseignement primaire, a admiré le jardin scolaire planté sous la direction de l'instituteur Radomir Vujović. „Il est agréable d'entrer dans ce jardin, qui, en comparaison avec le reste du terrain, a l'air d'une oasis dans le désert“, – disait l'inspecteur Pašić. L'instituteur Vujović a été le principal initiateur de la fondation, en 1898, de la Coopérative agricole de Goračići.

La première école primaire de Goračići était fréquentée en 1893 par 39 écoliers, vers la fin du XIXe siècle par 93, alors que onze ans plus tard, l'école comptait 163 élèves, dont 19 écolières.

En vue de réduire le nombre d'illettrés adultes, un cours a été organisé à leur intention pendant l'année scolaire 1911/1912. Le cours, dirigé par Dušan. D. Nikolić et Miljko Tanasijević, était donné les jours fériés d'hiver. En plus du travail quotidien à l'école primaire, ces deux instituteurs cherchaient à alphabétiser et à éclairer la population, ce qui leur a valu l'affection et l'estime des habitants, non seulement de ceux de Goračići, mais aussi de toute la région de Dragačevo.

Koviljka Letić

Др ДРАГАН СУБОТИЋ

**ИЗ НАШЕ БАШТИНЕ: ДРАГИША ВАСИЋ
– ОД ПОЕТИКЕ ДО ПОЛИТИКЕ**

Др Драган Суботић
YU 11000 Београд
Институт за политичке студије

UDK: 929 : 82

Драгиша Васић, књижевник, публициста, адвокат, а пре свега – политичар, рођен је 2. септембра 1885. године у Горњем Милановцу, где је завршио основну школу, а ниже разреде гимназије у Чачку. Завршио је Правни факултет у Београду.

Као резервни пешадијски официр, учествовао је у балканским ратовима 1912 – 1913. године, на Куманову и Брегалници, а из Првог светског рата излази као пешадијски капетан прве класе.

Био је припадник Републиканске странке, као и један од уредника часописа „Прогрес”. Једно краће време се бави адвокатуром, а на видоуданском процесу јануара 1922. године се ангажује и као бранилац оптужених комуниста. Већ од средине 20-тих година објављује значајнија књижевна остварења, као „Витло и друге приче” (1924), а 1926. године и књигу новела под насловом „Бакић Улија”.

Свакако, не треба заборавити ни раније Васићеве радове, попут књиге „Карактер и менталитет једног поколења” из 1919. године, а три године касније и запис „Два месеца у југословенском Сибиру”. Вреди споменути да је 1922. године објавио и чувену књигу приповедака под насловом „Утуљена кандила” и роман „Црвене магле” који су наишли на одјек у ондашњој јавности.

Већ 1927. године, Васић путује у Совјетски Савез, а наредне, 1928. године, објављује и запажени путопис „Утисци из Русије”. Годину дана касније Српска књижевна задруга објављује избор Васићевих приповедака, а 1932. године и књигу „Пад са грађевине”.

Првобитно „левичарство”, већ од средине 30-тих година Васић замењује национално-патриотским идејама, а уочи рата, запажено је и његово ангажовање у Српском културном клубу.

По избијању Другог светског рата 1941. године, прикључује се равнорском покрету Драже Михаиловића где има истакнуту улогу. Под још нерасветљеним околностима, нестао је априла 1945. године, негде у тзв. НДХ.

Ко је, заправо, био Драгиша Васић?

Драгишу Васића ваља у свеукупности његовог књижевног стварања посматрати и кроз појаву српског модернизма (симболизма и експресионизма), нарочито оног послератног, када се у ове „нове” или „младе” сврставају предратни и поратни експресионисти: Димитрије Митриновић, Станислав Винавер, Милош Црњански, Растко Петровић, Мирослав Крлежа, Драгиша Васић, Станислав Краков, и многи други песници, прозаисти и критичари који су у том времену тек ступали у књижевни живот.¹

Модернизам у српској књижевности између два рата имао је и једно додатно значење које се огледало у следећем: „Под притиском трагичног искуства из рата, али и под утицајем нових духовних струјања у Европи, највише у Француској, млади српски писци после Првог светског рата порицали су хуманистички карактер грађанске културе, есхатолошки смисао нововековне цивилизације и телеолошки смисао прогресистичких концепција историје. Рационализму и картезијанској традицији супротставили су нови мистицизам и интуиционизам; класичној грађанској култури – примитивне цивилизације; идеји историјског прогреса–архаизам; прагматизму–историјске визије; еволуционистичким представама–свеопшту духовну револуцију; духовности–инстинкт би-

1. Милан Радловић: „Класици српског модернизма”, Београд, 1995, стр. 94–95.

вања и самоодржања; култивисаности – спонтаност; хармоничној уметности – интегралну и синкретичну уметност...”²

Дакле, Васић је био савременик симболистичке фазе модернизма у периоду до Првог светског рата, а после њега био је актер и експресионистичке фазе модернизма, у књижевној средини у којој су били присутни и дадаизам, зенитизам, надреализам, социјалистички реализам, тзв. ангажована „социјална књижевност” која је довела и до сукоба на тзв. „књижевној левици”.

Ипак, за предмет нашег интересовања остаје вечита загонетка Васићевог идеолошког „преображења” од уређивања једног „Прогреса” до „Српског гласа” и Српског културног клуба. Узроке томе тражимо у развоју српске модерне после Првог светског рата и општим друштвеним кретањима, као и карактером саме личности Васићеве и судбином његове генерације, србијанске интелигенције која се „тешко” сналазила у новој држави.

Драгиша Васић у првој половини 1920. године, заједно са Душаном Николићем и Момиром Николићем, покреће независан политички лист „Прогрес”. Власник је био песник Сима Пандуревић. Лист је излазио од 19. маја до 31. августа 1920. године, и у њему је Васић објавио неколико уводних текстова: „У име прогреса”, „Безвлашће”, „Равнодушност”, „Гложења и неодговорност”, „Југославија и Албанија” – у којима је критиковао постојеће стање у земљи.

У уводнику „Прогреса” из 1922. године, који су потписали Драгиша Васић и Сима Пандуревић изричито се каже да је реч о „листу авангарде”, гласила које је за „кратко време борбе коју је водило оставило неизгледиве и племените бразде за собом, пређе у руке млађих, у руке свих младих који жуде да се њихови идеали пренесу...”³ Сличне су идеје промовисане и у „првобитном”, тзв. првом „Прогресу” од 1920. године, када је писало да ће се борити „у име високих принципа слободе, права и друштвене солидарности. Он ће бити против сваког насиља од озго и сваке завере неодговорних чинилаца. Исто ће тако бити противу нелегалне акције оних елемената који се данас налазе у рушилачком покрету и чију разорност распаљују једним делом несавесни политичари...” Критикујући појаву хајдучије и безвлашћа („Безвлашће”, „Прогрес”, бр. 20, 2. јун 1920), Васић пише да је „равнодушност постала тешка, суморна друштвена болест” („Равнодушност”, бр. 37, 22. јуни 1920), препоручујући могући лек за овакво стање: „што ширу слободу

2. Исто, стр. 84.

3. „Прогрес”, бр. 1, 1. мај 1922.

акције оних којима се управља и што концентрисанију одговорност управљача” („Гложење и неодговорност”, бр. 70, 1. август 1920).

Поред Васића, у „Прогресу” је веома запажене текстове објавио и Душан С. Николајевић, Сима Пандуровић, Момир Николић и други, што сведочи о високом интелектуалном нивоу овог тада „левичарског” листа, чији ће уредници касније постати ватрени националисти и патриотски и јавни радници, поготову у годинама уочи и за време Другог светског рата.

За идентификовање књижевног и политичког профила Драгише Васића интересантни су и његови књижевно-полемички радови из међуратног периода.

Васић је у раду „Књижевна критика и књижевник”, иначе објављеном у „Политици” (бр. 10395) 1937. године, бар када је реч о српским, и шире, руским књижевним темама, оповргава тезе о застоју у књижевности, наводећи пример Совјетског Савеза где се на једној књижевној вечери расправљало о улози књижевне критике и критичара који „требало би да познаје писца боље него што он сама себе познаје”, док у тексту „Улога књижевности и уметности у стварању Југославије” полази од основне тезе да је напредак књижевности условљен на претком идеје о јединству народа и језика. Дакле, сматра Васић, Србија је имала улогу Пијемонта у ослобођењу и уједињењу јужнословенских народа, а допринос српске литературе је био у „оном оспособљавању Србије за њене велике задатке, као и буђењу националне свести и ширењу народног духа који нас је повезао све и који је учинио да нисмо могли а да не увидимо колико смо једно, што је опет значило на најбољи од свих начина, радити на југословенској мисли, на припремању и стварању југословенског јединства.”⁴ У том погледу велика је и немерљива заслуга српске литературе и њених стваралаца на реализовању идеје националног и државног уједињења. Из једне краће белешке о Скерлићу, сазнаје се и о Васићевом национално-патриотском раду уочи Првог светског рата и првим покушајима књижевног стварања како је записао о поруци Скерлића: „Писао ми је о, „Пацку” који му се свидео, па ми је препоручио да, на сваки начин, наставим и даље...” Слично је и са јавним Васићевим наступом приликом откривања споменика Милану Ракићу у Београду 1939. године, као приликом писања предговора за књигу Драгољуба Филиповића „Родољубиве песме” из 1938. године. За Васића, како сазнајемо из предговора, у ствари – есеја, нација је једна велика солидарност коју сачињава „осећај жртва које су при-

4. „Српски књижевни гласник”, НС, књ. LVI, 1939, стр. 39–40.

несене и за које још постоји готовост да се приносе и још нешто: она је у томе да људи имају многе ствари заједничке, а исто тако, да су многе ствари заборавили”. У Филиповићевој поезији која му је, изгледа, била само добар повод, Васић размишља о сукобу два идеала: о друштвеној правди и о отаџбини, тврдећи да исто онако као што један антинационалист „прокламујући да борба класа мора да иде пред борбом нација, убеђен да говори у име једног неоспорног принципа, један патриот верује да идеја о отаџбини не може бити одсутна у менталитету једнога човека, који иза себе има више генерација рођака припадајућих једној истој народности и на кога су бескрајно укорењене навике оставиле мање или више значајне трагове.”⁵

Донекле сличне идеје, али и дилеме, провејавају и у осталим Васићевим књижевним радовима, поготову онда када пише о делу Стевана Јаковљевића („Политика”, бр. 10228, 1936) као и о дневницима Александра Ђурића („Политика”, бр. 10710, 1938). Ако у овим кратким приказима реално оцењује појаву тзв. „ратне литературе”, у једном другом напису на тему: „Село и сељачки писци” полази од невероватне премисе: „Код нас се невероватно олако схвата књижевни посао, а сваки покушај на књижевности сматра одмах књижевним стваралаштвом”... (Говорећи о низу руских сељачких писаца, на пример, Семјону Павловићу Подјачеву, Васић истиче утицај шире друштвене средине на развој наше књижевности, сопствени оригинални пут који искључује „подржавање и позајмљивање”).

Прецизније одређење својих књижевних, а рекли бисмо и политичких размишљања, Васић је дао у два интервјуа.

Први је објављен у часопису „Идеје” (бр. 2, од 13. 10. 1934) и реализовао га је књижевник Милош Црњански, иначе један од уредника часописа. Васић, на питање Црњанског, одговара да је наше доба узбуркано, „бурније него сва пређашња, и свако има својих неплодних година. Ту се ништа не може”, додајући да „раса великих људи ишчезава и човечанство се изопачава. Свугде влада хаос у идејама и сукобу. Дале, на питање Црњанског о узроцима оваквог стања које се одражава на књижевност, Васић вели да је „литература понижена, јер су пискарала безбројна. Њихова књижевност’... још како је плодна, још како је ужурбана и подложна интересима тренутка. Она има утицаја, али штетног”. Васићево негирање тада „модерне” совјетске књижевности у одречном ставу: „Ја нисам за тенденциозну књижевност”, у смислу да

5. Драгиша Васић: „Два месеца у југословенском Сибиру: Утисци из Русије, путописи, есеји, критике, чланци”, Приредио Гојко Тешић, Београд, 1995.

је у совјетској књижевности нашао „много дрхтаја, али мислим да треба рећи истину да она није издалека, нити добацила класичну књижевност руску, нити извршила њен утицај”⁶, нашло је одјека у реаговањима двојице припадника покрета социјалне литературе: Душана Баранина и Радована Зоговића, поготову овог другог, који је оштро реаговао текстом „Идеје’ и продуценти ,идеја” у часопису „Преглед” (бр. 1–2) за 1935. годину.

Ове и сличне идеје Васић је сублимирао и у интервјуу објављеном у часопису „Правда” (бр. 11747) од 3. октобра 1936. године, у коме на питање о постојању књижевних група сматра да оне скоро и не постоје, пошто је код нас све „неорганизовано, пометено, измешано, неискрено и непромишљено”, па зато „постоји неко левичарско груписање, али које не преза од најчуднијих и врло необичних компромиса, скроз неискрено, неуубедљиво, лишено сржи и крви, уз то заостало и проекционарско, кукавно левичарство, а које се највише размеће, док права, крвава срца још неко време морају да ћуте...”

Од осталих књижевних чланака, осврнућемо се на онај под насловом „Мисли о моралном реду”, где Васић 1939. године пише и то да довести до моралног реда значи „учинити да морал постане стварним принципом акције која би неумитно и без милости ударала по егоизму појединаца те да учини да се он склони пред друштвеним инстинктом, некористољубивим осећањем и пожртвовањем за опште добро”. Поред мисли о моралном реду, оставио је неколико записа у „Новој Србадији” о томе шта старији очекују од омладине. И овде је више него јасан: „Основно у задатку пред којим се Ви налазите јесте морална обнова... Да обновите нашу животну снагу и да почнете лечити наш морални живот потребно је да сте чиста срца. Да очувате дело ваших очева...”⁷

По мишљењу А. Борозана када је реч о књизи „Утуљена кандила”, Васић заузима једно од првих места у послератној белетристици, јер је он „јак као интелект, али је јачи као умјетник. Све његове социјално-политичке доктрине које је он унио у ове приче, рођене су у болном искуству, а нијесу плод хладног умовања.”^{7а} Исто тако, сматра Миодраг М. Пешић, да једини писац „Скерлићеве школе, чији се таленат формирао после смрти великог критичара – јесте г. Драгиша Васић. Иако човек књижевних традиција, као талентовани представник завр-

6. Исто, стр. 302.

7. „Напред”, бр. 13, 1939, стр. 17.

7а. Исто као под бр. 6, стр. 210.

шног периода Скерлићевог модернизма, он је ипак у основи човек новог времена...”⁸

Изузимајући ова мишљења, углавном базирана на приповеткама из књиге „Утуљена кандила”, осврнућемо се и на роман „Црвене магле” из 1922. године. Он даје слике са ратишта, прати повлачење српске војске преко Албаније, до Крфа и Солуна, кроз више ликова, тако да овај роман „препознајемо као модеран роман саткан од осјећања и симбола са којима се изграђује значајан дио модерне прозе. Сам наслов је симболичан”, вели Станко Кораћ и додаје, „а тај симбол ближи је симболима послеријатног експресионизма неголи симболима предратног симболизма. Црвена магла дјелује као супстанца која човјека гуши, сатире га, али више душевно него физички...”⁹

Васићев приповедачки опус заокупљао је пажњу књижевних критичара, у првом реду Растка Петровића који је уочио законитост општег и посебног, односно индивидуалистичког у књижевној форми. Дакле, вели Петровић, „оно што је општи елемент врсте, или оно што је индивидуални елемент јединке.”¹⁰ Овај проблем је поставио и Васић „ради једног члана само тога човечанства. Он је развијао тај проблем уз судбину тога члана, и није га поновио на судбини оних који су га окруживали, да би се ритмично, као у физичким законима, и све са мање инсистирања поновио до унедоглед човечанства на које се навалила катаклизма. Он није начинио приповедачки експеримент великога стила и утолико је његов експеримент осиромашен”.¹¹ Анализирајући више Васићевих приповетки, у првом реду приповетке „Ресимић добошар”, „У гостима”, „Реконвалесценти”, Петровић је високо оценио Васићево стваралаштво, што неће бити случај наредних година од стране других аутора, који су имали супротно мишљење.

Дакле, да ли уз мисао о Васићу иде и мисао о рату, пита се Бошко Новаковић и одговара: „Г. Васић као приповедач није изникао на том изрованом тлу, али му он много дугује, он је најснажније везао свој израз уз елементе ратних стања и пометњи, у појединцима изазваним ратом...”¹² Свакако, ту су и оцене о Васићу као личном и тенденциозном писцу, „племенито тенденциозном”, који је по много чему сличан, а толико различит од једног Мирослава Крлеже: „Господин Васић иде у ред наших првих поратних приповедача. Његов замах није тако широк

8. Исто као под бр. 5, стр. 207.

9. С. Кораћ: „20 година хрватског романа...”. Загреб, 1963. Исто, стр. 231.

10. Драгиша Васић: „Црвене магле – критичари о Драгиши Васићу”, приредио Гојко Тешњ, Београд, 1995, стр. 136.

11. Исто, стр. 137.

12. Исто, стр. 140.

као Крлежин, и његова ученост није тако продорна и усклађена као Андрићева, али он има истинског уметничког даха и приповедачког талента”.¹³

Оваквим приступом отвара се и вечно присутан проблем политике и књижевности, јер књижевна кретања узимају „тада облик политичких заједница, или, обрнуто, политичке групе налазе својих књижевних присталица, контрадикторно спајајући с литералним модернизмом политички конзервативизам код једних, или с политичким либерализмом књижевни конзервативизам код других”.¹⁴ И Миодраг Стајић, дугогодишњи политички емигрант, оставио је занимљиво сећање о Драгиши Васићу. Далеко у туђини, 1972. године, Стајић се присећао једног сусрета са Васићем из 1938. године, истовремено оцењујући његов интелектуални развој, његово пансловенство и русофилство: „Сви смо били заражени клицом те опште болећивости за руско, за словенско, за велико... Код Васића то боловање достигло је било свој врхунац одмах после првог великог рата, када је био кренуо и уређивао часопис „Пламен”. И то је неугасло тињало дуго време па, каткад горело, можда и пламтело, све до његова одласка у Русију, када је могао да сагледа њену стварност до сржи, и да се увери колико је жртва и људских живота приношено тој огромној ломачи света. Васић се вратио разочаран, као и велики француски књижевник Андре Жид. Отишао је у Русију можда да подгреје илузије, а догодило се да је морао да их спали. И опечен и опарен, али и прекаљен, по повратку написао је књигу о Русији, која је више оптужба и обрачун, но ма шта друго”.¹⁵

Када је реч о српском национализму, Стајић сматра да је Васић са једним национализмом ушао у ратове, „претрпео душевне кризе и немире, да по њиховом завршетку упадне у социјални прогресивизам, и да најзад, пошто је описао круг, опет се врати на чист национализам”. Годи и Стајићева дилема о Васићевом национализму у трострукој димензији: „Јер, Васић је пре свега био књижевник, па одмах затим искрени родољуб, патриота. Његов духовни став у нашем културном животу био је покушај да се измире уметничке тежње са националним и социјалним”.¹⁶

Одређујући Васића као реалисту, и то у „најбољим традицијама српског приповедачког реализма”, Стајић вели и једну другу велику истину која итекако може да нам помогне у расветљавању политичког

13. Исто, стр. 158.

14. Исто, стр. 162.

15. Миодраг Стајић: „Идеје и људи”, Лондон, 1972. стр. 41.

16. Исто, стр. 42.

и поетичког у његовом делу. Наиме, сматра да је његов реализам „субјективан, узнемирен проблемима и психологијом душе. У његовом причању има много романтичарског темперамента”.

Интересантна су и тумачења Васићеве књиге „Утуљена кандила”, посматране кроз перо његових савременика, на пример Пере Слијепчевића, који вели и следеће: „Г. Васић је искусио, са многима из свога нараштаја, и величину и зло наших ратова; после одушевљења доживео је разочарање многих. Пре десет година био је типичан Петар Кочић с патриотском тезом; сад је готово типичан Г. Васић с антипатриотском. Онда се гђа Секулић питала: Отаџбино зашто те толико волим? више реторски, не тражећи одговора и мислећи да је немогућ. Г. Васић жели управо тај одговор да пружи. Национализам, распириван од 1908. до 1918. свом силом, наједном се „утулио” у главама многих. Чак ни у масама, у њ се више не верује онако слепо као пре ослобођења. Отаџбина се не воли нерасудно...”¹⁷

Истовремено, Слијепчевић каже и то да Драгиша Васић има и три добре стране у овом роману које му подижу уметничку вредност: „Једно је пишчева наклоност да све радње и сва мишљења прикаже као игру спољашњих прилика. Прилике чине од хероја пропалицу, и од пропалице хероја... Друга је врлина пишчев хумор који следи из горњег схватања и којег он кадшто натруни између монолога. У разним скалама од сарказма и ироније над свим јунацима, писац се кадшто издигне до правог хумора, изнад свих и људских дела уопште... Трећу добру страну дела налазимо, најзад, у свежем и верном давању људи и сцена. Од прве до последње странице осећа се да је сам писац проживео осећање које приповеда. Он има и једну културу стила”.¹⁸

Било је и критичара и пречитивача Васићевог дела који су Крлежину „Хрватску рапсодију” поредили са његовом „Српском рапсодијом”, која може бити „и дубља и већа од оне прве, ако се у разбукталу психу наше расне бунтовне дубине уђе са јединим још већим роменроланским дирљивим панхуманизмом, који би био словенски искренији од оног првог панхуманизма, рођеном на рушевинама доскорашње прошлости наших племена с оне стране Саве”, вели Слијепчевић. Ипак, додаје и ово: „Г. Крлежа је јак дијалектичар и то га спасава у његовим припветкама после „Рапсодије”. Г. Васић је у свом првом натуралистичком замаху. Он је још сав у ратној психози. Треба поћи интуи-

17. Исто, као под бр. 10, стр. 297.

18. Исто, стр. 300–301.

тивно даље. Од пет приповедака само су две вечне: „У гостима” и „Ресимић добошар”. Остале су смао провизорни мост за даљи рад...”¹⁹

Сличне су оцене и осталих Васићевих књига, попут књиге „Витло и друге приче”, у смислу да представљају зачетке „неког неословенског критицизма у нашој књижевности: живети крвљу и живцима, писати исто тако, а визију боље будућности дати претежно у социолошкој обради.”²⁰ Исто тако, о Васићевим приповеткама су писали и Велимир Живојиновић Масука („Васић припада својом врстом приповедака, озлогашеном реализму”) и Милан Богдановић чији је нагласак у тумачењу Васићевог дела управо на социјалној димензији: „За нас остаје највећа драж у делу Драгише Васића његово горко, болно, нервозно, грозничаво приповедање, које тако узбудљиво има тон и ритам једног доба изломљених линија и праваца”.²¹ Богдановић је записао и то да је „духовно прилично сродан са оним нашим савременим писцима који се нису могли отети великој друштвеној печали од које пати данас читав свет. Као и они, и Драгиша Васић неприкривено казује своја горка незадовољства, и своја узбуњена осећања. У томе погледу, његово дело не једанпут натера човека да помисли на Крлежу, као најизразитијег представника те „социјалне литературе. Отуда, неминовно у приповеткама Драгише Васића много политичко-социјалних елемената.”²² Иако овај књижевни критичар у „ретушираном” издању (1961. године) истоветних предратних критика, и даље тврди да „лични” и „исповедни тон” Васићевог стварања има и социјалну димензију, она је објашњена тиме да се „из национализма којим је он био ношен до ратова и у ратовима, у социјални прогресизам, којим је, после кризе, испуњен његов духовни немир, он је пренео исти интензитет идеологије и могло би се мирно рећи, исту страст идеја.”²³ Интересантна су и даља размишљања критичара Богдановића, поготову када је реч о социјалној литератури у смислу да иза сваког става у уметничком стварању стоји и идејни ослонац који га одређује и учвршћује: „Као што се иза гледања на ствари кроз неки неухватљиви судбински вео, кроз осећање о вишим силама које управљају животом изван сваког детерминизма стварности, мора да назре извесна фаталистичко-мистична и идеалистичко-религиозна идејна подлога, тако се социјални реализам не да замислити без јаким материјалистичких настројења. И зато традиционализам одговара много више

19. Исто, стр. 311.

20. Исто, стр. 323.

21. Исто, стр. 304.

22. Исто, стр. 323.

23. Исто, стр. 306.

фаталистичком и религиозном мистицизму неголи социјалном позитивизму, кога не може бити без добре мере прогресизма. Али ако је у социјалноме уметничком стварању прогресистички и материјалистички став неопходан као идејно и начелно просветљавање односа који се оживљују, он не сме уметничку реч стављати себи у службу”.²⁴

Слично виђење Васићевих записа је и из пера Сретена Стојановића, једног од походитеља „совјетске” Русије. Интересантно је да овај аутор истиче реч „приспособити” као карактеристику тамошњих људи да се у новом друштву сналазе како знају и умеју да би преживели (пример генералске царске породице), али и речи преваспитати (пример бившег царског официра). С једне историјске дистанце, ако бисмо валоризовали ове записе, чак и код једног Стојановића, истина на посредан начин, налазимо знаке сумње у смислу да „данашња Русија није више под диктатуром нове идеологије, него је та идеологија ушла и у душе оних који нису могли ни сањати да ће је икада схватити, а камоли примити. Нова Русија почиње да излази из магле. Метеж почиње полако да се разбистрава, једни живе новим животом јер се мора живети, док други са пробуђеном свести прилазе новим схватањима и јачају нову Русију својом енергијом”.²⁵

Слично размишља и Бошко Новаковић указујући и на нека левицарска виђења Драгише Васића, попут оних да је „данашња влада радничког сталежа омогућила културна уживања масама у тој мери, у којој никада раније и нигде нису била; затим, да је ова владавина, коју називамо диктатуром пролетаријата, сигурна, или не толико по општем расположењу маса којима се влада већ по чврстини и неумољивости оних који су на њиховом челу, као и незапамћеном, по напрегнутости стварању њиховом, да се за добро оних којима се управља, учини што је могуће више. Најзад, трећи основни утисак је да се Русија постепено извлачи из духовног хаоса у који је бацила револуција и да се из тога хаоса почињу да кристалишу нови и важни духовни правци, логична схватања и природна осећања. Та природа која је сва у крајностима, и коју је најбоље познавао Лењин, отерала је тамо и ону животну, друштвену и духовну сказаљку, која се већ узнемирила и тражи да се врати онамо где је њено природно место”.²⁶

И Васићево дело: „Утисци из Русије” (Библиотека „Жувот и рад”, Београд 1928) побуђивало је пажњу ондашње литерарне, али и политичке јавности. Тако је Бранислав Миљковић у приказу књиге записао

24. Исто, стр. 311.

25. Исто, стр. 366.

26. Исто, стр. 369.

и следеће: „Од оних који су тамо пробавили а затим писали књиге о Русији, имамо разнолике и противречне утиске и закључке. Неки су се враћали очарани неки озлојеђени, неки са сумњама и збуњени. На крају крајева, сваки донесе колико може да ухвати према своме темпераменту, према својој способности да осети нијансе живота и да се унесе у целокупност стварности. Највише се тамо улази са свима многим предрасудама и навикама европског живота, које често сачине оклоп који не дозвољава право разумевање”. Васић је у књизи „исповедао да у њу улази с тешким узбуђењем и љубављу ка њој од детињства. Он није само посматрач и резонер; кад му се учини – после доласка из Москве где је нашао велику напрегнуту духовну затегнутост – да је Петроград другачији, и поставио себи питање: да није Москва можда једно, а све остало друго! – он преживљује један од оних страшних дана тешке двоумице и мучне кризе.”²⁷ И када се унесе и тражи решење руском проблему, и када му се чини да му се открива тајна, он се исповеди: „Ја сам тога часа преживљавао у толикој мери, да ми се чинило да ми се и сопствено лице изменило”.

Исто тако, вели Миљковић, „Г. Васић дао је неколико живих слика са улице. Затим су гледали, и у својим књигама описали, музеје, старе дворце, Толстојеву кућу, фабрику, село које се диже по новим узорима. Али то није довољно да се направе најшири закључци. Зато су они отишли у интиман живот код уметника (г. Стојановић), или (г. Васић) код породица које су некад, у старом режиму, имале какав повлашћен положај да међу њима, из њихових речи, начина живота, незадовољства или одобравања, помирења или примирења, протумаче и схвате руску данашњицу и наслуте сутрашњицу.”²⁸

Пажљивијим пречитавањем Васићевог путописа „Утисци из Русије”, (Београд, 1925) у ствари, „сакупљеним чланцима из „Времена” писаним на брзу руку”, испод површине поетских записа, уочавају се знатне политичке наслаге о Русији и њеној бољшевичкој стварности. У поређењу са другим записима на сличну тему, као и бројним књигама, препознајемо ону праву поетско-политичку природу Васићеву која се огледа у следећој максими: видети и уверити се на лицу места о ономе што се тада писало и причало о Русији. А писале су се страшне ствари о бољшевичкој стварности, уисткама и затирању православља све у име једне – комунистичке идеологије.

27. Исто, стр. 360.

28. Исто, стр. 369.

У закључним размишљањима, можда најбоље осећамо зрачење духовног профила Васићевог, поготову његовог односа према Русији коју „не би требало и не би смело друкче посматрати него у односу према Западу”, али и то да „напуштајући Русију, ми смо између других понели и уверење: да нико нема права презирати незапамћене а позитивне напоре које смо видели да се тамо улажу. Са тим уверењем прешли смо њене границе и са њим се поново нашли на другој страни, оној коју познајемо несравњено боље”.²⁹

За даљу анализу могу да послуже и они Васићеви записи о односу старога и новога, покушавајући да „плиткост” и „нерационалност”, да како, реч је о политичкој рационализацији, замени идеолошким схватањем большевичке стварности, управо Гогољевим речима: „Где би се родили дивови него у Русији, у којој једино имају где да се размахну! Где би се родиле велике идеје него у Русији која је бескрајна!”.³⁰

Можда овај руски, пансловенски занос Васића, а не большевички и интернационалистички, јесте кључ за разумевање каснијих метаморфоза, од оне ране, младалачке, заблуделе – комунистичке, до оне касније, после 1929. године, када се истичу црте његовог патријархалног, грађанског карактера, национално-патриотске усмерености на очувању интереса своје нације и државе.

Целовитост, свеобухватност и садржајност Васићевог опуса немогуће је сагледати и без социо-психолошког огледа „Карактер и менталитет једног поколења”, објављеног 1919. године, у Новом Саду. Полемичу са схватањима француског социо-психолога Ле Бона о балканским народима као примитивним и заосталим, јер „о народе ова се цивилизација само очешала; она их није изменила. Њихови су наследни карактери непроменљиви, јер су стабилизовани и управљани религијским веровањима и расним мржњама”, Васић разоткрива став да је реч о процесу „фузије индивидуалних и колективних интереса који „дају народима велику снагу. То може да се утврди чак код варвара, под утицајем силних колективних мржњи, али тада на један моменталан начин”.³¹ На балканским просторима то доводи до појаве „балканизације” и свакојаким варварствима једног балканског народа према другом, што је вековима могла, како пише Ле Бон, успешно да „држи једино гвоздена турска рука... која је одржавала мир за више векова само та-

29. Драгиша Васић: „Одабрана дела”, Београд, 1990, стр. 335.

30. Исто, стр. 336.

31. Драгиша Васић: „Карактер и менталитет једног поколења”, Одабрана дела, Београд, 1990, стр. 61.

ко што никад не испушташе колац и батину”.³² Васић износи и неке опште законитости, попут оних да одушевљење изазвано мобилизацијом не значи само патриотски елан, а да готовост народа да се жртвује против Турака у неослобођеним крајевима није била садржана у мржњи, страсти која није у инстинктима наше расе и њеним традицијама, већ у нечему другом: „Један посебан разлог покретао је Србе. Они нису осећали личне неправде, да би их светили, нити су имали личних разрачунавања са Турцима с којима пре рата нису ни имали много додира. Први пут у животу, они су их можда видели иза својих граница, први пут у животу они су их упознали у борби. Доиста, може ли онда бити речи ма о каквим индивидуалним интересима о којим говори Ле Бон и треба ли се на томе још задржавати?”³³ Васић, подсећајући на Сремчев спис о Ибиш-аги, „написан са пуно симпатија”, пише: „Ми их нисмо мрзели. Било би веома потребно да се баш они о томе питају; они, из свих вароши Старе Србије, којима у одступању 1915. Срби, међу њима многи официри, повераваху своје породице, немогући их водити кроз Арбанију, остављајући их са пуним поуздањем да остају код пријатеља... А може ли се наћи она вера и она пажња код људи који се мрзе до истребљења и да ли је могуће оно поверење поред смртне мржње? И ми подсећамо на исто одступање 1915. све оне који беху очевици кад турске жене додаваху хлеб испод својих вратница нашим изгладнелим војницима. И ми мормао да се питамо: да ли се ово може чинити једном омрзнутом народу?”³⁴ Још су одавно страни дописници приметили урођену српску наивност и одсуство сваке мржње према суседима, јер се вазда водила борба за независност и национално ослобођење и уједињење. И у другом балканском рату, 1913. године, Срби су се бранили, док су Бугари чинили разна зверства по Србији, нарочито за време окупације Србије 1915–1918. године. Васић је о великодушности и витештву српског војника писао у приповетки „Пацко” (награђене на конкурс „Политика” 1914. године, када су у жирију били Јован Скерлић и Исидора Секулић) где он на бојишту наилази на мртваг бугарског поднаредника, сахрањује га, исписује му име на крстачи, а када се магла диже, Бугари га бесомучно убијају, сведочи о различитости карактера и менталитета два народа. За српски народ је историја увек значила: не мржњу једне расе против других; већ тежњу, идеал једне расе за слободом и да се она очува”.³⁵

32. Исто, стр. 7.

33. Исто, стр. 10.

34. Исто, стр. 14.

35. Исто, стр. 16.

Дакле, реч је о слободарству, херојству и витештву једног хришћанског народа који, како сматра Васић, није ратнички народ: „Истина је: да се њихово срце узбуђивало при помисли на стару јуначку прошлост њихових предака и на нове, евентуално националне подвиге; и тачно је: да је васпитање помагало да се оно узбуђење појачава и атавизам тако потхрањује. Васпитање их је подстицало да се привремено загревају за славне победе и надом за славне победе, да чезну за њима и да помишљају на рат. А то је наређивао национални идеал и несвршени национални посао. Пошто су једанпут изборили слободу, Срби нису ову сматрали као средство да борбу наставе ради борбе. Та слобода била је њихова потреба, они су је хтели да би могли слободно да раде”.³⁶

Када је реч о мржњи, нарочито Срба према другим нацијама са којима се ратовало у Првом светском рату, Васић истиче да је готово и није било, а да је народ био физички здрав: „Имали су здрав дух. Здрав дух, то значи смео, предузимљив, одважан дух; здрав дух, значи, у исти мах, један јасан и истрајан дух. Овај дух није био врло подложен религијским, космополитским и анархистичким утицајима. Он је представљао један еклактан пример чистог националистичког духа, ничим неизопачен, ничим непомућен. То је био дух који је, углавном, и са оправданих разлога, био задовољан самим собом; то значи довољно уравнотежен.” Што се тиче оцене да Срби „нису веома религиозан народ”,³⁷ Васић истиче схватање да Срби не поседују верски антагонизам, а да хероизам значи здравље и на изванредан начин и скромност, велику душевну снагу и издржљивост.

Дакле, какав је хероизам Срба, пита се Васић и сасвим прецизно одговара: „Ето такав је хероизам Срба: сав младићки, сав бујан, сав наиван; он подсећа на хероизам љубавнички, онај ватрени хероизам који не зна за границе. Он представља највишу тачку до које се несебичност људска могла да успе, највећу висину до које је људско пожртвовање могло да узлети... Тужан је хероизам Срба: пун бола, пун невиности. Он заиста личи на хероизам младости, чија оданост не зна за границе... њихов хероизам, то је хероизам хришћански. Један народ поступио је тачно као што је нешто пре две хиљаде година поступио један човек”.³⁸

Васић је писао и о критеријумима за оцену националног и душевног карактера Срба, дајући низ страшног примера из Грчке, када су полумртва српска војска, после албанске голготе, ревитализовала и смогла снаге да постигне успех на Солунском фронту и ослободи Србију

36. Исто, стр. 27.

37. Исто, стр. 29.

38. Исто, стр. 36-37.

1918. године. Поред ових, Васић је оставио и записе о демократији за коју се Срби тако жртвоваше у Првом светском рату, на страни савезника, обележивши тако карактер и дух једног непоколебљивог поколења.

Већ у јесен 1920. године Васић је, као резервни официр, позван на војну вежбу и упућен у јединицу која је стационирана у Албанији са задатком да угуши устанак. После годину дана, Васић објављује фелтон, чак у 22 наставка, у листу „Република”, под насловом „Два месеца у југословенском Сибиру”, да би наредне, 1922. године публиковао и књигу под истоименим насловом.

По овим записима, могуће је тврдити да је Васић био левичарски настројен, попут сличних записа, углавном српских социјалдемократа о Арбанији, (мисли се на период до 1914. године) на пример Д. Туцовића („Србија и Арбанија”, Београд, 1914), Душана Поповића, Трише Кацлеровића, Драгише Лапчевића и Косте Новаковића са његовим записом: „Четири месеца у средњој Албанији”,³⁹ као и после 1918. године, када се наставља прича са Албанијом и Арбанасима, углавном у „придикама” Мирослава Крлеже и осталих левичара.

У поменутом раду – брошури, Васић почетком 20-тих, сликовито описује своје путовање у Јужну Србију где је некада био у доба балканских ослободилачких ратова, поредећи ондашње и садашње стање. Из тих сликовитих и језгровитих опсервација, видимо разочараност једне „ратне генерације” чији су национални и патриотски идеали – били изневерени, како сматра Васић, неморалом и атрофијом иначе здравог србијанског државног, народног и националног организма брзоплето унетог у нову државну заједницу после 1. децембра 1918. године.

Тако Васић пише о Призрену из 1920. године, отворено истичући да у њему влада анархија, безвлашће и распуштеноост официра и ситних чиновника: „А изјутра кад сам устао подсетих се на један закључак који сам у току ноћи донео поводом свега што сам синоћ видео, који ћу увек носити у души и који се односи на најстрашнију ствар на свету, на анархију. Тај мој закључак је у томе да би мене анархија убила, то јест да бих се ја у анархији убио”.⁴⁰

Васићеви описи предела којима је пролазио у Албанији: „Села кроз која смо пролазили су била пуста, јер су пре неки дан била попаљена од наших трупа, пошто су најпре срушене артиљеријом, а само се

39. „Аутобиографија Косте Новаковића”, Чачак, 1966.

40. Драгиша Васић: „Два месеца у југословенском Сибиру”, Одабрана дела, Београд, 1990, стр. 95.

понеке куће пушиле, по чему се видело да у њима још има живих душа”,⁴¹ сведоче о току ратних операција. Далеко су дубљи и упечатљивији описи србијанских војника, али и Арнаута, који су се на разне начине довијали да преживе и сачувају куће и породице, правећи савезе са српском, односно тада већ војском Краљевине СХС.

Његови описи представника албанских племена, на пример Миридита, који долазе на преговоре и договоре са југословенским официром, прави су мали и оригинални етнопсихолошки огледи о једном народу, његовом националном карактеру и наслањају се и нимало не заостају за истраживањима једног Цвијића и других виђенијих етнолога тога времена. Истиче арбанашку лукавост, привидну смиреност, али и експлозивност и непредвидљивост, као и дипломатску способност да играју на „две столице” између спољнополитичких интереса Италије и Југославије у послератној нестабилној Албанији.

Исто тако, вредни пажње су и записи са положаја, где сусрећемо низ интересантних ликова, углавном „ратничко-мирнодопских”, људи којима је доста рата, уз низ примера партијашења и „високе политике” у овим албанским врлетима где људи нестају преко ноћи, противничке стране међусобно тргују, маневришу и тактизирају, а на мети је, као и свуда, обичан народ који страда и међусобно се завађа. Зато Васић на једном месту и записује: „И испружен на свом пољском кревету под шатором размишљам о тој несретној Арбанији, која је увек била и која ће још задуго остати наша гробница и наша срамота, та Арбанија, у којој сам три пута гледао страшна умирања и чија племена завађамо да би савладали наш хладни Сибир, који значи обетовану земљу за корумпирани чиновнике, што се отуд враћају пребогати и у коме сваког пролећа гину наши дивни војници и официри, наши млади мученици, несвесни заштитници пљачкаша, обманути браниоци злочинаца.”⁴²

Васићеви историјски списи не би били потпуни ако се из њих не би сазнавало и о његовим погледима и приступимо политичкој историји Србије у 19. веку, као и првој деценији 20. века. Из краћег написа: „Девесто трећа, Мајски преврат, Прилози за историју Србије, од 8. јула 1900. до 17. јануара 1907”, објављеног у Београду 1925. године, уочава се његова социолошко-политиколошка али и социопсихолошка анализа свих узрока који су довели до преврата 29. маја 1903. године, када је са престола збачен Александар Обреновић а доведена династија Карађорђевић. Васић за владавину Александра пише да је то била „крвава

41. Исто, стр. 102.

42. Исто.

владавина”, описујући збивања од 23. марта 1903. године једноставно, јасно и прецизно: „Те ноћи сахрањени су мртви. Исте ноћи ухапшено је 119 великошколаца, гимназиста, радника и ђака основних школа. Те ноћи Београд је био сав против мрске владавине, сав у прећутној завери противу краљевског пара и против режима.”⁴³

Зато, пише Васић, била је то једна „мучна владавина понижења, нестална, неурастеничарска и брутална, која је у неумереном, несмотреном и пакосном заштићивању личног интереса, грубо занемарила и на страну бацила велике интересе заједнице у повољним условима за развијање народне енергије, па је ради обезбеђења оног првог безобзирно примењивала сурова средства притиска, која су морала да погоде личну слободу и друга грађанска права. У том смислу владавине ова је била још како сурова.”⁴⁴

И сам, на неки начин, као малолетни ученик, учествујући у мајским догађајима 1903. године, Васић је поједине детаље припреме и извођења преврата описао до танчина, посебно оне слике разуларених официра који су после ноћног крвавог пира ишли улицама Београда, разуларени и раздражени, можда и сами несвесни онога што се догодило. Иако то није изричито написао, кроз пар сличица, поетско-психолошких записа о ономе што је видео, Васић је одсликао превратничко јутро у Београду, чини нам се, не слажући се са крвавим поступком завереника, јер завршна реченица гласи: „И нас тројица хитамо оној раздраганој гомили и, промукли више него Трифунац, кркљамо колико грло може да издржи: Живела Слобода! Живела Република! Живела Слобода!”⁴⁵

Када је реч о историјским чланицама Драгише Васића, анализираћемо још неколико текстова који најбоље сведоче о његовој интелектуалној ширини и интересовањима. Тако је Васић објашњавао димензију економског и моралног момента у Првом српском устанку. Тако, наводи један царски ферман о оправданости устанка Срба против дахија и ослобађања чак од деветогодишњег данка, али ови економски моменти нису могли да помуте њихову једном од фактора одлучност да збаце турску власт. Зато, о моралном, Косовском завету, као покретачу устанка, Васић вели и следеће: „Косовски аманет као хришћански циљ, стојао је, дакле, пре свега; то Косово потчинио се сили духовних интереса и све силе имале су да послуже његовом хришћанском циљу.

43. Нав. дело, Одабрана дела, Београд, 1990, стр. 171.

44. Исто, стр. 171.

45. Исто, стр. 209.

Та велика динамика косовске идеје као моралне и била је гаранција оне снаге коју су показали и оних успеха које су постигли наши преци.”⁴⁶

Интересантни су и Васићеви записи о Уједињеној омладини српској, изразитом либералном покрету у нашој средини, који је тежио националном ослобођењу и уједињењу („Кнез Михајлова омладина”),⁴⁷ уз неубичајено истицање мноштва детаља, на пример, предочавањем низа околности које су довеле до забране од стране министра, па потом и одржавања Јовановићевог предавања „Србенда и Готован”. Исто тако, Васић је оставио и неколико забележака о путописима грофа В. Н. Ламсдорфа почетком века по Србији, као и низ успутних забележака о рату, утисцима из родног, горњомилановачког краја, посети манастира Враћевшници и цркви на Савинцу, али и о Јовану Ристићу и низу других политичких и историјских личности, углавном својих савременика.

У овим прилозима осећа се Васићева приповедачка али и веома изражена историјска црта, поетички напор да се догађаја из новије политичке историје прикажу сликовито и документаристички, али уз поетичку црту која запису даје толико потребну тежину.

Занимљиво је проговорити и о Васићевом дугогодишњем дружењу са Слободаном Јовановићем, које ће кулминирати у годинама уочи Другог светског рата.

Још у предговору Васићеве књиге „Утуљена кандила”, Јовановић вели и то да је Васић после демобилизације објавио једну врло интересантну и речиту књигу „Карактер и менталитет једног поколења”, желећи да „помири свој стари ђачки национализам са овим ширим човечанским идеализмом који се у њему стао јављати под утицајем ратног искуства. Наш српски национализам, како га г. Васић схвата, нема у себи ничега освајачког ни империјалистичког...”⁴⁸ После те књиге „настаје политичко делање г. Васића у дневним листовима, прво у „Прогресу” па онда у „Републици”. Уверен да је наш народ добар а наша влада рђава, г. Васић је морао бити један револуционар који тражи потпуну промену политичког система... Идеалисти као г. Васић, који обожавају човечанство и који су заљубљени у свој народ, морају све друштвене недуге објашњавати рђавим установама. Потпуна промена установа постаје на тај начин неопходно потребна”.⁴⁹

46. Драгиша Васић: „Два месеца у југословенском Сибиру, Утисци из Русије, путописи, есеји, критике, чланци”, Београд, 1995, стр. 374–375.

47. Исто, стр. 381–383.

48. Исто, стр. 128.

49. Исто, стр. 129.

Иако и даље опстаје у ставу, заправо у равни Јована Скерлића и његовог књижевног правца, да је развио и „просто продужио реалистичку приповетку”, ипак, по мишљењу Слобода Јовановића, Васић је „унео пре свега једну слободнију композицију и један нервознији начин писања”, укратко речено – „у овој првој фази свога приповедачког дара, г. Васић се приказује као један реалист који ради на основу утисака добивених споља; али код кога су ти утисци сувише јаки и болни; који нема довољно владе над собом да те утиске „обради у лепоти”, него их баца на хартију са једном сировом непосредношћу. Уз то још долази његова узнемирана савест, његова сумња о утврђеним моралним вредностима, његова чежња за ширим човечанским идеалима. Тај пренадражени импресионизам и тај душевни немир чине главну одлуку г. Васића – и његов значај ће бити вероватно у томе да је у нашу реалистичку приповетку унео ратну нервозност свога нараштаја”.⁵⁰

Трагајући за могућим мозаицима политичке личности Драгише Васића, још једном подсећамо да је његов повратак у Београд значио „прикључење напредном демократском либералном покрету. Драгиша Васић се као припадник Републиканске странке много ангажовао у уређивању независног дневног листа ‚Прогрес’ (1920, 1922)... Васић је у ‚Прогресу’ објавио велики број политичких текстова, најчешће уводника који су због опозиционог радикализма, левичарског типа, били на удару цензуре, што се често завршавало забранама гласила”.⁵¹ Исто тако, историчар књижевности Гојко Тешић наглашава да се укидањем „Програса”, политичка група окупљена око овог листа прикључује Републиканској странци Јаше Продановића...”⁵² Али, сматра Тешић и ово: „Двадесетих година, дакле, Драгиша Васић је напредно, левичарско оријентисани интелектуалац и стваралац, близак сарадник Мирослава Крлеже (у „Књижевној републици” објавио је неколико одломака из књиге „Мајски преврат”).⁵³

Сазнања Гојка Тешића о Драгиши Васићу означавамо као кључна за разумевање политичког профила овог књижевника и јавног националног радника, мада су у предговору „Одабраним делима” из 1990. године, под насловом „Драгиша Васић по други пут међу Србима”, записани и ови редови: „Према комунистичким историчарима, међу које спада и Дедијер, Драгиша Васић је одржавао везу са совјетском обаве-

50. Исто, стр. 139.

51. Гојко Тешић: „Драгиша Васић, трагична биографија мајстора модерне прозе” у Драгиша Васић: „Два месеца...” стр. 439.

52. Исто, стр. 440.

53. Исто, стр. 441.

штајном службом и совјетским посланством у Београду, као што су неки други завереници „контактирали” са Енглезима, којима је посебно било стало да се сруши „профашистичка” усмереност југословенске званичне политике. До данас није обелодањен ниједан докуменат који би упућивао на овакве везе Драгише Васића са СССР-ом. Чињеница је једино да је био противник тадашње званичне политике и да је био за рушење кнеза Павла и његове владе као и то да је био међу „завереницима”.⁵⁴

Многи аутори Васићево приступање Српском културном клубу означавају као његов прелазак на националну идеологију.

Ми не мислимо тако, јер је Васићев национализам, заправо, национализам предратне предкумановске Србије, занос и замах читаве једне генерације предратних српских грађанских интелектуалаца.

Српски културни клуб је основан фебруара 1937. године у Београду са задатком да прикупи српски народ у Краљевини Југославији на темељу пароле „Јако Српство – јака Југославија”, која је и стајала у заглављу листа „Српска реч” (Београд, 1939–1940) чији је уредник био Драгиша Васић.

У уводнику првог броја листа од 16. новембра 1939. године каже се и то да српске странке „па ма колико их било, морају имати исти национални програм. У предратној Србији, за владе краља Петра све су странке у питањима спољашње политике изражавале тежње српског национализма и то је поред све страначке поцепаности чинило нашу снагу у часовима криза. То је што се од српских странака мора тражити у данашњим приликама, али има нешто што се мора тражити и од обичних грађана били они у странкама или не били. Странке су јаке само онда кад имају за собом политички разбуђен народ.”

Исто тако, у уводнику се разлаже и теза „Срби на окуп” чија је суштина у следећем: „И ми мислимо да је окупљање Срба потребно, али ћемо одмах додати да само окупљање не би било довољно, ако се у Срба не би у исти мах пробудио онај исти дух који је чинио њихову снагу и величину у прошлости, она иста вера у националне идеале и она иста мушка решеност да тим идеалима подреде све друго. Што је нама данас потребно, то је један морални препород”.⁵⁵

На Првој оснивачкој скупштини, 4. фебруара 1937. године, пошто је Васић у име привременог одбора прочитао извештај, изабран је Управни и Надзорни одбор. Слободан Јовановић је изабран за председ-

54. Нав. дело, стр. 4 (предговор).

55. Видети: Миодраг Јовичић: „Јако Српство – јака Југославија”, Београд, 1993.

ника, а за потпредседника, поред др Николе Стојановића, Драгиша Васић. Он је исте године одржао и предавање „Идеја отаџбине и друштвене правде” (28.2.1937.), а своје програмске погледе објавио је не само у тексту „Наша реч” (бр. 1. 16. новембар 1939.) већ и у последњем броју од 27. марта 1941. године, у коме се огледа његов патриотизам, истина без увида у стварну суштину 27-мартовских догађаја када су држава и српски народ гурнути у понор националне трагедије.⁵⁶

Даља политичка судбина Драгише Васића је веома неизвесна, тајновита и на моменте контраверзна. Историјска факта веле да се после капитулације 1941. године Васић „упућује у унутрашњост Србије, скрива се код родбине у Горњој Трпчи, али по њега прво долазе партизани са Средојем Урошевићем. Одбија да оде са њима због њиховог силеџијског понашања према њему. Нешто касније, са пријатељем Младеном Жујовићем, одлази на Равну гору у штаб Драже Михаиловића поставши његов главни саветник и идеолог. У Дражином штабу покреће и уређује повремене Билтен интелектуалаца на Равној гори...”⁵⁷

Бележи се и то да је покренуо лист „Слобода или смрт”, а касније и „Равну гору”, а као заменик, односно помоћник Драже Михаиловића, учествовао је и у преговорима са партизанима 1941. године. И касније се бележи стална политичка активност Драгише Васића, али и неслагање са Мољевићем, па на моменте и са самим Михаиловићем, како због његове бурне природе, тако и сучељавања са грађанским политичарима који су крајем 1943. године, пожурили на Равну гору и убрзо одржали Светосавски конгрес у селу Ба почетком 1944. године.

Најновија историографска истраживања о равногорском покрету, на пример из пера др Косте Николића, осветљавају и низ нових моментата, у првом реду посвећених четничком покрету како га, сходно свом научном уверењу дефинише: „Равногорски покрет био је антифашистички покрет српског народа монархистичке провенијенције”.⁵⁸ Иако личност и дело Драгише Васића не сагледавамо искључиво кроз призму равногорског покрета, јер реч је и о књижевнику, академику, публицисти, јавној политичкој личности, ипак осветлићемо и ову страну његове личности кроз један омањи оглед поводом монографије др Ко-

56. Видети: Небојша А. Поповић: „СКК (1937–1941)”, „Историја 20 века”, бр. 1–2, 1989; др Љубодраг Димић: „СКК између политике и културе (прилог историји)”, „Књижевност”, бр. 9–10, Београд, 1993. Упореди: др Драган Суботић: „Слободан Јовановић у егзилу 1941–1958”, Београд, 2000, стр. 18–34.

57. Као под бр. 51, стр. 444.

58. Др Коста Николић: „Историја равногорског покрета 1941–1945”, књ. 3, Београд, 1999, стр. 405.

сте Николића на тему: „Историја равногорског покрета”, 1–3 (Београд, 1999.)⁵⁹

По овом аутору, прве контакте је Васић имао са партизанима, у име равногорског покрета, барем по историјским записима и документима, већ 14. и 15. августа 1941. године. „Као овлашћени представник НОП-а, на Равну гору долази Милош Минић, у пратњи Драгојла Дудића, политкома Колубарске чете Ваљевског одреда. Разговарали су са Михаиловићем, Драгишом Васићем и потпуковником Д. Павловићем. Михаиловић о томе прича: „На том састанку су ми рекли да ће напасти Немце на сваком кораку, а ја сам им саветовао да буду умерени до главне акције, док се не изврши и организација народа. Ја сам се плашио непријатељских репресалија”.⁶⁰ Васић је присуствовао и на првом састанку Михаиловића и Броза одржаном 19. септембра 1941. године у Струганику. Занимљиво сведочанство о Васићевом понашању на овом сусрету оставио је Војислав Рафаиловић, члан партизанске делегације: „Пошто је представљање и руковање завршено, сви смо поседали за исти дугачки сто. Дража је сео у предње чело, са леве стране сео је друг Тито, а са десне стране остао је да седи Драгиша Васић. Обраћао се другу Титу: ‚Тито, Тито, Ви сте Рус?’ Када му је друг Тито одречно одговорио, он је рекао: ‚Ви сте Хрват, а иначе секретар Комунистичке партије Југославије, по занимању металски радник, били сте дуже времена у Русији’. Питање је како је Васић знао идентитет генералног секретара ЦК КПЈ када су то у то време знали само чланови Политбироа као и људи из ИК Коминтерне. Једном приликом после рата, Ј. Броз је Добрици Ђосићу рекао да му је најнепријатнији разговор у животу био управо овај са Васићем”.⁶¹

На Равној гори, пише К. Николић, Васић је имао више задужења. Одмах по доласку „започео је организовање политичког крила Покрета. У августу 1941. године, заједно са Жујовићем, покренуо је идеју о организовању Централног националног комитета, па се од тада може говорити о постојању Равногорског покрета. ЦНК је основан крајем августа, као саветодавно тело. Скоро две године радио је само његов Извршни одбор, који су сачињавали Васић, Жујовић и Ст. Мољевић, човек који ће касније истиснути Васића из хијерархије Покрета и са места најважнијег Михаиловићевог саветника. Извршни одбор је упра-

59. Из ове третомне монографије др Коста Николић је из трећег тома објавио есеј о Драгиши Васићу у „Зборнику Народног музеја у Чачку”, (бр. 28, Чачак, 1999). Овај наш рад је на неки начин „допуна” постојећег есеја.

60. Коста Николић: „Историја равногорског покрета...”, књ. 1, стр. 105.

61. Исто, књ. 3, стр. 269.

вљао политичко-пропагандним пословима. Најважнији члан је био, до половине 1943. године, управо Васић, у пропаганди често називан Чича број 2. Васић је уједно био старешина групе Тројице (чланови су још били Д. Павловић, и Ј. Дангић) који би наследио Михаиловића у случају његове смрти”.⁶²

Васић је средином 1942. године покренуо и идеју о институционалном организовању омладине у Равногорском покрету. Већ с пролећа 1943. године, после пораза четника на Неретви и Јабланици, долази до размимоилажења између Васића и генерала Михаиловића, а „Васић је посебно био нетрпељив према Мољевићу, који је постепено преузимао улогу главног Михаиловићевог саветника... Према сведочењу самог Васића, сукоб са Мољевићем био је узрокован принципима спољно-политичке оријентације – за Русију и Енглеску... Изгледа да је пуковник Бејли одлучујуће допринео разлазу Васића и Михаиловића. Намера је била да се Васић уклони из Врховне команде и руковођење политичким пословима препусти Мољевићу.”⁶³

Како пише др Коста Николић, Васић је Равногорски покрет замишљао као покрет утемељен на националним карактеристикама и националној идеологији, без икакве политизације док траје рат. Због тога он није активно учествовао у раду Светосавског конгреса, јер није желео да сарађује са предратним политичарима.⁶⁴ Ипак, поднео је запажен реферат „Русија и светосавље” говорећи о потреби наслањања на Русију.

Исто тако, сматра др Николић, „припремни одбор Конгреса радио је 26. јануара. У његовом раду учествовали су Ж. Топаловић и Бранислав Ивковић као представници странака, а Д. Васић, Ст. Мољевић и Ђ. Ђуровић испред Равногорског покрета... Главни спор који је запретио и самом одржању конгреса, настао је око тога каква треба да буде нова политичка организација која ће се створити на конгресу. Мољевић је изричито био против стварања нове заједнице: Равногорски покрет постоји, има своју организацију у Централном националном комитету. Као такав треба да обједини све политичке снаге народа, па представници странака на конгресу могу да уђу у Покрет; сам конгрес треба да буде редовни Равногорски конгрес. Топаловић се жестоко успротивио овим предлозима: зашто Равногорски покрет, ако је заиста једна солидна организација, није од свог постанка сазивао никакав конгрес, већ хоће да му овај у ствари буде оснивачки? Политичке странке никада ни-

62. Исто, стр. 333.

63. Исто, стр. 334.

64. Исто, стр. 339.

су хтеле да се уписују у Равногорски покрет и то неће учинити ни овом приликом. Конгрес ће бити састављен из делегата политичких странака и делегата Равногорског покрета. Делегати странака биће на конгресу у већини. То што се зове Равногорски покрет, у суштини је једна идеја, а не политичка организација. То је идеја непотчињавања капитулацији пред нападачем, идеја отпора непријатељу, оличена у личности генерала Михаиловића и војске под његовом командом; за том идејом стоји широк део народа и претворен је у покрет народа”.⁶⁵ У Председништво конгреса су изабрани грађански политичари на челу са Живком Топаловићем, а конгрес је 28. јануара 1944. године у селу Ба отворио Драгиша Васић: „Он је опширно говорио о демократији, о славној српској историји, о геополитичком положају Србије, њеним заслугама и знаменитим људима из њене прошлости. Осудио је партизане и комунисте што хоће силом да освоје власт и наметну своју вољу народу. Поред тога, он саопштава и ово: „Ми желимо јасно и гласно да кажемо да хоћемо Југославију са поштеним Хрватима и Словенцима, али ми хоћемо да у заједници са њима останемо Срби, горди својим именом. О томе шта ће бити са онима који су допринели нашем слому, мора да се пита српски народ. Он ће одговорити тражи ли њихову осуду или ће им опростити. Нико од нас овде нема права да им опрашта у његово име. Тај опроштај могу дати само они чији се најмилији налазе под црном замиљом’.”⁶⁶

Нацрт резолуције урадили су Живко Топаловић и Драгиша Васић, а формирана је Југословенска демократска народна заједница.

Већ спомињани др Николић наводи и још неке важне детаље из Васићевог политичког рада: „Иако је при крају рата често био љут на Михаиловића, Васић је одлучујуће допринео да се 21. октобра на конференцији команданата ЈВУО у Ивањици, донесе одлука о преласку у Босну, по Михаиловићевом наређењу, а не у Црну Гору, како је то желео Д. Рачић. Упозоравао је да у црногорским кршевима неће одјекнути сирене енглеских и америчких ратних бродова, а да ће Американци и Енглези у Црну Гору доћи тек после рата као туристи”.⁶⁷

Исто тако, Васић је присуствовао седници Националног комитета одржаној 12. марта 1945. године у селу Кожуку, и подржао је „Ђуришићеву намеру да се повлачење настави ка Словенији где би се извршила концентрација свих националних снага и та територија бранила као национална и антикомунистичка оаза у Југославији... Васић наставља са

65. Исто, књ. 2, стр. 428.

66. Исто, стр. 429.

67. Исто, књ. 3, стр. 340.

Ђуришићем и, највероватније, бива убијен од усташа у логору Стара Градишка, заједно са великом групом црногорских четника, националиста и официра из врховне команде ЈВУО који су напустили Михаиловића. Међу њима треба да је био и Драгиша Васић, неки кажу жив спаљен. Поједина сведочанства указују да је једна група заробљених, можда и Васић међу њима, пребачена бродовима у Јасеновац и тамо ликвидирана...⁶⁸

Иако овом приликом не дајемо целовиту оцену научних налаза др Косте Николића, посебно о књизи „Историја равногорског покрета” (Београд, 1999) ипак смо се послужили исечцима о Драгиши Васићу и тако на неки начин покушали да осветлимо његову личност, раздвојеност између политике и поетике, о чему др Николић пише и ове редове: „Живот Драгише Васића био је пун противуречности, карактеристичних за време историјских дисконтинуитета. Републиканац по уверењу, дао је живот за монархију. Занесен идејама социјализма Димитрија Туцовића и Душана Поповића, био је припадник националне омладине пре Првог светског рата. Интелектуалац који је писао о југословенском Сибиру, црвеним маглама и присуствовао прослави Октобарске револуције, постао је жестоки антикомуниста. У његовој природи није било места за нијансе. Имао је изузетно лоше мишљење о политичарима, али је морао да их доведе на Равну гору. С. Мољевић, саборац из Српског културног клуба, био је Васићев штићеник који се претворио у његову злу коб. Са деснице су га (оптуживали као бившег левичара, а са левицом је заувек раскрстио. Са Михаиловићем се често разилазио. Одобравао је Дангићеву сарадњу са Недићем, био је љут због поверења које је генерал указивао Мољевићу. Ако се његово мишљење не би прихватило, сматрао је то личном увредом. Избио је у врх Равногорског покрета када је то било најтеже, а касније придошлице сматрао је улезима. Једини човек коме је до краја остао привржен и у кога је имао пуно поверење био је Слободан Јовановић”.⁶⁹

Историчар др Коста Николић завршава овај есеј и једном општом оценом о Драгиши Васићу у смислу да је био тип „борбеног интелектуалца спремног на личну жртву и због тога пречесто искључив и жустар на језику. Живео је у времену пуном промена и непредвидивих догађаја. На крају живота остале су му нетакнуте само две вере, обе дубоко личне: вера у Српство и Вера у Бога”.

68. Исто, стр. 344.

69. Исто, стр. 344.

Слична су и наша размишљања, иако ограничена на тематику политике и поетике, и она сублимирају судбину читавих генерација србијанске интелигенције у 20. веку, нарочито оне која у полету, уочи и за време Првог светског рата, бива „сасечена” у новонасталој држави – Краљевини СХС, касније и „утуљена” у Краљевини Југославији, а потом и „дотучена” у Другом светском рату и сатрвена у годинама револуционарног терора бољшевика (октобар 1944) и угушена у протеклих пет деценија (а можда и даље?) овог крвавога века.

Драгиша Васић је њен најтрагичнији изданак, трагичан да трагичнији не може да буде, и као да оличава трагичну судбину једне велике предратне србијанске генерације, жртвоване зарад виших интереса нације и државе.

Огледа се то и у неким сведочењима о трагичном крају Драгише Васића.

Трагична је судбина Драгише Васића, бар по примарним и посредним историјским изворима, који и данас заокупљају нашу јавност. Тако Гојко Тешић вели да је Васић био руски човек у Државној команди (на основу Крлежених записа и изјава), као и то да је био у вези са Мустафом Голубовићем и НКВД-ом, док се у новије време „износе сасвим нови детаљи о трагичном крају Драгише Васића. Из писања Душана Бурсаћа произлази да су Васића убили припадници ОЗН-е у Бањалуци а по налогу из Сарајева. Чак се могу чути и приче о Васићевом тобожњем бекству у Совјетски Савез, где је умро 1956. године.”⁷⁰

Тешић је пренео и један допис НИН-а, из лета 1989. године, када је извесни Душан Бурсаћ из Личке Калдрме оповргао наведене верзије (а потом и заћутао) наводећи своју (вероватно удбашку) верзију Васићевог краја: „Наиме, када су се Ђуришићеви четници у пролеће 1944. године кретали од Бањалуке према Босанској Градишци, а чији је прелаз преко територије тзв. НДХ био уговорен са усташким властима, мучки су сачекани у Лијевча пољу и масакрирани од стране усташа (било је уговорено да преко територије тзв. НДХ могу прећи само без оружја). У тој четничкој групацији био је књижевник Драгиша Васић и неким чудом се спасао. Преостали део четника био је депортован у логор Јасеновац и тамо ликвидирао. Драгишу Васића и још неке четнике из Ђуришићевих снага касније су похватили органи ОЗНЕ и довели у Бањалуку. Ту их је примио официр ОЗНЕ Г. Небојша (жив је). Драгиша Васић му се представио као комуниста и руски обавештајац. Овај официр ОЗНЕ је Васића отпремио у Сарајево вишим органима и ови

70. Исто, као под бр. 51, стр. 444–445.

су након извесног времена, Драгишу Васића вратили у Бањалуку са налогом да га стрељају. Тако је по тврђењу официра ОЗНЕ Г. Н. Васић стрељан и покопан у Бањалуци – на Петричевцу са још двојицом четника. Ова тврдња о смрти Драгише Васића је тачна, јер је тај „нестрпљиви поручник Озне” био Г. Н., али је по свему судећи књижевник Д. Васић ликвидан по налогу из Сарајева. Ко је у Сарајеву саслушавао Драгишу Васића и ко је одлучио да се ликвидира – то би вредело сазнати”.⁷¹

Ова политичка биографија, како пише Гојко Тешић, „била је аргумент књижевним последицама да га истисну из контекста модерне српске књижевности. Чињено је то под притиском идеолошке цензуре а њу су, на жалост српске културе, обављали књижевни посленици (Зоговић, М. Ристић, М. Богдановић, В. Глигорић, М. Ђилас). Драгиша Васић је књижевном наслеђу српске културе оставио значајно, усуђујем се рећи: за контекст међуратне књижевности-незаобилазно, изузетно дело”.⁷²

Овај рад јесте скроман допринос да се још једном промисли о Драгиши Васићу, не само као књижевнику већ и политичару, који је имао утицаја на новија политичка збивања на овом простору.

FROM OUR HERITAGE: DRAGIŠA VASIĆ-FROM POETRY TO POLITICS

The author writes about Dragiša Vasić (1885-1945), a well-known Serbian journalist, writer, academician and politician. Analyzing his literary works, the author specially focuses on his novels, 'The Extinguished Icon Lamp', 'Red Mists', a number of his writings, such as 'Two Months in Yugoslav Siberia', 'Impressions from Russia', etc. This until recently forgotten, and even 'forbidden' writer, who engaged in the Ravnogorski movement during the Second World War, disappeared under the obscure circumstances on the then Independent State of Croatia in the spring of 1945. The paper pays a tribute to Dragiša Vasić, his poetry and politics.

Dr Dragan Subotić

71. Исто, стр. 445.

72. Исто, стр. 444.

EXTRAIT DE NOTRE PATRIMOINE: DRAGIŠA VASIĆ – DE LA POÉSIE
À LA POLITIQUE

L'auteur traite la vie et l'oeuvre de Dragiša Vasić (1885–1945), journaliste, écrivain, académicien et homme politique bien connu. En présentant ses oeuvres littéraires, l'auteur signale surtout ses romans „Lumignon (mis) en veilleuse“, „Brouillards rouges“ ainsi que d'autres écrits, tels que „Deux mois dans la Sibérie yougoslave“, „Impressions“ etc. Cet homme de lettres, oublié jusqu'à tout récemment et même „proscrit“, prit part, pendant la Seconde guerre mondiale, au Mouvement de Ravna gora pour disparaître au printemps 1945, dans des circonstances toujours mystérieuses, sur le territoire qui, à l'époque, appartenait encore à l'État croate indépendant. Cet ouvrage est consacré à la mémoire de Dragiša Vasić. Les mots-clés résumant sa vie et son oeuvre: la poésie et la politique.

Dr Dragan Subotić

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ
ДЕЛИМИР СТИШОВИЋ

СТАНОВНИШТВО ТРНАВЕ

Радован М. Маринковић
УИ 32000 Чачак
Радише Попгића 8

UDK: 312.92 (497.11)

*Данило Ковачевић-Чекеревац њривр[емени]
жийељ њрнавски... Несѝ zde рожден... Досе-
љен у м[есе]цу марѝу.*

Трнава, умро 1869.¹

Трнава, једно од већих села у општини Чачак, простире се од подгорине планине Јелице до Западне Мораве. Ова река чини северну границу села, источно су Балуга (трнавска) и Виљуша, југозападно планина Јелица (иза које је драгачевско село Горачићи), а западно – Атеница.

Трнава је стара словенска реч (мада има у себи и понечег келтског). У овом или сличним облицима јавља се у више словенских зема-

1. Међуопштински историјски архив у Чачку (МИАЧ), Протокол умрлих цркве у Трнави.

ља. Има претпоставки да је Трнава изведеница од речи трн (трнатор шибља у овом селу одувек је било). Легенда, која, пак, каже да су мештани били „трн у оку” Турцима, исувише је наивна да би се поверовало да је тако настао назив села.² У Жичкој повељи краља Стевана Првовенчаног, која је настала око 1220. године, јавља се назив Чрнава, који – као и Трнава – може да упути на тамнину, црнину, село заклоњено шумама и планином, што се може односити и на ово насеље, посебно локалитет Старо село и околину манастира – цркве.

Морава је, иначе, келтска реч у значењу велика вода, велика река, али и девојка – река, богиња – река. Река са овим називом постоји у више словенских земаља.

Карактеристични су називи појединих потеса и локалитета. Неки упућују на људе и њихове творевине: Црквина, Биорска башта, Бискуповина, Божовића брдо, Вујовића до, Гробље, Дробњаковина, Зимовина, Илијак, Јековина–Лазаревина, Кнежев–Богићев гроб, Крушково брдо, Марковина, Попова лука, Протића бунар, Савина стопа, Станића стублина, Славковац, Топаловина, Трашевина, Тришовина, Ђебовина, Чимбуровина, Шећовина, Босиљковац, Ђаћаровина, Будимиров луг и Баштина. Неки на природне облике: Ада, Велики вис, Мали вис, Врело, Велики прагови, Мали прагови, Дуге њиве, Клик, Криваја, Лука, Мочила, Насип, Раван, Рупавице, Раскрсница, Рујина коса, Трсине, (Х)ладна вода, Црквена лука, Чаир, Мала пољана и Врлета. Или на растиње: Бријестови, Орашац, Дрењак, Липовац, Цер и Јаворина. Има их чије порекло мештани не могу да растумаче. Требижа, Небош, Шопковац.³

Сеоска слава – обетина је на други дан Светих Тројица.

Трнава је старо насеље. Сачувани су трагови живљења на овом простору из праисторије. У другој половини XII века насеље је било у области којом је свакако управљао, столујући у Градцу (на месту данашњег Чачка), жупан Стефан Страцимир, брат Стефана Немање. Црква Светих Благовести, некадашњи манастир Врело, подигнута је у XIV веку, а данашњи храм је из XVI столећа. На локалитету Црквине, саграђена крајем XIV или почетком XV века, постојала је и црква у којој је негован култ Светог Илије (И један потес у Трнави назива се Илијак!). У тој цркви 1476. године пописан је поп Дабижив.⁴

2. Радован М. Маринковић, *Јеличке леџенде*, Чачак, 1977.

3. Казивања мештана, посебно Александра Авића, Милоша Албића, Гвоздена Живковића, Слободана Тодосијевића, Станка Станојевића и Слободана Живковића.

4. *Турски катаситарски појиси неких подручја западне Србије, XV и XVI век*, приредио Ахмет С. Аличић, прва књига, Чачак, 1984.

Турски катастарски пописи из XV и XVI века „знају” за Трнаву. Године 1476. село је припадало Островици; пописани су тада: 22 дома, две удовичке куће и три млина-воденице (који су радили шест месеци). Мештани су плаћали 1.718. акчи (аспри) феудалних дажбина. Гајили су: пшеницу, конопљу и бостан, поседовали винограде, пчеле и свиње, а плаћали су и траварину и дрварину. Трнава је 1516. имала 48 домова (припадала је Магличу), а 1540. године (припадала Пожеги) – 20 домова православних житеља (уз кућедомаћине, са још седам одраслих неожењених мушкараца и два болесна старца) и две муслиманске куће; обавезе мештана износиле су 5.000 акчи. Насеље је 1572. пописано као Трново са 23 православна и једним муслиманским домом, три чифлука и једним мартолосом.⁵

Података о овом селу у XVII и XVIII веку углавном нема.

Године 1820/21. у Трнави је пописано: 49 кућа, 52 ожењена и 123 арачке главе. Касније је број житеља повећаван. Године 1982. било их је 2.130, а 1991 – 2.436.

Иначе, до иза Другог светског рата село је административно припадало трнавском срезу. Данас је у општини Чачак.

Становништво Тржаве у целини је досељеничко.

За више родова утврђено је да су овде живели у XVIII веку, а неким се готово не може утврдити ни порекло. Ово није успело ни аутору родословне монографије Тржаве Вукосаву Вулу Вукосављевићу,⁶ чије смо податке користили у овом раду, али смо дошли и до нових и свеобухватнијих сазнања.

ПРОТИЋИ (11 кућа, славе Аранђеловдан) су, како је забележио свештеник Милисав Д. Протић Гучанин,⁷ са презименом Ристовић, живели недалеко од Трнавског манстира, где је неко од њих „увек био духовник”. Изгледа да су богослужбовали и у неким светилиштима по планини Јелици, чак и у Горачићима (Драгачево), одакле су можда и доспели пре XVII века. Презиме сведочи да су им преци били попови – проте. Истина, неки су пописивани као Ристовићи и после Другог српског устанка. Има их, одсељених, и у Чачку, Крушевцу, Швајцарској и Сједињеним Америчким Државама.⁸

5. Исто, прва и друга књига, Чачак, 1984/1985.

6. Вукосав Вуле Вукосављевић, *Трнава (код Чачка). Становништво. Књига прва. Породична сјабла – родослови*, САНУ, Београд, 1997.

7. Милисав Д. Протић Гучанин, *Трнавски мученици, Авакумово и Пајсијево време*, Битољ, 1939. Аутор више пута у својој књизи истиче ове податке. Њих не заобилази ни Вукосав Вуле Вукосављевић у својој књизи.

8. Подаци о одсељавању нису прецизни за све родове, јер су одсељавања одавно трајала. То посебно проучава, најављујући нову књигу, Вукосав Вуле Вукосављевић. Подаци о одсељавању добијени су од старих Трнаваца: Александра Авића, Радомира Вујовића Пућана, Милоша Албића, Милуна Крсмановића и Станка Станојевића.

ЖИВКОВИЋИ I (23 к, Аранђеловдан) су средином XVIII века дошли из Тополе у Шумадији, а даљим пореклом су из Херцеговине. Презименом чувају успомену на претка Живка. У другим местима, највише у Чачку, засновали су чак 107 домаћинстава.⁹

ВУЈОВИЋИ I (23 к, Аранђеловдан) су доселци из Ерчега у Моравичком Старом Влаху. У Трнави су се настанили средином XVIII столећа. Име претка Вуја чувају у свом презимену. Неки од њих су били свештеници, па су им потомци пописивани и као Поповићи. Заједно са Протићима и Живковићима, имали су видну улогу у Хаџи-Продановој буни, која је у Трнави букнула у јесен 1814. године. Доста су се селили – има их и у Чачку, Београду, Атеници, Виљуши, Краљеви, Сомбору, Српском Крстуру...

СУБОТИЋИ (22 к, Никољдан) су иза средине XVIII века приспели из Радојне у Старом Влаху. Презиме им је, вероватно, родовско. Своје домове засновали су и у Чачку, Апатину, Крагујевцу, Ариљу, Београду, Риједи, Нишу, Планишту, Трстенику, Кутини, Крижевцима, Крушевцу, Лесковцу, Реснику код Београда, Атеници, Бору, Јесеницама, Заблаћу, Сплиту, Новом Саду и Бечу (Аустрија).

ДРОБЊАЦИ (3 к, Ђурђевдан) су се доселили из Дробњака (отуда им овакво презиме) иза средине XVIII столећа. Пописивани су у XIX веку и као Дробњаковићи. Има их и у Пули и Београду.

ВЕМИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су породична огњишта свили у Трнави иза средине XVIII века. Они су из Фемића Крша код Брзаве на Лиму, где и сада има Фемића. Пописивани су у Трнави у XIX веку као Фемићи. Од женског имена Фемија – Вема образовано је презиме овог рода, с тим што се у имену Фемија Ф трансформисало у В. Једна Вемића породица постоји и у Чачку.

ШЉИВИЋИ (2 к, Аранђеловдан) су под крај XVIII столећа дошли из Шума код Ивањице (неки тврде да су из неког другог старовлашког села, па чак и из Црне Горе). Њихово презиме упућује на некакав надимак.

ШОШИЋИ (3 к, Јовањдан – 20. јануар) нису сигурни одакле су дошли крајем XVIII века: из Старог Влаха или из околине Никшића. Имали су и презиме Вуксановић. Презиме им је надимачко. Једно домаћинство имају и у Београду.

ТУТУНОВИЋИ I (4 к, Аранђеловдан) су, као Силистрићи, досељени крајем XVIII столећа из Радаљева у Моравичком Старом Влаху. Продавали су (или гајили) тутун-дуван, отуда им овакво презиме. Има их и у Чачку, Банатском Карловцу, Београду, Вршцу и Љубовији.

9. Податак добијен од Гвоздена Живковића из Тржаве.

СТЕВОВИЋИ (5 к, Мратиндан) су доспели, као Антонијевићи, из правца Старог Влаха. Старије презиме, Антонијевић (изведено из имена неког претка), користили су до краја XIX века, дакле преко 100 година. Вићентије Антонијевић (рођен 1841) променио је презиме у Стевовић, чувајући успомену на оца Стевана -Стева.

ТОДОСИЈЕВИЋИ (14 к, Никољдан) су Бихорци. Доселили су се вероватно 1809. године. Презименом чувају успомену на претка Тодосија. Своје домове засновали су и у Чачку, Шибенику, Београду, Горичанима (Чачак) и Балуги (трнавској).

НЕДИЋИ (1 к, Никољдан) су потомци Неде Живковић, од чијег им је имена образовано презиме. Једно домаћинство Недића живи у Чачку.

ЈОВАНОВИЋИ (1 к, Ђурђиц) су 1815. године доспели из Лисе у Драгачеву. Презиме им је изведено из имена претка Јована.

МАТОВИЋИ I (6 к, Лучиндан) су око 1820. године дошли из Сјеничког поља – тамо је рођен Алемпије (60), који је у Трнави преминуо 1883.¹⁰ Године 1822. у тевтер чибука уписан је, као власник ситне стоке, Симеун Жујо,¹¹ по коме су користили и презимена Жујовићи и Симеуновићи, што доказује да су неки припадници овог рода стигли у Трnavу и раније. Сва три презимена упућују на претке. Своје домове засновали су и у суседној Атеници, Чачку, Београду и Крушевцу.

ЈЕВТОВИЋИ I (2 к, Врачеви) су потомци Јевта Кусова, који је 1822. године поседовао овце и козе.¹² Досељени су после 1814. године из Моравичког Старог Влаха. Јевтово име чувају у свом презимену. Има их и у Чачку.

ЈЕВТОВИЋИ II – МУЊИЋИ (1 к, Врачеви) су потомци Јане Муњић из Пресеке. Досељени су после 1860. године. Сродници су са Јевтовићима I (који су, дакле, и сами, из Пресеке). Презиме Јевтовић упућује на претка Јевта, а Муњић на надимак.

ПАВЛОВИЋИ (15, Ђурђевдан) су 1809. године досељени из Зечког поља код Сјенице. Дошао је у Трnavу Павле Зекавица, кога помиње чибучки тевтер 1822. године.¹³ Павлови потомци су Павловићи. Посебне домове засновали су и у Чачку, Горњем Милановцу, Баточини и чачанској Жежевици (где им је презиме Поповић).

10. МИАЧ, Протоколи умрлих.

11. Овај тевтер ставио нам је на располагање Радош Ж. Мадаревић, архивски саветник у МИАЧ.

12. Исто.

13. Исто.

МАРКОВИЋИ (4 к, Никољдан) су потомци Марка Ђука, који је унесен у чибучки тевтер 1822. године.¹⁴ Досељени су из Старог Влаха, при чему су се, после 1800. године, кратко задржали негде у Драгачеву (највероватније у Горачићима, где Марковићи и сада живе). У Трнави су се настанили 1815. године. Потомци Марка Ђука су – Марковићи. Има их и у Брежицама (Словенија), суседној Атеници и у Београду.

СИМОВИЋИ (6 к, Аранђеловдан) су стара трнавска породица. Једни тврде да су се у овом селу настанили пре 1785. године. Други – да су, долазећи из околине Пљеваља, стигли касније – вероватно 1809. године.¹⁵ На претка Сима упућује презиме овог рода. Живе и у Чачку и Ариљу.

СТАНОЈЕВИЋИ (12 к, Лучиндан) су дошлаци из драгачевске Горње Краварице; други, пак, тврде да су Никшићи. У Трнави су засновали породична огњишта око 1815. године. Презименом чувају сећања на претка Станоја (у Горњој Краварици постоји Станојев врх). Своје домове засновали су и у суседној Атеници, у Чачку и Београду.

СРЕТЕНОВИЋИ I (3 к, Лучиндан) су били Мацановићи (надимак им је Мацани). Из Љубића, где су, стигавши из Старог Влаха 1815. године, најпре нашли станиште, преселили су се у Трnavу. Име доселца Сретена чувају својим презименом, а у Љубићу су и даље Мацановићи. Има их и у Краљеву, Брезни код Горњег Милановца, чачанској Жежевици, Чачку, Блацу, Врби код Краљева и у Аустралији.

СРЕТЕНОВИЋИ II (2 к, Ђурђевдан) су као Орестијевићи досељени 1815. из Косовице у Моравичком Старом Влаху. Презименом чувају успомену на претка Сретена. Живе и у Чачку, Краљеву, Атеници, Пландишту и Аустралији, чачанској Жежевици и Немачкој.

СИМОВИЋИ II – ДИВНИЋИ (3 к, Никољдан): пре 1830. године мајка их је довела из Коњевића код Чачка. Оба презимена упућују на претке (Симо и Дивна). Иначе, Симовића је у Трнави било и раније, али су угашени.¹⁶

МИНИЋИ (11 к, Ђурђевдан) су после 1820. године досељени из Пиве. По свој прилици, потомци су Мине Станчића, који се помиње у документима 1837. године; његово им је име уграђено у презиме. Доста су се селили: живе и у Алибунару, Марибору, Чачку, Пландишту и Банатском Карловцу.

14. Исто.

15. Подаци о Симовићима су контрадикторни. Неки кажу да су из околине Пљеваља досељени пре 1785. године. Други – да се ово збило 1809. године, у време Карађорђевог „изласка“ на Сјеницу.

16. Разна документа, пописи, у МИАЧ.

СТАНИЋИ (3 к, Никољдан) су после 1820. године прешли из суседних Горачића – тамо је рођен Жико (60), који је у Трнави преминуо 1890. године.¹⁷ Станићи у Горачићима тврде да су им ови у Трнави – сродници.¹⁸ Од личног имена Стана образовано им је презиме. Живе и у Чачку, Великом Градишту, Београду, Мршинцима код Чачка и у Љубљани.

ПОПОВИЋИ (3 к, Стевањдан) су стара свештеничка породица – отуда им овакво презиме. До иза средине XIX столећа пописивани су као Аврамовићи. Није утврђено одакле су дошли; можда су из драгачевских Горачића, где су почетком XIX века живели Аврамовићи, данашњи Зимоњићи. Могуће је и да су из драгачевских Милатовића или из Латвице код Ариља. Ипак, највероватније су из Милатовића. Вукосављевић каже да је њихово досељавање било око 1850. године – када се у Трнави обрео поп Аврам, од чијег им је имена образовано презиме.¹⁹ Вукосављевић изричито ништа не каже о пореклу ових Поповића, који своје домове имају и у Београду, Бадњевцу и Русији.

ЂОКОВИЋИ (6 к, Аранђеловдан) су после 1835. године дошли из Радаљева код Ивањице – тамо је рођен Марко (75), који је у Трнави умро 1887. године.²⁰ Тврде да им је раније презиме Радовановић, а оба су изведена из измена предака. Живе и у Чачку, Београду, Ковину, Севојну и у Немачкој.

КРСМАНОВИЋИ (5 к, Ђурђевдан) су потомци Крсмана Ђировића, досељеника из Муртенице (неки кажу из Божетића) у Старом Влаху, који се у Трнави настанио око 1845. године.²¹ Кратко су живели у неком драгачевском селу. Крсманово име чувају у свом презимену. Своје домове засновали су и у Чачку, Ивањици и Београду.

ШУТИЋИ (5 к, Никољдан) су пре 1850. године досељени из села Горачића – тамо је рођен Радојица (40), који је умро у Трнави 1885. године.²² Шутића нема у драгачевским Горачићима (мада их је можда и било), а село Горачић постоји и код Сјенице. Презиме им је надимачко. Има их и у Чачку, Крагујевцу, Београду и Врхники (Словенија).

ЂОРЂЕВИЋИ I (5 к, Никољдан) су око 1850. прешли из оближње Бањице. Презименом се сећају претка Ђорђа.

17. МИАЧ, Протокол умрлих.

18. Казивања Богдана Станића из Горачића.

19. Као под 6.

20. Као под 17.

21. Казивања Милуна Крсмановића из Трнавe; *Крсмановићи у Трнави*, забележио Михаило Крсмановић, *Врело*, часопис Завичајног друштва Трнава, 17, Београд, 1995, стр. 79–80.

22. Као под 17.

ДАНИЛОВИЋИ (6 к, Никољдан и Ђурђевдан) су истог порекла са Ковачевићима и Тановићима. Потомци су досељеника Данила Чеке-ре-вца, иначе Мунитлака. У Трnavу су дошли 1869. године из Равне Го-ре у Моравичком Старом Влаху – тамо је рођен Милан Даниловић (85), који је у Трnavи преминуо 1932.²³ Живе и у Чачку и Београду.

КОВАЧЕВИЋИ (3 к, Никољдан) су такође потомци Данила Му-нитлака, који је променио презиме у Чеке-ре-вац, па у Ковачевић (у-пу-ћује на ковачки занат). Презиме Чеке-ре-вац говори о засеоку Чеке-ре-вина у Брезови. И Равна Гора је заселак Брезове у Моравичком Ста-ром Влаху: ово потврђује и податак из протокола умрлих – у Трnavи је 1884. преминуо тамо рођени Икодин Ковачевић, стар 50 година²⁴. Нису род са старијим Ковачевићима, којих више нема у Трnavи.

ТАНОВИЋИ (5 к, Никољдан) су Чеке-ре-вци-Мунитлаци. Досеље-ни су из Равне Горе (Брезова) 1869. године – тамо је рођен Јовица Та-новић (70), који је у Трnavи умро 1913.²⁵ Презиме им је од имена прет-ка. Своја домаћинства имају и у Чачку, Ваљеву, Београду и Краљеву.

КУЗМАНОВИЋИ (5 к, Ђурђевдан) су после 1850. године досеље-ни из Ртију (Драгачево) – тамо је рођен Мијаило (68), који је преминуо у Трnavи 1883.²⁶ На претка Кузмана упућује презиме овог рода, који своје домове има и у Чачку, Трстенику и суседним селима Атеници и Виљуши.

БОЖОВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) су такође Драгачевци – из Лисе се 1853. године доселио у Атеницу, па прешао у Трnavу, Божо Марић, чије име чувају у свом презимену. Једно домаћинство засновали су и у Београду.

ВУКОСАВЉЕВИЋИ (6 к, Никољдан) су после 1855. године до-спели, са презименом Зечевић, из Маскове у Моравичком Старом Вла-ху. Протоколи умрлих, међутим, бележе да је Стеван (56), који је у Тр-navи преминуо 1897. године, рођен у Кушићима.²⁷ Надимак Зећ подсећа на старо презиме, а ново је изведено из имена претка Вукосава. Живе и у суседној Виљуши, Чачку, Смедереву, Београду и Бања Луци.

РУЖИЧИЋИ (6 к, Ђурђевдан) су од 1850. године прешлаци из драгачевских Горачића – тамо је рођен Вујо (50), који је у Трnavи умро 1883.²⁸ Други су се настанили у Виљуши, па и они прешли у Трnavу. По-

23. Исто.

24. Исто.

25. Исто.

26. Исто.

27. Исто.

28. Исто.

сле Другог светског рата стигли су у Трnavу и из Балуге (трнавске) и Горачића, а сви су истог порекла. Из женског имена Ружица образовано им је презиме. Своје домове засновали су и у Чачку, Београду, Такову и Загребу.

СИМОВИЋИ III (2 к, Никољдан) су пре 1860. године однекуд из правца Црне Горе доспели у чачанску Жежевицу, па прешли у Трnavу. Презименом чувају успомену на претка Сима. Селили су се у Чачак, Београд и Беочин.

ЈЕКИЋИ (3 к, Ђурђевдан) су 1861. доспели из Ерчега у Моравичком Старом Влаху, из засеока Ровине, где је рођен Коста (30), који је преминуо у Трnavи 1885. године.²⁹ Неки су стигли знатно касније – 1961. године. Од женског имена Јека образовано им је презиме. Живе и у Чачку, Београду, Панчеву, Косовској Митровици и Губеревцима (Драгачево).

КРУШЧИЋИ (4 к, Јовањдан – 20. јануар) су после 1863. доспели из Рашчића код Ивањице – тамо је рођен Јован (60), који је умро у Трnavи 1890. године.³⁰ Презиме им је надимачко. Има их и у суседној Атеници, Коњевићима (Чачак) и Краљеву.

АВИЋИ (8 к, Ђурђиц) су 1864. досељени из Шума код Ивањице – тамо је рођен Миладин (50), који је 1891. године преминуо у Трnavи.³¹ Старије презиме им је Авејић – потиче од надимка. Селили су се и у Чачак и Горњи Милановац.

МАРИНКОВИЋИ (13 к, Ђурђевдан, Ђурђиц и Лазарева субота) су, као Василићи, дошли у Трnavу после Хаџи-Проданове буне 1814. године из драгачевских Горачића. Уписани су у чибучки тевтер као трнавски житељи 1822. године.³² Касније су се вратили у Горачиће, где су им род Локсимовићи, па се поново настанили у Трnavи 1865. Протокол умрлих бележи да је у Трnavи преминуо 1884. године Матије Маринковић (45), рођен у Горачићима.³³ И старо и ново презиме упућују на претке. Живе и у Чачку, Београду, Крушевцу, Требињу и чачанским селима Виљуши, Атеници, Кулиновцима и Жежевици.

ЈАЊИЋИ (8 к, Никољдан) су из драгачевских Горачића – тамо је рођен доселац Раде (70), који је умро у Трnavи 1884. године,³⁴ где се настанио 1865. Имао је и презиме Димитријевић, а стигао је на своје имање. Неки Јањићи су прешли из Горачића после Другог светског рата.

29. Исто.

30. Исто.

31. Исто.

32. Као под 11.

33. Као под 17.

34. Исто.

Оба презимена – Димитријевић и Јањић – подсећају на претке: Димитрија, свештеника и хајдука, и Јању. Има их и у Чачку.

БУРОВИЋИ (11 к, Бурђиц) су доселци из драгачевске Лисе – тамо је рођен Милан (35), који је преминуо у Трнави 1899. године.³⁵ Презименом чувају успомену на претка Бџура. Живе и у Чачку, Опланићу (Краљево) и Шведској.

БАБОВИЋИ (4 к, Александар Невски) су доспели у Трnavу после 1865. из Шушуре код Сјенице – тамо је рођен Илија (60), који је умро у Трнави 1892; у Сјеници је 1857. свет угледао Петар, који је преминуо у Трнави 1936.³⁶ По свему судећи, нису сви дошли у ово село у исто време. Име од миља Бабо налази им се у презимену. Своја домаћинства засновали су и у Чачку, Зеници, Банатском Карловцу, Београду и Катрги (Чачак).

СЛАВКОВИЋИ (1 к, Никољдан) су од 1865. године прешлаци из суседне Атенице, а пореклом су из драгачевских Ртију, где је име претка Славка уграђено у презиме овог рода. Селили су се из Трнавe у Београд и Канаду.

ПОПОВИЋИ II (3 к, Стевањдан) су после 1870. године стигли из драгачевских Милатовића – тамо је рођен Мијат (65), који је умро у Трнави 1905. године.³⁷ Поповско презиме сведочи да су им преци били свештеници, што потврђују и протоколи венчаних, крштених и умрлих цркве у Каони.³⁸ Има их и у Београду.

МАТОВИЋИ II (2 к, Никољдан) су око 1865. дошли из Буђева у Старом Влаху. Презименом чувају успомену на претка Мата.

СИМОВИЋИ-СИМИЧИЋИ (2 к, Бурђевдан) су око 1870. године прешли из драгачевских Горачића. Оба презимена упућују на претке. Своја домаћинства имају и у Чачку и Београду.

МИЛУТИНОВИЋИ (2 к, Никољдан) тврде да су дошли у Трnavу око 1870. године из драгачевског села Тијања. Међутим, протокол умрлих бележи да је 1882. године у Трнави преминуо Милија (30), рођен у Вирову (Драгачево).³⁹ Име претка Милутина уграђено је у презиме овог рода. Живе и у Чачку, Београду, Бору и чачанским селима Кулиновцима и Мрчајевцима.

35. Исто.

36. Исто.

37. Исто.

38. МИАЧ, матичне књиге цркве у Каони.

39. Као под 17.

ВУЈОВИЋИ II (1 к, Бурђевдан) су доспели из Ровина у Моравичком Старом Влаху после 1870. године. Могуће је да су сродници са Вујовићима I. И њихово презиме образовано је од имена претка.

ЈЕВТОВИЋИ III (1 к, Врачеви) су из чачанске Доње Горевнице – тамо је рођен Миладин (74), који је умро 1916. у Трнави.⁴⁰ Презименом чувају успомену на претка Јевта.

ЈЕВТОВИЋИ IV (2 к, Никољдан) су 1875. досељени из Смиљевца у Моравичком Старом Влаху. (Неки су стигли после Другог светског рата). Име претка Јевта уграђено им је у садашње презиме.

ДРАМЛИЋИ (1 к, Јовањдан – 20. јануар) су Драгачевци – у Гучи је рођен Маринко (62), који је преминуо у Трнави 1893. године.⁴¹ На реч драмлија (гмизла) упућује презиме овог рода. Има их и у Чачку.

ЖИВКОВИЋИ II (2 к, Бурђевдан): Око 1880. дошао Јосо из Баната. Презименом чувају успомену на претка Живка.

МАНДИЋИ (1 к, Лучиндан) су 1888. прешли из суседне Виљуше. Забуну, међутим, изазива податак из протокола умрлих – године 1920. у Трнави се преселио у вечност Илија Мандић (60), рођен у Ивањици.⁴² Од женског имена Манда је презиме овог рода, чији припадници живе и у Атеници (Чачак), Београду, Краљеву и Немачкој.

ЖИВКОВИЋИ III (5 к, Стевањдан) су после 1865. године досељени из Рогаче (Драгачево). Презиме им је од имена претка. Помоћно им је Трубачевић.

ГЛАВОЊИЋИ (7 к, Никољдан) су од 1892. године у више наврата стизали из драгачевских Горачића. Презиме им је надимачко.

НИЦОВИЋИ (1 к, Јовањдан – 20 јануар) су око 1900. године доспели из драгачевских Ртију. Није јасно порекло овог презимена (ако није надимачко). Посебна домаћинства засновали су и у Чачку и суседној Атеници.

МИЛОСАВЉЕВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су 1902. досељени из чачанских Кулиноваца. Презименом чувају усвојену на претка Милосава.

СТОЈИЋИ I (2 к, Томиндан) су се 1905. године населили у Трнави долазећи из чачанске Бањице. Женско име Стоја дало је презиме овом роду. Има их и у Чачку и Ријеци (Хрватска).

ДАВИНИЋИ (5 к, Стевањдан) су из Пресеке у Моравичком Старом Влаху – тамо је рођен Анђелко (70) који је 1914. преминуо у Трна-

40. Исто.

41. Исто.

42. Исто.

ви.⁴³ Презименом чувају успомену на неку Давину, звану Вида. Старије презиме било им је Дабовић.

ИГЊАТОВИЋИ (1 к, Стевањдан) су по окончању Првог светског рата досељени из Прељине (Чачак). Име претка Игњата сачувано је у њиховом презимену.

МАЈСТОРОВИЋИ (1 к, Михољдан) су доселци из чачанске Липнице, а пореклом су из Брезовица (Чачак). У Трнави су се закућили 1920. године. Преци су им били ковачи – мајстори, отуда презиме овом роду.

САЛЕВИЋИ (3 к, Александар Невски) су доспели у Трnavу 1921. године из Доброг Дола у Моравичком Старом Влаху – тамо је рођен Маринко (48), који је у Трнави умро 1941. Још раније је (1923) у овом селу преминуо Стеван (56), рођен у Косовици у Моравичком Старом Влаху.⁴⁴ Даљим пореклом су из Катуна код Андријевице. Презиме им је највероватније надимачко (од Сале). Има их и у Београду, Банатском Карловцу и Ријеци (Хрватска).

ЛЕКИЋИ (3 к, Бурђевдан) су дошли из Пресеке у Моравичком Старом Влаху – тамо је свет угледао Миленко (76), који је преминуо у Трнави 1944.⁴⁵ Име претка Леке чува се у њиховом презимену.

ВИТОРОВИЋИ (2 к, Лучиндан) су 1924. године досељени из драгачевске Трашњевице. Даљим пореклом су Никшићи. Презименом чувају сећање на претка Витора.

ДРАШКОВИЋИ (1 к, Никољдан) су 1926. године стигли из Мочиоца у Моравичком Старом Влаху. Презиме им је образовано од имена претка Драшка. Своја домаћинства засновали су и у Чачку и Београду.

ЂУРЧИЋИ (3 к, Стевањдан) су доселци из Пресеке у Моравичком Старом Влаху. У Трнави су се настанили 1929. године. Неко од њихових предака био је ђурчија – отуда овакво презиме.

ВУКОСАВЉЕВИЋИ II (3 к, Никољдан) су 1935. године приспели из чачанске Жежевице. Презиме њихово упућује на претка Вукосава.

ТОДОРОВИЋИ (1 к, Никољдан) су досељени 1936. из Јанчића на Каблару (Чачак). Од имена претка Тодора образовано им је презиме. Живе и у Чачку, Београду и Трбушанима (Чачак). Тодоровића је и раније било у Трнави, али са садашњим нису род.

МАРКОВИЋИ II (3 к, Никољдан) су дошљаци из Гугља код Пожеге. У Трнави су се окућили 1935. године. Њихово презиме упућује на име претка Марка.

43. МИАЧ, Протокол умрлих.

44. Месна канцеларија у Трнави, Протокол умрлих.

45. Исто.

БЕЛКАПИЋИ (1 к, Никољдан) су од 1936. дошљаци из Шареника, заселак Ђелкапа (отуда овакво презиме) у Моравичком Старом Влаху.

СИМОВИЋИ IV (7 к, Никољдан) су доспели из чачанске Бањице 1937; неки су стизали и касније. Име претка Сима уграђено је у њихово презиме.

ЈОВАНОВИЋИ II (3 к, Јовањдан – 20. јануар) су доселци из старовлашког Брекова од 1938. године. Презименом чувају успомену на претка Јована.

ГАЧЕВИЋИ (2 к, Јовањдан – 20. јануар) су се у Трнави населили 1940. године долазећи из Крчевина код Пљеваља. Презиме им је надимачко.

После Другог светског рата, нарочито након 1960. године, Трнава је нагло насељавана. Стизали су у ово село најпре Драгачевци, који су поред Западне Мораве имали своја имања. Касније су им се придружили Моравичани (Моравички Стари Влах, данас општина Ивањица), па други. Узроци досељавања били су економски – „у Морави” је плоднија земља, али и почело је наглашено запошљавање радне снаге у Чачку, уз школовање младих.

Истовремено је трајало наглашено одсељавање из Трнавe: млади школовани људи усмеравали су се према Чачку, потом и према Београду, где је, касније, образовано веома бројно Завичајно друштво Трнаваца.

Презимена досељеника у ово чачанско село углавном упућују на имена предака, надимке, на занимање или – завичајност. Они, доселци, најпре су градили породичне куће у равничарском делу Трнавe, који сетепено поприма обележја урбане средине.

После 1975. године придошлице нису биле само Драгачевци и Моравичани – стизали су нови родови и са других простора.

Ти, најновији, досељеници су:

АЛБИЋИ (6 к, Ђурђевдан) – из Бањице код Чачка,

АЗАЊЦИ (1 к, Ђурђиц) – из Чачка, а пореклом су из Васиљевића у Моравичком Старом Влаху,

АЛЕКСИЋИ (1 к, Ђурђевдан) – из Чачка; Алексића је, иначе, било у Трнави и у XIX веку,

АВРАМОВИЋИ (1 к, Стевањдан) – из Лучана, а пореклом су из драгачевских Милатовића,

АНЂЕЛКОВИЋИ (1 к, Лазарева субота) – из Смиљевца у Моравичком Старом Влаху, старије презиме било им је Гобелјић,

- АНИЧИЋИ (4 к, Никољдан) – из Дебеље код Нове Вароши,
 БАРКРАЧЕВИЋИ (1 к, Св. Вартоломеј – 24. јуна) – из Рашке,
 БАРАЛИЋИ (1 к, Никољдан) – из Чачка, а пореклом су из Горње Краварице и Гуче (Драгачево),
 БЕШЕВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) – из Рајца (Чачак),
 БЛАГОЈЕВИЋИ I (3 к, Ђурђиц) – из Зочишта код Ораховца,
 БЛАГОЈЕВИЋИ II (1 к, Јовањдан – 20. јануар) – из Добрача код Ариља,
 БЈЕЛИЋИ (1 к) – из Бајине Баште,
 БОГДАНОВИЋИ I (1 к, Ђурђевдан) – из Куманице у Моравичком Старом Влаху,
 БОГДАНОВИЋИ II (1 к) – из Ваљева,
 БОГИЋЕВИЋИ (2 к, Никољдан) – из Придворице у Моравичком Старом Влаху,
 БОЈОВИЋИ I (1 к, Мратиндан) – из Васиљевића у Моравичком Старом Влаху,
 БОЈОВИЋИ II (1 к, Мратиндан) – из Ковиља у Моравичком Старом Влаху,
 БОЈОВИЋИ III (2 к) – из Придворице у Моравичком Старом Влаху,
 БОРОВИЋИ (4 к, Никољдан) – из Бањице (Чачак),
 БУЈАКОВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) – из Краљева,
 БУХЕ (1 к, Дмитровдан) – из Призрена, а пореклом су из Невесиња; најпре су се настанили у Атеници, одакле су прешли у Трnavу,
 ВАСИЛИЋИ (7 к, Јовањдан – 20. јануар) – из чачанске Бањице,
 ВАСИЉЕВИЋИ (2 к, Никољдан) – из драгачевских Горачића, а надимак Маћани упућује на село Маће у Моравичком Старом Влаху, одакле су приспели у Драгачево,
 ВЕЛИСАВЉЕВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) – из Доњег Дубца (Драгачево),
 ВЕСЕЛИНОВИЋИ (1 к, Ђурђиц) – из чачанске Жежевице,
 ВИДАКОВИЋИ (2 к, Никољдан) – из Прањана у Шумадији су пореклом, а у Трnavу су се преселили из Чачка,
 ВИНИЋИ (1 к, Јовањдан – 20. јануар) – из Заблаћа код Чачка,
 ВЛАЈКОВИЋИ (1 к, Лучиндан) – из суседне Виљуше,
 ВОЛИНОВИЋИ (1 к, Никољдан) – из Горњег Дубца (Драгачево),
 ВУЈОВИЋИ (3 к, Аранђеловдан) – из Смиљевца у Моравичком Старом Влаху,
 ВУЛОВИЋИ (1 к) – из Дајића у Моравичком Старом Влаху,

- ВУЧИЋЕВИЋИ (1 к, Никољдан) – из суседне Виљуше, а пореклом су из Шареника у Моравичком Старом Влаху,
 ВУЧКОВИЋИ (1 к, Никољдан) – из Заблаћа,
 ГАВРИЛОВИЋИ I (1 к) – из Премеће (Чачак),
 ГАВРИЛОВИЋИ II (3 к, Врачеви и Никољдан) – из Рајца (Чачак),
 ГОРДИЋИ (1 к, Никољдан) – из Рутоша код Нове Вароши у чачанску Лозницу, одакле су прешли у Трnavу,
 ГВОЗДЕНОВИЋИ I (1 к, Никољдан) – из Дајића у Моравичком Старом Влаху,
 ГВОЗДЕНОВИЋИ II (1 к, Аранђеловдан) – из Граба (Драгачево), где им је презиме Шипетић,
 ГУДОВИЋИ (1 к, Јовањдан – 20. јануар) – из Земљице код Вишеграда,
 ДАНИЛОВИЋИ (2 к, Ђурђевдан) – из Бречања код Пљеваља,
 ДАРИЈЕВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) – из Бајине Баште,
 ДОЈЧИЛОВИЋИ (1 к, Врачеви) – из Смиљевца у Моравичком Старом Влаху,
 ДРАМИЋАНИ (1 к, Стевањдан) – из Вучака у Моравичком Старом Влаху,
 ДРАГУТИНОВИЋИ (1 к, Стевањдан) – из Аљиновића у Старом Влаху,
 ДУКАНЦИ (1 к, Никољдан) – из Београда, а пореклом су из Вучковице (Драгачево),
 ЂЕНИЋИ (1 к, Ђурђевдан) – из Чачка, а пореклом су из Негбине код Нове Вароши,
 ЂОРЂЕВИЋИ I (1 к, Стевањдан) – из Гуче (Драгачево),
 ЂОРЂЕВИЋИ II (4 к, Никољдан) – из чачанске Бањице,
 ЂУРАШЕВИЋИ (1 к, Никољдан) – из Врдила код Краљева,
 ЂУРИЧИЋИ I (1 к, Ђурђевдан) – из Чачка, а родом су из Рибника код Трстеника,
 ЂУРИЧИЋИ II (2 к) – из Мочиоца у Старом Влаху,
 ЂУРОВИЋИ (1 к) – из Ариља,
 ЖИВКОВИЋИ – (1 к, Стевањдан) – из Балуге (трнавске),
 ЗЕЧЕВИЋИ (2 к, Никољдан) – из Маскове у Моравичком Старом Влаху,
 ЗИМОЊИЋИ (3 к, Аранђеловдан) – из драгачевских Горачића,
 ЗОРНИЋИ I (2 к, Света Петка) – из Урсула код Сјенице,
 ЗОРНИЋИ II (1 к) – из Лука код Ивањице,

- ЗОРНИЋИ III (2 к.) – из Кладнице код Сјенице,
 ЗОЋЕВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) – из Рогаче (Драгачево),
 ИВАНОВИЋИ (1 к, Стевањдан) – из Ерчега у Моравичком Старом Влаху,
 JEКИЋИ I (1 к, Никољдан) – из Ерчега у Моравичком Старом Влаху,
 JEКИЋИ II (1 к, Никољдан) – из Медовина у Моравичком Старом Влаху,
 JEВТОВИЋИ (1 к, Никољдан) – из Смиљевца у Моравичком Старом Влаху,
 JEЛЕСИЈЕВИЋИ (2 к, Никољдан) – из чачанске Бањице,
 JEЛИЋИ (1 к, Стевањдан) – из Нове Вароши,
 JEЛИКИЋИ (1 к) – из Божетића код Нове Вароши,
 JEРЕМИЋИ (1 к,) – из Бечња код Чачка,
 JOВАНОВИЋИ I (1 к, Аранђеловдан) – из околине Ваљева,
 JOВАНОВИЋИ II (1 к, Никољдан) – из Крушевца,
 JOВАНОВИЋИ III (1 к, Никољдан) – из Лука код Ивањице,
 JOВАНОВИЋИ IV (3 к, Јовањдан – 20. јануар) – из Брекова код Ариља,
 JOВАНОВИЋИ V (1 к, Бурђиц) – из Леве Реке код Врања,
 JOВАНОВИЋИ VI (1 к, Никољдан) – из Драглице код Нове Вароши,
 JOВАШЕВИЋИ (1 к) – из Марковице (Драгачево),
 JOВИЋЕВИЋИ (1 к, Никољдан) – из Медовина у Моравичком Старом Влаху,
 JOВИЧИЋИ (1 к, Никољдан) – из Мокре Горе,
 JOКСИМОВИЋИ (1 к, Никољдан) – са Златибора,
 KAPAKЛAЈИЋИ (1 к, Никољдан) – из Шареника у Моравичком Старом Влаху,
 KEЗОВИЋИ (1 к, Никољдан) – из Трудова код Нове Вароши,
 KИЋAHOВИЋИ (1 к, Бурђевдан) – из Рајца код Чачка,
 KOBACHEВИЋИ I (2 к, Аранђеловдан) – из Багачића код Сјенице,
 KOBACHEВИЋИ II (4 к, Никољдан) – из Крчевина код Пљеваља,
 KOЛAKOВИЋИ (1 к, Никољдан) су Тутуновићи из Рајца, па посињени,
 KOЛAPИ (1 к, Света Петка) – из Баваништа код Ковина,

- КОПУНОВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) – из Буковика код Нове Вароши,
 КОСТИЋИ (1 к, Никољдан) – из суседне Виљуше,
 КРУНИЋИ (1 к, Мратиндан) – из Смиљевца у Моравичком Старом Влаху,
 ЛАЗАРЕВИЋИ (1 к,) – из Турице (Драгачево),
 ЛАЗОВИЋИ (1 к) – из Братљева у Моравичком Старом Влаху,
 ЛИШАНИ (1 к) – из Придворице (Ивањица),
 ЛУЧИЋИ (1 к, Ђурђевдан) – из Сече Реке код Косјерића,
 ЉУЈИЋИ (1 к, Никољдан) – из Старог Влаха,
 МАРКОВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) – из Опаљеника у Моравичком Старом Влаху,
 МАЈСТОРОВИЋИ (3 к, Михољдан) – из Брезовица (Чачак),
 МАКСИМОВИЋИ (3 к, Дмитровдан) – из Крстаца (Драгачево) у Горачиће, одакле су прешли у Трnavу,
 МАРЕНОВИЋИ (1 к, Јовањдан – 20. јануар) – из Плештина код Рашке,
 МАРИЋИ I (2 к, Аранђеловдан) – из Бањице (Чачак),
 МАРИЋИ II (1 к, Стевањдан) – из Раче код Бајине Баште,
 МАРЈАНОВИЋИ (2 к, Дмитровдан) – из Шума у Моравичком Старом Влаху,
 МАТИЈЕВИЋИ (1 к, Врачеви) – из Чачка,
 МИЛИКИЋИ (5 к, Савиндан) – из Бискупића код Пријепоља,
 МИЛОВАНОВИЋИ (3 к, Алемпијевдан) – из чачанске Бањице,
 МИЛОШЕВИЋИ I (1 к, Ђурђевдан) – из Банатског Карловца, а пореклом су из Брајића у Шумадији,
 МИЛОШЕВИЋИ II (2 к, Никољдан) – из чачанске Премеће,
 МИРКОВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) – из Коштунџића у Шумадији,
 МИХАИЛОВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) – из Бајине Баште,
 МУТАВЦИЋИ I (1 к, Никољдан) – из Брезове у Моравичком Старом Влаху,
 МУТАВЦИЋИ II (1 к, Ђурђевдан) – из Белог Манастира, а пореклом су из Сукова код Рогатице,
 МУТАОВИЋИ (1 к, Никољдан) – из Жаочана (Чачак),
 НЕШКОВИЋИ (2 к, Никољдан) – из чачанске Бањице,
 НЕШОВИЋИ (1 к, Јовањдан – 20. јануар) – из Кулиноваца (Чачак),
 НИКОЛИЋИ (1 к, Стевањдан) – из Губереваца (Драгачево),

- НОВАКОВИЋИ (1 к, Никољдан) – из Медовина у Моравичком Старом Влаху,
 ОРАШАНИ (1 к, Аранђеловдан) – из Босне,
 ОСТОЈИЋИ I (1 к, Ђурђевдан) – из Бачија код Сјенице, а пореклом из Комарана код Нове Вароши,
 ОСТОЈИЋИ II (1 к, Ђурђевдан) – из Комарана код Нове Вароши,
 ПАВЛОВИЋИ (1 к,) – из Краљева, а пореклом из Дружетића у Шумадији,
 ПАРЕЗАНОВИЋИ (3 к, Дмитровдан) – из Смиљевца у Моравичком Старом Влаху,
 ПАУНОВИЋИ I (3 к, Никољдан) – из Буковика код Нове Вароши,
 ПАУНОВИЋИ II (1 к, Никољдан) – из Рогаче (Драгачево),
 ПАУНОВИЋИ III (2 к,) – из Смиљевца у Моравичком Старом Влаху,
 ПАЧАВРЕ (1 к, Стевањдан) – из Комора код Травника, а претходно су живели у Миклеуши и Вировитици (Словенија),
 ПЕРИШИЋИ (1 к, Никољдан) – из суседне Виљуше, а пореклом су из драгачевских Горачића,
 ПЕРУНИЧИЋИ (1 к, Никољдан) – из Дајића (Ивањица),
 ПЕТАКОВИЋИ I (1 к, Аранђеловдан) – из Мршинаца (Чачак),
 ПЕТАКОВИЋИ II (1 к, Аранђеловдан) – из Дружинића код Сјенице,
 ПЕТРИЋЕВИЋИ (1 к, Ђурђиц) – из Чачка,
 ПЕТРОВИЋИ I (1 к, Никољдан) – из Пшаника (Драгачево),
 ПЕТРОВИЋИ II (1 к,) – из Тисовице код Нове Вароши,
 ПЕТРОВИЋИ III (1 к, Никољдан) – из Опаљеника у Моравичком Старом Влаху,
 ПЕТРОВИЋИ IV (1 к, Лучиндан) – из Потења код Новог Пазара,
 ПЕТРОВИЋИ V (1 к, Ђурђевдан) – из Горачића (Драгачево),
 ПЕТРОВИЋИ VI (1 к, Аранђеловдан) – из чачанске Придворице,
 ПЕШИЋИ (1 к, Ђурђевдан) – из Медовина у Моравичком Старом Влаху,
 ПОЛЕДИЦЕ (1 к, Александровдан) – из Ерчега – Ковиља у Моравичком Старом Влаху,
 ПОЛУГЕ (1 к, Ђурђевдан) – из Тијања (Драгачево),
 ПОПОВИЋИ (1 к, Јелесијевдан – 27. јун) – из Божетића код Нове Вароши,

- ПРЕЛИЋИ (1 к,) – из Земуна,
 ПРИЈОВИЋИ (1 к, Стевањдан) – из Пљеваља,
 РАВИЋИ (1 к, Јовањдан – 20. јануар) – из Вучковице (Драгачево),
 РАДИВОЈЕВИЋИ (1 к, Никољдан) – из Чачка, а пореклом су из Дољана код Дарувара (Хрватска),
 РАДОВАНОВИЋИ I (6 к, Алемпијевдан) – из чачанске Бањице,
 РАДОВАНОВИЋИ II (1 к, Петровдан) – из Чачка, а пореклом су из Вучковице (Драгачево),
 РАДОВИЋИ (1 к) – из Виче (Драгачево),
 РАДОЈЕВИЋИ I (1 к, Никољдан) – из Котраже (Драгачево),
 РАДОЈЕВИЋИ II (1 к, Михољдан) – из Чачка, а пореклом су из Далмације,
 РАДОЊИЋИ (1 к, Ђурђевдан) – из Београда, а пореклом су из Виче (Драгачево),
 РАДОСАВЧЕВИЋИ (1 к, Никољдан) – из Горачића (Драгачево),
 РАКОВИЋИ (1 к, Никољдан) – из Чачка, а пореклом су из Рудог,
 РАКИЋЕВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) – из суседне Виљуше,
 РАЦИЋИ (1 к, Никољдан) – из чачанских Горичана, пореклом су из Деретина у Моравичком Старом Влаху,
 РЕСИМИЋИ (2 к, Никољдан) – из Ерчега у Моравичком Старом Влаху,
 РЕЧЕВИЋИ (1 к, Никољдан) – из чачанске Жежевице,
 РОМАНОВИЋИ (3 к, Аранђеловдан) – из Јевика код Сјенице, а пореклом су из Буковика код Нове Вароши,
 САВИЋИ (1 к, Дмитровдан) – из Свештице у Моравичком Старом Влаху,
 СВИЧЕВИЋИ (1 к, Никољдан) – из Пријепоља,
 СЕКУЛИЋИ (1 к, Никољдан) – из Ерчега у Моравичком Старом Влаху,
 СИМОВИЋИ (7 к, Никољдан) – из чачанске Бањице,
 СЈЕНИЧИЋИ (1 к, Аранђеловдан) – из Горачића (Драгачево),
 СТЕФАНОВИЋИ I (1, Никољдан) – из Доброг Дола (Ивањица),
 СТЕФАНОВИЋИ II (1 к, Никољдан) – из Горачића (Драгачево),
 СТОЈАНОВИЋИ (1 к, Никољдан) – из Топонице код Ниша,
 СТОЈКОВИЋИ I (1 к,) – из Коретина код Косовске Каменице,
 СТОЈКОВИЋИ II (1 к,) – из Бујановца,
 СРЕМЧЕВИЋИ (1 к, Јовањдан – 20. јануар) – из Брезовица (Чачак),

ТОМАШЕВИЋИ I (1 к) – из суседне Виљуше,
ТОМАШЕВИЋИ II (1 к, Стевањдан) – из Горње Краварице (Драгачево),

ТОМАШЕВИЋИ III (2 к, Никољдан) – из Пријепоља,
ТОМОВИЋИ I (1 к, Ђурђевдан) – из чачанске Слатине,

ТОМОВИЋИ II (1 к) – из Лисе код Ивањице, а пореклом су из Доњег Дубца (Драгачево),

ТОМОВИЋИ III (1 к, Ђурђевдан) – из Јабланице (Златибор),

ТОРОМАНИ (1 к, Ђурђевдан) – из Горње Горевнице (Чачак),

ТУТУНОВИЋИ (2 к, Аранђеловдан) – из чачанског Рајца,

ЋЕТЕНОВИЋИ (3 к, Ђурђевдан) – из Смиљевца у Моравичком Старом Влаху,

ЂИРОВИЋИ (1 к, Никољдан) – из Божетића код Нове Вароши,

ЂОСОВИЋИ (1 к, Мратиндан) – из суседне Виљуше,

ЧАКАРЕВИЋИ (2 к, Ђурђевдан) – из Сугубина код Сјенице,

ЧАПРИЋИ (1 к, Аранђеловдан и Александар Невски) – из Девиха у Моравичком Старом Влаху,

ЂУРЧИЋИ (5 к, Ђурђевдан) – из Смиљевца у Моравичком Старом Влаху,

ЧАРДАЧАНИ (1 к, Јовањдан – 20. јануар) – из Дружетића у Шумадији,

ЧУБРИЋИ (1 к, Митровдан) – из Горачића (Драгачево),

ШАПОЊИЋИ (3 к, Стевањдан) – из Радијевића код Нове Вароши,

ШАРКОВИЋИ (2 к, Никољдан) – из Плештина код Рашке,

ШИЉКОВИЋИ (1 к, Никољдан) – из Богачића код Сјенице,

ШИПЕТИЋИ I (1 к, Аранђеловдан) – из Губереваца (Драгачево),

ШИПЕТИЋИ II (1 к, Аранђеловдан) – из Граба (Драгачево),

ШИМШИЋИ (1 к, Јовањдан – 20. јануар) – Станишевца код Вишеграда,

ШТАВЉАНИ (1 к) – из Качулица (Чачак).

Старија и новија документа помињу бројне фамилије у Трнави којих више нема: промениле су презиме, одсељене су или угашене.

Не зна се, рецимо, да ли је оставио потомке човек који је 1636. године платио израду фресака у манастиру Жежевици код Чачка, а на храмовном зиду чува се запис: „Сава БОЖИСАВИЋ из Трнавe платио 100 златника. Бог да га прости. Амин”.

У чибучки тевтер за 1822. годину уписани су власници ситне стоке (оваца и коза) са презименима којих више нема: РИСТОВИЋ (преци

Протића), НЕДОВИЋ, ЗЕКАВИЦА (преци Павловића), АЛЕКСИЋ (био Плазинић из драгачевских Губереваца), АРСЕНИЈЕВИЋ, КИ-КЕР, КУСОВИЋ, (ако није предак Јевтовића), ПИПЕРИЋ (Пиперини су из Ариља), ЋУК (сада Марковићи), ГАВРИЛОВИЋ (не данашњи), ОРСТИЈЕВИЋ (касније Сретеновићи), ЧУПО, БАБИЋ, СЕКУЛИЋ (не садашњи), РОСИЋ, ТОПАЛ. Нема више ни ЧЕБОВИЋА, КЕЗУНА, МИЛУНОВИЋА (живе у Виљуши), КОВИЋА, РАСТОЈЕВИЋА и СТЕВАНОВИЋА (стари).

У тевтер чибука за 1824. годину унети су и домаћини са оваквим презименима: ДМИТРИЋ, БИРОВ, КУСАЋ (преци Јевтовића), СТАРОВЛА и ПУЉКО.

Чибучки тевтер из 1833. године помиње и ова презимена: ЧКВОКО, АНТОНИЈЕВИЋ, АРСЕНИЈЕВИЋ, СДЕЛА, ТОПАЛО, КАРО, ШЉИВА, а из наредне: СИМУНОВИЋ, БАБИЋ, ЂОРЂЕВИЋ, ЈЕРОТИЈЕВИЋ, ШАЈЛИЋ, РОСИЋ, ПЕРУНИЧИЋ, ГАВРИЛОВИЋ...

Између 1810. и 1900. године у Трнави су живели људи са оваквим породичним именима: ГЛИГОРИЈЕВИЋИ (Хаџи-Продан и његови сродници, досељени из Рашчића код Ивањице), ЈАНИЋИЈЕВИЋИ, МЛАДЕНОВИЋИ, ТОМАНОВИЋИ, РАДОВАНОВИЋИ, НИКИЋИ, СИМЕУНОВИЋИ, ДМИТРОВИЋИ, НИКОЛИЋИ (стари), НОВАКОВИЋИ, НЕШОВИЋИ (стари доселци из драгачевске Виче), АКСЕНТИЈЕВИЋИ, БЕЛОПАВЛОВИЋИ, ВЕСКОВИЋИ-ФИЛИПОВИЋИ, ЗИМОЊЕ (Зимоњићи, доселци из драгачевских Горачића), ВУЧИЋЕВИЋИ (живели и у XX веку), ТЕРЗИЋИ, РАДИВОЈЕВИЋИ, ПЕРОВИЋИ (доселци из Николића код Вишеграда), ПУРИЋИ (дошљаци из Радијевића код Нове Вароши), стари СИМОВИЋИ (пореклом из Кушића у Моравичком Старом Влаху), ТОПАЛОВИЋИ, ДАНОЈЛИЋИ, КОВАЧЕВИЋИ (стари), ДИМИТРИЈЕВИЋИ, ДРАГИЋЕВИЋИ, КУРЋУБИЋИ (било их више, различитог порекла), МИТРОВИЋИ, МИХАИЛОВИЋИ, ШУНДЕРИЋИ (доселци из драгачевског Граба), МАТИЋИ, ДАРИЈЕВИЋИ (из Дубраве у Моравичком Старом Влаху), ЈОВОВИЋИ, ЈОКСИМОВИЋИ (ако нису Василићи, односно преци Маринковића, прешлаци из Горачића), ЈЕЛИЋИ (пореклом из драгачевске Горње Краварице), ЈОВОВИЋИ, АКСЕНТИЈЕВИЋИ, ЈОВИЧИЋИ (стари), НЕНАДИЋИ, ТРИФУНОВИЋИ (раније МАРИЋИ), ТРАШЕВИЋИ (досељани као ЖИВАНОВИЋИ из Горачића), ВУКИЋЕВИЋИ (из Дукнића код Сјенице) БАРАЛИЋИ (доселци из Горње Краварице у Драгачеву), НЕДЕЉКОВИЋИ, ПЕТРОНИЈЕВИЋИ (прешлаци из суседне Атенице), ПАЈО-

ВИЋИ, БУГАРИ (једнина: Бугарин, дошли из Гуче у Драгачеву), МИТРОВИЋИ (било их више, различитог порекла), ЂАРЋИЈЕВИЋИ, КРИВАЧЕ (пореклом из драгачевске Криваче), ТОМИЋИ (можда из суседне Виљуше), МАТКОВИЋИ (касније МЛАДЕНОВИЋИ), БЕШЕВИЋИ, НИКИЋИ, ЂОРЂЕВИЋИ (стари), ЧИМБУРИ, ЈУКОВИЋИ (прешли у Атеницу, а пореклом су из Маћа у Моравичком Старом Влаху), ЛАЗОВИЋИ (стари), ЗОРИЋИ (из Равне Горе у Моравичком Старом Влаху), ПЕТРОВИЋИ (стари), ВИЛИМАНОВИЋИ (из Добрача код Ариља), ЂОКОВИЋИ (на садашњи, већ прешлаци из Виљуше), ВУКСАНОВИЋИ (друго презиме БАЈОВИЋИ, живе у Виљуши), ИЛИЋИ (из драгачевског Граба), СИМОВИЋИ (стари, одсељени у Чачак, Београд и Бечеј), БОЛОВИЋИ, и ЈОВАНОВИЋИ (више родова различитог порекла)...

У Трнави више нема ни неких родова које документа помињу и у XX столећу: ГАВРИЛОВИЋА (из Шареника у Моравичком Старом Влаху), ВУКИЋЕВИЋА (из Дунишића у Старом Влаху), ЈАКОВЉЕВИЋА (из чачанске Вапе), ТАНАСКОВИЋА (можда из драгачевске Живице), ТРИШИЋА (из Сомбора), ЗОРИЋА (из Равне Горе у Моравичком Старом Влаху), ВУЈОВИЋА (досељени из чачанске Бањице, а пореклом – као и остали Вујовићи – из Ровина у Моравичком Старом Влаху), ИВАНОВИЋА, ЦАМБАСОВИЋА (из Амзића код Нове Вароши, па прешли у Атеницу), КНЕЖЕВИЋА (било их више, различитог порекла), ЈЕЛИЋА (из драгачевских Горачића), ВЕЛИЧКОВИЋА, ЂОЛОВИЋА (из Рогаче, привремено – као и неке друге породице, које не помињемо – живели у Трнави после 1960. године) и ПЕШИЋА (из Слатине).⁴⁶

Привремено је доста породица различитог порекла и после Другог светског рата боравило у овом селу. Али, оне нису иза себе оставиле виднијег трага.

У овом раду нису обухваћени учитељи, наставници и професори Основне школе у Трнави.

У сеоској цркви од 1836. до данас богослужбовали су: Сима ПОПОВИЋ (1836), Радован МИТРОВИЋ (1837 – 1850), Радован АВРАМОВИЋ (1851 – 1863), Јован ПАВЛОВИЋ (1863), Вићентије А. ПОПОВИЋ из Лежевице (1863), Витомир А. ПОПОВИЋ (1864 – 1892), Алекса С. ПОПОВИЋ (1892 – 1893), Владимир ПОПОВИЋ (1893 – 1895), Михаило КРАСОЈЕВИЋ (1895 – 1895), Тимотије ВУКОТИЋ,

⁴⁶ Разна документа у МИАЧ; протоколи крштених, венчаних и умрлих у МИАЧ и у Месној канцеларији у Трнави.

Црногорац (1895 – 1900), Аврам ПОПОВИЋ (1900), јеромонах Лазар НИКОЛИЋ (1900), игуман Милентије ЈОВАНОВИЋ (1901 – 1906), Милан ПОПОВИЋ (1906), игуман Милентије ЈОВАНОВИЋ (1907 – 1912), Милан ПРОТИЋ (1910), Милан В. ПОПОВИЋ (1913), Никола СЕРАФИМОВИЋ (1913 – 1917), Милан ПОПОВИЋ (1917), Сретен Д. Букнић (1918 – 1919), Никола СЕРАФИМОВИЋ (1919 – 1920), Михаило КОНОГАЈ (1920 – 1921), Милан ТУЦОВИЋ (1921 – 1933), Миљивоје РАБРЕНОВИЋ из Лознице код Чачка (1933 – 1961), Тома ВЕЛИЧКОВИЋ (1961 – 1968) и Миљисав ПАВЛОВИЋ (1968 – и данас).⁴⁷ За свештенике нисмо утврдили одакле су. За оне родове који и данас опстају а јесу или нису променили презиме, настојали смо да утврдимо порекло. Посао је био мукотрпан, а подаци – уверени су аутори овог рада – нису увек прецизни.

У овај рад нису унете избеглице из Хрватске, Босне и Херцеговине, са Косова и Метохије које живе у Трнави. Они истичу да су у овом селу привремено настањени.

THE POPULATION OF TRNAVA

In continuation of the study on the origin of the population of the Čačak commune situated on the western bank of the Zapadna Morava, the data on the residents of Trnava are presented in this paper. The information was obtained by tracing the books of the born, married and deceased, various censuses (from the 15th and 16th century Turkish records up to the present time), other archives, epitaphs on the graves and family histories. The book 'Trnava near Čačak. Population. Book I. Family branches-genealogy' (The Serbian Academy of Sciences, Belgrade, 1997) by Vukosav Vule Vukosavljević was also used, as well as the narration of the oldest locals of that time.

The population of Trnava was found to be of immigrant origin - the oldest families settled in this village in the 17th century. Later on, migrations were unending, particularly those from Stari Vlah and Dragačevo directions; they were especially tumultuous after 1950, and still last. Nevertheless, the presented data are not precise enough - some families are ignorant of their origin. There is no thorough information on emigration from this Čačak village, in particular the one before 1900.

Radovan M. Marinković
Delimir Stišović

⁴⁷ Др Ранко Симовић, Витомир Васић и Миљисав Павловић, *Свештенство у Трнави, Врело*, часопис Завичајног друштва Трнава у Београду, 22, Београд, 1999, стр. 7 – 13.

LA POPULATION DE TRNAVA

En poursuivant nos recherches sur l'origine des habitants de la commune de Tchatchak, située sur la rive droite de la Morava occidentale, nous publions, à cette occasion, des informations sur les habitants du village de Trnava. Nous les avons recueillies en dépouillant les actes de naissance, de mariage et de décès, divers recensements (depuis les defters turcs des XVe et XVIe siècles jusqu'aux recensements de l'époque actuelle), des documents d'archives, des épitaphes, ainsi que des archives familiales. Nous avons consulté aussi le livre de Vukosav–Vule Vukosavljević intitulé „Trnava, près de Tchatchak. Population. Volume I. Arbres généalogiques“ (Académie serbe des sciences et des arts, Belgrade, 1997), et nous avons noté les dires des habitants les plus âgés.

Nous avons établi que la population de Trnava est composée d'immigrés – les familles les plus vieilles y ont fixé leur demeure au XVIIe siècle; par la suite, les immigrants affluaient sans interruption, venant surtout des régions de Stari Vlah et de Dragačevo; l'affluence a été particulièrement massive après 1950 et elle est toujours en cours. Il va sans dire que les informations que nous publions ici ne sont pas complètes, étant donné que certaines familles ne savent rien de leur origine. Les informations sur l'émigration des habitants de Trnava ne sont guère complètes, elles non plus, en particulier celles d'avant 1900.

Radovan M. Marinković
Delimir Stišović

СНЕЖАНА ШАПОЊИЋ-АШАНИН

ЖЕНА У ГОДИШЊЕМ ЦИКЛУСУ

Снежана Шапоњић-Ашанин
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 396 (497.11)

„Сѝари Римљани били су веома зловољни када би им се родило женско деѝе. У Индији, и мноћим земљама, мајке би у сав глас ѝлакале кад би донеле на свеѝ женско деѝе, баш као да је ѝо била ѝправа несрећа. Моћућно је да је Римљанин заѝо волео сина, шѝо је у сваком дечаку, већ унаѝред, ѝредвићао јунака који ће се на бојном ѝољу ѝрославиѝи својом снажном десницом. И они сурови народи, код којих је муж у кући аѝсолуѝни гооодар а жена само робује, и која само заѝо ѝосѝоји на свеѝу да је ѝему од корисѝи, да га двори и ради ѝеѝке ѝослове – и ѝакви народи су ѝрезирали и данас ѝрезиру женско деѝе.”

Инсерт из часописа „Домаћница” за 1927. годину¹

¹ *Домаћница*, Београд, 1927.

И поред лоших и крајње негативних предрасуда о женском детету, а касније и о жени, немогуће је већ на почетку ове расправе не истаћи велику контрадикторност између предрасуда о подређеном положају жена и њихове веома битне, па и водеће улоге у очувању конфесионалне и национално-етничке припадности. Чим се роди, женско дете се сматрало „туђом кућом”, да ће кад одрасте отићи, удати се, и тако фамилија неће имати никакве користи од њега. Мушко дете је то које ће наставити континуитет крсног и породичног имена, које ће обрађивати имање, бити уз родитеље, наћи им се у судњем часу и који ће створити своје синове, да наставе оно што су очеви и остали мушки преци започели.

У српској патријархалној и традиционалној култури, жена је била та која је удајом напуштала свој домаћи култ и без поговора прихватила нови, култ породице свога мужа. У свему томе била је јако доследна и одговорна, сматрајући таква правила богом дана, идеална и једино могућа. Жена је при томе, на свом дугом патријархално-еволутивном путу избрисала из сећања време матријархата из оквира ситно-мотичке земљорадње, када је она била стуб породице, и када су деца припадала њеном роду, њеној браћи пре свега. Проширивањем обрадивих површина и развојем земљорадње од општег и ширег значаја, долази до мењања ауторитета у дугом еволутивном низу, а на штету жене. Она готово беспоговорно прихвата моделе друштвеног и породичног живота који владају у кући у коју је дошла.

И поред традиционалне дуговремене неравноправности, женино присуство у свим облицима друштвеног живота готово да је незамисливо. Својом искреношћу, продуховљеношћу, па и гордошћу, жена је успела да из дубоке неравноправности себи обезбеди благу надмоћ у очувању идентитета своје друштвене групе. Богатство народних обичаја у српској традиционалној култури у великој већини случајева резултат су женине духовности и религиозности. Вековима сачувани и стално дограђивани обичаји годишњег циклуса резултат су немоћи човека, жене пре свега. Немогућност да се супротставе природним недаћама, болестима и епидемијама људи и животиња, жене су се обраћале вишим натприродним силама за помоћ и милост. Непросвећеност људи са једне, и снажна религиозност са друге стране, условиле су богатство најразличитијих обреда током целе године.

У етнолошкој литератури опште је прихваћена подела обичаја на циклусе. Пре свега то су годишњи и животни циклуси. Овога пута биће дата расправа само о улози жене у годишњем циклусу, од зимског,

пролећног, летњег до јесењег. Циљ свих обичаја, који се спроводе током целе године, јесте да се осигура што богатија година са доста приноса у пољопривреди и сточарству, здравље и напредак породице. Током целе године приношене су жртве вишим натприродним бићима и тако стицана њихова наклоност, која је имала да омогући богатство у свим привредним областима. Поред аграрно-магијских обичаја, у годишњем циклусу јавља се култ предака, који утиче на плодност, што има везе са представом о умирању и поновном рађању природе. Велика улога жене у годишњем циклусу свакако води порекло из давног времена матријархата, када се за идентитет заједнице борила и залагала управо она.

Кроз обичаје у целокупном годишњем циклусу преплићу се хришћански и пагански елементи. Хришћанска, односно православна црква је, у већини случајева, прихватила паганске елементе као основу, дајући им хришћанско рухо и обележје. Обичаји из времена паганства, сачувавши своју основу у знатно модификованом и тешко препознатљивом облику, одржали су се све до данашњих дана, под окриљем православне цркве.

Постоји велики број обичаја, који и поред преплитања паганских и хришћанских елемената, данас више немају своју сврху, пошто су веровања за њих давно избледела. Такви се обичаји одржавају само по инерцији, па се може претпоставити да ће пре или касније нестати. Тако се често може чути да нешто ваља или пак нешто не ваља урадити, али нико од оних који на томе инсистирају не зна објаснити због чега. У поштовању таквих табуа, нема сумње, предњаче управо жене. Ова се чињеница може објаснити њеном превеликом бригом и жељом за општи напредак и здравље укућана, њене деце пре свега. Незнање и непросвећеност, довели су до схватања да је боље испоштовати нека правила, која им иначе нису најјаснија, или нису уопште јасна, него „ризиковати” и стрепети да ли ће се догодити неко зло.

И поред неписмености, традиционална српска жена имала је изузетну меморију да се без икаквих подсетника снађе у пребогатом српском календару, током целе године. Како у инокосној и индивидуалној, тако и у задружној породици, жена је готово непогрешиво одређивала дане већих или мањих празника, како оних сталних непокретних, тако и оних покретних. Попут астролога прорачунавале су тачно време месечевих мена и, у складу са бројним забранама и табуима, покорно их се придржавале. Неписана правила, веровања и празноверја улазила су им у свест и дубоко у душу још у најранијем периоду детињства. Таква

знања остајала су строго запамћена и обогаћивана новим искуствима наредних година.

На одређеној територији неке су се жене истицале већом количином знања везаним за обичаје у годишњем циклусу. У том се случају за такву особу везује највећи део обавеза у очувању обичајног права. То је личност која је и у име целе друштвене заједнице спроводила заштиту глобалних или локалних друштвених интереса.² У том се случају често јавља аутономно унутрашње организовање друштвеног па и религиозног живота. Овакву појаву Љиљана Гавриловић објашњава чињеницом да су се многе заједнице налазиле на самој периферији легитимитета.³

Читава српска религија садржи у себи један веома битан култ, а то је култ предака. Жеља да се у свакој животној ситуацији постигне жељени резултат, довела је до појаве да је однос човека према природи постао јако динамичан. Временом је настала потреба потчињавања природе од стране човека и шире људске заједнице. У свим друштвеним културама јако је присутна жеља да се утиче на мистичне силе од којих зависи успех у раду. Петар Ж. Петровић је истицао да су мистично-магијске игре и обредна кола водиле жене,⁴ што се може тумачити њиховом великом жељом за успешном привредном годином, као и жељом за потврдом идентитета и показивања верности друштвеној групи којој припада. Она је и темељ породичног живота, од чије снаге, знања, умешности и побожности зависи и јачина породице.

Код примитивног човека обичаји имају изузетну моћ. Они регулишу целокупан људски живот, како у социјалном тако и у материјалном и духовном смислу. Код необразованих и примитивних народа, обичаји су тако моћни, да је просто немогуће било шта урадити мимо њих. Под њиховим окриљем дете долази на свет, по њима се гаји, подиже, васпитава и врши родитељске и грађанске дужности.⁵ По тим правилима човек ради и ствара, савладава бројне препреке, а све са жељом да се заслужи и добије што веће благостање.

Губљењем првобитне опште слободе и матријархалне надмоћи, престанком функционисања ситне мотичке земљорадње, жена је сматрана као ствар и тако се са њом поступало. Она је улазила у опште власништво мужевљеве имовине. Касније, она постаје личност, али са

2. Љиљана Гавриловић. *Обичајно регулисање породичних односа*, ГЕМ, 52-53, Београд, 1988-1989, 45.

3. Исто.

4. П. Ж. Петровић. СМР, Београд, 1970, XVII.

5. Т. Ђорђевић, *Наш народни живот*, књ. I, Београд, 1930.

ограниченом пословном способношћу, изједначена са малолетником.⁶ Као таква налазила се под туторством свога мужа. Трећу фазу у развоју жене као личности Илија Јелић проналази у њеном ослобођењу од мужевљевог туторства.⁷ Већ у првој половини XX века она је у свему изједначена са мушкарцем, како у области јавног тако и у области приватног права. Управо у том периоду, њен удео у развоју духовности своје друштвене групе је огроман и од великог значаја за даљи развој и схватање годишњих обичаја. Управо се овим потврђује мисао изречена у часопису „Домаћица” из 1940. године,⁸ да док жена сељанка не буде ишла раме уз раме са мушкарцем неће бити никакав преокрет у селу.

Временом, жена је преузела све већи број послова, који су у српској традиционалној подели рада припадали мушкарцу. Тако је њена одговорност све више расла, што је донекле утицало и на њену еманципацију, као коначан глобални циљ. Због њеног све већег значаја у функционисању друштвене групе, као сродничке и радне скупине, улога жене у подизању и васпитању деце изузетно је наглашена, како у литератури тако и у усменом предању. Положај жене произилази из њене улоге у традиционалној подели рада. Појава непотпуне или предвојене породице, услед одласка радно-способних мушкараца на рад у удаљенија места, као и појава феминизације пољопривреде, довела је до увећања већих обавеза, што је отежавало ионако тежак друштвени положај жена као и процес еманципације.⁹

По српском грађанском закону жена мора да се покорава мужу, као старешини породице, да га воли, поштује и да му буде неограничено послушна. Угађање и истицање почасту мушкарцу, као домаћину куће, било је нешто што се подрзумевало и беспоговорно спроводило. И поред поштовања и слушања „наређења” од стране домаћина, у неким драгачевским селима сачувало се сећање на ауторитет домаћице, жене старешине и мајке породице.¹⁰ Њена основна улога била је да распоређује послове осталим женским члановима породице. Подела је била уобичајена и општеприхваћена. Ради се о свакодневним кућним пословима и преради млека и чувању млечних производа. У Каони, планинка је била власт у кући, коју је она својом умешношћу и без силе освојила од своје свекрве.¹¹

6. И. Јелић, *Трагови годишњеске обљубе*, Београд, 1931.

7. Исто.

8. *Домаћица*, Београд, 1940.

9. М. Марјановић, *Друштвене и културне промене у селима влашке етничке заједнице негитинске крајине*, ЕИ САНУ, Београд, 1981, 127.

10. Д. Николић, *Горње Драгачево*, Београд, 1996, 72.

11. Исто.

Општепозната синтагма „мајка-земља” објашњава се утицајем жене на плодност усева. Јавља се идентификација жене-мајке, која рађа и отхрањује потомство, са земљом као прародитељицом, која у сваком случају даје плодове.¹² Жена рађањем ствара породицу, основну социо-економску јединицу друштвене структуре, чиме је постала основни чинилац права и обавеза¹³ у неписаном законском смислу.

Обичајно право у српској култури је статично. Усмерено је само на одржавање и репродуковање традицијског идеалног модела сродничких односа.¹⁴ За разлику од обичајног права, позитивно правни систем је динамичан и релативно лако променљив. Усмерен је на одржавање постојећег стања и трансформацију социјалних односа у друштвено пожељном правцу.¹⁵ Дубљом анализом жене у обичајном контексту, ми откривамо модел жене које друштво и једна друштвена група пропагира, начине на које се то чини, као и општи став жене према самој себи¹⁶ и, надасве, према својој личности. Јавља се идеал жене у контексту добре супруге, мајке и домаћице.¹⁷

Аграрно-магијски обичаји се јављају као основица годишњих обичаја. Најбројнији су новогодишњи обичаји из зимског циклуса, који се масовношћу и магијском снагом издвајају из општег кодекса годишњих обичаја. Њихов главни циљ јесте да се утиче на плодност, а самим тим на опште благостање у току целе наредне године. Свакако, ови обичаји као и сви следећи у дугом годишњем низу резултат су непознавања природних закона и процеса производње.

Циклус зимских обичаја почиње Божићним покладама (27. XI), и траје до Ускршњих поклада, чији је датум променљив (7 недеља пре Ускрса). Називамо га још и годишњаком, јер обележава почетак нове године. Циљ обичаја зимског циклуса јесте да пред почетак зимског солстиција обезбеди успех у пољопривреди путем производно-магијских елемената.

Верује се да се о покладној вечери купе вештице око кућа. Да се заштите од њих, жене су везивале вериге и производиле јак дим који би их отерао од куће.¹⁸ Мајка је у време поклада предузимала посебне мере заштите своје деце. Да их вештице не би препознале, облачиле су де-

12. Исто, 73.

13. Љиљана Гавриловић, *Обичајно ређулисање породичних односа*, ГЕМ, 52–53, Београд, 1988–1989, 45.

14. Исто.

15. Исто.

16. Младена Прелић, *Анализа женске цијамје између два рата у Београду*, ГЕИ САНУ, књ. XXXVIII, Београд, 1989.

17. Исто.

18. П. Ж. Петровић, СМР, Београд, 1970, 237.

ци преврнуте кошуље, док се светлост код новорођенчади није смела никако гасити.

Централни празник у зимском циклусу, без икакве сумње, јесте Божић. То је дан Христовог рођења, када су жене пре изласка сунца, у готово свим местима чачанске околине, устајале рано и симболично започињале бројне послове које ће у току наредне године радити. Тако је српска жена, рано на Божић, започињала плетење, шивење, прање, све са жељом да има успеха у свим тим пословима, и да буде радна током целе наступајуће године. На Божић су се посебно учила женска деца свим ручним радовима (Врначни, Цагање, Јанчићи, Прислоница, Виљуша, као и већина драгачевских села). Девојке су на Божић везле поред пса, да би и саме брзо везле, као што пас брзо пије воду.¹⁹

Уочи Божића, домаћица је морала да добро очисти кућу, јер се на Божић по народном веровању метла није смела померати. Овакав табу имао је за циљ да спречи појаву вештица и бројних других демонских бића.²⁰

Божићна чесница представља главни обредни хлеб. Води порекло још из прадавне словенске старине. Она, по Шпири Кулишићу, представља примарни тип наших божићних и новогодишњих обредних хлебова.²¹ Лице које меси чесницу мора имати рукавицу на десној руци, негде га приликом мешања покривају „поњавом”,²² како би путем симпатичке или имитативне магије произвео слично, односно родну годину. Оваква појава у чачанској околини је до сада изобичајена. Некада је чесницу месио мушкарац,²³ управо онај који је приликом сетве полагао семе у земљу. Обичај из околине Мркоњић града, када је мушкарац приликом мешања чеснице покривао главу „бошчом”, Шпиро Кулишић, тумачи тако што је првобитно чесницу месила жена.²⁴ Данас у свим крајевима чесницу меси жена, што има тесно везе са њеним домаћим култом.

Током времена, у еволутивном смислу, воду за чесницу почиње да доноси жена, што је у складу са њеним све већим значењем и улогом у кући. Жена је рано устајала и журила да прва захвати воду са извора, приносећи при томе његовом духу жртву у облику најразноврснијег жита. Веровање да се у бунару налазе душе предака, панспермија, по-

19. Исто.

20. Т. Борђевић, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, СЕЗ, књ. LXVI, Београд, 1953, 19–20.

21. Ш. Кулишић, СМР, Београд, 1970, 302.

22. Исто.

23. Исто.

24. Исто.

тврђено је управо приношењем жртве, када је жена настојала да овим обредом обезбеди свако добро у својој кући. Успех правилно обављеног обреда повлачи за собом њену изузетну дисциплину помешану са страхом да нешто при томе не погреша, као и општи душевни мир, који се састоји у ишчекивању лепих догађаја и сваког напретка.

Води, намењеној за чесницу, коју је домаћица уносила у кућу, приносила се још једна жртва у виду најразноврснијих зрна житарица. Овим је очигледна почаст коју жена – домаћица има у својој кући у току извршавања обреда, тим пре што се у њеним рукама налази дух предака и натприродних бића, чија се наклоност и благост посредно преко жене – извршитеља очекује.

Негде је чесница симболично представљала њиву, па се као таква китила босиоком и лесковим гранчицама,²⁵ или неким другим дрвцетом, које би се касније забадало у њиву од које би се очекивао богат род. Веровање у мистичну снагу чеснице опште је распрострањено и прихваћено, па је стога управо жена била та која је настојала да се њено дејство пренесе на усеве, животиње и укућане.

Пепелу насталом у току печења чеснице придавана је изузетна улога, с обзиром да је огњиште у директној вези са култом предака. У Цагањама жена сакупља пепео и, уз поштовање и благонаклоност према прецима и осталим натприродним бићима, расипа по њивама од које се очекује богат род.

У етнолошкој литератури среће се податак да се некада, под окриљем српске традиционалне културе, чесница правила од жита добијеног из последњег снопа. То је пшеница посебно одвојена за мешање чеснице, што представља хлеб новог жита, у којем се крије њена мистична снага. Мистична снага нових плодова посебно је изражена у обредном једењу приликом великих свечаности. Такву улогу свакако има чесница чија је мистична снага поверена жени.

Улога жене у божићним обичајима повезана је са њеном улогом у аграрно-магијским обредима насталим у условима женске мотичке земљорадње, карактеристичне за материјархално родовско друштво.²⁶ У току одржавања божићних обреда неопходна је чистоћа свих учесника, жене пре свега. Управо из ове констатације, види се њена обавеза и одговорност као посредника између натприродних бића и култа предака са једне и своје породичне или шире друштвене заједнице са друге стране.

25. Исто.

26. Ш. Кулишић, *Поријекло и значење божићног обредног хлеба*, 18.

Осим мешења чеснице, жена је преко још једног обредног хлеба, а то је бадњачица, приносила жртву демону вегетације, који се доводи у везу са представом усева. Некада се бадњачица, као обредно жртвени хлеб, приносила огњишту заједно са бадњаком.

Први ивер настао приликом сечења бадњака, власништво је жене домаћице, или планинке, која је овом дрвету придавала изузетну магијску моћ. Дубоко верујући у његову мистичну снагу, ивер је стављала у млекаре, како би обезбедила богатство млечних производа.

У Зеокама су жене на Бадњи дан износиле столице из куће, а уносиле сутрадан на Божић. Овакву појаву можемо објаснити, да у време уношења бадњака у кућу и његовог налагања на огњиште није било пожељно присуство других дрвених предмета. За ово тумачење то је примарни разлог, док секундарни можемо сазнати на терену од испитаника, углавном жена, да одсуство столица у кући на Бадњој вечери треба да заштити децу од храмања. Ова се појава у потпуности изгубила до данашњих дана.

Божићни пост у трајању од седам недеља, у знатно већем броју случајева, више су упражњавале жене од мушкараца. У складу са привредним активностима у домаћинству и уопште у друштвеној заједници, мушкарци су се на Божић мрсиле месом од печенице, а жене сиром и другим млечним производима.

Уношење бадњака у кућу, у готово свим крајевима, било је праћено бацањем најразноврснијег жита од стране домаћице, чиме се она посредно везује за род усева. Овим се настојао обезбедити успех у орању и земљорадњи уопште. Посипање бадњака одређеним житом, није случајно поверено жени. Управо кроз овај обред може се назрети њена некадашња много већа везаност за обраду земље, која је у веома дугом периоду надмоћи мушкарца изгубила прави значај. Магијско посипање жита на Бадњој вечери представа је сејања жита,²⁷ што је у време зимског солстиција имало за задатак да имитира сетву која ће резултирати богатом жетвом.

Заједно са обредним хлебом, и мазање бадњака медом од стране домаћице, односно женског учесника у обреду, представља приношење жртве бадњаку. Имајући у виду да је мед у директној вези са култом покојника, приношење меда као жртве има за циљ да умилостиви душе умрлих и да се стекне њихова наклоност. По Шпири Кулишићу, бадња-

27. П. Костић, *Годишњи обичаји у јужновојвођичком, јужношумадијском и косјерићком крају*, ГЕМ, 48, Београд, 1984, 315.

ци се доводе у везу са покојницима, носиоцима плодноси.²⁸ Уз мед, обавезан реквизит на Бадњој вечери јесте пасуљ, који је представљао главно хтонично јело уз жртву покојницима.²⁹

Храњење кокошака у магијском кругу направљеном од конопца у коме је унета на бадње вече слама, искључиво је обредна улога жене. Обичај је опште познат у нашем крају, а и знатно шире. Овим се кокошке заштићују да не иду ван куће, при чему се доводе у везу са божићном сламом која представља усеве. У слами се налази дух жита, чија је персонификација кокошка.³⁰ Да би жито било често, а самим тим и род богат, домаћица је у драгачевским селима чешљала вола на Божић.

Бадња вечера представља жртву за плодност, од чијег ће богатства зависити берићет наредне привредне године. Ова веома озбиљна и одговорна улога у српској традиционалној култури поверена је управо жени. Бадње вече представља вид задушница, и делимично је посвећено култу покојника, демона и виших божанстава. Храна коју домаћица износи на бадње вече као што су пасуљ, мед, ораси, има изразито хтонски карактер. И црвено вино које представља замену за Христову крв, свакако је из култа мртвих.³¹

С обзиром да бадња вечера има хтонски карактер, односно карактер задушница, и да су у ово доба године задушнице обележавали и германски и келтски народи, Шпиро Кулишић закључује да овај обичај потиче из индоевропске старине.³²

Пијукање деце и квоцање домаћице, непосредно по уношењу сламе на Бадње вече, указује да породица представља кокошку са пилићима, која се јавља као првобитни животињски полаженик. Персонификација духа жита од стране домаћице била је везана за женску мотичку земљорадњу, са гајењем кокошака и свиња.³³

Божићна печеница, па и њене кости, имала је изузетан магијски значај. Девојке су на костима печенице гатале када ће се удати.

Даривање полаженика поверено је домаћици. Она, у складу са материјалним могућностима породице, припрема дар за полаженика. Што је боље дочекан и угошћен полаженик, и што је богатије дариван, имало је за циљ што већу наклоност натприродних бића. Жена је ову улогу

28. Ш. Кулишић, СМР, Београд, 1970, 200.

29. В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд, 1973, 191–192.

30. Ш. Кулишић, *Значај словенско-балканске и кавкаске традиције у проучавању старе словенске религије*, III, Годишњак XII, 30.

31. Ш. Кулишић, СМР, Београд, 1970, 15.

32. Исто.

33. Ш. Кулишић, *Значај словенско-балканске и кавкаске традиције у проучавању старе словенске религије*, III, Годишњак, XII.

крајње одговорно схватила, знајући да се у њеном гостопримству и да-режљивости крије благостање и општи напредак њене породице, тим пре што полаженик представља директног божанског представника.

Празници из зимског циклуса, свети Андрија и свети Сава, везани су за вукове, као демоне доњег света. Њихова улога у народној религи-ји је велика, а паганске карактеристике пренете су на те свеце. Ови обичаји воде порекло из тотемистичних веровања и обреда у вези са животињама од којих је умногоме зависио опстанак људи.³⁴

У жељи да заштите стоку од вукова, жене су стоку протеривале између два гребена, на којима су се налазиле запаљене свеће (Јанчићи, Каона). По проласку стоке гребени су се заклапали да би магијским пу-тем заклопили чељусту вуковима и тако их одвратили од напада.

Кроз вучји зев су мајке или друге жене провлачиле децу, да би би-ла снажна и здрава. Овим се обичајем испољава тежња за идентифика-цијом детета и вука.

Свети Сава је своју велику магијску моћ усмерио према жени, на-учивши је да кува, меси, плете, преде, тке, прерађује млеко и сл. Није ваљало да се на Савиндан померају мотовила, гребени, вретена, како вуци не би нападали овце. Жене су ове табуе савесно поштовале.

На Богојављење домаћица је рано изјутра одлазила на извор да донесе свете водице. Веровало се да се уочи Богојављења отвара небо и да све воде постају свете, добивши велики магијски карактер. Суд у коме се доносила вода био је окићен босиоком, а извор дариван свако-јаким житом. Велика магијска моћ богојављенске водице треба да ути-че на здравље људи, стоке и богатства њива. Домаћице су богојављен-ску водицу, донету са извора или пак освештану у цркви, чувале у кући све до наредног Богојављења, као лек и магијски позитивну снагу.

Пролећни обичаји у којима доминира култ природе и култ плод-ности започиње ускршњим покладама. У пролећним обичајима доми-нира сазнање о почетку вегетативног циклуса. Природа се буди и почи-ње нова производна година.

У кабларским селима за Беле или Ускршње покладе домаћица је припремала мрсну храну, коју би делила сиротињи, тим пре што су ве-ровале да се уделом сиротињи стиче божија благонаклоност. Веровало се да се на покладној вечери окупљају вештице око куће. Да би се оне-могућило њихово негативно дејство, жене су предузимале мере зашти-те. У том циљу су везивале вериге и палиле ватре, да би дим отерао ве-штице што даље од куће. Мајке су на покладно вече деци облачиле пре-

34. П. Ж. Петровић, СМР, Београд, 1970, 259.

врнуте кошуље да их вештице не би препознале. Петар Ж. Петровић је забележио како је младожења одлазио уочи Поклада код своје таште тражећи опроштај од ње.³⁵ У овом случају жена се јавља као веома битан и кључан објекат обреда.

У пролећним обичајима човек утиче на целокупан биљни свет бројним законима хомеопатске магије. Човек је моћан да дрвећу преноси своје лоше и добре особине.³⁶ У пролећном циклусу целокупна природа је одуховљена. Јавља се и манизам, односно обожавање предака, појава коју су Словени донели још из своје прапостојбине.³⁷

На Младенце домаћица меси 40 колачића, младенчића, који се премазују медом. Девојке су гутале дренов цвет, да би биле здраве и лепе (Зеоке, Горичани, Јанчићи, Врнчани). У Врнчанима се на Младенце није радило, поготово није се смео започињати никакав женски посао, као што је плетење и ткање. Петар Ж. Петровић, пак, истиче да су се у другим крајевима окупљала женска деца око ватре и кућног улаза и учила да плету,³⁸ што је истовремено представљало обред иницијације женског детета.

Жена је на Младенце спаљивала буњишта, што је имало за циљ да спали и одагна негативне зле силе и змије. Прескакање ватре на Младенце имало је чистилачку моћ. Ватре су још паљене на Благовести, Велику суботу, Ђурђевдан и Видовдан.³⁹ Осим чистилачке улоге, ватра је представљала и имитацију сунца.

Девојке су се на празнике из пролећног циклуса умивале водом у којој је потопљено младо биље. Китиле су се цвећем, плеле венце, опасивале младим врбовим гранчицама. Употреба ових биљака имала је за задатак да хомеопатском магијом пренесе здравље и лепоту и сваки напредак девојкама. У околини Ниша, Никола Пантелић је забележио да је здравац настао од зноја Богородице, који је капао по земљи док је преко брда бежала са новорођеним Христом.⁴⁰ У већини народних обичаја у биљкама је оличена нека религиозна идеја посвећена неком божанству или им се придавала лековита својства.⁴¹

35. Исто, 237.

36. Ц. Ц. Фрејзер, *Златна грана*, Београд, 1992, 24.

37. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Животна снага вегетације у пролећном циклусу*, ЗНМ, XXVIII, Чачак, 1998, 304.

38. П. Ж. Петровић, СМР, Београд, 1998, 309.

39. Ј. Вукмановић, *Пролећни обичаји*, Рад IX конгреса Савеза фолклориста Југославије, Сарајево, 1963, 260.

40. Н. Пантелић, СМР, Београд, 1998, 292.

41. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Животна снага вегетације у пролећном циклусу*, ЗНМ, XXVIII, Чачак, 1998, 81.

Родном гранчицом неког дрвета шарани су обредни хлебове,⁴² што представља својеврстан вид жртве са задатком да позитивно делује на род усева. Ову обредну радњу обављале су готово свуда жене које су жртвовањем обредне гране желеле постићи богату вегетацију у наступајућој години. Жене су обредне гранчице носиле у цркву ради благослова, после чега се магијска моћ биљке још више повећавала. Мајке су често на Лазареву суботу симболично ударале децу, што представља преношење снаге неког старинског тотема.⁴³

Девојке су на Цвети брале најразноврсније цвеће, и носиле га кући, верујући да тако у кућу уносе нову животну радост. Највише су брале маслчак, од кога су правиле венчиће, са којима су китиле улазна врата куће, кровове и привредне зграде.

На Благовести, жене су предузимале заштитну улогу своје животне средине од змија. Као и на Младенце, жене су производиле буку, како би растерале змије што даље од куће. Водиле су рачуна, строго се придржавајући табуа, да на Благовести, исто као и на Јереминдан, не привлаче ништа према кући, како би избегле имитативну магију, а самим тим змијама онемогућиле да приђу ближе кући. Такође, у већини чачанских села, жене су строго водиле рачуна да се на ове празнике не чешљају. И овај табу води порекло из паганске религије, из прастарог веровања, а то је да је змија настала из оживеле женске длаке. Жене нису ни прале косу, јер су веровале да је длака оживела управо у води. На Јереминдан и Младенце жене нису смеле ни узимати игле у руке, а никако и плести. Овај табу имао је улогу да спречи змије да нападају стоку и уједају. Ова појава је била позната у већини драгачевских и кабларских села. Ипак, ова се забрана није односила на младе девојке које су баш на ове празнике први пут почињале и училе да плету. Овакву контрадикторност могућно је објаснити чистоћом и невиношћу учесника у обреду, чиме се негативно дејство натприродних бића поништава.

У Прислоници, на Благовести, деца су прескакала обредне ватре, а жене су се старале да своју малу децу намажу гаром по лицу и на тај начин изврше опште здравствено и духовно очишћење. Гар на дечјим лицима имао је заштитну улогу, како би лепота деце била прикривена, и на тај начин зли негативни демони обманути, јер је познато да они нападају млада и лепа бића.

У Врнчанима, Рошцима, Зеокама и Горачићима, на Благовести жене нису уносиле дрва у кућу, да би спречиле присуство змија у својој

42. Исто.

43. Ј. Вукмановић, *Пролећни обичаји*, Рад IX конгреса Савеза фолклориста Југославије, Сарајево, 1963, 261.

околини. Из свега овога можемо приметити да је улога заштите од змија поверена управо жени. У том контексту жена је имала велику, веома значајну и одговорну улогу. И мимо ових празника, током целе године у Врнчанима, жене нису смеле да забадају иглу у вунено клупче, како би спречиле надимање оваца и уједање змија. За све време ускршњег поста змија се није смела ни поменути.⁴⁴

На Велики четвртак жене су у Врнчанима први пут вршиле мужу оваца,⁴⁵ стављајући у посуду за млеко гранчицу глога који би требало позитивно да утиче на квалитет млека и млечност стоке. Рад у пољу и прање рубља строго су табуисани.⁴⁶ Иначе жене су поштовале све четвртке од Великог четвртка до Спасовдана. Табу прања рубља у већини чачанских села, а и шире, имао је за задаак да спречи град да уништи летину, тим пре што белина рубља у додиру са водом симболише град. Ова се појава одржала све до данашњих дана.

Жене су водиле рачуна да на Велики четвртак обавезно уделе нешто испруженој руци и тако помогну сиротињи. Вероватно је ова опрезност настала на основу чињенице да су на овај дан отворена рајска врата⁴⁷ и да је добро дело видљиво у рају. Овакву појаву жене су упражњавале највише због своје деце како би им посредним путем обезбедиле сваку животну срећу.

Веома побожне жене су на Велики петак спроводиле најригорознији пост. У последње време, услед све већег јачања религиозне свести, оваква појава постаје све чешћа. На овај начин оне су преко уздржавања од хране изражавале тугу због великог страдања Христа. Иначе на овај дан, у свим чачанским селима, жене шарају, боје и кувају ускршња јаја. Прво офарбано јаје – чуваркућа, у црвеној боји, домаћица је чувала током целе наредне године, придајући му заштитну улогу. Иначе, коре од јаја домаћица је стављала у мравињак, да би кокошке обилато носиле јаја.

Рано на Васкрс, мајке су умивале своју децу водом у којој је стављено црвено јаје. Црвеним јајетом су додиривале децу по лицу, како би мистичну моћ јајета пренела на дете, у жељи да буде здраво и румено.

Улога мешења обредног хлеба и на Васкрс поверена је жени. Цело јаје се стављало на средину колача, и тако се заједно са тестом пе-

44. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Животиња снига вегетације у пролећном циклусу*, ЗНМ, XXVIII, Чачак, 1998, 83.

45. Исто.

46. П. Ж. Петровић, СМР, Београд, 1998, 463.

47. Исто, 464.

кло. Овим се обичајем животна снага јајета настојала пренети на колач, односно на њиву, имајући у виду да обредни хлеб симболично представља њиву. Једење обредног колача у време бујања природе имало је за циљ да се његова снага пренесе на плодност поља, а самим тим на успешну жетву. У представама биља на Васкрс истиче се култ природе, који је у ово доба године у великом успону.

Јаје има велики значај у религији и митологији. Постоји чак и веровање да је свет настао из јајета⁴⁸ и да се његовим фарбањем у црвену боју, боју крви и живота, повећава његова магијска снага.⁴⁹

С обзиром да је Ђурђевдан празник стоке и сточара,⁵⁰ улога жене у великом богатству обичаја везаних за култ светог Ђорђа је изузетна. У готово читавој чачанској околини жене су захватале воду са воденичког точка – омају, којој је придавна изузетна магијска и лековита моћ. Девојке су се купале у рекама, што је представљало вид телесног и духовног очишћења. Да би биле лепе и беле, девојке су се на Ђурђевдан умивале јутарњом росом. Велика мистична моћ на Ђурђевдан је придавана воденицама, које су по Душану Бандићу представљале производ удруженог деловања сила добра и зла.⁵¹ Негде су жене под воденичким каменом остављале демонске дарове.⁵²

Око воденица на Ђурђевдан влада посебна мистична атмосфера. Велика магијска моћ, а у вези са воденицом, придавана је женама. У већини чачанских села постојале су жене које су поседовале посебну моћ бајања, која је у ђурђевданском култу долазила до посебног изражаја. Жене су се веома често бавиле љубавним враџбинама, да би обезбедиле наклоност жељене особе.

Веома је изражена негативна магија везана за празник Ђурђевдан. Њен водећи представник управо је жена. Бавећи се негативном црном магијом на Ђурђевдан и око Ђурђевдана, постојао је знатан број жена које су наносиле зло својим комшијама. Само сазнање о постојању оваквих особа у непосредној близини, а из страха да оне стварно могу нанети зло, болест и недаће, довела је до појаве особа које су поседовале знање и моћ позитивне магије, чија је улога била искључиво заштитна. Некада, давно, у Јанчићима, у циљу заштите од злих сила, испред стаја су паљене свеће, чији је пламен имао улогу да спали и одагна зле чини.

48. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Животна снага вегетације у пролећном циклусу*, ЗНМ, XXVIII, Чачак, 1998, 85.

49. Исто.

50. Д. Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд, 1991, 327.

51. Исто.

52. Исто.

Жена је још у многобожачком времену предњачила са бајањем. Петар Ж. Петровић је сматра конзервативнијом од мушкарца у смислу неговања простих верских остатака.⁵³ Као таква, ова појава је одржана до данашњих дана у готово свим српским крајевима.

Девојке су се на Ђурђевдан купале, умивале или само симболично прскале водом у готово свим чачанским селима, да би се сачувале од урокљивих очију и злих сила које би им могле нашкодити.

У Трнави, Виљуши, Цагањама и Зеокама, жене нису никоме на Ђурђевдан давале бели мрс, како не би износиле њихов квалитет из куће.

Жене су на Ђурђевдан ритуално изводиле прву мужу оваца и одвајање јагњади. Венац од најбољег цвећа стављан је највећој овци око врата да би се магијска снага биља пренела на читаво стадо. У Трнави је домаћица на Ђурђевдан кувала млеко са струком коприве, то је имало чистилачку улогу, како у физичком тако и у материјалном погледу. Жене су китиле стаје венцима од најразноврснијег биља да би попут магијског круга спречиле дејство негативних сила на стоку.⁵⁴ У обредном љуљању, у пролећном циклусу, поред момака и девојке су узимале активно учешће. Улога овог обичаја је аграрна.⁵⁵

Спасовдански обичаји су слични ђурђевданским. Учешће жене у њему је веома изражено и значајно. Брање разноврсног биља, кићење куће, заштита стоке, поља и куће од злих сила, само су обредне активности жене.

На Свете Тројице жене су одлазиле у цркве и од свеже покошене траве правиле венчиће намењујући их кући и сваком члану породице. Њихова улога је искључиво заштитна, чији магијски круг штити читаву кућу од негативних сила.

На Видовдан, жене су износиле ћилиме и остале вредне предмете из домаће радиности на „видело”, да се изложе дејству сунчевих зрака који на овј дан имају изразиту заштитну моћ. Девојке на овај дан свим пролазницима, а посебно момцима, показују своју вредноћу изражену кроз богатство ручних радова. Умивале су се јутарњом росом да би биле лепе.

Молбене жртве сеоске заједнице за вегетацију и стоку изражене су кроз обред сеоских слава или заветина. Жена је за сеоску славу пра-

53. П. Ж. Петровић, СМР, Београд, 1970, XVI.

54. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Животни снага вегетације у пролећном циклусу*, ЗНМ, XXVIII, Чачак, 1998, 88.

55. М. Илијан, *Обредно љуљање у пролеће*, Рад IX конгреса Савеза фолклориста Југославије, Сарајево, 1963, 273.

вила обредни колач у име целе сеоске заједнице. Имајући у виду да се сеоске славе одржавају у оно време када је посејаним усевима неопходна киша, можемо схватити његову сличност са додолама и лазарицама, дакле женским обредним поворкама.

Крстоноше су обредним поворкама стварале магијски заштитни круг. У Прислоници су улазили у млекаре и пили млеко. На тај су начин непосредно утицали на богатство млечних производа, као главне женске производне гране у српској традиционалној култури.

Значајну улогу у обредним поворкама жене су, односно девојке, испољавале кроз вид лазарица, краљица и додола. Лазарице, окићене зеленилом, представљале су духове природе.⁵⁶ Имајући у виду да су ову поворку сачињавале девојке пред удајом, јасно је да су овим обредом пролазиле кроз вид иницијације.⁵⁷ Певајући, обилазиле су сваку кућу у селу са жељом за сваким напретком усева и стоке. Имајући у виду време одржавања Лазарица, а то је почетак аграрне производње, веома је видна њихова улога. Обичај је везан за женску мотичку земљорадњу и период неолита.⁵⁸ И обредне поворке додоле, као и лазарице, воде порекло из времена матријархата.

Краљице су обредне поворке девојака пред удајом. Представници су духова природе. Осим жеље за плодношћу, краљице представљају женску иницијативу за браком.

Између Бурђевдана и Спасовдана ишле су поворке додола. То је период када је засејаним усевима најнеопходнија киша, па у њеном недостатку ишле су девојке певајући обредне песме са жељом да изазову кишу. Обред је праћен сталним прскањем водом којом, на основу имитационе магије када се сличним жели постићи слично, треба умилостивити невидљиве силе и шумске духове да земљи подаре кишу.⁵⁹

Дакле, у обредним поворкама жена је представљена посредником између своје друштвене групе и виших натприродних бића. Њена умешност и способност у правилном извођењу обреда имала је за задатак да постигне жељени циљ, а то је плодна и успешна производна година, најкраће речено.

Почетак летњег циклуса се подудара са календрским датумом доласка лета. То је период када су пољски радови у највећем јеку. Тада

56. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Животна снага вегетације у пролећном циклусу*, ЗНМ, XXVIII, Чачак, 1998, 92.

57. П. Костић, *Годишњи обичаји у Драгачеву, околини Чачка и Горње Милановца*, ГЕМ, 60, Београд, 1996, 63.

58. Исто.

59. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Животна снага вегетације у пролећном циклусу*, ЗНМ, XXVIII, Чачак, 1998, 93.

сунце и дужина дана достижу свој врхунац. Обичаји у летњем периоду везани су за жељу да наступајућа жетва буде што обимнија а природа бујнија.

Некада су девојке у готово свим чачанским селима уочи Петровдана брале петровце као и друго разноврсно цвеће. Плеле су венце са којима су китиле куће, торове и привредне зграде. Овим су желеле да магијску снагу биља пренесу на стоку и све укућане. Венац је попут магијског круга имао изузетну заштитну улогу. Девојке су на Петровдан прибегавале гатању везаним за њихову удају, што представља њену исконску жељу за стварањем породице.

У циљу заштите поља од града и непогода, како жене тако и мушкарци нису радили на Св. Прокопија, Св. Илију, Огњену Марију, Благугу Марију и Св. Пантелију.

На Преображење се преображавају и „камен у води и лист у гори”. На овај се дан није ваљало купати у рекама, јер је тада водени дух веома опасан. У Цагањама жене нису на овај дан прале косу.

У време међудневнице (15. VIII – 8. IX) жене су брале лековито биље за које се сматрало да је у овом периоду најблаготворније. У ових 23 дана у Јанчићима су се морали завршити започети женски радови, а нове није ваљало започињати. У овом периоду није ваљало сновати пређу. Петар Ж. Петровић је забележио да се ради среће у браку није ваљало венчавати у овом периоду.⁶⁰

У јесењем циклусу природа полако замире, сунце губи на снази. Летина се сакупља и завршава се аграрно-производна година. Примитиван човек је сматрао да су зле силе криве за овакво стање у природи, па је у складу са тим схватањем предузимао мере заштите.

Света Петка је женски светац. Ова светица је била монахиња и живела је крајем X и почетком XI века. На њен гроб у цркви светих апостола Петра и Павла у Цариграду лежу болесници да би оздравили. Њене мошти пренете су из Цариграда у румунски град Јаш.⁶¹ На Косову, код Липљег села, постоји црквиште, посвећено светој Петки Параскеви, које су посвећивале нероткиње да би остале гравидне. Петар Ж. Петровић истиче појаву заветованих жена, које посте 7 дана, а на њен дан носе поклоне црквама.⁶²

Имајући у виду да је света Петка заштитница женских послова, тога дана у већини чачанских села, није ваљало да жене обављају никакве послове.

60. П. Ж. Петровић, СМР, Београд, 1970, 201.

61. Исто, 257-258.

62. Исто, 258.

Јесењи циклус је период почетка бројних слава, који се преко зимског прожима све до пролећног циклуса. Славски обичаји имају јако дугу и богату традицију, која живи све до данашњих дана. У последњој деценији постојање и обележавање крсног имена достиже завидан ниво.

Жена је у већини случајева у чачанском крају удајом примала мужевљеву славу. Тако светац куће у коју је дошла, преласком прага, као станишта душа предака, и обилажења огњишта, као станишта домаћих култова, постаје и њен заштитни светац.

Мешење славског колача, као обредног хлеба који симболизује тело свеца, и припремање жита, као кољива или панајие, поверено је жени домаћици. Имајући у виду значај славског колача, кога свештеник прекађује и прелива вином, које симболизује Христову крв, јасно се види централна улога жене у обележавању крсног имена као заштитника целе породице.

Некада жена наставља да слави славу свога оца. То се догађа када се њен муж призети на њеној очевини. Ова појава је ређа, али је била позната и присутна у готово свим селима чачанске околине.

Током целе године, велика се пажња посвећивала младом месецу. Томе су посебну пажњу обраћале жене, водећи рачуна да када је млад месец не перу, не боје, не саде у пољу, не купају се и не чешљају, не секу нокте. Ови табуи су још строжији уколико су требале нешто да ураде што је у вези са децом. Веровале су да ће сваки посао боље напредовати ако се обавља у периоду док месец расте. Младом се месецу обраћало као бићу које даје здравље, срећу и весеље.⁶³ Многе жене кабларских села уз помоћ месечевих мена успешно „скидају” брадавице са тела.

Улога жене у целокупним годишњим обичајима је и поред дугог и вишезначног, али још увек у сеоским срединама недовршеног процеса еманципације, вишеструка, веома значајна, огромна, чак и у неким случајевима водећа. Треба имати на уму да је сваки значајнији породични догађај истовремено и сеоски или општедруштвени догађај. Место жене у обичајима зависи од специфичне породичне структуре, као и од традиционалних елемената друштва и културе. У последње време, услед интензивније индустријализације, урбанизације, разних миграција, па и других глобалних и културних процеса,⁶⁴ породична структура и сеоски живот у целини излазе из устаљених традиционалних елемената друштвеног живота.

63. Ш. Кулишић, СМР, Београд, 1970, 201.

64. М. Марјановић, *Друшћивене и културне промене у селима Влашке етничке заједнице неђошинске крајине*, ЕИ САНУ, Београд, 1981, 124.

WOMAN IN ANNUAL CYCLE

The position of woman in the annual ritual cycle is rather dynamic and wide. There is almost no ritual without a woman participating in it. A large number of situations demand her unreplacable presence. The desire to subdue nature to human needs, including the needs of the entire social community and to please the supernatural spirits, is connected closely to the fruitful activity of the woman.

The desire to achieve satisfying life in general initiates the woman and imposes on her a great obligation to perform various religious magical rituals in order to please the souls of her redeseors and deities as well as to provide the peacefulness and good fortune to her children primarily, then to herself and her family. This task has been imposed on her by herself when being recognised in the desires, emotions and unselfish commitment towards her family.

The rituals done by the woman occur at Christmas dinner, when the yule lor (badnjak) is brought in the house with the bundle of straw, when the Christmas bread is made and on the Christmas Day itself. The making of Vasiljica bread on Vasil Day, the bringing of the holy water on the Twelfth Night, the worshipping of The Saint Sava and his cult on the St Sava's Day. The binding of the niddles and making noise on the St Jeromes Day, the first cow milking including many other magical rituals on the St Georges Day (Đurđevdan), taking of the rugs outside and worshipping all the Thursdays beginning from the Easter until the Holy Trinity and the ritual eye-washing on the Feast of Vidovdan (on 28th June). In all these rituals, done by the woman hands – inspired by her strong religious belief, there are traces of the matriarchal period.

From the position of woman in the annual cycle the traces of her agricultural work can also be clearly viewed. It was the time when the desire to use magical deeds against the mystic forces, on which depended the successful work, was predominant.

Snežana Šaponjić-Ašanin

LE RÔLE DE LA FEMME DANS LE CYCLE ANNUEL DES COUTUMES

Le rôle de la femme dans les coutumes est très important. Il n'y a presque pas de rite où la présence de la femme ne soit nécessaire. Sa participation est indispensable et irremplaçable dans la plupart des cas. Le désir de soumettre la nature aux besoins des hommes et de toute la communauté sociale et de s'assurer la faveur des êtres surnaturels est à l'origine de la multiple activité de la femme dans le cadre des coutumes.

Le désir d'obtenir de bons résultats dans la vie stimule la femme et lui impose l'obligation de recourir à de nombreux actes d'ordre religieux ou magique en vue d'assurer la paix, la quiétude et toute sorte de bonheur, d'abord à ses enfants, ensuite à elle-même et à toute la famille. La femme s'est imposé ce devoir elle-même, l'ayant reconnu dans ses désirs, dans ses émotions et dans son dévouement à sa propre famille.

La femme prend part aux coutumes pratiquées à la veille de Noël (introduction dans la maison de la bûche de Noël et de la paille, pétrissage du pain rituel), aussi bien qu'à celles auxquelles on procède le jour même de Noël. Le pétrissage du pain rituel pour la Saint-Basile, l'apport de l'eau le jour de l'Épiphanie, le culte de saint Sava, la défense d'employer des objets pointus, l'exposition des tapis tissés par les jeunes filles, le bruit fait à la Saint-Jérémie la première traite d'un animal femelle et de nombreux actes magiques pratiqués à la Saint-Georges, le culte de tous les jeudis entre Pâques et la Trinité le lavement rituel des yeux à la Saint-Georges, – autant de rites exécutés par les femmes. Ils ont leur origine dans le profond sentiment religieux où l'on entrevoit les traces de la société matriarcale et des phratries.

Le rôle de la femme dans le cycle annuel des coutumes révèle les vestiges des temps où la femme se consacrait principalement aux travaux agricoles et où dominait le désir d'influencer, par des actes magiques, les puissances mystiques dont, croyait-on, dépendait le bon résultat des travaux.

Snežana Šaponjić-Ašanin

**Започињање послова из области женске
домаће радиности на први дан Божића**

**Жена у цркви Св. Вознесења у Чачку
на Ђурђевдан држи у руци дренову гранчицу**

Повратак са првог орања у годишњем циклусу
село Пристоница, 1947. год.

ЉУБОМИР М. МАРКОВИЋ

СЕОСКЕ СЛАВЕ У МОРАВИЧКОМ КРАЈУ

Љубомир М. Марковић
УУ 32000 Чачак
Улица 603. бр. 18

UDK: 394.6 (497.11)

Сеоска слава почиње окупљањем крстоноша. У крстоноше су ишли момци и девојке, а међу њима се нађу и млађи људи и жене. Носили су селен у рукама, којим су били и окићени. Ишли су од куће до куће и певали: „Дај нам, боже, росну кишу, младу росу, амин, амин!” Планинке су износиле карлице са млеком и кајмаком и тако су частиле крстоноше. Послуживали су их: сиром, кајмаком, пршутом и ракијом. Част су носили на брдо. Горе, на брду једу, пошто се окупе и поп „остави” молитву. Ту се задржавају до увече када прелазе на сабориште и укључују се у сабор. Одатле често „побегне” девојка за момка и сабор се претвори у свадбу.

По правилу свако село има крстоноше. Због удаљености заселака и конфигурације земљишта, у неким селима има више крстоноша. Тако село Глеђица има двоје, једне су за горњу а друге за доњу Глеђицу. У Косовици постоје троје: једни за Маниту Долину, други за Косовицу, а Бутково имају посебне крстоноше.

До сада се сматрало да је заветина слава села. Сагледавајући стање у селима моравичког краја, на просторима између Голије, Јавора, Чемернице, Мучња, Кукутњице и Драгачевских планина, неминовно је да се дефиниција славе села промени. Донекле је то уочио Радоје Ускоковић испитујући заветине у моравичком крају. На почетку свога рада „Сеоске и црквене славе у селима око Ивањице”¹, он истиче: „По планинским селима око Ивањице слава целог села назива се завјетина или објетина”. Касније ћемо видети како су у појединим пределима заветине захватиле одређене појасеве преко два или више села, као облаци преко неба. Можда у овом нашем поређењу има највише истине, јер заветине славе одређена села или засеоци, а не сва села у одређеном добу године, да би се заштитила од града, непогода, а стада и сточари од вукова. Мештани су узимали одређени дан за своју заветину. Без обзира на славу, сви становници одређеног подручја имају заједничку заветину. Све молитве и све богомоље, песме и читава славља упућена су свецима, с молбом, да их заштите од невремена и вукова. Ту се види велика завосност човека, везаног за земљу и стоку, од природе и божанстава која њоме владају, како верују сточари и ратари Голије и Јавора. Отуда су, упркос сиромаштву, славља богата и пред крстоноше се износи најлепше и најбоље, да се послуже и веселе на застанцима као и на највећим сеоским саборима.

Заветине су се одржале до данашњег дана и упркос великог сасељавања становништва, у периоду од 1950. до 1975. године, из подголијских и горњих села у долину Моравице, Западне Мораве и у друге крајеве.

У међувремену дошло је до неких измена у тим слављима, или је Ускоковић неке појаве непотпуно забележио. Највероватније да је у питању његово упознавање са тим појавама у Ивањици и околини, а не на ширем подручју. У време његовог истраживања, да би се отишло из Ивањице до Медовина, Брусника или Остатије, био је потребан читав дан, пешице или на коњу. Исто толико било је потребно да се врати до варошице на Моравици. Зна се да је ишао до Ковиља, где је испитивао манастир Ковиље и о њему написао студију, а даље, сигурно, није залазио. Зато се можемо и морамо задржати на неким појавама, где постоји неслагање између његовог описа и данашњег стања, које сам забележио за време вишегодишњих теренских истраживања и бележења од

1. Рад. Ускоковић, Сеоске и црквене славе у селима око Ивањице, Гласник Етнографског музеја у Београду, књига V, 1930. Има га и у посебном сепарату из тог часописа.

изабраних казивача.² Овоме се мора додати и једна најновија појава: да је све мање села у моравичком крају са две заветине. Пре неколико година (1991) у Сивчини сам чуо да не славе сва домаћинства обе заветине: недељу по Спасовудне и летњи Аранђеловдан, већ бирају, па једни славе једну, а други другу заветину.

Задржимо се на неким деловима Ускоковићеве студије где се јављају разлике између његовог описа и данашњег стања.

1. Ускоковић у свом прегледу заветина по селима није унео сва села. Недостају: Осоница (која је раније припадала Драгачеву), Дајићи, Градац, Брусник, Коритник, Вионица, Чечина, Добри До, Врмбаје (подголијска села), Пресека, Мочиоци и Клекова (раније села из ариљског краја).

2. Село Сивчину ставља међу села која имају за заветину Недељу Слијепог (недељу уочи Спасовдана) заједно са: Радаљевом, Лукама и Опаљеником, што није тачно. Ово село слави недељу по Спасовудне (Слану недељу).

3. Истиче села која су у то време имала по две заветине. Тако су, како пише Ускоковић, Илиндан (као другу заветину) славили Кушићи и Ерчеге. Врачеве су славиле Луке, Ивањдан – Глијеча, Павловдан – Смиљевац (засеок Балићи), летњи Аранђеловдан – Сивчина, а Прокопље чак три села: Братљево, Глеђица и Кушићи.

4. Веома је добро приметио да засеоци појединих села не славе исту заветину, већ заветину суседног села. Тако Буџаци (из Опаљеника) и Милосављевићи – Мудерези (Рокци) славе заједно са Бутковом (засеоком Косовице које се налази преко реке Ношнице) – Спасовдан, а не са Опаљеником, односно Рокцима.

5. Читлук слави заједно са Маном – Прве Тројице, а не са Будожелом (селом коме припада). А Маће слави са Шареником, а не са Брезовом. Стрменице (у засеоку Миланци, са фамилијама: Марковићи, Милићи и Радишићи), које се налази с леве стране Масковачке реке, слави исту заветину са Бојанима (из Брезове), а не са Миланцом. И у засеоку Басаре, које се налази окренуто према Тисовици, с друге стране Погледи, славе заједно са Подјавором (засеоком Маскове) и са Тисовицом (из нововарошког краја), с друге стране реке, а не са Кушићима.

6. Изванредно је приметио да због конфигурације земљишта и беспућа не иду крстоноше из истог села заједно, већ се стварају групе. Подвојено иду крстоноше: Малог од крстоноша Великог Братљева,

2. Казивачи су одабрани и њихова имена налазе се на крају рада.

Горње од Доње Глеђице, Принчевог Брда од крстоноша Куманице, с друге стране Моравице, а у Косовици се стварају три групе: посебно за Маниту Долину, посебно за Косовицу и трећу групу чине крстоноше из Буткова. Варјаче (из Прилика) иду заједно са Ђурићима (из Дубраве). Подвојено иду крстоноше из Горње Мале од крстоноша Доње Мале (у селу Рокцима).

А какво је стање данас на подручју моравичког краја?

Радаљево, Луке и Опаљеник славе недељу уочи Спасовдана.

Лиса, Дубрава, Бутково, Косовица, Деретин, Смиљевац, Пресека, Мочиоци и Клекова славе Велики Спасовдан.

Куманица, Комадине, Принчево Брдо, Равна Гора (јаворска) и Сивчина славе недељу по Спасовудне (Слану недељу).

Јасеновица, Ровине, Будожела и Церова славе Мали Спасовдан.

Глеђица, Маскова, Мана, Рокци, Прилике и Ивањица славе Прве Тројице.

Маће и Клепани славе Друге Тројице.

Брезова, Равна Гора (брезовачка) и Ерчеге славе Бијели четвртак.

Васиљевићи, Чепово, Бедина Варош, Глијеча, Црњево, Свештица, Рашчићи, Шуме, Сађавац, Варјаче и Ђурићи (Дубрава) славе Бијели петак.

Село Вучак слави Бијелу суботу.

У Медовинама, као и у једном делу Ерчеге, заветине захватају делове села – засеоке, у виду појасева који се простиру од југа према северу, и ова села имају неколико заветина. У Медовинама заветина има и своју замену.

Један део ових села слави Бијели четвртак и то славље обухвата следеће фамилије: Горње Ђојбашиће, Новаковиће, Горње Ђеримане (у Медовинама), Спасовиће, Тошиће и Јелиће (у Ерчегама). Дакле, обухвата простор око изворишта Моравице, долину горњег дела Ношнице, а онда појас излази на висове Ковиљске планине.

Коматине, Јекићи (у Медовинама) и Стеванићи (у Ерчегама) славе Бијели петак. Овај појас се простира од долине Јабуковачког потока према реци Ношници.

Палибрци, Вукићевићи и Пешићи (на размеђу Голије и Јавора) славе Друге Тројице.

И, на крају, Илиндан славе: Чоловићи, Доњи Ђеримани и Јовићевићи (у Медовинама), Секулићи, Марићи и Зекавице (у Ерчегама), и скоро сви се налазе на левој страни реке Ношнице.

У Медовинама и Ерчегама истичу да Илиндан као заветину могу заменити. Тако, ако Илиндан падне у петак, онда све фамилије славе Благо Марију.

У Кушићима једни славе Илиндан, а други Прокопље. Доњи Кушићи (сви до Турског гроба) славе Илиндан, а Горњи Кушићи – Прокопље. И док Доњи Кушићи имају славље, крстоноше, а после подне сабор, дотле Горњи Кушићи немају крстоноше. Наиме, пре пола века за време проласка крстоноша кроз село неко је нехотице убио једну девојку која је ишла у тој поворци. Од тада, због жалости, заветину прослављају на тај начин што се окупљају код одређеног домаћина и иду на сабор после подне, али нема крстоноша.

У Добром Дољу, фамилије: Вуковићи, Салевићи и Драговићи, такође не иду у крстоноше, односно угасили су своју заветину. Раније су имали своју заветину, али за време славља, једне године, појаве се облаци са грмљавином и гром убије једну девојку. Тада су сточари из ових фамилија одлучили да више не прослављају заветину. Према причању, догађај се збио на почетку овог века.

Заветине су везане за одређено село, заселак или групу насеља и не преносе се у друго место и друге крајеве, уколико се неко одсели из свога села или засеока. Међутим, у два случаја, у овом крају, дошло је до преношења заветине, попут славе, у ново место боравка.

Раде Марковић, из Сивчине, пренео је у Мршинце код Чачка, где се преселио, другу заветину, летњи Аранђеловдан. И у новом месту боравка он слави стару заветину.

Вукашин Перишић – Дукатовић, из Доброг Дола, једини је становник моравичког краја који има пет славља у току године. Из родне Вионице донео је славу Аранђеловдан, преславу летњи Аранђеловдан и заветину Прве Тројице, а задржао је славе куће у коју је дошао. Привенчао се и узео заветину, коју су остали суседи у овом засеоку престали да славе.

ДРУГА ЗАВЕТИНА

Од села која су славила по две заветине, остала су само три:

Сивчина слави недељу по Спасовудне и летњи Аранђеловдан, као другу заветину. На Аранђеловдан се окупљају гости из других села и пријатељи. Увече је народни сабор. Неки сада истичу да је много две преславе и већ се опредељују за једну.

Откуд две преславе? Село је често тукао град. Становници су тражили спас да одбију градоносне облаке да се преселе у Драгачево или неко моравско село. Узалуд су терали облаке: превртањем кола, окретањем гребена према небу или дозивањем обешењака или утопљеника који иду пред облацима не би ли их скренули на другу страну. Најзад, реше да иду у манастир да тамо потраже савет од старешине манастира. Овај узме старе књиге, погледа у њих и посаветује их да убеди читаво село:

– Нађите два сива вола (сивоње) и рало и узорите бразду око села. Мало је да имате једну заветину, већ узмите и другу – летњи Аранђеловдан.

Врате се изабраници у село и пренесу речи старешине манастира. Од тада су почели да славе Аранђеловдан као другу заветину, а село добило име Сивчина.

У Смиљевцу, под Јавором, Павловдан као другу заветину не слави читаво село, већ једино Ђурчићи у засеоку Балићима. Тога дана, како је у предању записано, напали су вуци сточаре. С муком су се одбранили уз помоћ паса и окупљања читавог села. Вукови су одјурили на јаворске висове без иједне заклане овце. Од тада су становници овог засеока узели Павловдан као другу славу села.

У Глеђици домаћини примају госте око подне, када ручавају, а после подне с њима одлазе на сабор на Тичар-језеро, изнад села. Тога дана, како се верује и како казује народна легенда, ковач из Дајића је пустио свога вола, са окованим роговима, на алу из језера, која се повремено појављивала и уништавала стоку овим сточарима. Тада је ковачев бик надбио алу и срушио је у језеро тако да се више није појављивала. Прича каже да се догађај збио почетком овог века. У знак славља и победе над немани, сточари дајићких и голијских села сваке године долазе на овај сабор код језера, а становници Глеђице славе Прокопље.

САДАШЊЕ СЛАВЉЕ ЗАВЕТИНА

Недеља Слијепог

(Недеља пред Спасовдан) Опаљеник, Луке, Радаљево, Црна Ријека (у Коритнику).

Спасовдан

Лиса, Дубрава, Бутково, Косовица, Деретин, Смиљевац, Пресека, Мочиоци, Клекова и Чечина.

Слана недеља (Недеља по Спасовудне)	Куманица, Комадине, Принчево Брдо, Сивчина, Равна Гора (јаворска).
Мали Спасовдан	Јасеновица, Ровине, Будожела, Церова, Кулизино Село, Средња Река, Каралићи.
Прве Тројице	Глеђица, Маскова, Мана, Рокци, Прилике, Ивањица, Добри До и Врмбаје.
Друге Тројице	Маће, Клепани, Коритник (с леве стране реке Студенице: Ратари, Плочник, Остатија, Котлови), Брусник.
Треће Тројице Бијели четвртак	Горњи Дајићи, Доњи Дајићи и Градац. Брезова, Равна Гора (брезовачка), Ерчеге (фамилије: Спасовићи, Тошићи и Јелићи), Медовине (Горњи Ђојбашићи, Новаковићи и Горњи Ђеримани), Коритник (с десне стране реке Студенице – Оцртен, Планиница, Котлови, Ђеровићи, Коритник и Крљани) и Шареник.
Бијели петак	Васиљевићи, Чепово, Бедина Варош, Црњево, Свештица, Шуме, Рашчићи, Сађавац, Варјаче (из Прилика) и Ђурићи (из Дубраве).
Бијела субота Илиндан	Вучак. Кушићи (доњи део), Медовине (Чоловићи, Доњи Ђеримани, Јовићевићи), Ерчеге (Секулићи, Марићи и Зекавице).
Прокопље	Кушићи (горњи део села) и Братљево.

ДРУГА ЗАВЕТИНА

Павловдан	Балићи (заселак у Смиљевцу).
Прокопље	Глеђица.
Аранђеловдан	Сивчина.

Литература и извори

1. Вук Стефановић Караџић, Рјечник, Просвета, 1964, Београд.
2. Радоје Ускоковић, Сеоске и црквене славе по селима око Ивањице, прештампано из „Гласника Етнографског музеја” у Београду, књига V, Београд, 1930.
3. Казивања:
 - Војке Богдановић (91), из Сивчине, умрла 1996,
 - Бошка Циврића (68), из Кукића, родом из Кушића,
 - Богомира – Боја Вуковића (70), из Лознице, родом из Доброг Дола,
 - Миојле Цукавац, рођ. Кувекаловић (72), из Кушића,
 - Милоша С. Брковића (83), из Жиче, родом из Врмбаја,
 - Славомира Новаковића, раније из Медовина, а сада из Лознице,
 - Миломира Бојовића (85), родом из Јевика, сада из Лознице.

RURAL FAMILY FEASTS (SLAVA) IN THE MORAVIČKI REGION

The paper depicts family feasts in the Moravički region, which are interesting and varied. One family feast covers several parts of a village and the certain number of families in two neighbouring villages. There are even unique cases of two feasts celebrated in some villages. Sometimes a river divides the territory covered by one family feast; on one side of the river, villagers celebrate one, and those beyond the river the other. Family feasts can be replaced by one another in the above mentioned villages: e.g. St. Elias' Day is celebrated, and if it occurs on a Friday, then the Blessed Virgin Mary's Day is taken as a village feast.

As compared to earlier state, the number of family feasts increased with increasing territory, which also included the villages under Mount Golija. The villages of Luka, Osonica and Lisa previously belonged to Dragačevo and now are the part of the Ivanjica municipality. Also, the villages of Preseka, Močiocci and Klekova are now within the Ivanjica municipality and earlier belonged to the Arilje region.

Ljubomir M. Marković

FÊTES VILLAGEOISES DANS LA RÉGION DE MORAVICE

Dans la région de Moravice, chaque village a sa propre fête commémorant un saint déterminé. L'auteur décrit, dans le présent ouvrage, tous les détails de ce genre de fête. Quelquefois une fête est célébrée par plusieurs hameaux d'un village ou par un nombre de familles de deux villages voisins. Il est extrêmement rare que deux fêtes différentes soient célébrées dans le même village. Cependant, il arrive que la rivière qui coule par un village marque une sorte de borne: la population de la rive gauche célèbre une fête, alors que celle de la rive droite en célèbre une autre. Il se peut aussi que les fêtes alternent: si la Sainte-Élie tombe un vendredi, alors on fête la Sainte-Marie la Clémentine.

Par rapport à la situation précédente, le nombre de fêtes villageoises a augmenté, du fait que le territoire de la région de Moravice s'est étendu: il englobe actuellement les villages situés au pied de la Golia aussi. Les villages de Luka, Osonica et Lisa avaient appartenu à la région de Dragačevo, alors qu'à présent ils font partie de la commune d'Ivanjica. De même, les villages de Preseka, Močići et Klekova, qui avaient appartenu à la région d'Arilié, sont englobés actuellement dans la commune d'Ivanjica.

Ljubomir M. Marković

САДРЖАЈ

1. Лидија Никитовић – РЕЗУЛТАТИ ИСКОПАВАЊА ПРАИСТОРИЈСКЕ НЕКРОПОЛЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ ДУБАЦ У ЈАНЧИЋИМА НА КАБЛАРУ	5
2. Радмила Зотовић – МЕТАЛНИ НАЛАЗИ СА ЛОКАЛИТЕТА „ЧУЉЕВИНА” КОД ЧАЧКА	25
3. Делфина Рајић – МАНАСТИР НИКОЉЕ – Прилог познавању архитектуре и живописа цркве	31
4. Радојко Николић – СТАНОВНИШТВО ЧАЧКА И ЊЕГОВО ИМОВНО СТАЊЕ 1863. ГОДИНЕ	49
5. Др Милош Радовановић – МАНАСТИРСКЕ ЦЕЛИНЕ НА ЧАЧАНСКОМ ПОДРУЧЈУ	65
6. Невенка Бојовић – ОСВРТ НА ИСТОРИЈАТ ЗНАЧАЈНИХ ЕТНОГРАФСКИХ ПОСТАВКИ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ	85
7. Радивоје Бојовић – СЕЋАЊА НА МАЈСКИ ПРЕВРАТ 1903. ГЕНЕРАЛА ЈОВИЦЕ ЈОВИЧИЋА И ЉУБОМИРА МИЛИЋА	105
8. Милош Тимотијевић – ЧАЧАК У ПРЕДВЕЧЕРЈЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА 1938-1941. СОЦИЈАЛНА, ЕКОНОМСКА И ПОЛИТИЧКА СТРУКТУРА	133
9. Ковиљка Летић – ОСНОВНА ШКОЛА У ГОРАЧИЋИМА ОД ОСНИВАЊА ДО 1914. ГОДИНЕ ..	219
10. Др Драган Суботић – ИЗ НАШЕ БАШТИНЕ: ДРАГИША ВАСИЋ – ОД ПОЕТИКЕ ДО ПОЛИТИКЕ	235
11. Радован М. Маринковић, Делимир Стишовић – СТАНОВНИШТВО ТРНАВЕ	265
12. Снежана Шапоњић-Ашанин – ЖЕНА У ГОДИШЊЕМ ЦИКЛУСУ	289
13. Љубомир М. Марковић – СЕОСКЕ СЛАВЕ У МОРАВИЧКОМ КРАЈУ	311

CONTENTS

1. Lidija Nikitović – THE RESULTS OF THE PREHISTORIC NECROPOLIS EXCAVATION ON THE SITE OF DUBAC IN THE VILLAGE JANČIĆI ON THE MOUNTAIN OF KABLAR	5
2. Radmila Zotović – METAL FINDINGS FROM THE ČULJEVINA LOCALITY NEAR ČAČAK	25
3. Delfina Rajić – NIKOLJE MONASTERY (dedicated to St. Nicholas) contribution to its architecture and fresco painting	31
4. Radojko Nikolić – THE POPULATION OF ČAČAK	49
5. Dr Miloš Radovanović – MONASTERY COMPLEXES IN THE ČAČAK AREA	65
6. Nevenka Bojović – MANSION OF VULE PANTELIĆ	85
7. Radivoje Bojović – REMINISCENCES OF GENERALS JOVICA JOVIČIĆ AND LJUBOMIR MILIĆ OF THE COUP D'ETAT IN MAY 1903	105
8. Miloš Timotijević – ČAČAK BEFORE THE SECOND WORLD WAR 1938 – 1941 – SOCIAL, ECONOMICAL AND POLITICAL SCENE	133
9. Koviļjka Letić – THE PRIMARY SCHOOL AT GORAČIĆI FROM ITS FOUNDATION UP TO 1914	219
10. Dr Dragan Subotić – FROM OUR HERITAGE: DRAGIŠA VASIĆ-FROM POETRY TO POLITICS	235
11. Radovan M. Marinković, Delimir Stišović – THE POPULATION OF TRNAVA	265
12. Snežana Šaponjić-Ašanin – WOMAN IN ANNUAL CYCLE	289
13. Ljubomir M. Marković – RURAL FAMILY FEASTS (SLAVA) IN THE MORAVIČKI REGION	311

TABLE DES MATIÈRES

1. Lidija Nikitović – RÉSULTATS DE LA MISE AU JOUR DE LA NÉCROPOLE PRÉHISTORIQUE DANS LE SITE DE DUBAC À JANČIĆI DANS LE KABLAR	5
2. Radmila Zotović – OBJETS MÉTALLIQUES MIS AU JOUR DANS LE SITE ARCHÉOLOGIQUE DE ČULJEVINA, PRÈS DE TCHATCHAK	25
3. Delfina Rajić – MONASTÈRE DE NIKOLIÉ – Contribution à la connaissance de l'architecture et de la peinture	31
4. Radojko Nikolić – LA POPULATION DE TCHATCHAK D'APRÈS LE RECENSEMENT DE 1863	49
5. Dr Miloš Radovanović – MONASTÈRES ET LEURS ANNEXES DANS LA RÉGION DE TCHATCHAK	65
6. Nevenka Bojović – LA MAISON BOUGEOISE DE VULE PANTELIĆ	85
7. Radivoje Bojović – SOUVENIRS DES GÉNÉRAUX JOVICA JOVIĆIĆ ET LJUBOMIR MILIĆ RELATIFS AU COUP D'ÉTAT DE 1903	105
8. Miloš Timotijević – LA VILLE DE TCHATCHAK À LA VEILLE DE LA SECONDE GUERRE MONDIALE ENTRE 1938 ET 1941 SA STRUCTURE SOCIALE, ÉCONOMIQUE ET POLITIQUE	133
9. Koviljka Letić – ÉCOLE PRIMAIRE DE GORAČIĆI DEPUIS SA FONDATION JUSQU'À 1914	219
10. Dr Dragan Subotić – EXTRAIT DE NOTRE PATRIMOINE: DRAGIŠA VASIĆ – DE LA POÉSIE À LA POLITIQUE	235
11. Radovan M. Marinković, Delimir Stišović – LA POPULATION DE TRNAVA	265
12. Snežana Šaponjić-Ašanin – LE RÔLE DE LA FEMME DANS LE CYCLE ANNUEL DES COUTUMES	289
13. Ljubomir M. Marković – FÊTES VILLAGEOISES DANS LA RÉGION DE MORAVICE	311

*Штампање Зборника помогао Велимир Илић
– Нова Србија – Чачак*

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, књ. XXIX, 1999.

Тираж: 500

Рукопис предат у штампу маја 1999.
Обим 20¼ табака и 2 табака прилога
Штампање завршено септембра 2000.